

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1988, let. XXV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

1-2

IZ VSEBINE

Ernest Petrič: Do ustave po neustavni poti

Maks Tajnikar: V pasti ekonomskega nazadnjaštva

Nicolas Tertulian: Heideggrovski govor v primežu političnih stališč

Božidar Debenjak: Kriza industrialističnih modelov socializma in problem okolja

Andrej Kirn: Družbeni razvoj, ekologija in etika razvoja

Dušan Plut: Polucijska obremenitev v manj razvitih slovenskih občinah

Velimir Pravdič: Družbena strategija varstva okolja

Avguštin Lah: Realne podlage preventive in zaščite

Vukašin Pavlovič: Ekologija in politični sistem

Branko Pribičević: Mednarodne razsežnosti sovjetske

»perestrojke«

Mojca Drčar-Murko: Razmišljanja na rob Glotzovi knjigi

TEORIJA IN PRAKSA

1988

1-2

revija za družbena vprašanja, let. XXV, št. 1-2, str. 1-288, januar-februar 1988,
UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori
Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Žlebnik (delegati ustanoviteljev in družbene
skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan,
Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar,
Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana
Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA ODBORA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft,
Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva Ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 20.000 din, za druge individualne naročnike 25.000 din, za delovne organizacije in
ustanove 70.000 din, za tujino 100.000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 6000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni
račun Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za
članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih
rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

ERNEST PETRIČ

Do nove ustave po neustavni poti?

Presenetljivo in vznemirljivo je, da so posamezniki že tedaj, ko se javna razprava o ustavnih amandmajih formalno sploh še ni začela, ko torej še zdaleč nismo storili vsega, da bi vendarle našli za vse sprejemljive rešitve, tako rekoč že zagrozili z ultimatom: ker ni kazalo, da bodo amandmaji, takšni, kakršni so bili zaenkrat predlagani, sprejeti brez težav – težave se obetajo tudi v Sloveniji – in ker je celo mogoče, da katera od skupščin katerega od amandmajev ne bo potrdila, naj bi amandmaje sprejeli po drugi poti. Ne po ustavni poti, to je po tisti, ki jo za spremembo ustave določa veljavna zvezna ustava, temveč naj bi izvedli vsejugoslovanski referendum. Z drugimi besedami, če ne bo šlo s soglasjem, bo šlo s preglasovanjem!

O tem, kaj taka razmišljanja, predlogi in zahteve pomenijo z vidika pravnosti naše države in še posebej, kaj pomenijo z vidika ustavnega prava in tudi mednarodnega prava, njihovi avtorji očitno niso veliko razmišljali. Očitno niso veliko razmišljali tudi o tem, kakšne bi mogle biti dolgoročne posledice v jugoslovanski večnacionalni skupnosti – to pa je še najbolj pomembno – take, z vsejugoslovanskim referendumom zoper voljo kakega naroda ali federalne enote izsiljene ustavne spremembe. Če so razmišljali, potem je stvar še toliko bolj usodna. Pomeni namreč, da so se zato, da bi se izognili težavam pri usklajevanju, naporom in zapletom pri iskanju za vse sprejemljivih rešitev, ali temu, da bi kak posamezen ustavni amandma, tak, kot bi bil predlagan, ne bil sprejet, pripravljeni zavestno podati na tvegano pot, namreč na pot spreminjanja socialistične Jugoslavije, dežave z jasno ustavno kontinuiteto vse od Avnoja dalje, države, katere eno temeljnih ustavnih izhodišč in vrednot je, da je **prostovoljna, na pravici narodov do samoodločbe temelječa državna skupnost**, v državo, v kateri bi njenim posameznim federalnim enotam oziroma narodom, pa čeprav le enemu samemu, na primer Slovencem in Sloveniji, bila ustavna ureditev oktroirana, vsiljena s preglasovanjem. So res avtorji ideje o vsejugoslovanskem referendumu o ustavnih amandmajih tako zgodovinsko tveganje za državo, v kateri živimo in v katere bodočnost verjamemo, pripravljeni tako zlahka sprejeti? Je res vredno nepremišljeno in s kratkovidnimi političnimi cilji ogroziti eno temeljnih vrednot jugoslovanske večnarodne skupnosti – njeno prostovoljnost?

Veljavna ustava SFRJ v svojem petem delu (398. do 403. člen) izrecno, torej z močjo ustavne norme, določa postopek za spremembo zvezne ustave. V tem postopku imajo, zlasti po členu 402, pomembno vlogo skupščine republik in avtonomnih pokrajin. Če se katera od teh skupščin ne strinja s predlogom akta o spremembi ustave SFRJ oziroma s predlogom amandmaja, ta ne more stopiti v veljavo, četudi ga z dvotretjinsko večino vseh delegatov sprejme zvezni zbor. Leto dni po tem, ko zvezni zbor ugotovi, da ni soglasja katere od skupščin republik ali avtonomnih pokrajin, je tak akt o spremembi ustave oziroma ustavni amandma spet lahko na

dnevnem redu oziroma v postopku. Skratka, če bi kateri od sedaj predlaganih amandmajev – pri čemer bodo dokončni predlogi amandmajev, o kakršnih bo odločal zvezni zbor, oblikovani šele po zaključku javne razprave – ne dobil soglasja katere od skupščin, bi torej po letu dni o njem – seveda verjetno v spremenjeni, dopoljeni in usklajeni obliki – bilo možno razpravljati in znova odločati.

Taka so določila veljavne ustave naše države, ki urejajo spreminjanje ustave. Ta določila ustave so tipičen *lex specialis*, torej posebej opredeljene ustavne norme za spreminjanje ustave. Ustavna določila o spreminjanju ustave so še posebej pomembna v večnarodni zvezni državi, v kateri je eno ključnih vprašanj prav urejanje odnosov med narodi oziroma med federalnimi enotami. Teh posebnih določil naše veljavne ustave ne more derogirati, razveljaviti nobena druga splošna norma (te iste) ustave. Pravno se lahko spremenijo, ker so del ustave, le tako, da se jih spremeni po postopku za spremembo ustave. Sklicevati se na 146. člen veljavne zvezne ustave, ki na splošno ureja vprašanje referendumov, je, kolikor gre za spreminjanje ustave, pravno popolnoma nevdržno. Tudi v našem pravnem in ustavnem redu velja splošno pravno načelo, lastno vsem civiliziranim pravnim redom, da specialno pravno pravilo, ki ureja določeno zadevo in je v hierarhiji pravnih norm enakega ranga, derogira splošnejše pravno pravilo, in nikakor ne obratno (*lex specialis derogat legi generali*). Namen specialne norme je namreč prav v tem, da na poseben način ureja določeno zadevo, da je posebej in izrecno določen postopek za spreminjanje ustave. Vsaka sprememba ustave mimo teh določil bi bila zato protipravna, točneje: protiustavna. Ob tem, da se tak protiustaven postopek predlaga, se seveda zastavlja vprašanje, ali smo v obdobju, ko skušamo uveljaviti in utrditi pravnost naše države in ko je eno od pomembnih vozlišč krize v naši družbi prav nespoštovanje in pogosto flagrantno kršenje pravnih norm, pripravljeni tvegati protipravne postopke, celo kršitev veljavne ustave pri njenem spreminjanju?

Če bi katerega od predlaganih amandmajev v končni fazi postopka zavrnila katera od republiških ali pokrajinskih skupščin, bi to gotovo povzročilo težave in politične zaplete. Zato se je potrebno kar najbolj prizadevati, da bi predloge amandmajev uskladili tako, da bi bili sprejemljivi za vse naše federalne enote in njihove skupščine. Potrebno se je potruditi za iskanje kompromisov in ne vsiljenih rešitev. In zlasti pokazati več razumevanja za vse tiste specifične zahteve, ki so izraz razvojnih, kulturnih, jezikovnih in navsezadnje tudi civilizacijskih in drugih posebnosti naših narodov, kot je to bilo v dosedanji razpravi, med drugim tudi v zvezni ustavni komisiji. Kompromis je neizbežen element vsakega sožitja, sožitja v večnacionalni državni skupnosti še posebej.

Odločiti se za kršitev ustave pri njenem spreminjanju, torej za protiustavno vsiljevanje ustavnih sprememb s preglasovanjem, bi v večnarodni državni skupnosti, kakršna je Jugoslavija, imelo daljnosežne posledice. Popolnoma neustrezne so v tej zvezi primerjave jugoslovanske federacije, ki je v svojem bistvu prav izraz njene pestre narodne sestave, s federacijami, kakršne so – na primer – Avstrija, ZRN in številne neevropske federacije. To so enonarodne države in njihova federativnost ni prvenstveno izraz pravice do samoodločbe njihovih federalnih enot, saj gre pri njih za en narod. Take enonarodne federacije so izraz različnih okoliščin, tudi zgodovinskih, predvsem pa izražajo težnjo po decentralizaciji osrednje državne oblasti. V takih enonarodnih federacijah, če se ne spuščamo v konkretno razpravo o določilih v njihovih ustavah o spreminjanju ustave, bi bila sprememba ustave z vsedržavnim referendumom sprejemljivejša in vsekakor bolj logična kot pa v večnarodni, na pravici do samoodločbe narodov temelječi federativni državni skupnosti, kakršna je

Jugoslavija. Prav to, da Jugoslavijo sestavljajo različni narodi, ki so se vanjo prostovoljno združili, pa je temeljno izhodišče tistih določil naše veljavne ustave, ki določajo njeno spreminjanje. Zvezna ustava je pravni temelj jugoslovanske federacije. Zato je logično, ne le ustavno pravno edino dopustno, da se ta temeljni pravni akt, ustava, ki ureja odnose med narodi oziroma odnose med njihovimi federalnimi enotami v prostovoljni zvezni državni skupnosti more spremeniti le z njihovim soglasjem, to je s soglasjem njihovih skupščin.

Zamisel o vsejugoslovanskem referendumu o ustavnih amandmajih, ki naj bi nadomestil nezanesljivo soglasje skupščin republik in pokrajin, je pravno nevzdržna tudi z vidika pravice narodov do samoodločbe, ki je vse od drugega zasedanja Avnoja ustavnopravni temelj jugoslovanske večnarodne zvezne države. Vse povojne jugoslovanske ustave priznavajo narodom Jugoslavije pravico do samoodločbe. Izhajajo iz zgodovinskega dejstva, da so se ti narodi v skupnem boju **prostovoljno odločili** za obnovitev Jugoslavije kot zvezne države. Tudi veljavna ustava to zgodovinsko dejstvo poudarja že v izhodišču, to je v prvem ustavnem načelu in v 1. členu normativnega dela ustave. »Izhajajoč iz pravice vsakega naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve, so se narodi Jugoslavije na podlagi **svobodno izražene volje** . . . združili v zvezno republiko svobodnih in enakopravnih narodov in narodnosti in ustvarili socialistično zvezno skupnost delovnih ljudi – socialistično federativno republiko Jugoslavijo . . .« (prvo temeljno načelo ustave). Prav to, da je Jugoslavija » . . . zvezna država kot državna skupnost **prostovoljno združenih narodov** in njihovih socialističnih republik ter socialističnih avtonomnih pokrajin . . . v sestavi SR Srbije . . .« (podčrtal E. P.), določa tudi 1. člen normativnega dela veljavne ustave. Nihče ne oporeka in tudi noben resen razpravljalec ne more oporekati dejstvu, da so narodi, združeni v Jugoslaviji, tudi slovenski, »narodi«, torej nosilci pravice do samoodločbe. To je razumljivo, saj bi take trditve – da npr. slovenski, makedonski ali katerikoli narod ni »narod«, bile odkrit napad na sožitje narodov Jugoslavije. Bile bi dejansko napad na njen obstoj, na idejo »jugoslovanstva«, kakršna je bila izbojevana v NOB in potrjena s sklepi II. zasedanja AVNOJ-a. Bile bi nevzdržne z vidika zgodovinskih, pravnih in političnih dejstev – in vračanje k prosluli in propadli konceptiji »troedinega naroda«.

Pravica vseh narodov do samoodločbe, torej tudi narodov, združenih v jugoslovanski federaciji, je danes nesporno eno od temeljnih načel sodobnega mednarodnega prava, utemeljeno v Ustanovni listini OZN ter potrjeno v številnih mednarodnih aktih, tudi v helsinški sklepni listini in v dokumentih neuvršenih v Harareju. Deklaracija o načelih mednarodnega prava, o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami v skladu z Ustanovno listino OZN, sprejeta v Generalni skupščini soglasno, zanjo je glasovala in bila celo med pobudniki tudi Jugoslavija, jasno in brezpogojno razglša pravico vseh (podčrtal E. P.) narodov do samoodločbe za eno temeljnih načel mednarodnega prava (podčrtal E. P.). Obe konvenciji o človekovih pravicah, ki ju je med prvimi ratificirala Jugoslavija v identičnih čl. 1 jasno in brezpogojno določata: »Vsi narodi imajo pravico do samoodločbe. S to pravico si prosto določajo svoj politični status in prosto zagotavljajo svoj ekonomski, socialni in kulturni razvoj.« Bistvo pravice narodov do samoodločbe, kakršna izhaja iz mednarodnih dokumentov, mednarodne prakse in kakršno tako rekoč enodušno potrjuje mednarodnopravna in ustavno-pravna znanost – in navsezadnje tudi naša ustava – pa je, da ima vsak narod pravico sam odločati o svoji usodi. Četudi so sporna in protislovna nekatera vprašanja v zvezi s pravico narodov do samoodločbe, povedano ni in ne more biti sporno.

Pravica narodov do samoodločbe je trajna in neodtujljiva pravica vsakega naroda, tudi narodov v Evropi, ne le tistih, ki so do nedavnega bili pod kolonialnim jarmom. To je tudi eksplicitno stališče posebnega poročevalca OZN o pravici narodov do samoodločbe, A. Cristesca, ki je na podlagi analize mednarodne prakse in mednarodnih dokumentov, prakse in dokumentov OZN pa še posebej, zapisal, da je pravico narodov do samoodločbe pojmovati kot »uveljavljeno načelo, s sodobnim mednarodnim pravom univerzalno priznано mednarodno pravico, kot pravno zavezujoče načelo, ki ima univerzalen pomen in je eno od splošnih pravil mednarodnega prava. Je splošno in stalno načelo mednarodnega prava, (podčrtal E. P.), ki ga kaže uporabljati tudi, ko je kakšna država že uresničila suverenost in neodvisnost.« (E/CN.4/Sub.2/404, par. 136).

Po mednarodnem pravu, po veljavnem jugoslovanskem ustavnem pravu, in navsezadnje tudi, če je to v socialistični Jugoslaviji sploh treba znova zapisati, po mnenju tistega klasika marksistične misli, ki se je z narodnim vprašanjem najresneje ukvarjal, V. I. Lenina, gre pravica do samoodločbe vsem narodom. Prav Lenin eksplicitno poudarja, »naj vsak narod brez izjeme, tako v Evropi kakor v kolonijah, dobi svobodo in možnost, da sam odloči, ali bo ustanovil posebno državo ali vstopil v sestav kake druge države«. (V: Naloge revolucije). Naši narodi so si to »možnost« izbrili med NOB in se prostovoljno združili v jugoslovansko federacijo na temelju sklepov drugega zasedanja Avnoja in lastnih sklepov. Slovenci, na primer, na temelju sklepov OF in na zasedanju SNOS-a v Črnomlju. Na temelju te pravice, pravice do samoodločbe, ki jo jugoslovanskim narodom zagotavljata, kot že rečeno, jugoslovanski ustavni in mednarodni pravni red, gre narodom Jugoslavije pravica, da sami odločajo tudi o temeljih in pogojih sožitja v skupni državi. Prav temelji in pogoji sožitja v zvezni državi, kakršna je Jugoslavija, pa so določeni z zvezno ustavo. Prav zato ni mogoče spreminjati ustavnega reda, ustave, ki določa temelje in pogoje za sožitja, urejanje medsebojnih odnosov v večnarodni zvezni državi, brez soglasja vsakega v njej združenega naroda. Sprememba ustavnega reda proti volji in brez soglasja kateregakoli od narodov v zvezni državi bi pomenila kršenje njegove pravice do samoodločbe.

Slovenski narod in drugi jugoslovanski narodi so se odločili za združitev v jugoslovansko socialistično federacijo v veri, da to ustreza njihovim zgodovinskim težnjam in da je Jugoslavija najustreznejši državni okvir, v katerem bodo skupno zagotavljali obstoj in razvoj vsakega od njih in celotne skupnosti in uresničili vizijo demokratične socialistične družbe. Bistvo pravice narodov do samoodločbe je prav v tem, da narod odloča sam o svoji usodi, da je odločitev, kakršnakoli že je, njegova prostovoljna odločitev. Z drugimi besedami, vsak narod sam je tisti, ki v večnarodni zvezni državi v dogovoru z drugimi narodi odloča o spremembah ustavnega reda, politični ureditvi, temeljih in pogojih medsebojnih odnosov. V »sejmu« (parlamentu) ali z referendumom tistega naroda, za katerega samoodločitev gre, in ne »v centru«, mora biti sprejeta samoodločitvena odločitev, je slikovito poudarjal že V. I. Lenin (v: Teze o narodnem vprašanju). Prav to pa je racionalni smisel vloge, ki jo imajo skupščine republik in pokrajin v postopku za spreminjanje ustave jugoslovanske federacije, to je njihovega soglasja.

Ker gre tudi po mednarodnem pravu jugoslovanskim narodom pravica do samoodločbe, je jasno, da bi spreminjanje ustavnega reda proti volji ali brez soglasja kateregakoli od njih pomenilo tveganje nelegitimnosti tudi v luči mednarodnega prava. Še posebej pa tveganje, da bi se mogle kot legitimne začeti uveljavljati odcepitevne zahteve. V sodobnem mednarodnem pravu je namreč jasno postavljeno raz-

merje med pravico narodov do samoodločbe in pravico držav do ozemeljske celovitosti. Odcepitvene zahteve, uperjene zoper ozemeljsko celovitost tistih držav, ki so izraz samoodločbe narodov, so ne le nesmotrne, temveč tudi nasprotne mednarodnemu pravu, konkretno načelu mednarodnega prava o spoštovanju ozemeljske integritete držav. Zahteve po odcepitvi, uperjene zoper države, ki pa niso izraz in uresničenje pravice narodov do samoodločbe, temveč so zanikanje te pravice, pa se morejo uveljavljati kot legitimne, ne le, kadar gre za odpravo kolonializma, temveč tudi, ko bi šlo za druge oblike vsiljene tuje oblasti. V tem pogledu je popolnoma jasna deklaracija o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami v skladu z ustanovno listino OZN, ki na najbolj avtentičen način opredeljuje vsebino kogentnih načel Ustanovne listine OZN, torej temelje sodobnega mednarodnega pravnega reda.

Gre preprosto za to, da se, če bi šli po tej poti, utegnemo znajti v položaju, ko bi se moglo resno utemeljevati, da je bil novi ustavni red posameznim narodom Jugoslavije oziroma federalnim enotam, vsiljen v nasprotju z enim od temeljnih načel mednarodnega prava, v nasprotju s pravico narodov do samoodločbe.

V vsem povojnem obdobju je bil najzanesljivejši in najtehtnejši stvarni in pravni argument zoper vse tuje in domače sovražnike Jugoslavije prav dejstvo, da je Jugoslavija na pravici do samoodločbe utemeljena prostovoljna državna skupnost. Titovo geslo »bratstvo in enotnost« je le svojevrstna in preprosta opredelitev tega dejstva. Smo res pripravljeni zaradi zelo dvomljivih učinkov, ki bi jih dosegli z vsiljevanjem nove ustavne ureditve povzročiti erozijo te temeljne vrednote jugoslovanske večnarodne skupnosti in tvegati, da separatizem končno le dobi resen političen, pa tudi pravni argument? Argument, da je bila ustavna ureditev vsiljena. A ne gre le za to. Z vsiljevanjem ustavne ureditve s preglasovanjem v že tako zaostrenih mednarodnih odnosih utegnemo dejansko ustvariti občutek, da je preglasovanemu narodu oziroma federalni enoti bila ustavna ureditev vsiljena zoper njegovo voljo, mimo njegove skupščine, ki ta narod in njegovo državnost kot del jugoslovanske federacije predstavlja. Najmanj, kar je Jugoslaviji potrebno, gledano dolgoročno in izhajajoč iz njenega zgodovinskega smisla, bi bilo vzbuditi pri kateremkoli v njej združenem narodu občutek, da ustavni red te države ni izraz njene svobodne volje, njegovega soglasja. Če bi povzročili to, bi dejansko ustregli vsem tistim, ki bi hoteli Jugoslavijo razbiti.

Še preden se je torej formalno javna razprava o amandmajih začela, smo tisti, ki verjamemo v prihodnost države, v kateri živimo, doživeli hladen tuš. Sprememba ustave naj bi Jugoslavijo vodila iz vsesplošne krize; pomenila naj bi odločen korak k demokratizaciji življenja in k večji ustvarjalnosti naše družbe, k blagostanju in pravni varnosti ljudi. K tistemu, kar naj bi zagotavljalo naše mesto v krogu razvitega sveta in nas bolje usposobilo za soočanje z obeti, izzivi, pa tudi grožnjami poindustrijske družbe. Spremenjena ustava naj bi kot temeljni normativni akt naše družbe potrdila vrednote jugoslovanskega demokratičnega socializma in enakopravnost narodov in narodnosti. Bila bi naj skratka sodobnejši, novim potrebam in novemu času ustrezen pravni temelj. To po definiciji vsaka ustava tudi je: temeljni pravni akt, pravni temelj družbe in države, akt, ki je temeljni pogoj vsake pravne države. Pa se je začela kazati možnost, da do prenovljene ustave pridemo po protipravni poti, s kršitvijo veljavne ustave in z vsemi tistimi tveganji, o katerih je bilo govora.

Ta grožnja – zanesljivo z usodnimi posledicami, če bi se uresničila* ni prišla od

* Zaenkrat so to le pobude posameznikov, ne pa forumov oz. raznih združenj.

kakšnih okorelih unitaristov, separatistov ali drugih »sovražnikov«, temveč iz ust ali izpod peres oseb, ki bi jim morala biti lastna strokovna in politična odgovornost za javno izrečeno ali napisano besedo. Odgovornost do države, katere usodo skupaj delimo, in še posebej, da ohranimo bratsko sožitje med jugoslovaskimi narodi kot trajno vrednoto.

Spreminjanje ustave v sedanjih časih pač nima tistih čustvenih razsežnosti in zanosa kot tedaj, ko so se oblikovala avnojska načela. V sedanji razpravi o ustavnih amandmajih nam niso nič potrebni zaletavi in nepremišljeni predlogi. Potrebna sta nam miren premislek in velika pripravljenost za razumevanje tudi tujih predlogov, ne le za razglašanje lastnih zahtev. Naj posebej poudarim, da to seveda velja tudi za nas, Slovence.

Čim več razumevanja in tolerance in čim manj vsiljevanja bi moglo biti zdravo izhodišče javne razprave in sploh postopka za sprejemanje ustavnih sprememb. V. I. Lenin je pred dobrimi osemdesetimi leti zapisal, da je »popolna tovariška razredna solidarnost s tem, da so švedski delavci priznali pravico Norvežanom do odcepitve, samo pridobila« (v: Socialistična revolucija in pravica narodov do samoodločbe). Dobrih osemdeset let pozneje pa v samoupravni socialistični federativni Jugoslaviji nekateri očitno še verjamejo, da je mogoče »tovariško razredno solidarnost« (ali z našim izrazoslovjem »bratstvo in enotnost«) zagotoviti z vsiljeno ustavo.

MAKS TAJNIKAR

V pasti ekonomskega nazadnjaštva

Številni dokumenti, s katerimi naj bi v Jugoslaviji urejali gospodarska vprašanja, izgledajo tako, kot da so njihovi sestavljalci pozabili, da je tudi jugoslovanska resničnost del procesov, ki danes pretresajo svet, in sicer tako na Vzhodu kot na Zahodu. Avtorji teh dokumentov pozabljajo celo na našo lastno gospodarsko in politično zgodovino po drugi svetovni vojni. Mnogi dokumenti zato izgledajo tako, kot da bi se naša zgodovina začela šele s problemi odplačevanja tujih dolgov. To zagotovo velja tudi za program ukrepov in aktivnosti za zmanjševanje inflacije in stabilizacijo gospodarstva, ki ga je pripravil zvezni izvršni svet, velja pa tudi za predlagane spremembe v Ustavi in v Zakonu o združenem delu. Na žalost teh pomanjkljivosti ne najdemo le v različnih uradnih dokumentih, pač pa so na jugoslovanske gospodarske izkušnje, protislovja sodobnega sveta in celo na ekonomske doktrine o samoupravnem gospodarstvu pozabili celo številni naši profesionalni ekonomisti, ki danes ponujajo svoje recepte za ozdravitev jugoslovanskega gospodarstva.

Ta pozabljenost pa je le druga stran vse bolj razširjenega, čeprav običajno dobro skritega in često tudi nezavednega *ekonomskega nazadnjaštva*. Njegovo bistvo je, menim, v tem, da niti politiki niti ekonomisti v glavnem ne zmoremo poguma, da bi jugoslovanske gospodarske dileme poizkušali radikalno razpletati z rešitvami, ki so danes le na papirju, so se pa na teoretični ravni izkazale kot učinkovite in smiselne v današnjem (socialističnem) svetu, pač pa raje obujamo rešitve, ki jih je jugoslovanska, kapitalistična in državnosocialistična praksa že jasno zavrnila. Zato z njimi doživljamo poraz za porazom. To ekonomsko nazadnjaštvo je torej izraz grobega zanemarjanja tako ekonomske misli kot svetovne realnosti.

I

Le malokdo se namreč danes zaveda, da so temelji gospodarskega sistema, s katerim se mučimo Jugoslovani, nastali že sredi šestdesetih let, ko se je iztekla tako imenovana decentralizacija gospodarjenja. Toda celo dolžniška kriza v svetu ne opredeljuje v tolikšni meri današnjih razmer v Jugoslaviji, kot značilnosti decentralizacije. Izkušnje pri *decentralizaciji* so jasno pokazale, kaj socialistično gospodarstvo pridobi, če ukine togi centralno-planski etatistični gospodarski sistem, kako blagovna proizvodnja in samoupravljanje nista mogoča, če še vedno obstaja centralno planiranje in neposredno poseganje države v gospodarstvo (izkušnje Kidričevega plana splošnih planskih proporcij iz prvih petdesetih let), kako je tako imenovani gospodarski sistem z blagovno proizvodnjo in državno lastnino lahko le prehodni sistem (čas plačnega sistema in investicijskih skladov na prehodu iz petdesetih v šestdeseta leta), kako uveljavljanje samoupravljanja ukinja trg delovne sile (osebni dohodki so se vse manj oblikovali kot cena delovne sile v kapitalizmu), katera so protislovja kreditnih odnosov v socializmu (obresti so obremenjevale podjetja, pa smo jim sčasoma odvzemali ekonomske funkcije) ipd.

V času decentralizacije pa so se izoblikovali tudi skoraj vsi ideološki predsodki, ki še danes vplivajo na uveljavljanje trga v našem gospodarstvu. Tako je decentralizacija zapustila Jugoslaviji številne neizpolnjene dele gospodarskega sistema (zlasti tiste dele, kjer v kapitalizmu delujeta trga kapitala in delovne sile) in še številnejše ideološke predsodke. Niti prvega niti drugega poplava sprememb v gospodarski zakonodaji v sedemdesetih in osemdesetih letih ni mogla odplakniti v zgodovino. Zato se danes v Jugoslaviji še vedno ukvarjamo z dilemami, ki smo jih spoznali že v petdesetih in šestdesetih letih. In to so dileme ob vprašanju, kako pobegniti državnolastninskemu gospodarstvu in zgraditi učinkovito socialistično gospodarstvo.

Na žalost so to dileme sodobnega socializma v svetu nasploh. Jugoslovani smo bili z dogodki v mednarodnem delavskem gibanju ob koncu štiridesetih let politično pahnjeni v iskanje manj državnih in bolj demokratičnih oblik gospodarjenja. Socialistični svet pa je danes s svetovno konkurenco gospodarsko prisiljen iskati nov gospodarski sistem, ki bi mogel zagotoviti konkurenčnost socialističnih gospodarstev na svetovnih trgih, ki jih obvladujejo kapitalistična gospodarstva. V resnici je socialistični svet danes v razmerah, kakršne so bile pri nas ob koncu štiridesetih let zaradi političnih razlogov. Jugoslavija je z ustanavljanjem delavskih svetov prvi korak iz teh razmer naredila že v petdesetih letih. Socialistični svet pa ga za sedaj še le išče. Zato Jugoslavija rešitve za svoje dileme ne more iskati niti v perestrojki niti v polprivatnih podjetjih na Kitajskem niti v decentralizaciji gospodarjenja na razvoju zasebnega sektorja na Madžarskem. Vse to smo na določen način pri nas že preizkusili in spada v našo zgodovino. Model gospodarstva, v katerem daje država delovnim kolektivom v uporabo kapital, ti potem državi plačujejo obresti ali določeno drugo obliko rente, podjetja pa vodijo menežerji kot državni uslužbenci, vse skupaj pa naj bi se dogajalo v konkurenčnih razmerah, oziroma model gospodarstva s tako imenovano *blagovno proizvodnjo z državno lastnino* je namreč skupen vsem navedenim poizkusom v socialističnem svetu. V Jugoslaviji pa smo se mu najbolj približali, kot sem omenil, že v petdesetih letih. Zato bi morali tudi že vedeti, da je to sicer boljši gospodarski sistem, kot je bil centralno-planski etatistični gospodarski sistem. Toda hkrati bi morali vedeti, da je to gospodarski sistem, ki stalno niha med ponovno nadvlado države v gospodarstvu, kot se je zgodilo tudi v Jugoslaviji, in resnično uveljavitvijo blagovne proizvodnje v razmerah oblasti delavskega razreda. Pravzaprav je, kot so pokazale tudi naše izkušnje, glavni problem, kaj narediti z gospodarskim in političnim sistemom, da se gospodarstvo ne zapelje iz tega sistema nazaj v centralno-plansko sivino. Socialistični svet danes še ni niti prišel do tega vprašanja, saj se še le prepričuje, da je to res pravi prvi korak iz socializma, Jugoslavija pa bi se ga morala zavedati že od konca šestdesetih let dalje. Zavedati pa bi se tudi morala, kot kažejo njene izkušnje, da model z blagovno proizvodnjo in državno lastnino še zdaleč ni izhod iz državnega socializma in tudi ne pomeni gospodarstva, ki bi bilo sposobno po učinkovitosti konkurirati sodobnemu kapitalizmu.

Pozabljajo pa sestavljalci naših aktualnih gospodarskih dokumentov tudi na spremembe v *sodobnem kapitalističnem produkcijskem načinu*. Kar večina noče niti priznati, da bo razvoj produktivnih sil še dolgo časa zahteval nadvlado kapitalskih proizvodnih odnosov tako v kapitalističnih kot v socialističnih gospodarstvih, da bo tako v kapitalizmu kot v socializmu kapital še dolgo pravi gospodar, in da socializma ni mogoče razvijati brez globokega spoštovanja in upoštevanja teh razmer. Kako bi sicer mogli pri opredeljevanju samoupravljanja pozabiti, da je na Zahodu upravljalska funkcija že zdavnaj posebna visoko strokovna specialnost, ali na primer kakšna je vloga zasebnega sektorja v sodobnem kapitalizmu ipd.

V takih razmerah je potem razumljivo, da se v različnih stabilizacijskih programih, ustavnih spremembah in drugih zakonskih spremembah skriva ekonomsko nazadnjaštvo, skrajno nevarno za usodo Jugoslavije. Ekonomsko nazadnjaštvo se kaže na različne načine, pogosto pa je skrito tudi v takih stališčih, ki so na prvi pogled vse prej kot nazadnjaška.

– Tako ni težko prepoznati ekonomskega nazadnjaštva v prepričanjih, da določena novost »ni sprejemljiva«, »ni politično možna«, »da smo jo že imeli v Jugoslaviji«, da bi »kratila pravice delavcev«, »da ne bi bila v interesu razvitih ali nerazvitih«, da bi »preveč spremenila obstoječi gospodarski red«, da »je kapitalistična« ipd. Vendar pa je ekonomsko nazadnjaštvo pogosteje skrbno skrito. Včasih je skrito namerno, pogosto pa se po mojem mnenju pojavlja nenamerno. Kaže se tudi tako, da govorimo o trgu, samoupravljanju, cenah proizvodnih dejavnikov ipd., ne da bi vedeli, kaj pravzaprav pomenijo ti pojmi in kako bi se bilo treba organizirati, da bi zaživel, ali pa jih prilagajamo modelom iz kapitalizma in državnega socializma.

– Tako se domneva, da je Jugoslavija danes v enakem položaju kot *državni socializmi* na Vzhodu, kar pomeni, da so gospodarske usmeritve iz teh držav ustrezne tudi za Jugoslavijo in da se moramo zgledovati po teh državah. Zato mnogi zahtevajo uresničitev načela »trde roke«, centralizacijo gospodarjenja, več državnega planiranja in večjo vlogo federalne vlade. Uveljavljanje privatne lastnine in nekateri poizkusi privatizacije državnega sektorja gospodarstva naj bi spodbudili podobne poizkuse tudi v Jugoslaviji, čeprav smo večino teh vzhodnosocialističnih »rešitev« pri nas že uveljavili, ali pa vsaj že poizkusili uveljaviti, in čeprav ni jasno, kakšne prednosti naj bi prineslo njihovo uveljavljanje. Zato je zahteva, da bi Jugoslavija morala iti po poti sodobne Kitajske, Madžarske, ali celo Sovjetske zveze, zaradi naših izkušenj in spoznanj o samoupravnem gospodarstvu vračanje na staro in že preživeto, torej na nekaj, kar je že del naše gospodarske zgodovine.

– Zagovorniki prej omenjenega stališča običajno tudi mislijo, da ne obstaja določen *model samoupravnega gospodarstva*, ki bi se razlikoval od modela, ki sem ga imenoval blagovna proizvodnja z državno lastnino. To stališče često poudarjajo tudi ekonomisti, ki menijo, da je samoupravno gospodarstvo po obliki skoraj enako kapitalističnemu, in ki torej razmišljajo prav nasprotno od zagovornikov realsocialističnih zgledov. Vendar zagovorniki teh stališč zanemarjajo ekonomsko misel o samoupravnem gospodarstvu, ki je nastala v svetu in pri nas in ki je opredelila tudi, kako učinkovito organizirati samoupravno gospodarstvo. Tako se jim zdijo mnoge ideje iz te misli, ki so v resnici običajno nenavadne, če jih ocenjujemo z vidika sedanje organiziranosti socializma, pa tudi kapitalizma, nesmiselne, neuresničljive, papirnate in celo otročje. Pri tem tudi ne razumejo, da je v ekonomski teoriji eksperiment možen le na papirju in da se socializem lahko razlikuje od kapitalizma prav po kategorijah in ustanovah, ki jih zgodovina še ni spoznala. Zaradi takega stališča smo v Jugoslaviji poizkušali že z različnimi oblikami neuspešnih gospodarskih sistemov, nismo pa še poizkusili z oblikami, ki so se v teoriji izkazale kot najučinkovitejše. Tako tudi lahko razumemo, zakaj so ukrepi gospodarske politike in predlagane spremembe gospodarskega sistema le ponavljanje že znanega ter zakaj je jugoslovanska gospodarska politika tako brezkonceptna. Prav zato se danes tudi vprašujemo, kaj po prenehanju trenutnih interventnih ukrepov, kaj naj bi pisalo v zakonu o združenem delu, ali je ta zakon sploh potreben itd. Če bi vladalo tako idejno brezvladje in oklepanje za staro tudi v petdesetih letih, v Jugoslaviji ne bi nikoli nastali prvi delavski sveti.

– Drugačne iztočnice imajo stališča, da morata biti gospodarski sistem in gospodarska politika v samoupravnem gospodarstvu enaka kot v kapitalističnem. Zlasti mnogi mlajši ekonomisti menijo, da je mogoče učinkovito organizirati naše gospodarstvo samo, če obliko njenega gospodarskega sistema prilagodimo *kapitalistični obliki gospodarskega sistema*. Tako naj bi tudi pri nas obstajali trgi, ki so

značilni za kapitalizem, in tudi ekonomska politika naj bi bila enaka tisti iz kapitalizma. Običajno menijo, da bi tak sistem gospodarjenja nastal kar sam, če bi le ukiniли zakone in ukrepe, ki onemogočajo samostojno gospodarjenje delovnih kolektivov. Čeprav uradna politika tega niti v podzavesti ne prizna, je njeno ravnanje često v skladu s temi pogledi. Kako si je sicer mogoče razložiti dejstvo, da Zvezni izvršni svet obljubi s svojo glavo, da bo z ukrepi gospodarske politike stabiliziral gospodarstvo, in da pri tem popolnoma zanemari na začetku leta 1987 začeto razpravo o dograditvi našega gospodarskega sistema (znana razprava o delnicah, obveznicah, skupnih vlaganjih, dveh delih osebnih dohodkov), če ne s tem, da tudi vlada meni, da je treba le na pravi način uravnati cene (doseči realne cene), kreditno, denarno in davčno politiko? Zato tudi ona pozablja, da je v samoupravnem gospodarstvu motiv gospodarjenja drugačen kot v kapitalizmu, da se osebni dohodki ne oblikujejo kot cena delovne sile, da so nerešena lastninska vprašanja, ki so odločilna za tržno gospodarjenje, da nista opredeljena niti nastanek niti propad podjetja, da ni jasno, kakšen je pomen privatne lastnine v socializmu itd. Pozabljajo torej, da prav te posebnosti zahtevajo v samoupravnem gospodarskem sistemu inovacije in da le takšne inovacije lahko naredijo samoupravno gospodarstvo učinkovitejše, vsaj od državnolastninskega, ter mu s tem tudi upravičijo njegov obstoj.

– K napačnim gospodarskim rešitvam vodi tudi mnenje, da je možno socializem graditi zunaj kapitalskega produkcijskega načina. Zlasti starejša generacija politekonomistov ne sprejema sklepa, da se z blagovno proizvodnjo in industrijsko proizvodnjo tudi v socializmu ohranja *kapitalski odnos* in da se mu mora družbena organizacija v socializmu prilagajati. Oblast delavskega razreda se torej mora prilagajati kapitalu, ki je objektivni pojav tudi v socializmu, ne pa da domnevamo, kako se z uresničevanjem oblasti delavskega razreda odpravlja kapitalski produkcijski način. Če je kapital v resnici objektivni pojav, je tudi razumljivo, da nerazumevanje in neupoštevanje tega dejstva pri razvijanju gospodarskega sistema vodi le k neučinkovitemu gospodarstvu in gospodarstvu, v katerem je oblast delavskega razreda z neučinkovitostjo gospodarjenja spremenjena le v prazno besedo in ideologijo. Nerazumevanje odnosa med kapitalom in socializmom potem vodi do dveh zablod.

Prvič, vodi do poizkusov ustvarjanja utopičnih družb, v katerih naj bi bila odpravljena blagovna proizvodnja, delavec naj bi osvobodil svoje delo in ga svobodno združeval v proizvodnji itd. Na prvi pogled so taki poizkusi začetek velikega revolucionarnega zasuka v razvoju socializma, kot smo tudi v Jugoslaviji govorili ob sprejemanju zakona o združenem delu, delavskih amandmajev in nove ustave. Ker pa se pri teh poizkusih zanemarija, da je pri današnjem razvoju produktivnih sil človek še vedno suženjsko podrejen naravi, so v bistvu globoko reakcionarni in nazadnjaški. Ker v taki utopični družbeni organizaciji proizvodnje delavci ne morejo učinkovito gospodariti in se zato tudi ne morejo uveljaviti kot pravi ekonomski lastniki, stalno nastajajo sile, ki poizkušajo nadomestiti delavsko oblast z državno in privatnolastninsko, češ, nekdo mora popravljati napake, nastale s samoupravljanjem, ker se delovni kolektivi obnašajo nedružbeno, ker delavci niso zreli za upravljanje ipd.

Drugič, nerazumevanje odnosa med kapitalom in socializmom lahko vodi tudi do zmotnega prepričanja, da obstajajo med gospodarskim sistemom v (samoupravnem) socializmu in kapitalizmu velike razlike. Tako se pogosto napačno poudarja, da je delitev dohodka med delavci po delu v socializmu bistveno drugačna od delitve dohodka med delavci s ceno delovne sile, ki jo poznamo iz kapitalizma, da v socializmu ni tega ali onega trga, da obstaja v njem posebna oblika blagovne proizvodnje, da je dohodek specifično samoupravnega socializma, da je upravljanje v socializmu drugačno od upravljanja v kapitalizmu itd. Ob teh napačnih poudarkih pa se potem pogosto pozabi na tiste posebnosti gospodarskega sistema v samoupravnem gospodarstvu, ki pa se zaradi spremembe gospodarja

v socializmu v resnici razlikujejo od značilnosti kapitalizma. Zaradi njih gospodarski sistem v samoupravnem gospodarstvu klub temu, da ga lahko ustvarjamo le znotraj kapitalističnih odnosov, ni enak kapitalističnemu gospodarskemu sistemu. To lepo ponazorimo z delitvijo po rezultatih dela: delitev med delavci kot neposredni proizvajalci mora biti skoraj enaka v kapitalizmu in socializmu. Tudi delitev dohodka, ki nastane na trgu in je posledica podjetniških odločitev, je enaka v kapitalizmu in socializmu. Toda v kapitalizmu so delavci, ki si prisvajajo prve dohodka, in kapitalisti, ki si prisvajajo podjetniške dohodka, dva ločena razreda. V samoupravnem gospodarstvu pa je to en sam razred in se dva različna dohodka nujno spremenita v enega. S tem nastane delitev po rezultatih dela. Podoben primer je tudi trg kapitala. Ni težko dokazati, da morajo biti tudi v samoupravnem gospodarstvu žive vse tiste funkcije, ki jih opravlja trg kapitala v kapitalizmu. Toda to še ne pomeni, da mora biti trg kapitala tudi organiziran tako kot v kapitalizmu. Grobo rečeno, sestavni deli gospodarskega sistema samoupravnega gospodarstva so enaki sestavnim delom kapitalističnega gospodarstva, so pa na nekaterih mestih drugače sestavljeni v celoto, kar je posledica poizkusa prilagoditve gospodarskega sistema oblasti delavskega razreda. Če tega ne razumemo, je razumljivo, da ob mnogih idejah o izpopolnjevanju našega gospodarskega sistema vpijemo, da so kapitalistične.

– Verjetno je zaostrovanje gospodarske krize porinilo v stran mnenje, ki pa je bilo včasih zelo razširjeno, da se mora na gospodarska vprašanja odgovarjati z *ideološkega vidika*. Tako naj bi bil cilj vsake spremembe gospodarskega sistema najprej krepitev oblasti delavskega razreda. Različne dohodka so razglašali za kapitalistične in socialistične. Često se je slišalo mnenje, da je več vredna oblast delavcev kot družbena učinkovitost, da mora solidarnost vladati nad ekonomičnostjo, da je konkurenca izkoriščevalska itd. Avtorji teh mnenj so seveda zamenjali številne pripombe, ki sem jih že prej omenil. Toda, zamenjali so tudi dejstvo, da oblast delavskega razreda ni sama sebi namen in da dobi svoje zgodovinsko mesto le, če se uveljavi kot zgodovinsko učinkovitejša oblika organizacije družbene produkcije. Oblast delavskega razreda je smiselna prav zato, ker naj bi se z njo razrešila nekatera protislovja kapitalizma in s tem odpravile ovire za nadaljnji razvoj produktivnih sil. Kot kažejo tudi naše izkušnje, delavca ni mogoče dolgo prepričevati, kako pomembna je njegova oblast, če ob tem njegov standard iz leta v leto zaostaja za standardom delavcev v kapitalizmu.

– Še nedavno je bilo zelo razširjeno mnenje, da smo z ustavnimi spremembami, novo ustavo in zakonom o združenem delu iz sedemdesetih let izpopolnili gospodarski sistem in da od tu torej ne morejo izvirati sedanje gospodarske težave, je pa problem v tem, da tega *gospodarskega sistema nismo uresničili v praksi*. To mnenje smo zlasti slišali od politikov in še danes je to del uradne ideologije. Po svoje tudi razumem, zakaj to stališče zagovarjajo zlasti politiki. Zakaj je to stališče napačno, je namreč možno videti šele, če v resnici upoštevamo zakonitosti in značilnosti zgodovinskih procesov v povojni gospodarski zgodovini Jugoslavije. Za to pa je potrebno ohraniti določen pogled od daleč na povojno Jugoslavijo, ki pa ga politiki, zasuti z vsakodnevnim delom in subjektivnim odnosom do te zgodovine, pogosto ne zmorejo. Da bi v resnici zmogli ocenjevati neizpopolnjenosti našega gospodarskega sistema, je namreč treba poznati model samoupravnega gospodarstva iz ekonomske teorije, ki ga v tem primeru moramo uporabiti kot idealni zgled in zgodovinsko opredeljeni razvojni cilj, moramo pa tudi doumeti proces decentralizacije, to je njegovo dvoličnost. Ta je, kot sem že omenil, privedel do temeljnih oblik samoupravljanja in blagovne proizvodnje, hkrati pa je zaradi različnih razlogov bil tudi čas razpada dveh najpomembnejših trgov iz kapitalizma, tj. trga kapitala in trga delovne sile. Prepričan sem, da se je na primer E. Kardelj dobro zavedal teh značilnosti procesa decentralizacije in neizpopolnjenosti gospodarskega sistema, ki je z decentralizacijo nastala. Sem pa prepričan tudi o tem, da Kardelj ni poznal teoretskih vidikov modela samoupravnega gospodarstva in da je

to njegovo neznanje tudi razlog, da ni bil sposoben spoznati niti vseh značilnosti neizpopolnjenosti našega gospodarskega sistema niti pravega izhoda iz gospodarskih težav, ki so se zaradi tega pojavile ob koncu šestdesetih let. Ideja o neizpopolnjenosti gospodarskega sistema zato mnogim ni razumljiva. To pa je potem tudi vzrok, da v vsakem predlogu za dopolnjevanje in inoviranje našega gospodarskega sistema vidijo prevratniške ideje.

– Določeno ekonomsko nazadnjaštvo se skriva tudi v mnenju nekaterih ekonomistov, da je v Jugoslaviji dovolj, če »uvedemo« realne cene proizvodnih dejavnikov, devalviramo dinar in vodimo ustrezno denarno in kreditno politiko, da je razmišljanje o gospodarskem sistemu nepotrebno in »osnovnošolsko« in da je mogoče *izhod iz naših kriz »izračunati« in izpeljati z gospodarsko politiko*. Nazadnjaštvo teh idej seveda ni v tem, da je za gospodarsko politiko potrebna zahtevna empirična analiza in da tudi v Jugoslaviji potrebujemo odlično usmerjanje gospodarske politike. Prav nasprotno, menim, da so te zahteve in tudi empirična prizadevanja redkih ekonomistov danes predvsem žrtve ekonomskega nazadnjaštva, o katerem pišem. Nazadnjaške namreč postanejo te ideje šele tedaj, ko njihovi zagovorniki sklenejo, da je to dovolj in da je na velika vprašanja socializma in tudi samoupravnega socializma, s katerim se danes ukvarja socialistični svet in ki so še vedno temelj teorije samoupravnega gospodarstva, že odgovorjen, da so nepotrebna, da so le igračkane ipd. Tedaj namreč zagovorniki teh idej postanejo nasprotniki tudi tistih inovacij in novosti v zgradbi samoupravnega gospodarstva, ki opredeljujejo identiteto samoupravnega gospodarstva in ki po mnenju dela ekonomske vede edine lahko v resnici uresničijo učinkovito samoupravno gospodarstvo. S tem se zagovorniki teh idej postavijo ob bok tistim, ki nasprotujejo radikalnejšim spremembam bodisi zaradi zagledanosti v državnotlastninski zgled gospodarjenja bodisi zaradi iskanja svobodnega združenega dela.

III

Večino navedenih trditev si je izmislila naša birokracija, del trditev pa ima svoje očete tudi med najbolj znanimi jugoslovanskimi ekonomisti. Ni lahko odgovoriti na vprašanje, kje so vzroki za nastanek teh mnenj, idej in stališč, ki sem jih navedel kot izvore ekonomskega nazadnjaštva. Zagotovo ni nevarno za usodo Jugoslavije tisto ekonomsko nazadnjaštvo, ki je nastalo, ker so posamezniki s svojim znanstvenim delom prišli do spoznanj o nesmiselnosti socializma, o problematičnosti samoupravljanja kot značilnosti gospodarskega sistema, o identičnosti samoupravnega in kapitalističnega gospodarskega sistema, o superiornosti blagovne proizvodnje z državno lastnino, o bodočnosti gospodarstva svobodno združenega dela in o vsemočnosti gospodarske politike. Raznolikost mnenj in spoznanj je pač značilnost razvoja vsake vede, in navsezadnje, mogoče pa se bo katero od navedenih mnenj izkazalo za pravilno in bodo moja razmišljanja postala napačna.

Nevarnejše postane ekonomsko nazadnjaštvo, ko postane last politikov in ko z njim začne birokracija braniti svoje položaje. In to je razlog, zaradi katerega sploh pišem o ekonomskem nazadnjaštvu v Jugoslaviji. Tudi naša današnja birokracija je namreč posledica decentralizacije. Kot sem omenil, je neizpopolnjen gospodarski sistem povzročil v šestdesetih letih ponovno krepitev države. Ta je zapolnjevala pomanjkljivosti v samoupravnem gospodarskem sistemu, bila po svoje objektivni pojav in se iz leta v leto krepila, saj niti samoupravljanje v neuresničenem gospodarskem sistemu niti na novo nastala birokracija nista bila sposobna odpravljati gospodarskih težav. Tako se je iz leta v leto večalo število razlogov za širitev vloge države. Z njo pa se je širila tudi birokracija. Neizpopolnjen gospodarski sistem in gospodarske težave so tako postali pogoj obstoja naše današnje birokracije. Vsako radikalnejše izpopolnjevanje jugoslovanskega gospodarskega sistema bi jim odvzelo del njihove družbene moči. Zamislimo si lahko, koliko manj birokracije bi potrebovali, če bi v Jugoslaviji cene prepustili trgu, uresničili učinkovito delujoč trg kapitala in na primer devizni trg. Zato je ekonomsko nazadnjaštvo

danes adut v rokah naše birokracije. Ekonomsko nazadnjaštvo v sami stroki pa je hote ali nehoje izvor teh adutov. Izračunavanje relativnih cen s pomočjo medsektorskih tabel je lahko resno ekonomsko delo, toda ekonomisti bi se morali zavedati, da bi morali svoje račune skrbno skriti pred politiki, saj je to odlično orodje za večanje moči birokracije, ko odpravlja najrazličnejša nesorazmerja. Prepletенost birokracije in ekonomskega nazadnjaštva potem tudi pojasnjuje, zakaj v Jugoslaviji nismo poskusili družbene in gospodarske krize radikalneje reševati z radikalnejšimi rešitvami, s pravimi novostmi in zakaj se naša razvojna pot vedno znova prevrača nazaj v nekatere oblike državnega socializma. *Smo v pasti ekonomskega nazadnjaštva:* Birokracije in državosocialističnih značilnosti našega gospodarstva ni mogoče odpraviti, če ne izpopolnimo našega gospodarskega sistema v smeri teoretičnega modela samoupravnega socializma, če ne poizkusimo enkrat tudi s še ne preizkušenimi rešitvami. Tega pa ni mogoče storiti, če o tem odloča birokracija, država in sloji ter organizacije, katerih oblast bi se s tem izničila. Ali ni potem možen izhod iz te pasti le tedaj, če bo del družbe, ki danes nima dominantnega položaja v Jugoslaviji, prisiljen in zmožen ekonomsko nazadnjaštvo nadomestiti z ekonomskim radikalizmom?

IV

Katere so potem po mojem mnenju tiste značilnosti, ki jih zaradi ekonomskega nazadnjaštva nismo uresnili v gospodarskem sistemu?

a) Verjetno je bilo ekonomsko nazadnjaštvo najbolj usodno prav za najbolj zanimivo in najbolj analizirano idejo iz ekonomske teorije samoupravnega gospodarstva, to je idejo *obresti na poslovni sklad*. Zagovorniki te ideje smo morali poslušati, da je to ideja »meščanskih ekonomistov, ki ne razumejo naše stvarnosti«, da ni samoupravna in tržna, da spada le v zgodovino ekonomskih dokrin, da je ni mogoče uresničiti v praksi itd. Medtem ko smo v gospodarskem sistemu in gospodarski politiki eksperimentirali z idejami, ki so nastale v glavah politikov in okorelih birokratov in jih nihče niti poizkusil ni utemeljiti teoretično, je ena najbolj izpopolnjenih ekonomskih idej z najbolj kritičnega dela našega gospodarskega sistema tonila v pozabo. Celo mnogi znani ekonomisti, ki so jo nekoč sami zagovarjali, so nanjo pozabili, čeprav ne moremo najti niti ene spodobne kritike te ideje. Iz izkušenj vem, da le malo ekonomistov pozna do podrobnosti idejo obresti na poslovni sklad. Zato tudi tako radi nasedajo sklepu, da smo s takimi obrestmi nekoč že poizkusili, pa nismo uspeli. Katere so glavne značilnosti te ideje?

– Podjetja naj bi obračunavala obresti na celoten kapital, s katerim gospodarijo, torej tudi na tisti del, ki je nastal z varčevanjem delovnega kolektiva. Te obresti bi bile opredeljene z višino obrestne mere in velikostjo kapitala ter bi bolj obremenile delovne kolektive z višjo organsko sestavo kapitala in manj one z nižjo, tako da relativni osebni dohodki na enoto delovne sile ne bi bili več diferencirani z organsko sestavo kapitala.

– Obresti na ves kapital, s katerim gospodarijo v podjetjih, bi bile sposobne v samoupravnem gospodarstvu usklajevati investicije s prihranki, le obresti bi morale ostati v podjetjih in povečevati osnovo za obračun (kapital) obresti na ves kapital. V tem primeru bi po eni strani v vseh podjetjih obrestna mera na enak način delila dohodek in izločala glede na velikost kapitala, s katerim gospodarijo v podjetjih, obresti, ki bi se po obračunu takoj spremenile v prihranke (akumulacijo). Po drugi strani pa bi silila delovne kolektive, da bi prihranke spreminjali v dodatni produktivno naloženi kapital, saj bi morali v naslednjem obdobju obračunati obresti tudi na tisti kapital, ki je v prejšnjem obdobju nastal iz obresti. Če bi obresti ostale zunaj proizvodnje, bi morali povečane obresti, obračunane na povečano osnovo v naslednjem obdobju, plačati iz siceršnjih sredstev za osebne dohodke. Tako bi motiv osebnih dohodkov silil delovne kolektive, da prihranke (obresti) spremenijo v investicije, oziroma da investicije usklajujejo s prihranki.

– Ker posamezni delovni kolektiv često nima možnosti učinkovito investirati

v »lastno« podjetje, bi mu morali dati tudi možnost, da bi obresti odstopil (ne prodal) drugim delovnim kolektivom. Če bi jih neučinkovito zaposlil pri sebi, bi imel nižje osebne dohodke. Če pa bi te obresti odstopil, ne bi imel nobene izgube v osebnih dohodkih. Obresti na poslovni sklad in način gospodarjenja z njimi, ki sem ga pravkar opisal, bi namreč silila delovne kolektive, da bi kapital odstopali drugim delavcem v družbi, takoj ko bi menili, da niso več sposobni s tem kapitalom gospodariti tako učinkovito kot drugi in kot zahteva obrestna mera na poslovni sklad, oziroma ko ne bi bili več sposobni s kapitalom gospodariti enakopravno glede na druge delavce.

– V tem sistemu razširjene reprodukcije bi imel svoje mesto tudi trg kapitala. Ne tem trgu bi se kot ponudniki pojavljali vsi tisti delovni kolektivi, ki bi imeli obresti – prihranke, a ne bi imeli investicijskih načrtov z dovolj visokimi pričakovanimi donosi, in seveda tudi gospodinjstva in privatni sektor s svojimi finančnimi presežki. Kot povpraševalci pa bi nastopali (a) vsi tisti delovni kolektivi, ki bi potrebovali za uresničitev svojih investicijskih načrtov kapital, (b) delavci, ki bi se zaradi nizkih osebnih dohodkov odločili, da se bodo zaposlili kje drugje, in sicer tako, da bodo sami ustanovili proizvodnjo (lahko bi rekli brezposelni) in tudi (c) privatni sektor gospodarstva. Na tem trgu družbeni sektor gospodarstva prihrankov ne bi kupoval in prodajal. Družbeni ponudniki bi prihranke odstopali, družbeni povpraševalci in brezposelni pa bi povpraševali po njih. Ko bi jih dobili, bi morali obračunavati obresti na ves kapital kot vsi drugi delovni kolektivi. Brezposelni bi bili pripravljeni obračunavati tudi višjo obrestno mero od prevladujoče, kar bi zniževalo njihove osebne dohodke, a bi jim hkrati omogočalo, da se zaposlijo. Zato bi prav brezposelni v največji meri usmerjali višino obrestne mere na tem posebnem trgu kapitala.

Le malokdo se zaveda, kaj vse ponuja ta ideja. Če kratkoročno nastaja inflacija, ker delovni kolektivi maksimizirajo osebne dohodke na enoto delovne sile tako, da na povečanja učinkovitega povpraševanja odgovarjajo z višjimi cenami in ne z večjim izkoriščanjem proizvodnih zmogljivosti oziroma z večjo proizvodnjo, bi način gospodarjenja s kapitalom s pomočjo trga kapitala in z obrestmi na celotni kapital v podjetjih ta proces zaustavil. Delovni kolektivi bi namreč poizkušali ustanoviti proizvodnje tam, kjer bi bili osebni dohodki nadpovprečni. S tem bi povečali tako imenovano nevarnost vstopa v panogo. Višje cene in višji osebni dohodki bi v panogo usmerili nove kapitale in delovne kolektive, kar bi ogrozilo tržne deleže že obstoječih proizvajalcev v panogi. Če bi katerikoli ponudnik v taki panogi povečal cene, bi novodošli ponudniki dobili možnost, da mu odvzamejo prav njegov tržni delež. Ker bi te obresti vodile tudi k izenačevanju investicijskih in varčevalnih odločitev, bi izginili tudi vzroki za dolgoročne inflacijske procese, ki nastajajo zaradi neskladja med investicijami in prihranki. Obresti na poslovni sklad bi s to dolgoročno uravnoteženostjo zagotovile tudi uresničitev pogoja za družbenolastninske odnose, namreč da ima vsak delavec enako možnost dostopa do kapitala. So tudi pogoj za delitev po delu, saj bi odpravljale vpliv organske sestave kapitala na osebne dohodke. Zagotavljale bi tudi razmere, ki so sanje vseh ekonomistov v kapitalizmu: usmerjati agregatno raven investicij na raven polne zaposlenosti delovne sile in hkrati ohraniti decentraliziranost odločitev o investiranju in varčevanju, kar je pogoj za učinkovitost v gospodarstvu. Osebni dohodki bi se pri teh obrestih v resnici lahko oblikovali kot ostanek dohodka, kar je pogoj, da se delavci lahko uveljavijo kot tržni gospodarji. Cene delovne sile ne bi bilo potrebno uvajati na umetni in administrativni način. Obnova kapitala v družbenem sektorju gospodarstva bi se uresničevala brez njegovega odlivanja v državne in paradržavne sklade. Zaradi vsega navedenega bi morali poizkusiti gospodarski sistem izpopolniti tudi z obrestmi na poslovni sklad. Prepričan sem, da bi bile najresnejše »orožje« proti etatizmu blagovnega tipa v našem gospodarstvu.

b) Taka ureditev gospodarjenja s kapitalom bi zagotovila tudi smisel možnosti za nastajanje in propadanje podjetij v družbenem sektorju. Številnim se še vedno

zdi nemogoče, da bi delavci sami poiskali sodelavce, strokovnjake in menežerje ter potem ustanovili družbeno podjetje. Prav tako bi nastala radikalna sprememba v sedanjem gospodarskem sistemu z možnostjo, da bi se del delovnega kolektiva odločil ustanoviti samostojno podjetje in se odcepiti od dosedanjega, ker bi na primer menil, da bi tako lahko učinkoviteje gospodaril. Toda, da bi gospodarski sistem v resnici postal učinkovit, moramo ustvariti razmere, v katerih bi se to množično dogajalo. Samo tako bi lahko zagotovili dovolj veliko mobilnost kapitala in delovne sile in razrešili vozal razmestitvenega problema v našem gospodarstvu, ki katastrofalno znižuje našo učinkovitost. Trg kapitala bi vse to tudi omogočal. Brezposelni bi se lahko organizirali in na tem trgu dobili kapital. Nezadovoljniji v že obstoječih podjetjih bi lahko dali odpoved in ustanovili nova podjetja. Stara podjetja, ki znotraj sebe danes vzdržujejo neučinkovite proizvodnje, ker so dovolj velika, da to lahko delajo, in ker je to manj težavno kot ukinjanje podjetij, bi sama razpadla, saj bi delavci v učinkovitejših delih proizvodnje dobili možnost, da se osamosvojijo in osvobodijo bremena manj uspešnih.

c) Tisti del ekonomskega nazadnjaštva, ki je povezan z utopičnimi oblikami gospodarstva svobodno združenega dela in z najrazličnejšimi ideološkimi predsodki, je kriv, da tudi samoupravljanje v Jugoslaviji ni zaživelo v obliki, ki bi ustrezala sodobni ravni razvoja produktivnih sil. Samoupravljanje se pri nas še vedno razume kot *neposredno (samo)upravljanje* delavcev. Vsak delavec naj bi neposredno reševal vsa družbena vprašanja, in sicer ne glede na to, ali se pojavijo na ravni tovarne, krajevne skupnosti, republike ali federacije.

Pri tem pa se pozablja, da sodobni razvoj produktivnih sil zahteva določene oblike družbene in tehnične delitve dela. Danes je tudi upravljanje, zlasti upravljanje gospodarstva, specializirano delo; ni mogoče biti hkrati uspešen proizvajalec, vodja in upravljalec. Zato ni smiselno zahtevati, da delavec v resnici vedno neposredno upravlja. Prav obratno, omogočiti mu moramo, da del svojih upravljaljskih pravic, zaradi katerih je tudi ekonomski lastnik družbene lastnine, prenaša na menežerje, da ti strokovno upravlja v njegovem imenu in za njegov račun. Če se s tem zmanjša njegova vloga ekonomskega lastnika, potem je to pač žrtev v korist razvoja produktivnih sil. Sicer pa tudi delničar v kapitalizmu ni nič manj lastnik, ker menežerji upravlja v njegovem imenu in za njegov račun.

Da pa bi lahko *posredno samoupravljanje* zaživelo, moramo ustvariti organizacijske možnosti, da delavci v resnici lahko vodijo kadrovske politike: da sami izbirajo svoje poslovodne delavce, da jih lahko na objektivni način tudi odpokličejo itd. Menim, da je trg poslovnih delavcev edini trg delovne sile, ki bi moral delovati v samoupravnem gospodarstvu. Cena na teh trgih bi morala spodbuditi številne ustvarjalne ljudi, da prevzamejo poslovodna dela. Ta cena bi morala biti tudi cena tveganja, ki ga bi ti menežerji sprejemali.

Vendar posredno samoupravljanje ne bi bilo pomembno le zato, ker bi poudarilo upravljanje kot specialnost v tehnični delitvi dela. Posredno samoupravljanje bi namreč poleg tega tudi poenostavilo samoupravljanje, omogočilo, da se delavci v resnici ukvarjajo s svojim delom, osredotočilo bi motiv osebnih dohodkov in povečalo tveganje, ki je povezano s tem motivom, saj bi se ta motiv sedaj uresničeval na podlagi motiva poslovnih delavcev ipd. Poudarilo bi tudi podjetništvo, saj bi v teh razmerah ob padanju osebnih dohodkov delavci najprej vprašali svoje poslovodne delavce, kaj so delali, da ti padajo, in bi šele potem bili spodbujeni za iskanje svojih pravic pri državi. Posredno samoupravljanje bi omogočilo tudi zaostritev pravnega reda, saj bi bil v tem sistemu jasno opredeljen nosilec podjetništva. Po drugi strani pa bi jasna odgovornost menežerjev do delovnega kolektiva, ki jih je izbral in za katerega naj bi z učinkovitim gospodarjenjem maksimizirali osebne dohodke, silila poslovodne delavce, da tudi sami zahtevajo pravni red, saj bi jim kršitve pravnega reda konkurentov onemogočale maksimizirati osebne dohodke.

č) Verjetno je najskrajnejši izraz ekonomskega nazadnjaštva *nezaupanje do*

trga in cen. Tega nezaupanja ne srečamo le pri politikih, marveč pogosto tudi pri profesionalnih ekonomistih. Zlasti ekonomisti starejše generacije, ki so se še na pamet učili blagovna protislovja pri Engelsu, so prepričani, da je za socialistično gospodarstvo odločilen plan. Politiki se dobro zavedajo, da bi jim trg odjedel kruh, pa je njihov strah razumljiv. Toda strah ekonomistov je predvsem posledica strokovnega dogmatizma in neznanja.

Zato je pri nas liberalizacija cen vedno le papirnat ukrep. Pri tem se gospodarska politika vrti v začaranem krogu. Najprej določa cena, da ne bi nastala tako imenovane cenovna nesorazmerja, s tem povzroči številne probleme relativnih cen, mnoge proizvodnje se zaradi take politike cen zaustavijo, vse to pa je potem vzrok za odpravljjanje cenovnih nesorazmerij. Določanje cen je pri nas vedno tudi protiinflacijski ukrep. Ker to po svoji naravi ne more biti, s tako politiko cen le pospešujemo inflacijo. To pa potem znova daje administraciji moč, da širi administriranje na področju cen. Tako nikoli ne nastanejo razmere, ki jih administracija zahteva za sprostitvev cen.

Toda če cene niso tržne, tudi stroškov, izgub in dobičkov ni mogoče ugotoviti. Varamo se, da je te pomanjklivosti mogoče odpraviti z zamotanim računovodstvom! Kako naj bo potem smiselna razmestitvena politika in razmestitvene odločitve delovnih kolektivov? Ker cene težijo k ravnotežnim le, če so tržne, samo v ravnotežju pa cene vzpostavljajo enakopravne odnose med blagovnimi proizvajalci, trg tudi ni sposoben uresničevati družbenolastninskih odnosov, za katere je značilna enakopravnost. Če ne deluje trg, potem tudi ne morejo nastajati enakopravni odnosi med republiškim gospodarstvi, ki so odločilnega pomena za jugoslovansko gospodarstvo. Če ni svobodnega oblikovanja cen, tudi vseh tistih spodbud za razvoj produktivnih sil in učinkovitost gospodarjenja, zaradi katerih naj bi bilo samoupravno gospodarstvo učinkovitejše od drugih, ne more biti.

Da so izvori nasprotovanja liberalizaciji cen v resnici v ekonomskem nazadnjaštvu, kot sem ga prej opredelil, kaže tudi dejstvo, da nasprotniki liberalizacije cen nikoli ne uporabijo argumenta, ki bi bil edino smiseln. Najmočnejši argument proti liberalizaciji cen je namreč neizpopolnjen gospodarski sistem. Prepričan sem namreč, da trg in cene v takem gospodarskem sistemu, kot ga imamo sedaj, ne morejo učinkovito delovati. Toda da bi ga izpopolnili in s tem omogočili, da bi cene postale učinkovita gospodarska kategorija, bi morali uveljaviti v gospodarstvu prav tiste kategorije, ki so v največjem nasprotju z izhodišči ekonomskega nazadnjaštva.

d) Tako v Jugoslaviji posega *država* na tista področja, kjer ne bi bilo potrebno, če bi bil gospodarski sistem izpopolnjen, ne posega pa na tista, kjer bi bilo smiselno. Težko bi dejal, da je tako stanje posledica zavestnih dejanj. Bolj sem prepričan, da je tako, ker naš gospodarski sistem ne deluje učinkovito. V takih razmerah potem tudi država ne deluje smiselno.

Toda država mora varovati pravni red, zlasti ustanove trga in podjetništva. Država mora voditi gospodarsko politiko, s katero na posredni način usmerja gospodarstvo k družbenim ciljem in daje gospodarstvu informacije, ki zmanjšujejo tveganje njihovega poslovanja. Država mora izvajati protimonopolni nadzor, saj brez njega ni trga in konkurence. Toda vse to mora biti prilagojeno trgu in mora biti organizirano tako, da lahko trg čim učinkoviteje deluje. Ne smemo pa s tem trga prilagajati državi, kot je značilno za Jugoslavijo, kjer smo celo protimonopolno politiko poizkušali izrabit za financiranje državnih skladov.

Zlasti za izhod iz krize, kot ga potrebujemo v Jugoslaviji, je pomembna država. Učinkovito državo, ki v resnici dobro ve, kaj se dogaja v gospodarstvu, namreč potrebujemo za kratkoročno stabilizacijsko politiko. Vse znane kratkoročne stabilizacijske politike zahtevajo, da država zna zelo tankočutno uravnati gospodarstvo, in to celo z administrativnimi ukrepi in različnimi zamrznitvami. Zato pa je daleč premalo, če si pomagajo s planskimi metodami iz povojnih časov.

Menim, da določene posebnosti samoupravnega gospodarstva zahtevajo celo

spretnejšo gospodarsko politiko, kot jo potrebujejo v kapitalističnih gospodarstvih. Tako je na primer z nadzorom osebnih dohodkov. V samoupravnem gospodarstvu, kjer je motiv gospodarjenja osebni dohodek, je nadzor osebnih dohodkov, kot je znan iz kapitalizma, nesprejemljiv, saj uniči temeljno gibalno silo v gospodarstvu. Ta nadzor pa je po drugi strani nujen, saj prav z maksimizacijo osebnih dohodkov nastajajo glavni inflacijski procesi. Zato mora biti nadzor osebnih dohodkov kar pravi čarovniški posel: osebne dohodke namreč moramo nadzorovati tako, da se v agregatu gibljejo skladno s produktivnostjo dela na ravni narodnega gospodarstva, saj samo tedaj njihovo oblikovanje ni inflacijsko, hkrati pa moramo dopustiti, da na osebne dohodke vplivajo vse tri tržne funkcije – selekcijska, alokacijska, distribucijska, saj sicer delavcem odvzamemo vse možnosti, da bi bili tržni gospodarji, in ustvarimo razmere, v katerih se država nujno mora pojavljati tudi kot gospodar v podjetjih. Tak nadzor osebnih dohodkov ni preprost, pa tudi iz gospodarske prakse v drugih državah ga ne poznamo. Tako je možno, da dovoljuje država rast osebnih dohodkov za razliko med rastjo individualne produktivnosti v podjetju in panožne produktivnosti, ob tem pa dovoljuje tudi to, da delovni kolektivi v vsakem obračunskem obdobju del akumulacije prelijejo tudi v osebne dohodke. Toda že ta primer kaže, da je tak nadzor osebnih dohodkov zamotan in da zahteva usposobljeno državo, ki zna tudi administrativni nadzor uresničiti s čim nižjimi stroški.

Država mora posegati tudi na tista področja, kjer trg ne more delovati, ali pa kjer trg ne deluje učinkovito. To velja zlasti za infrastrukturo in superstrukturo. Fetišiziranje samoupravljanja, ki je tudi del ekonomskega nazadnjaštva, je, če zahtevamo, da se tudi na teh področjih samoupravlja tako kot tam, kjer je blagovna proizvodnja. Samoupravljanje je namreč pri nas tipično podjetniško upravljanje in ima svoje mesto le tam, kjer obstaja tudi blagovna proizvodnja. Kjer pa blagovne proizvodnje ni, ali pa ni smiselna, pa je lahko učinkovit gospodar le država. Država je lahko sicer na različne načine »podružbljena«, toda za delavce, ki delajo na teh področjih, je pomembno le to, da je ta država učinkovita. Na teh področjih je tudi mesto za plan, saj je ta edini, ki omogoči, da je gospodarjenje na teh področjih usklajeno z blagovnimi področji gospodarjenja. Nič ni bolj nesmiselno kot zahtevati, da učitelj sam ureja pridobivanje financ za svoje osebne dohodke in da se naj obnaša enako kot samoupravljalec z blagovnih področij gospodarjenja. In za njegove nizke ali visoke osebne dohodke je lahko kriva le država.

e) Nezaupanje do tržnega gospodarstva, ki izvira bodisi iz fetišiziranja etatiističnih gospodarstev bodisi iz fetišiziranja gospodarstva svobodno združenega dela in dohodkovnih odnosov, se kaže tudi v odnosu do *deviznega trga*. Ta je kratkoročni denarni trg. Ker so razlogi za to, da v samoupravnem gospodarstvu ne more učinkovito delovati običajni kapitalni trg dolgoročne narave, kot ga poznamo iz kapitalizma, seveda ni nobenega razloga, da v tem gospodarstvu ne bi učinkovito deloval devizni trg. Zato je nasprotovanje uvajanju deviznega trga le posledica dejstva, da bi z uvajanjem deviznega trga iztrgali iz rok birokracije pomemben del gospodarjenja, da bi z njim objektivizirali zelo pomembno gospodarsko področje in da bi s tem izgubili pomemben predmet popolnoma nesmiselnega »družbenega samoupravljanja« (opozarjam na zloglasno samoupravno interesno skupnost za ekonomske odnose s tujino).

Toda devizni trg je pravzaprav šolski zgled za to, kako lahko delavci gospodarijo decentralizirano in s pomočjo trga uresničujejo narodnogospodarsko ravnotežje. Samo devizni tečaj je potreben, da se izvozne spodbude oblikujejo tako, da je izvoza dovolj glede na povpraševanje po devizah, da izvažajo tisti, ki to znajo najučinkoviteje, in da so uvozne spodbude take, da vsakdo, ki jih je sposoben in pripravljen plačati, tudi lahko kupi devize. Devizni trg ni nič bolj magičen kot trg paradižnikov, kot bi nas radi prepričali različni razpravljalci o konvertibilnosti dinarja. Ali niso na primer znane »šticunge« v preteklosti že pokazale, da bi si gospodarstvo samo ustvarilo devizni trg, če bi mu le to dovolili? Če bi potem

dovolili, da banke opravijo še vlogo ustreznega finančnega posrednika, bi lahko pri nas devizni trg zaživel čez noč. Samo najrazličnejšim ideologom bi morali prepričati, da bi dohodke z deviznega trga takoj razglasili za nesocialistične! Pa črni trg deviz, ki obstaja med prebivalstvom: ali ne dokazuje, da je možna konvertibilnost dinarja in da je možen devizni trg v našem gospodarstvu? Zakaj pa pravzaprav ne bi črnega trga deviz legalizirali? Če more devizni tečaj v Avstriji, ZDA, Izraelu in drugod izenačiti ponudbo deviz prebivalstva s povpraševanjem prebivalstva po devizah, zakaj ne bi mogel tega narediti v Jugoslaviji. Ali smo Jugoslovani pri tem kaj posebnega? Zakaj je kaznivo, če zdomec proda v Jugoslaviji devize? Komu pa s tem škodi? Zakaj pa zdomec ne bi mogel uvažati blaga in ga prodajati na domačem trgu? Deviz ni ukradel, pač pa jih je zaslužil v tujini; če potem v tujini kupi blago, na meji plača carino kot družbeni sektor in proda blago v Jugoslaviji, bo namreč povečal naše blagostanje, pa še državnemu proračunu bi koristil. Blago bo namreč lahko prodal le, če ga bo prodajal ceneje, kot je na voljo na domačem trgu. Mi pa se premalo zavedamo, da standard ni opredeljen na ravni narodnega gospodarstva z višino denarnih osebnih dohodkov, pač pa je opredeljen z višino cen blaga, ki ga kupujejo prebivalci. Tako pozabljamo, da je prav tako imenovana »izvozna substitucija« in ne »uvozna substitucija« najhitrejša pot iz naše revščine: omogočimo ljudem, da na svetovnih trgih kupujejo vse, kar je cenejše kot v Jugoslaviji, da kupijo po tržnih cenah vse devize, ki so jih sposobni kupiti po tržnem tečaju dinarja, in da jih bo tržni tečaj dinarja spodbujal, da izvozijo vse, kar so v tujini pripravljeni kupiti. Nič ne vprašujmo, kdo je uvoznik in kdo izvoznik! Vsek, ki se čuti sposobnega biti podjetnik, naj sodeluje v teh poslih. V številnih državah so namreč najboljši izvozniki prav mali proizvajalci.

f) Totalitarnost etatističnih sistemov, pa tudi sistemov svobodnega združenega dela, zaradi katere naj v gospodarstvu ne bi bilo prostora za druge oblike lastnine poleg prevladujoče družbene ali »družbene« lastnine, je tudi oblika ekonomskega nazadnjaštva. Običajno se kaže kot prepričanje, da bi razmere, v katerih bi lahko ljudje brez velikih ovir ustanavljali proizvodnje, trgovali z blagom, devizami, uvažali in izvažali ipd., pomenile konec narodnega gospodarstva. Pri tem pristaši takega prepričanja pozabljajo, da narodno gospodarstvo ni nič drugega kot seštevek številnih gospodarskih dejavnosti in da je vsako gospodarjenje z narodnogospodarskega vidika enakovredno.

Tako se v našem gospodarstvu zanemarja, da so smiselne vsaj štiri oblike lastnine: zasebna, privatna, državna in družbena. Družbena naj bi bila zgolj najbolj učinkovita oblika lastnine v industrijski proizvodnji, kjer naj bi nadomestila privatno kapitalistično lastnino iz kapitalizma. Gospodinjstva ne morejo obstajati brez zasebne lastnine, v njih pa nastaja pomemben del gospodarske dejavnosti, ki odločilno določa tudi učinkovitost družbenega gospodarstva. Privatna lastnina je smiselna v delu industrijske proizvodnje in lahko postane pomemben konkurent družbeni lastnini ter tudi kriterij smiselnosti družbene lastnine. Ta oblika lastnine se mora ohraniti tudi tam, kjer je najbolj učinkovita enostavna blagovna proizvodnja. Omenil pa sem že, kje je mesto državne lastnine. Vse te oblike lastnine imajo svoje mesto v socialističnih gospodarstvih. Zasedajo pa posamezne dele tega gospodarstva glede na učinkovitost proizvodnje, ki je z njimi povezana. Posamezna proizvodnja pač mora biti organizirana v okviru tiste oblike lastnine, ki omogoča najučinkovitejšo obliko proizvodnje. Družbena lastnina ne bi smela imeti v tej konkurenčni borbi nobenih prednosti. Njena učinkovitost bi se morala kazati prav v konkurenci z drugimi oblikami lastnine; zavedati pa se moramo, da ni smiselno pričakovati, da bi bila družbena lastnina v vseh proizvodnjah najbolj učinkovita. Navsezadnje je možnost, da se zaposlite zunaj družbenega dela gospodarstva tudi možnost, da človek v socializmu ni obsojen na samoupravljanje in družbenolastninske odnose.

Da bi v resnici uresničili take razmere, je nujno v gospodarskem sistemu zagotoviti nastajanje tistih razmer, ki omogočajo, da se vse oblike lastnine lahko pojav-

ljajo enakopravno. S tega vidika so pomembni sklepi, ki sem jih napisal ob razmišljanju o nastajanju novih podjetij v družbenem sektorju gospodarjenja in o organiziranosti samoupravljanja, ki ne bi smela biti taka, da bi onemogočala enako učinkovitost družbenih področij gospodarjenja v primerjavi z drugimi področji. Kot sem že opisal, menim, da je družbeno področje gospodarjenja danes bolj zanemarjeni del našega gospodarskega sistema. Toda gospodarska politika z najrazličnejšimi omejitvami, zapovedmi in prepovedmi popolnoma onemogoča tudi racionalno gospodarjenje gospodinjstev. Saj vsi vemo, da moraš na primer na kazniv način trgovati z devizami, če želiš privarčevati dovolj denarja za nakup avtomobila. Daleč smo tudi od tega, da bi bančni sektor enakopravno glede na družbeni sektor posloval tudi s privatnim sektorjem, da bi ti banka omogočila, da postaneš obrtnik na enak način, kot če želiš ustanoviti novo tovarno v družbenem sektorju, da bi ekonomska politika bila enakopravna za družbeni in privatni sektor itd.

Na koncu, očitno moramo v Jugoslaviji poiskati *izhod iz ekonomskega nazadnjaštva*. Res je to pomembno politično vprašanje, toda, kot sem tudi poizkušal pojasniti, je usoda samoupravnega gospodarstva v veliki meri tudi v rokah gospodarstva in delavcev, zaposlenih v tem gospodarstvu. Ni drugega subjekta v Jugoslaviji, ki bi bil sposoben odvzeti politiki monopol nad gospodarstvom, v katerem se potem izraža ekonomsko nazadnjaštvo, kot gospodarstvo samo. In pot iz teh razmer je vsaj po mojem mnenju povezana z zahtevo gospodarstva po uresničitvi sprememb gospodarskega sistema, o katerih sem pisal v tem poglavju. Zato so te novosti v našem gospodarskem sistemu »prebojne točke« iz jugoslovanskega ekonomskega nazadnjaštva.

Faktorji, ki vplivajo na razvoj politične znanosti v Kanadi

(Primer in model)

V nekem prejšnjem članku (Stein in Trent, 1982) sva z Mihaelom Steinom poskušala preseči kronološki opis razvoja politične znanosti v Kanadi s tem, da sva skušala pojasniti faze v razvoju in orientacije te discipline. Najina odvisna variabla je bila zasnovana na študiju politike in oblasti na univerzah: kaj namreč profesorji delajo, kaj študirajo in kaj pišejo. »Interaktivni model razvoja discipline« (diagram št. 1), ki sva ga postavila v omenjenem članku, sugerira, da so posebne karakteristike politične znanosti v konkretni družbi rezultat vplivov domačega, nacionalnega okolja in mednarodnega družboslovnega okolja. Posebne karakteristike discipline pa lahko zopet vplivajo na državo gostiteljico in njen politični sistem, kakor tudi na zakladnico mednarodnega družboslovnega znanja. Pričujoča razprava skuša dokumentirati in razvijati ta model.

Zgodovinska slika politične znanosti v Kanadi

V Kanadi smo imeli štiri faze v razvoju politične znanosti.³ Prvi dve, ki sta trajali od leta 1870 do prve svetovne vojne in medvojnih let, sta reflektirali napore posameznih znanstvenikov, ki so delali po metodi iz rok v usta. V prvem razdobju so bile uvedene tradicionalne družboslovne discipline na kanadske univerze v glavnem s posnemanjem Velike Britanije. 20. in 30. leta lahko označimo kot kanadizacijo, za katero je bil značilen večji poudarek na kanadski znanosti, kanadskih problemih in kanadskih akademskih institucijah, pri čemer pa je družbena znanost razpolagala z zelo omejenimi resursi in infrastrukturo. Tretja faza pa se je začela v 40. letih in je dosegla svoj vrhunec v izjemni ekspanziji univerz, akademskega osebja, podiplomskega študija in financiranja raziskovanja v 60. letih, kar je podprlo razcvet pomembnih kanadskih publikacij in institucij na področju družbene znanosti, spodbujalo pa je tudi obnovljeni uvoz tujega osebja in tujih pristopov. Četrta faza, ki pada v 70. in 80. leta, pomeni konsolidacijo in prilagajanje velike politološke skupnosti družbenim trendom in razmeram. Znotraj discipline se je

* Profesor John Trent predava politično znanost na univerzi v Ottawi. Bil je sekretar Kanadske asociacije za politične vede, izvršni direktor Federacije humanističnih in družboslovnih ved Kanade in je generalni sekretar Mednarodnega združenja za politične vede. Skupaj s Paulom Lamyjem je uredil knjigo *World Crisis and Social Sciences in the 1980s*. Napisal je vrsto razprav o družbenih in političnih vedah. Sodeloval je tudi na večjem številu mednarodnih družboslovnih in posebej politoloških posvetov, med drugim tudi v Dubrovniku (1975), v Ljubljani (1979) in v Zagrebu (1983). S tem prispevkom *Teorija in praksa* nadaljuje z objavljanjem razprav o politični znanosti, sociologiji in drugih družbenih vedah v sodobnem svetu (gl. zlasti TiP, št. 7-8, 1985; št. 12, 1987 itd.) - ured. prip.

¹ Po periodičnosti razvoja glej Rush et. al. (1981).

Diagram št. 1: Model interaktivnega vpliva podpornih struktur na razvoj neke discipline

rastoča specializacija, fragmentarizacija in odvisnost začela umikati in dajati prostor novim naporom za integracijo in kanadizacijo. Zunaj politične znanosti je konec medenega meseca med družbeno znanostjo in družbo (ali vsaj njenimi elitami) vodil najprej do kritike in do vse manjše podpore in kasneje do zahtev po večji družbeni pomembnosti (Trent 1984).

C. B. Macpherson (1938: 157–165) je skušal pojasniti (in tudi lamentirati) zgodnja leta politološke discipline v Kanadi. Njegove splošne ugotovitve so bile, da je študij politike imel v zgodnjih letih manj pomembno mesto kot druge družbene vede in da je od 1870–1900 bil obravnavan s filozofskega stališča, nato pa razširjen z ustavnim pravom in z zgodovino. Naslednja desetletja so porodila študije o strukturi in procesu vladanja z vse večjim poudarkom na kanadskih političnih problemih začenši s 30. leti.

Za ta epizodni napredek intelektualnih orientacij Macpherson ponuja vrsto kronoloških pojasnil. »Ni težko,« piše, »da ne bi videli, da so najprej povezane s kanadskim akademskim razvojem in v širšem smislu s kanadskim družbenim razvojem« (1938:156).

Med akademskimi vplivi Macpherson omenja nekatere, ki so bili mednarodni in druge, ki so bili notranji. Ker so kanadske univerze posnemale britanski model, je bila politična filozofija del splošne izobrazbe vsakega gentlemana. Kasneje so to opravičevali z domačega gledišča kot potrebo po oblikovanju prihodnje generacije javnih delavcev. Zaradi tega je bila politična znanost zgolj drugotna disciplina, ker je pač morala tekmovali s pravom, ki ima ne samo praktično dnevno rabo, ampak

je bilo tudi mesto ustavnih študij. Kasnejši tuji vpliv se je nanašal bolj na tematike o državi, političnih institucijah in vladanju kot pa na politične ideje, pri čemer je bil to odmev na uporabo ameriških učbenikov. Kasneje je politična znanost v Kanadi (institucije, obnašanje, ideje) začela napredovati; to se je zgodilo šele takrat, ko so bili izoblikovani ustavni temelji dežele.

Družbeni vplivi na razvoj te discipline so imeli prav tako mednarodne in domače vire, zatrjuje Macpherson. Naj spomnimo, da Kanada nikoli ni imela neke utemeljujoče revolucije in se je le postopoma razvijala k državnosti v senci Velike Britanije in Združenih držav. Podobnost Kanade tema dvema sistemoma in pozen razvoj kanadske nacionalne zavesti sta zavirala razvoj domače politične znanosti. Ko se je ta začel po l. 1.910, se je koncentrirala na federalni sistem in na evolucijo samouprave – kar sta dve specifični potezi kanadske politike. Dokaj zgodnjo vzpodbudo je dobil tudi študij javne administracije, v katerem se je izražala potreba po analizi relativno večje razširjenosti javnih podjetij v Kanadi.

Toda v času vsega tega razdobja je politična znanost tudi rastla predvsem v senci pravnih fakultet, pač zaradi večjega prestiža pravnikov v razmerah hitro se razvijajoče ekonomije in razmeroma neznatne vabljenosti sproščene intelektualne ustvarjalnosti v mejni družbi (Macpherson, 1938: 156-163). Kasneje je Macpherson prav tako v družbenih vlivih videl vzrok za nizko raven teoretizacije in pomanjkanja pristopa s stališča politične ekonomije, ko se je pritoževal nad »posevno individualistično družbo, ki niti ne zahteva niti ne pozdravlja temeljnega razumevanja svojega političnega življenja« (Macpherson, 1974: 23).

Če bi želeli posplošiti Macphersonove ugotovitve, bi lahko trdili, da razvoj neke discipline znotraj dežele napreduje po stopnjah, na katere vplivajo:

1. tuji kulturni vplivi;
2. stanje domačega družbenoekonomskega razvoja;
3. izoblikovanje prejšnjega znanja z deskriptivnimi študijami primerov;
4. zaznana praktična koristnost rezultatov discipline;
5. intelektualne tradicije in položaj discipline nasproti drugim disciplinam;
6. notranja logika razvoja discipline;
7. razvijajoče se izobraževalne strukture.

K temu seznamu lahko dodamo pomen, ki ga imajo institucionalne strukture dane discipline. V nekem kasnejšem članku je Macpherson (1974: 328–329) poudaril pomen raziskovalnih inštitutov, financiranja in razpoložljivega časa za raziskovanje.

Macpherson oriše zanimivo prepletenost družbenih potreb, akademskih struktur in razvoja dane discipline. Kot je namreč Kanada kot mlada pionirska družba zahtevala praktično usposabljanje za pravnike in administratorje kot tudi raziskovanje delovanja federalnega sistema, tako je tudi naša disciplina potrebovala najprej v zgodnji fazi »ustavne temelje«, preden je prešla k analizi kanadskih političnih institucij, obnašanja in idej. V istem razdobju je bilo potrebno mnogo časa, da je bil spodrinen vpliv britanske politične filozofije s pragmatičnimi ameriški študijami politike (političnih struktur) in da je prišlo do premika domače politične misli v Kanadi. Morda samo dobro utrjene družbe, družbe, ki iščejo razreševanje svojih lastnih posebnih problemov, izpostavljajo zahteve po politični filozofiji.

Vsaka generacija družboslovcev je zavezana, da opraviči temeljno delo svoje discipline s stališča njenega »javnega pomena«: včeraj je to bilo oblikovanje dobre državljana in praktično usposabljanje; danes so to raziskovanje politik (policy studies) in javne prioritete. Iz Macphersonovega orisa jasno sledi, da se je predmet politične znanosti v Kanadi razvijal v epizodičnih skokih. Politični filozofiji (za gentlemansko vzgojo) so sledile federalne in konstitucionalne študije in potem študije kanadskih struktur vladanja (da bi spoznali kanadsko edinstvenost), te pa so odprle prostor javni administraciji in politični ekonomiji (delovanju samega sistema) in končno raziskovanju institucij, političnega obnašanja in idej (torej raziskovanju, da bi politiko razumeli).

Ker je napredovanje sukcesivno in manj simultano, je nevarnost, da skačemo od enega prioritete pristopa k drugemu, pri čemer pa lahko pozabimo na ugotovitve in na razumevanje prejšnjega pristopa.

Zdi se verjetno, da ima razvoj politične znanosti v Kanadi svojo notranjo logiko napredovanja, ki pa je bila omejena in pogojena z razpoložljivimi resursi, ki jih je imela disciplina, ki pa so bili zopet funkcija izobraževalnega in intelektualnega sistema, v katerem se je odražalo stanje družbenoekonomskega razvoja kot tudi mednarodni intelektualni modeli.

V svojih člankih o amerikanizaciji politične znanosti v poznih 60. in zgodnjih 70. letih sta Alan Cairns in Donald Smiley podala sistematične trditve o povezavi med politično znanostjo, njeno infrastrukturo in nacionalnimi kulturami. Cairns je zelo prepričljivo dokazoval, pri čemer so ga podpirali ameriški in evropski viri in avtorji, da je družbena znanost odgovor na nacionalne razmere. Dokaže, da kar zadeva raziskovalne orientacije, koncepte, učbenike in profesionalne mode, lahko družbena znanost »razumemo samo tako, da upoštevamo njen nacionalni in politični kontekst, v katerem se je razvijala in na katerega še vedno odgovarja« (Cairns, 1975: 215). Posebej pokaže, da je na ameriško politično znanost močno vplivala »prevladujoča politična paradigma«. Tako so behavioralno in postbehavioralno revolucijo v Združenih državah utemeljevali s krizami, s katerimi se je soočal ameriški politični sistem v danem času in z željo, da bi vplivali na odprte politične probleme. Spremembe v politični znanosti so tudi opirali na »predispozicije v ameriški kulturi«. Tako lahko postavimo hipotezo, da obstaja jasna zveza med domačim okoljem in kulturo ter paradigmo v politični znanosti.

Drugič, Cairns trdi, da se »neenakost moči, bogastva in resursov, ki obstaja med posameznimi državami, kaže v neenakosti glede zmogljivosti družbene znanosti, ki jih podpirajo« (1975: 213). Zmogljivost je funkcija obsega, razpoložljivih virov, objavljanja in razširjanja, stopnje institucionalizacije in specializacije in mednarodne vizibilnosti dane dežele. Zmogljivost in pojavi, ki jih disciplina študira (npr. dani politični sistem) močno vplivajo na to, kar je znano, na to, kaj se študira in na stopnjo odmeva raziskovanja in debat v disciplini. Torej so stopnje in tipi znanja kot tudi dnevni red raziskovanj neposredno povezani z obsegom in resursi podpornega sistema določene discipline.

Zmogljivost tudi gotovo vpliva na mednarodno penetracijsko moč neke discipline. »Izključna ameriška posest statusa supersile« v politični znanosti (okoli 1970) je bila zasnovana na obsegu visokošolskega izobraževanja, na statusu discipline in na številu politologov, na obsegu financiranja, na različnosti in številu možnosti za publiciranje, na različnih visokokvalitetnih podiplomskih šolah in na globini in obsegu problemov, ki jih je obravnavala disciplina (Cairns 1975: 214). Napredovanje discipline v deželi, kot se zdi, poteka na tale način:

Prvič. Potrebna je, najprej, določena množina deskriptivnih študij primerov, ki jih oblikuje v več letih relativno malo število vztrajnih znanstvenikov.

To lahko zagotavlja višjo raven sinteze, analize in teoretiziranja, tako na splošni kot specialni ravni, ki izhaja iz koncentracije pozornosti večjega števila znanstvenikov na posebnih poddisciplinarnih področjih. Ta koncentracija pozornosti pospešuje kumulacijo in odmeva raziskovanja in razprav med specialisti in razvoj novih modelov, teorij in pristopov. Vodilni raziskovalci izoblikujejo nove ideje in problemska področja, ki potem zbudijo pozornost kolegov in študentov. Vsi ti koraki so seveda odvisni od zadostnih, človeških in finančnih resursov in institucionalnih okvirov, v katerih lahko delajo in komunicirajo raziskovalci, okvirov, ki lahko pritegnejo najboljše svetovne možgane.²

Tako se mednarodna penetracijska moč discipline dogaja na dva poglobitvena načina. Z znanstvene perspektive se pride do nje enostavno zaradi tega, ker so dežele, ki imajo tovrstno koncentracijo talentov in v posledici oblikovanje teorije,

² O pomenu raziskovalne situacije za pospeševanje timskega dela in prodornosti glej tudi Deutsch et. al. (1971, 1986).

pač *prve*. Znanstvena metoda predpostavlja to, da se opiramo na akumulirano avtoriteto znanja, tako da vsakdo išče modele, da bi organiziral svoje raziskovanje, ne da bi moral preveč skrbeti bodisi zaradi možnih etnocentričnih pristranosti ali zaradi ozke osnove raziskovanja, na katerem je zasnovano. Znanstveniki imajo pač zelo radi vire pod črto.

Drugič. Obstaja mednarodna vizibilnost kulture neke dežele. Seveda to zahteva na začetku sredstva za to, da objavljamo in komuniciramo v tujini. Toda tako zgodovinsko in tudi dandanes je ta vizibilnost tudi povezana z družbami, ki imajo prednost, ker pač uporabljajo mednarodne jezike; imajo mednarodno trgovino in interese; oblikujejo tuje študente in gojijo kulturne programe preko oceana v drugih deželah; in ki seveda razpolagajo z mednarodno močjo. Te elemente lahko formuliramo tako, kot to poskušamo v diagramu št. 2.

Vidimo, da obseg in razpoložljivi viri vplivajo tako na stopnjo, v kateri dana disciplina v neki deželi oblikuje naše mednarodno družboslovno znanje kot tudi na stopnji tega mednarodnega vpliva.³ Res lahko obstajajo spektakularne izjeme glede na pravilo, ki dopuščajo, da briljantni posamezniki iz zelo malih raziskovalnih skupnosti dobijo mednarodno priznanje, toda to pravilo ima veljavo, ker imajo ti znanstveniki, ne pa njihova znanstvena skupnost, ta velik vpliv. Ti posamezniki redko delujejo v osamitvi in običajno se morajo družiti z eno izmed dominantnih raziskovalnih skupnosti. Stein Rokkan je odličan primer. Toda če analiziramo mednarodni vpliv, recimo politične znanosti v Kanadi nasproti Združenim državam ali Švice nasproti Franciji, ostaja vendar v veljavi omenjeni odnos.

Donald Smiley trdi, da rivalsko posnemanje druge dežele ni formula za ustrezen tip znanosti. Kanadska politična znanost naj ne bi bila »miniaturna replika« te discipline v Združenih državah. Upodablja jo ekonomsko analogijo poudarja, da bi Kanada tako prišla do tega, da bi »imela preveč firm, ki bi delale preveč stvari v preveč kratkih produkcijskih razmakih«. Smiley (1947: 37) zaključí: »Obseg specializacije in bogastvo politične znanosti v Združenih državah povzročata, da je neustrezna uporaba njenih standardov, procedur in vrednot v drugačnih okoliščinah Kanade.«

Tako Cairns kot Smiley se posebej sklicujeta na razvoj politične znanosti v Združenih državah, zaradi vpliva ZDA na Kanado in svetovno družbeno znanost v tistem času, toda njune ugotovitve, posebno tiste Cairnsove, spodbujajo zanimive splošne hipoteze o razmerju med disciplino, strukturami, ki jo podpirajo, in kulturo, v kateri se razvija.

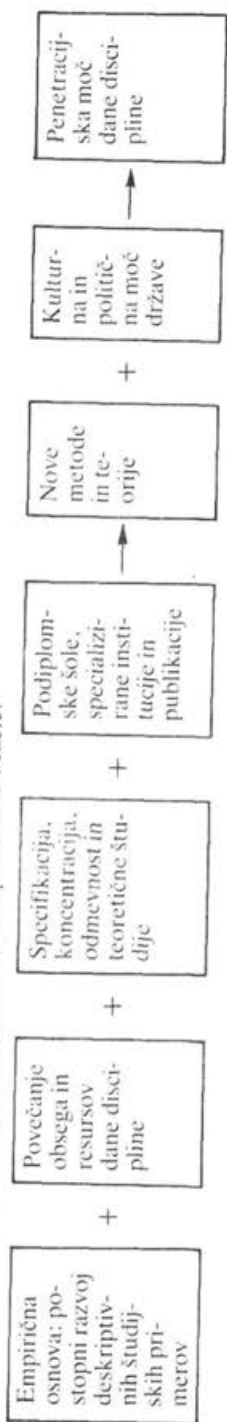
Ko se obrača na bolj specifično kanadski kontekst, Smiley ugotavlja, da je pred 1955. letom obstajala izrecna kanadska tradicija socialne analize, ki se je začela med obema vojnoma. Njene tri poglavitne značilnosti so bile: pretežno zgodovinska naravnost, eklekticizem, ki je kazal »izrazito nespoštovanje meja med akademskimi disciplinami«, in individualistično znanstveno delo. Smiley se sprašuje za vzroke, ki so pripeljali do teh značilnosti. Zgodovinski pristop je odgovaljal potrebi po integriteti kot tudi kontinuiteti, ki ni bila značilna za kolonialni in imitacijski karakter kanadskih znanstvenikov vse do približno 1920. leta. Eklekticizem kanadske znanosti se lahko pojasni delno z majhnostjo akademske skupnosti in z njeno nerazvitostjo glede na specializacijo.

Individualistične navade (na nujnost se začne gledati kot na krepost) so bile neposredna posledica pomanjkanje večjih raziskovalnih fondov za skupinske projekte.

Smiley pripominja, da so se v politični znanosti v Kanadi izmenjevala razdobja

³ Bilo bi zanimivo, da bi opravili komparativno študijo Združenih držav in Sovjetske zveze glede zunanjih akademskih vplivov in relativne notranje izolacije pred tujimi vplivi. Primerjaj npr. izjemno močno posnemanje vseh socialističnih dežel (ne samo Vzhodne Evrope, ampak tudi kulturno različnih dežel, kot so Kitajska, Vietnam in Kuba) sovjetskega modela npr. Akademije znanosti, ki jo je najprej ustanovil car Peter I. v letu 1724 (ki pa je bila ustanovljena po vzoru Francoske akademije in po predlogu Leibniza, ki je že prej ustanovil Prusko akademijo) – primerjaj Massie (1980: 816-817).

Diagram št. 2: Mednarodna penetracijska moč discipline neke dežele.

kolonialne imitacije in izrecne kanadske tradicije socialne analize. Ta trenda sta v različnih časih bila odsev:

- a) obsega, financiranja in specializacije raziskovalne dejavnosti;
- b) socialnih razmer, vključno glede na različne stopnje neodvisnosti dežele in družbenoekonomske kompleksnosti in
- c) znanstvenih domnev glede socialnega okolja. Zopet torej vidimo prepletenost notranjih in zunanjih variabel, ki vplivajo na podobo določene discipline.

Toda morda je presojljivo, da bi vedeli, ali je bil interdisciplinarni eklekticizem, ki ga je opisal Smiley, rezultat »nepopolnega« procesa modernizacije, ki bi v nadaljnjem razvoju vodil k večji avtonomiji te discipline v Kanadi, ali pa, kot je tudi domneval, rezultira iz širokega kanadskega eklekticizma in splošne odprtosti za konfliktne ideje, ki jih karakterizira dejstvo, da »anglofonska politična kultura podpira legitimnost torizma in socializma, pa tudi liberalizma« (1974: 35). V razdobju od leta 1955 se zdi, da smo bili priča obema trendoma. V 50. in 60. letih je obstajal močan trend k avtonomiji te politološke discipline in k specializaciji, toda od sredine 70. let in v 80. letih smo soočeni s prav tako močnim povratkom k interdisciplinarnosti, zgodovinski kontinuiteti in politični ekonomiji v sedaj institucionalno avtonomnih disciplinah politične znanosti, sociologije in ekonomije.

V svoji poglobljeni študiji razvoja politične znanosti v Quebecu zagovarja Leclerc (1982) tezo, da je katoliški in marksistični redukcionalizem, ki je dominiral v Quebecu, postavil raziskovalca v položaj, da je prehajal od aksiomatične filozofije k analitičnim študijam. To je bila slaba paradigma za politično znanost in je zato vodila k eklektičnemu, odprtemu iskanju drugačnih pristopov. André Vachet (1980) je tudi skušal pojasniti to pomanjkanje dominantne, izvirne politične filozofije in relativno pozni razvoj politične znanosti v francoski Kanadi. Vpraša se, zakaj so bili v Quebecu zadovoljni s tem, da so se prilagodili uvoženim svetovnim pogledom (janzenizem, konservativizem, liberalizem, ultramontanizem, katoliška socialna doktrina, personalizem, marksizem itd.), namesto da bi proizvajali izvirne teorije. Daje dva glavna tipa pojasnil. Intelektualna izbira tem in problematik je pogojena: a) s političnimi dejstvi, v katerih se izraža celota socialnih sil in odnosov in b) z naravo in stopnjo razvoja intelektualnih struktur. Vachet trdi, da je fragmentarno, imitativno in nepopolno stanje politične filozofije bilo odraz fragmentarne, parcialne in izključujoče narave družbenih struktur in sil quebeške družbe, v kateri je od leta 1800 gospodovala od zunaj vsiljena in kontrolirana ekonomska ideologija. Dva poglobljena spopadajoča se faktorja, duhovščina in nacionalistična profesionalna buržoazija, sta se bojevali za politično kontrolo, bili pa sta pod gospostvom v glavnem anglosaške komercialne buržoazije, ki kontrolira orientacije na ekonomskem področju. Ta fragmentacija je vodila k odvisnosti od zunanjih filozofij. Na praktični ravni je neusmiljeni boj teh treh sil izpraznil uvožene filozofije njihovega temeljnega smisla, ostale pa so samo retorične lupine in prakticistične mahinacije skorumpirane politične oblasti.

Politična znanost kot disciplina je v Quebecu tudi značilna po svoji mladosti in po tem, da je odvisna, trdi Vachet. Prvega profesorja s polno zaposlitvijo s področja politične znanosti so zaposlili šele v letu 1952. Prva generacija politologov, ki je bila dejansko oblikovana v tej disciplini sami, se je pojavila v 70. letih in celo ta je bila šolana v Franciji, Angliji ali v ZDA. Iz teh dežel pa so tudi uvažali pristope, metode in filozofije. Rast politične znanosti je bila tudi vzporednica močni ekspanziji izobraževanja v Quebecu v 60. in 70. letih, ki je bilo posledica potreb industrializacije in novega gesla »s'eduquer c'est s'enrichir« (izobraziti se pomeni obogatiti).

Kljub težavam vidi Vachet iz tega načina razvoja discipline v Quebecu pozitivne rezultate. Ker so bili študentje izpostavljeni kompleksni mreži filozofskih in metodoloških opcij in različnim disciplinarnim tradicijam, se sedanji diplomanti uspešno izogibajo metodološkemu tabujem in kažejo bogat in izvirni pluralizem. Za analizo je značilno, da je bolj univerzalna, ne pa partikularna, ko se sooča s takimi

problemi, kot so nacionalizem, razredna analiza in ideologija. Cloutier in Latouche (1979) sta podkrepila ta sklep trdeč, da ker Quebec ni avtonomna država, se manj znanstvenikov zanima le za lokalne politične pojave, večina izmed njih pa skuša razvijati bolj globalne interese in teoretične razsežnosti. Toda bojita se, da je ta tendenca vodila k teoretičnim finesam brez empirične verifikacije.

Močno podobno analizo angleške kanadske kulture in identitete je projiciral Herschel Hardin v svoji odlični knjigi *A Nation Unaware* (1974). Odkriva nenehno trajajoči boj med uvoženimi in kanadskimi ideologijami, pri čemer prve preprečujejo, da bi Kanadčani zaznavali in adaptirali druge. Hardin posebej trdi, da je ameriška, individualistična, svobodno-podjetniška tržno-ekonomska ideologija (na področju katere so Kanadčani takoj na drugem mestu zaradi svojega majhnega trga) gospodovala nad ekonomskim mišljenjem in nad političnimi odločitvami v Kanadi. Med razlogi, ki jih navaja Hardin za to adoptivno mentaliteto, so:

a) Kanadčani, ki so bili šolanji v ZDA; b) izključno ukvarjanje s političnimi problemi federalizma in državne enotnosti ter izključevanje politične ekonomije; c) nenehno širjenje ameriških ekonomskih in kulturnih vrednot s podružničnimi organizacijami v Kanadi; d) receptivnost intelektualnega kolonializma; e) v novejšem času domnevne vrednotno proste tehnike behavioralne družbene znanosti.

Kanadčani se zato nikoli niso spopadli s strukturalnimi problemi nacionalne ekonomije, ki zahteva razvoj primernejše politično-ekonomske teorije, ki bi bila povezana z javnim podjetjem.

Vidimo torej, da je bil novejši razvoj politične znanosti v Kanadi in v Quebecu določen:

1. s strukturo socialnih sil;
2. s stopnjo industrijskega in izobraževalnega razvoja;
3. s šolanjem v tujini;
4. z novejšo rastjo akademskih potencialov;
5. z naravo političnega sistema;
6. z vplivom dominantnih ekonomskih idej in organizacij.

Vsak izmed teh je pogojeval aktualne izbire tem in problemov.

Stephen Clarkson (1980) se sprašuje, zakaj so družboslovci nasploh in politologi posebej imeli tako malo besede glede problemov kanadske suverenosti in neodvisnosti. To vprašanje ga vodi k nekaterim zanimivim zaključkom o naravi in strukturi politične znanosti v Kanadi. Če jih povzamemo, so tile: prvič, brž ko so družbene znanosti postale (od druge svetovne vone) bolj profesionalizirane in bolj fragmentirane v disciplinarne cehe, so bile manj sposobne koherentno obravnavati velike državne probleme. V Kanadi so izgubile sposobnost prejšnje interdisciplinarnе tradicije, namreč »politične ekonomije«. Drugič, zgodnja kanadska kolonialna mentaliteta in njena vrema za imitacijo se je napihnila v 60. letih s pritokom tujih znanstvenikov (nekateri oddelki politične znanosti so bili izključno sestavljeni iz Amerikancev), z v tujini šolanimi Kanadčani in sploh z navduševanjem za vse ameriško po drugi svetovni vojni, kar je povzročilo, da so si izposojali tuje (v glavnem ameriške) vrednote, norme, modele, teorije in ideje. Tretjič, akademska specializacija in izposojene univerzalistične pretenzije behavioralizma so vodile njihove zagovornike k temu, da so ukvarjanje z lastnimi, nacionalnimi problemi izenačevali s provincializmom in antiintelektualizmom. Četrtrič, verovanje v kontinentalni akademski trg, motivirano z željo, da pokaže, da so Kanadčani prav tako kvalificirani kot Amerikanci, je prav tako okrepilo rabo ameriških norm. Petič, fenomen miniaturne replike je spodkopal vsakršno koncentracijo raziskovanja. Clarkson ugotavlja, da je vse to vodilo k delitvi kanadskih družboslovcev v dve vojskujoči se šoli. Prvo in prevladujočo so sestavljali pripadniki glavnega toka univerzitetnih ljudi, ki so bili specializirani, fragmentizirani, kontinentalisti, internacionalisti in zagovorniki uvoženih trendov družbene znanosti. To je veljalo tako v politični znanosti kot v ekonomski, nad katerima so dominirali makrokoncepti, takšni, kot je behaviorizem, ekonomika velikih razsežnosti, modeli popolnega

tekmovanja in mednarodne delitve dela. Kolikor so se zanimali za Kanado, so to delali zaradi njene ranljivosti na mednarodnih trgih, ne pa zaradi njene odvisnosti od tujih odločitev. Nasproti tem je stala prenovljena šola politične ekonomije, ki uporablja široko zgodovinsko perspektivo in nudi disciplinarno teorijo, ki ustreza kanadskim potrebam, vključno s tem, kako se upreti tej dominaciji na področjih investiranja, kulture in politike. Uporabljajoč mikrointervencionistične koncepte, so želeli analizirati performanco, ne pa teorijo izposojanja iz tujine. Želeli so vedeti, ali importirani koncepti in politike, ki so bile izoblikovane za druge države in druge trge, res prispevajo k ekonomski rasti, kar so obljubljale, in s kolikšno izgubo kulturne in politične suverenosti.

V jedru Clarksonove analize se soočata dve pojasnitvi neuspeha kanadskih družboslovcev, da bi se spoprijeli s temeljnimi kanadskimi problemi iz kanadske perspektive (takšnih raziskav, pripomnja, so se običajno lotevali v velikih vladnih komisijah). Na eni strani pripisuje te pomanjkljivosti »sindromu kanadske inferiornosti«, na drugi pa strukturalnim pogojem, ki so vodili k uvažanju tujih družboslovcev, v tujini izšolanih Kanadčanov in zaradi tega k posvajanju tujih, v glavnem ameriških družboslovnih norm, metod in problematik. Domnevali bi lahko, da so strukturalne razmere vplivale tudi na podobno izposojanje iz Velike Britanije v prvem kolonialnem razdobju družbenih ved v Kanadi. Toda Clarksonovo opozorilo, da je obstajala zgodnja kanadska šola v 30. in 40. letih in da je celo v času uvažanja v 60. in 70. letih cvetela nacionalna politično-ekonomska šola, govori za to, da vprašanja družbene in akademske infrastrukture dominirajo (ali vsaj prednjačijo) pred interpretacijami, ki so zasnovane na nacionalnem karakterju. Če je to res, je to močan argument za predominanco zunanjih faktorjev nad notranjimi v razvoju disciplin.

Ker se nobenega članka ti avtorji niso lotili s stališča globalnega komparativnega pristopa, ni nihče opazil, da so obravnavali politično znanost, ki je bila locirana v določenem tipu političnega sistema, tj. v liberalno-demokratski državi.

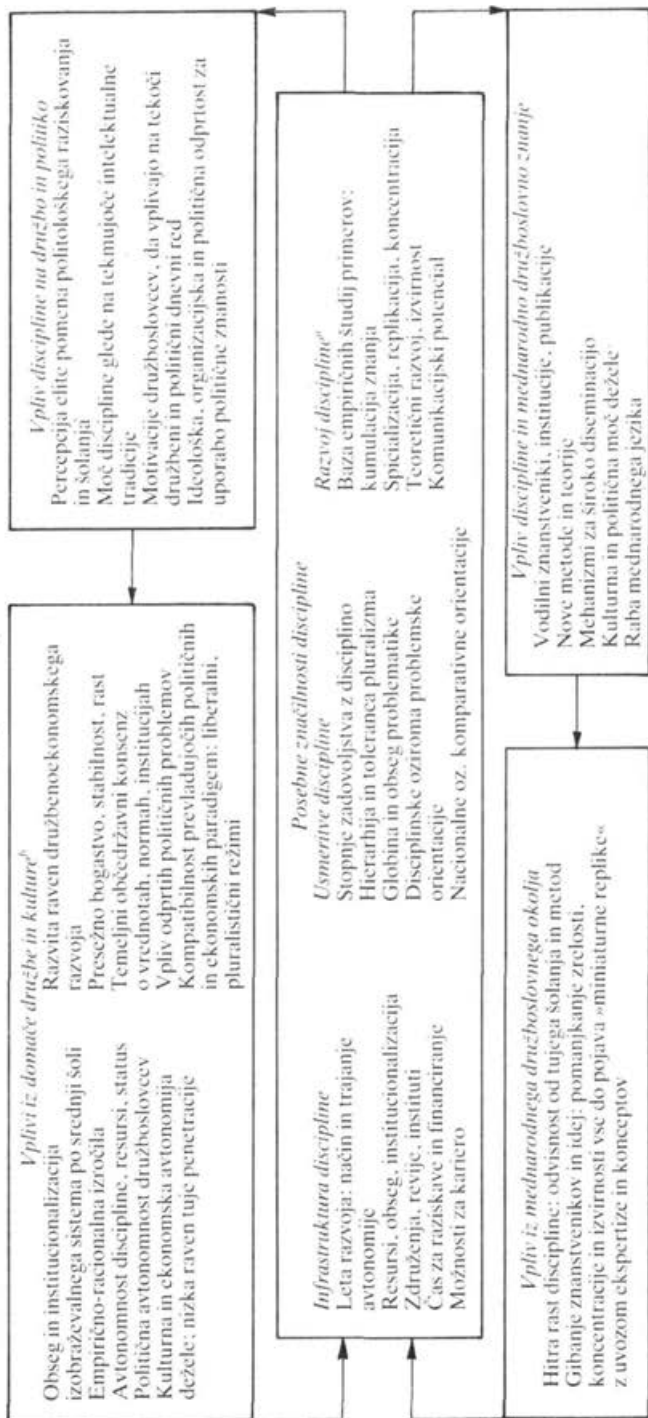
Komparativne študije pa poudarjajo, da je narava političnega režima in njegova stopnja neposredne intervencije v izobraževalnem sistemu prav tako velikega pomena za naravo, rast in razvoj disciplin na področju družbenih ved, posebno politične znanosti. Kot je pripomnil Deutsch: »... fašistične diktature v Italiji in Nemčiji niso producifale nobenega napredka v katerikoli družbeni vedi in čeprav je bilo nekaj napredkov v sovjetskem bloku, kot je ena izmed vrst linearnega programiranja, so bili takšni napredki tam relativno redkejši kot na Zahodu« (Deutsch et al., 1986: 369).

Diskusija

Navedeni pregledi razvoja politične znanosti v Kanadi in v Quebecu so imeli namen, da njihovi avtorji predvsem analizirajo vsebino discipline. Kljub temu povedo marsikaj tudi o razmerju med družbo, podpornimi strukturami in vsebino discipline, da bi nam tako dali celo vrsto ključnih variabl in tudi nekatere splošne hipoteze. Ključne variable, ki jih ponavlja pet omenjenih avtorjev, lahko shematično postavimo tako, kot skuša prikazati diagram št. 3

V tem modelu smo skušali identificirati faktorje, ki vplivajo na razvoj naše discipline v neki državi in tudi vzpostaviti razmerje med domačimi in mednarodnimi faktorji vpliva. Ta dvojni cilj pokriva celo razdobje razvoja discipline in ne samo čas inkubacije. Zato smo soočeni z dokaj obsežnejšim razponom vplivov na disciplino, kot bi lahko domnevali. Kar se zdi, da so deskriptivne trditve glede stopenj organizacijske rasti discipline, se izkaže, da so faktorji, ki pospešujejo ali preprečujejo njeno napredovanje. Razlikujemo lahko pet skupin variabel, ki so v medsebojni interakciji: razmere v vsaki državi in njihova stopnja odvisnosti;

Diagram št. 3: Shematična predstavitev poglavitnih pogojev, ki vplivajo na usmeritve politične znanosti in njene rezultate na različnih stopnjah razvoja

- a) Razvoj discipline pomeni: stopnja avtonomije, institucionalizacija raziskovalnih in izobraževalnih struktur po srednjem solstvu, obseg in globina raziskovalnih publikacij, teoretični razvoj in izvornost, mednarodni vpliv.
- b) Zaradi zgoščenosti in jasnosti smo pogoje, ki vplivajo na politično znanost, navedli na »pozitiven način«: mislimo na pogoje, ki bodo imeli pozitiven vpliv na razvoj discipline. Domnevamo, da bo nasprotje od teh pogojev ali njihova odsotnost vplivala negativno.

izobraževalni in intelektualni kontekst; notranje karakteristike discipline (njene zmogljivosti); razvoj discipline (njena vsebina); in vpliv discipline. Imamo na prvi pogled opraviti v bistvu s seštevalnim odnosom od prve do pete od teh skupin variabel, vendarle to ni popolnoma tako. Videli smo, npr., da razmere v državi in intelektualni kontekst lahko neodvisno vplivata na vsebino discipline. Lahko tudi eden ali več izjemnih znanstvenikov vpliva daleč preko posebne ravni zmogljivosti in vsebine discipline v njihovi družbi. Oglejmo si torej vsakega izmed teh skupin faktorjev po vrsti.

Na politično znanost bo neugodno vplival avtoritarni ali diktatorski režim, ki vidi družbeno znanost kot uslužnostno industrijo, ki ne tolerira kritične povratne zveze in ki omejuje mednarodno kulturno komunikacijo. Toda celo v teh razmerah se zdi, da raste vsaj zmogljivost politične znanosti vzporedno z rastočimi ravnimi družbenoekonomskega razvoja. V manj skrajnih političnih razmerah je razmerje med disciplino in državo še vedno velikega pomena, kar zadeva vpliv na kadre, izbiro predmeta politične znanosti in alokacijo resursov.

Akadske discipline, kot se zdi, se razvijajo v fazah in te so povezane z nacionalnim družbenoekonomskim političnim *razvojem* in z različnimi stopnjami uvoza kulture. Kadri, resursi in institucije dane discipline (njena zmogljivost) so povezani s stopnjo družbenoekonomskega razvoja s posredovalnimi variabli, vključno z izobraževalnim sistemom, intelektualnimi tradicijami in z izbiro javnih prioritet. Čeprav bosta večja ekonomska rast in razvoj imela postopen pozitivni učinek na vse discipline, dobijo posamezne discipline v danem trenutku legitimacijo tako, da elite percipirajo njihovo pomembnost in da odgovorijo na izzive drugih intelektualnih področij.⁴

Nacionalni družbenoekonomski razvoj, zasnovan na modernizaciji z nacionalno integracijo, industrializacijo, s sprejemom znanstvenega racionalizma in specializacije (znotraj nacionalnih in mednarodnih trgov), povzroča tudi ekspanzijo izobraževalnega sistema. Vse discipline rastejo. Čim uspešnejša je ekonomija, tem več resursov se lahko dá izobraževanju, posebno izobraževanju po srednji šoli. Redko se zgodi, da bi se lahko posamezniki ali posebne šole vzpele k odliki hitreje kot splošna raven akademske rasti v dani družbi. Znotraj tega splošnega vzorca dobivajo posamezne discipline priznanje kot pomembne za družbenoekonomske in politične potrebe, priznan jim je dodatni status in dodatna sredstva za podiplomske študije in raziskovanje. To pa zopet vodi k specializaciji in k premikom od opisanih študij posameznih primerov k razvoju konceptov in teorije, kar se dogaja z večjo koncentracijo raziskovanja, in k večji odmevnosti in k razpravljanju.

Na splošno rečeno: čim bolj je bogata neka družba, tem lažje si bo privoščila višje stopnje akademske institucionalizacije in množitev raziskovalnih enot,⁵ ki bodo, v povezavi z močjo in mednarodnim kulturnim vplivom te družbe, določale ravni vplivanja njenih nacionalnih disciplin.

To so torej ravni razvoja pogojev, ki vplivajo na zmogljivost neke discipline.

Na politično znanost, tako na njeno zmogljivost kot na njeno vsebino lahko vplivajo tudi druge, bolj specifične *družbene razmere*. Te vključujejo predispozicije v nacionalni kulturi, tekoče percepcije nacionalnih potreb in tekoče gibanje ekonomije. Videli smo, da imajo mejne družbe le malo časa za intelektualno delo. Tudi v vojnih razdobjih in v dobi ekonomskega zastoja se dogaja, da se družbene

⁴ To potrjuje novejši članek o politični znanosti kot »intelektualnem polju« v Franciji, ki ugotavlja: »Zelo jasen sklep, ki izhaja iz te sumarne analize peterih trgov, ki se nanašajo na moč privlačnosti trga splošnih kulturnih dobrin, ki aktualizira slavno Tocquevillovo tezo o intelektualnem okusu Francozov za abstraktno splošnost, za veličastne hipoteze, ki oblikujejo našo vizijo univerzuma, in »literarno naravnost razuma«, ki daje prednost ideološki produkciji nad »kognitivno« (Leca, 1982: 653–678).

⁵ Robert Lane je ponudil več paradigem, predvsem za podporo in potem za planski razvoj politične znanosti v svojem članku *To nurture a discipline* (1972:164–182).

znanosti, kar je ironično, zanemarjajo. Celo v manj dramatičnih razmerah, kot so primeri ostrega ekonomskega tekmovanja, imamo opraviti z obratom k »trdim« znanostim. Tudi če se v družbi ne zaznava, da so družbene vede koristne za šolanje elit, se srečujemo s podcenjevanjem družbenih ved. Strukturalno gledano lahko rečemo, da družba, ki trpi pomanjkanje soglasja s svojimi normami, vrednotenji in institucijami, nagiba bolj k temu, da uporablja izposojene družbene koncepte, kot pa, da bi razvijala svoje.

Razvoj neke discipline ima tudi svoj *notranji proces*. V času prvega, zgodnjega obdobja morda ni mogoče, da se stori kaj več kot to, da se izvaja pouk in da se napiše nekaj relativno impresionističnih družbenih komentarjev. Drugič, razvije se sposobnost za to, da se lotimo treh temeljnih nalog, ki jih ima politična znanost, namreč deskripcije, teorije in analize. V kolikšni meri bo to zamišljeno z gledišča domače kulture ali s stališča uvoženih modelov mednarodne družbene znanosti, bo odvisno od splošne ravni tuje politične in ekonomske penetracije v dano družbo, kakor tudi od njene odvisnosti od šolanja na tujem in od tuje ekspertize. Tretjič, ugotavljamo globinsko rast znanja neke discipline s stališča kontinuirane koncentracije, odmeva in razpravljanja, kar vodi h kumulaciji ugotovitev glede lokalnih, komparativnih ali mednarodnih problemov.⁶ Napredek neke discipline je tudi determiniran z učinkom njene profesionalizacije, s soočanjem med holizmom in specializacijo, z boji glede teoretičnih pristopov, z znanstvenimi domnevami o političnem kontekstu in s stopnjo zadovoljstva z disciplino.

Na nacionalni ravni *vpliv* neke discipline ni povezan samo s stopnjo znanja, ki je akumulirano ali s spretnostjo njenih ustvarjalcev. Družbena sprejemljivost je lahko bolj navidezna kot dejanska, ker je bolj povezana z modnimi muhami in publicisti, kot pa s širjenjem znanja. Ali pa je raba znanja in pogledov lahko blokirana za več kot celo generacijo z ideološkimi in institucionalnimi ovirami ali enostavno s počasnim procesom cirkulacije idej v družbi.⁷

Vendar, če dejansko obstoji neka razumna raven znanja in kadrov v disciplini, ki dejansko razpolaga s potencialom, s katerim lahko odgovori na javne zahteve, je njena uporaba odvisna očitno od ugleda, ki ga uživa pri elitah, od potreb družboslovcev, da vplivajo na družbo in od potencialnih strukturalnih blokad v družbi. Ugled pri elitah je zasnovan na verovanju, ki se nanaša na možnosti kariere diplomantov dane discipline, na ocenah koristnosti discipline v analiziranju in odgovarjanju na probleme, ki jih definirajo tisti, ki odločajo, in na tržni sposobnosti tekmovalnih, intelektualnih tradicij. občutljivost družboslovcev za družbene probleme je povezana s težo in zapletenostjo družbenih problemov⁸ in z relativno privlačnostjo »notranjih« nagrad, ki se nanašajo na profesionalno kariero, v nasprotju z »zunanji« akcijami, kompenzacijami in statusom. Če imajo družboslovci nizko motivacijo, da sporočajo svoje znanje pozorni publiki, se začneja cikl očitkov, da niso kdovekako koristni in obtožb, da živijo v slonokoščnem stolpu, temu pa sledi upadanje javne podpore. Kot potencialne strukturalne blokade uporabnosti lahko omenimo prevladujoče ideologije, tekmujoče javne prioritete in intelektualne tradicije ter osebne in organizacijske pristranosti znotraj institucij družbe.⁹

⁶ Dawson (1973) poroča o tem procesu v Kanadi. Ugotavlja, da njegov pionirski tekst (Government in Canada) ne bi bil mogoč brez prejšnjega pionirskega raziskovanja mnogih znanstvenikov.

⁷ Danes ocenjuje, da se inovacijske ideje v družbenih znanostih porajajo poprečno na vsakih 12 let (Deutsch et. al. 1986).

⁸ Npr. David Easton ugotavlja: »Ker ni bilo izzivov nasproti prevladujočim ideologijam, se je družbena znanost odvrnila od družbenih problemov, od vira inspiracije za svoje raziskovanje in se usmerila k notranjim kriterijem socialne teorije, ki izhajajo iz logike razvoja družbene znanosti same. To je dalo družbenim vedam videz umikanja iz družbe v slonokoščeni stolp znanstvenega raziskovanja, vsaj če jemljemo retoriko družboslovnega raziskovanja dobesedno« (Easton, 1985: 140). O intraktabilnosti družbenih problemov glej Trent (1982) kot tudi Vachet (1980).

⁹ Največ raziskovanja glede uporabe družbenih ved je novejšega izvora in se je osredotočilo samo na ozko področje

Na mednarodni ravni je *vpliv* neke discipline manj neposreden. V majhni meri lahko odseva prodore vodilnih raziskovalcev ali institucij, ki jih posnemajo drugod, posebno če gre za delo na področju mednarodne ali komparativne politike ali politične teorije. Bolj pa je mednarodni vpliv povezan z dvostopenjskim procesom, ki je tesno odvisen od moči neke dežele in njene vizibilnosti, tako s stališča akademskega outputa kot nacionalne moči. Če so ti potenciali locirani v deželah, ki so poglavitne svetovne sile, posebno tiste, ki uporabljajo mednarodne jezike in kulture, so podani pogoji za mednarodno penetracijsko moč neke discipline.¹⁰

Sklep

Pomen takšnega pregleda je, da nam omogoča, da ustvarimo protomodel faktorjev, ki vplivajo na razvoj politične znanosti, kot je nakazan v diagramu št. 3. Te faktorje lahko koristno upoštevajo financerji, uporabniki, akademski družboslovci, politiki, učitelji, ki imajo zaradi svojega položaja vpliv na splošni razvoj družbenih ved.

Ko predstavljamo takšen model, moramo opozoriti na več previdnosti, ki so pri tem potrebne. Medtem ko vsak izmed shematičnih modelov, ki smo jih predstavili v tem članku, lahko daje vtis premočrtne linearne progresije neke discipline, to gotovo *ni* moj namen. V tej študiji smo videli številne primere vzponov in padcev in spreminjajočih se orientacij politične znanosti, ko je odgovarjala na razvijajoče se socialne in politične razmere, mednarodne vplive in akademske interese. V sedanjem času, npr., ravno v trenutku, ko se zdi, da je politična znanost v Severni Ameriki dosegla novo visoko raven moči in zrelosti, je skupaj z drugimi družbenimi vedami izpostavljena zelo ostrim napadom zaradi ozke profesionalizacije, neustrezne teorije in metod, pretirane specializacije in nesposobnosti, da se spopade z velikimi problemi (Capra, 1982; Ricci, 1984; Science Council, 1985; Paquet, 1986). Popolnoma je mogoče, da je mogoče, da je politična znanost na meji velikega razdobja reform. Druga omejitev, ki naj nanjo opozorim, je ta, da je ta študija omejena na eno samo deželo in eno disciplino. Vsak poskus, da napravimo splošne sklepe in da predlagamo splošne modele razvoja, je zato zelo tentativen in tudi podvržen primerjalnemu preverjanju.

Študija kaže, in to je prvi sklep, da so bile v kanadskem primeru ključne variable, ki so vplivale na razvoj politične znanosti: kulturna odvisnost, ki je bila posledica neenotnosti, ki so jo povzročala bojujoče se socialne sile, raven ekonomske rasti in zrelosti, institucionalizacija in obseg izobraževalnega sistema po srednji šoli in družbenopolitična sprejemljivost discipline pri odločilnih elitah.

Drugi ključni sklep se nanaša na dokaj širok obseg, različnost in število faktorjev, ki se zdi, da vplivajo na razvoj neke discipline. Ta različnost vplivov kaže na potrebo za razširitev vizije, ko poskušamo bodisi razumeti razvoj neke discipline ali pa usmeriti njen tok.

Tretjič, iz našega razmišljanja izhaja, da je splošni razvoj discipline močno odvisen od krajevnih razmer, predvsem od resursov, ki se dajejo za izobraževanje po srednji šoli in od socialnega statusa discipline. V politični znanosti posebej močno vpliva na njen predmet in njene splošne orientacije povezava družbenih sil in problemov znotraj neke družbe. Npr. eklektični stil (Smiley, 1974; Stein in

uporabe za razreševanje specifičnih socialnih problemov v klijentalnih organizacijah (glej. npr. Weiss, 1970; Lindblom in Cohen, 1979; Atal, 1987).

¹⁰ Jean Laponce (1985) daje drugačno interpretacijo o razmerju jedro-periferija v svojem referatu »Canadian« political science between the relevant and the irrelevant, rational and irrational, the macro and the micro, the core and peripheries: its growth and diversification in the last thirty years, v katerem oriše »bilanco intelektualne trgovine« znotraj in med disciplinami nasproti trgovini med deželami. Glej tudi Political science: an import-export analysis (Laponce, 1980).

Trent, 1985) ali »filozofski federalizem« (Armour in Trott, 1981; Verney, 1986) kanadske politične znanosti je tesno povezana s kanadsko pluralistično strukturo in tradicijo politike in družbe.

Ta študija ni bila zasnovana tako, da bi nam omogočala, da opazujemo individualne kariere in inovacije, opozarja pa na veliko težo zunanjih faktorjev na splošni razvoj discipline.

Četrtrič, kot se zdi, delujejo mednarodni faktorji na dva načina. Stopnja tuje penetracije v neko deželo variira pozitivno z razdobji hitrega razvoja, ki so odvisni od izposojanja tuje ekspertize, šolanja in ideologije. Vendar to mednarodno gibanje znanstvenikov in idej bolj vpliva na prenašanje metodologij in teorij kot pa filozofij in problematik.

Če neka dežela želi, da bi bili njeni znanstveniki sposobni, da prispevajo k mednarodnemu razvoju politološke discipline, kot tudi, da si pri njem izposojajo, in če neka dežela želi, da bi njeni znanstveniki razvili sposobnost za analizo domačih razmer, potem naša študija kaže zahtevo po uravnoteženem izdatnem in kontinuiranem financiranju institucionalnih podpornih sistemov, ki so ključni za splošni razvoj neke discipline. V modernem svetu bodo morale posamezne dežele prispevati zadostno infrastrukturo za svoje raziskovalne skupnosti, če naj bi imele nacionalni in internacionalni vpliv, ne pa bile zgolj miniaturne replike.

VIRI:

- Armour, L. and Trott, E. (1981). *The Faces of Reason*. Waterloo, Ontario: Wilfred Laurier University Press.
- Atal, Y. (1983). Using the social sciences for policy formation. *International Social Science Journal* 35(2): 364-377.
- Blume, S.S. (1975). D'une perspective extrinsèque en sociologie de la science. *Sociologie et Sociétés* 1(1): 9-28.
- Cairns, A.C. (1975). Political science in Canada and the Americanization issue. *Canadian Journal of Political Science* 8: 191-234.
- Capra, F. (1982). *The Turning Point: Science, Society, and the Rising Culture*. New York: Simon and Schuster.
- Clarkson, S. (1980). Recovering the fumble: Canada's national question and the social science answer. Mimeo, University of Toronto.
- Cloutier, E. and Latouche, O. (1979). Mais, où est donc passée la science politique québécoise? V: *Le système politique québécois*. Montreal: Editions H.M.H. Hurtubise.
- Dawson, R. McG. (1973). Political science instruction in Canadian universities: a report to the Social Science Research Council (1950). Ponatisnjeno v *Newsletter of the Canadian Political Science Association* (Ottawa) 2: 9-15.
- Deutsch, K., Platt, J. and Senghass, D. (1971). Conditions favoring major advances in social sciences. *Science* 171: 450-459.
- Deutsch, K., Platt, J. and Markovits, A., Eds (1986). *Advances in Social Science*. Washington: American University Press.
- Easton, D. (1985). Political science in the United States: past and present. *International Political Science Review* 6(1): 133-152.
- Hardin, H. (1974). *A Nation Unaware*. Vancouver: J.J. Douglas.
- Lane, R. (1972). To nurture a discipline. *American Political Science Review* 66(1): 164-182.
- Laponce, J.A. (1980). Political science: an import-export analysis. *Political Studies* 23: 401-419.
- Laponce, J.A. (1985). Canadian political science between the relevant and irrelevant, the macro and the micro, the core and the peripheries: its growth and diversification in the last 30 years. Proceedings of the IPSA Helsinki Conference on the Development and Evaluation of Political Science, October 1985.
- Leca, J. (1982). La science politique dans le champ intellectuel français. *Revue française de science politique* 32(4-5): 653-678.
- Leclerc, M. (1982). *La science politique au Québec*. Montréal: Editions de l'Hexagone.
- Lemaine, G., McLeod, R., Mulkay, M., Weingard, P., Eds (1976). *Perspectives on the Emergence of Scientific Disciplines*. The Hague: Mouton.
- Lindblom, C. and Cohen, D. (1979). *Usable Knowledge: Social Science and Social Problem Solving*. New Haven, CT: Yale University Press.
- MacPherson, C.B. (1938). On the study of politics in Canada. V: *Essays in Political Economy* (H.A. Innis, ed.). Toronto: University of Toronto Press.
- MacPherson, C.B. (1957). The social sciences. V: *The Culture of Contemporary Canada* (J. Park, ed.). Ithaca, NY: Cornell University Press.

- MacPherson, C.B. (1974). *After strange gods: Canadian political science 1973*. V: *Perspectives on the Social Sciences* (T.N. Guinsburg and G.L. Reuber, eds). Toronto: University of Toronto Press.
- Massie, R.K. (1980). *Peter the Great*. New York: Knopf.
- Paquet, G. (1986). *Two Tramps in Mud Time: Social Sciences and Humanities in Modern Society*. Working Paper 86-4, Faculty of Administration, University of Ottawa.
- Ricci, D.M. (1984). *The Tragedy of Political Science*. New Haven, Conn: Yale University Press.
- Rush, G.B., Christensen, E. and Malcolmson, J. (1981). Lament for a notion: the development of social science in Canada. *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 18: 519-543.
- Science Council of Canada (1985). *Social Science Research in Canada: Stagnation or Regeneration?* Ottawa: SCC.
- Shils, E. (1970). Tradition: ecology and institution in the history of sociology. *Daedalus* 99(4), 760-825.
- Smiley, D.V. (1974). Must Canadian political science be a miniature replica? *Journal of Canadian Studies* 9: 31-41.
- Stein, M. and Trent, J. (1982). Canada. V: *The International Handbook of Political Science* (W.H. Andrews, ed.). Westport, Conn: Greenwood Press.
- Trent, J. (1984). Scientific and professional issues of the social sciences in Canada in the 1980s. V: *World Crises and the Social Sciences in the 1980s: North American Perspectives* (J. Trent and P. Lamy, eds). Ottawa: University of Ottawa Press.
- Vachet, A. (1980). *Société, science et pensée politique au Québec: jalons pour un bilan*. Mimeo, University of Ottawa.
- Verney, D.V. (1986). *Three Civilizations, Two Cultures, One State: Canada's Political Traditions*. Durham, NC: Duke University Press.
- Weiss, D., Ed. (1977). *Using Social Research in Public Policy Formation*. Lexington, Mass: D.C. Heath.

Iz: International Political Science Review, 1/1987.

Prevedel: A. B.

Uvodna zabeležka

Objavljamo Uvod in prvi del IV. poglavja knjige Victorja Fariasa *Heidegger et le nazisme. Morale et politique*. Editions Verdier 1987 (str. 15–20 in 149–166). Tertulianov samostojen prispevek, ki se direktno ne naslanja na Fariasovo knjigo, pa razkriva politično razsežnost in intencije številnih Heideggrovih filozofskih stališč. Prispevek je preveden iz *La Quinzaine litteraire*, št. 499 (16.–13. dec. 1987) str. 22–24. Za bralce in za širšo javnost pa bo zanimiv tudi prevod intervjuja nemške revije *Links* (Sozialistische Zeitung Nr. 215, Februar 1988, Offenbach/Main) s Fariasom. Hkrati opozarjamo naše bralce, da so Naši razgledi 20. novembra 1987, št. 14 na str. 665–666 objavili odmev z naslovom »Kako rjav je bil Heidegger« (preveden iz *Die Zeit*, pisec Walter von Rossum), ki opozarja na to, da je pri francoskih filozofih ta razkrivalska knjiga sprožila pravo duhovno afero. Zadnji odmev na to knjigo pa je bil objavljen v *Dnevniku*, 26. 1. 1988, str. 12 in 16. 2. 1988, str. 11–12. Možno je reči, da v zadnjem času francoski, nemški in italijanski časopisi prinašajo številne prispevke na temo Heidegger in nacizem ter o razmerju med Heideggrovo filozofijo in nacistično ideologijo oziroma o politični vsebini in intenciji Heideggrove filozofije sploh. Npr. revija *Le Debat* je v št. 48, januar–februar 1988 posvetila cel blok »La philosophie et l'nacisme« in objavila 12 odlomkov iz Heideggrovih predavanj od 18. maja 1933 do 23. januarja 1934.

ANDREJ KIRN

UDK 1(091) Heidegger: 321.64

Teoretska in praktična preizkušnja bivajočega za misleca biti

Fariasova knjiga nudi temeljito dokumentacijo o Heideggrovi duhovni in praktični spregi z nacionalsocializmom. Ne glede na to, da avtor sam opozarja, da verjetno še niso odkriti vsi dokumenti, je že možno reči, da se s Fariasovim raziskovalnim podvigom začenja novo obdobje razumevanja razmerja med Heideggerjem in nacizmom, ne glede na to, če se bodo odkrile določene netočnosti v dokumentarnem gradivu in njegovi interpretaciji. Verjetno pa bo vzpodbudil tudi novo duhovno interpretacijo Heideggrove filozofije sploh, ker ni možno razdvajati kot je zapisal Herbet Marcuse (pismo Heideggru 28. avgusta 1947, *NIN* 9. junij 1985) Heideggra človeka od Heideggra filozofa. Prvi koraki so že narejeni in njihovo ignoriranje si tudi Slovenci ne smejo privoščiti. Heidegger je zapustil globoke sledove v delu slovenske in jugoslovanske humanistične in filozofske inteligence. Prevedeno je veliko Heideggerjevih del v srbohrvaščino in nekaj tudi v slovenščino. Velja omeniti zlasti Martin Heidegger, *Izbrane razprave*, CZ, Ljub-

ljana 1967 ter Evropski nihilizem, CZ Ljubljana 1971. Pri založbi Naprijed, Zagreb pa je v letu 1985 izšlo temeljno Heideggerjevo delo »Sein und Zeit« (1927) z obsežno uvodno študijo Gaja Petroviča in izčrpno bibliografijo prevodov Heideggerovih del v Jugoslaviji in interpretacij Heidegggra s strani jugoslovanskih avtorjev. Slovenski in jugoslovanski filozofi in družboslovci niso veliko pisali o duhovni in politični spregi Heidegggra z nacizmom. Te omembe pa so nazadnje sploh izginile iz uvodnih študij in raznih interpretacij. Goreči heideggerjanci so imeli tovrstne omembe za filozofske netaktne in nespodobne, češ na takšne prozaične banalnosti so lahko pozorni le marksistični dogmatiki in tisti, ki se ne morejo osvoboditi sociologističnega pristopa k duhovnim tvorbam in ki konec koncev celo niso sposobni, da bi dojeli notranjo veličino in spoznavno vrednost idej in se zato vedno obračajo k nekim zunanjim okoliščinam. Heideggrovo povezavo z nacizmom se je običajno odpravilo z »argumentom«, da je treba strogo ločiti Heidegggra misleca od Heidegggra politika in da je tudi v političnem pogledu šlo za slučajno vnanjo epizodo. Heidegger da je hitro spregledal nacizem, odložil rektorsko funkcijo in potem z nacizmom ni imel več nobenega opravka. Odločno se je zanikalo, da bi šlo za kakšno globljo duhovno povezavo Heideggrove filozofije z nacizmom, češ da s tem pretiravajo tisti, ki hočejo na ta način diskreditirati Heidegggra kot misleca. Ta legenda dobiva sedaj svoj epilog. Stereotipnih in dolgočasnih sociologističnih interpretacij posamičnih mislecev in idej seveda ni manjkalo, to pa je tudi prispevalo k totalnemu premiku spoznavnega interesa od družbene geneze in družbenega konteksta idej k njihovi logično spoznavni vsebini in vrednosti. Tisti, ki bi hoteli in mogli dati večji pomen Heideggrovi povezavi z nacizmom v petdesetih letih še niso poznali ali niso razpolagali z vrsto del, ki so nastala na temo političnih razsežnosti Heideggrove filozofije. Kasneje pa duhovna in filozofska klima v jeku navdušenja nad eksistencializmom in Heideggrom ni bila več naklonjena, da bi se obračala k tistim delom, ki so razkrivala Heideggrovo nacistično enigmo. Heideggrovo ideološko mišljenje se je tako skrilo v pozabo ali odrinilo v sfero ezoterične banalnosti, ki nima duhovne in teoretske teže. Iz uvodnih študij k Heideggrovim prevodom so praviloma izginile celo najelementarnejše informacije o politični razsežnosti Heideggerjeve intelektualne zgodovine. Najbrž se je smatralo, da to nima nobenih vsebinskih vrednosti za razumevanje Heideggerjeve filozofije oziroma, da lahko celo učinkuje moteče za njeno resnično bistvo.

Farias sam ni odkril Heideggrove nacistične duhovne in politične angažiranosti. To so po drugi svetovni vojni v 40. in 50. letih bolj ali manj načelno razgrnili javnosti Karl Löwith, Georg Lukacs, Th. W. Adorno idr. Vrednost Fariasove knjige je v velikem dokumentarnem gradivu, ki potrjuje zgodnja stališča, da je bil Heidegger globoko intimno, teoretsko-duhovno povezan z nacistično ideologijo, oziroma da je v ta namen svojo filozofijo instrumentaliziral in to svobodno, z navdušenjem. Ta zveza ni bila muha enodnevnica, rezultat trenutne človeške slabosti ali prilagoditve surovim političnim okoliščinam. To odkritje je zastrašujoče in izziva premislek o odnosu med filozofijo in politiko sploh. Neposredna pričevanja o Heideggrovi nacistični dejavnosti pa sta posredovala javnosti predvsem Heideggrova učenca Karl Löwith in Herbert Marcuse ter Heideggrov prijatelj v letih 1920–1933 filozof Karl Jaspers. (Od besed k revolverju. Posmrtna polemika med Karlom Jaspersom in Martinom Heideggerjem, Naši razgledi 7. oktobra 1977). *Spiegel* je leta 1966 obnovil diskusijo o političnih implikacijah Heideggrovega mišljenja ob povodu knjige Aleksandra Schwanna (*Politische Philosophie im Denken Heideggers*, Cologne 1965). Hannah Arendt je ob tej priliki pisala Jaspersu, da je treba pustiti pri miru Heidegggra. Jaspers se s tem ni strinjal, ker so se mu zdela pomembna vprašanja, ki jih je načela Schwanova knjiga. Heidegger je po Jaspersu »moč, moč ki jo danes lahko uporabijo vsi tisti, ki želijo opravičiti svoj lastni nacizem. Pomembnost njegovega obnašanja se mi ne zdi malenkostna za dejansko politiko Zvezne republike« (Tertulian 1987: 10). Heideggrovo spečanje z nacizmom je Jaspers povezoval z »izkoreninjenjem vsake zavesti o pravičnosti«

(prav tam). V slovenskih razmerah nekateri instrumentalizirajo vzvišeni orakeljski heideggerjanski jezik in stil za najbolj profano in prozorno konservativno politiko sprave. Jaspersovo nesoglasje z Arendtovo je še kako politično in filozofsko aktualno opozorilo.

Karl Löwith je verjetno med prvimi razgalil javno nacistično dejavnost Heideggerja. Njegov prispevek »Les implications politique de la philosophie de l'existence chez Heidegger,« v *Les Temps Modernes*, št. 2, 1945 je datiran celo z letom 1939.

Postavil je tezo, da je Heideggerova privrženost nacizmu izhajala iz bistva njegove filozofije, iz njegovega pojmovanja zgodovinskosti (*Geschichtlichkeit*). Heidegger naj bi po Löwithovem pričevanju sam soglašal, da je v tem teoretsko temeljila njegova politična angažiranost. Heidegger je moral na smrt zameriti svojemu nekdanjemu učencu Löwithu, saj je v pismu Petzetu (Tertulian 1987: 10–11) najostreje obsodil povabilo leta 1952 univerze v Heidelbergu Karlu Löwithu, ki je živel v ZDA, naj zasede filozofsko stolico. Oklevetal ga je, da se je iz krščanskega misleca spreobrnil v »rdečega marksista«, kar pa Löwith dejansko nikdar ni bil.

Izredno dragoceni sta tudi pismi Herberta Marcuseja Heideggerju z dne 28. avgusta 1947 in 13. maja 1948, ki sta bili objavljeni leta 1985. Obe pismi je v prevodu prinesel *NIN* 9. junija 1985. Pismi sta se nanašali na razgovor, ki ga je imel Herbert Marcuse ob svojem prvem obisku v Evropi leta 1947 po končani svetovni vojni. Marcuse je bil očitno razočaran, da se Heidegger tudi po vojni ni javno distanciral od nobenega dejanja nacističnega režima in njegove ideologije pa tudi ne od svoje lastne nacistične aktivnosti. Marcuse mu je očital, da je navdušeno branil nacistično državo in jo filozofsko pojasnjeval. Heidegger je v svoji inačici resničnega družbenega in filozofskega bistva ter poslanstva nacizma videl ozdravitel zapadne človeške eksistence pred nevarnostjo komunizma. Marcuse se je spraševal, kako je Heidegger mogel filozofsko videti v nacizmu »duhovno preново celokupnega življenja«. Marcuse je briljantno konstatiral, da je veliki filozof zamenjal nacistično likvidacijo zahodnoevropskega bistva z njegovo obnovo. Če je veliki filozof na filozofski način naredil tako usodno teoretsko in človeško ekzistencialno napako, potem mora po moji sodbi biti nekaj globoko družbeno-človeško omejenega in defektnega v taki filozofiji. Naloga, da se to vsestransko pojmovno vsebinsko in metodološko razkrije pa še ni opravljena. K temu bistveno ne morejo več prispevati celo morebitni novi odkriti dokumenti. To je teoretska naloga, ki mora odkriti fundamentalno nezadostnost njegovega mišljenja biti, ki ni bilo sposobno samo sebe obvarovati pred tako profanim in nekulturnim bivajočim kot je bil nacizem. Ko bomo to razkrili, bomo bolje razumeli omejeno veličino in neskončni človeški padec tega misleca biti. Čistost mišljenja biti, polno simbolike, metaforičnosti, mitologičnosti, alegoričnosti, ki hoče hkrati biti strožje od vsakega mišljenja in ki se ne pusti omadeževati z mišljenjem bivajočega, je postalo ujetnik prav konkretnega bivajočega v svoji najbolj grozotni in brutalni podobi. Je to praktično »maščevanje« bivajočega, mislecu biti, ki ne misli več bivajoče s konkretnimi družbenozgodovinskimi kategorijami?

Heideggerjeva duhovna in praktična politična sprega z nacizmom je vredna največje teoretske pozornosti, ker je to zgodovinsko enkratni primer, kako lahko začne opravljati profano politično in ideološko funkcijo po svojem stilu, jeziku, terminološkem in pojmovnem aparatu čista apolitična filozofija. Mogoče pa je ravno v tem bila njena prednost za določeno ideologizacijo in politizacijo? Nad tem bi se morali zamisliti Heideggerjevi učenci druge generacije, ki stopajo po stopinjah velikega mojstra ter uporabljajo njegov jezik, stil in metodo za zelo posvetne in žgoče politične zadeve. Heidegger je in ostaja filozofski genij 20. stoletja, toda v bistvo te filozofije nismo prodri, dokler ne odgovorimo, kaj je tisto v njeni metodi, jeziku in vsebini, kar ji je zakrilo resnico o nacizmu. Ironija je še tem večja, ker se vse Heideggerjevo mišljenje vrti okoli zgodovinskega razkrivanja in zakrivanja resnice biti. Je mislec biti filozofsko pozdravil prihod nacistične

nehumane volje do moči, ker je obstajala nemoč njegovega lastnega načina mišljenja, da bi razgalili in opredelili prav določeno konkretno zgodovinsko manifestacijo nehumane protikulturne volje do moči? Zakaj Heidegger ta Rubikon mišljenja ni mogel prekoračiti? To je bilo najbrž tudi notranje filozofsko nedopustno, saj bi se s tem mišljenje biti ukvarjalo s konkretnim zgodovinskim bivajočim in tako negiralo samo sebe. Za takšno filozofsko pozo je mišljenje biti moralo plačati visoko človeško ceno in tudi globoko degradacijo filozofskega mišljenja samega.

LITERATURA

- Adorno Th. W. 1964. *Jargon der Eigentlichkeit. Zur Deutschen Ideologie*. Frankfurt. (prevod v slovenščini: *Žargon pravšnjosti*, CZ, Ljubljana 1972).
- Crokow Christian von. 1958. *Die Entscheidung. Eine Untersuchung über Ernst Jünger, Carl Schmitt und Martin Heidegger*. Stuttgart.
- Goldsmith George-Arthu. 1987. »Une vie, une oeuvre engagées dans le national-socialisme«. *La Quinzaine litteraire*. 496: 9–10.
- Heidegger Martin. 1980. »Samopotrjevanje nemške univerze«. (Rektorski govor iz leta 1933). *Tribuna*, 16. aprila. Ljubljana.
- Jaspers Karl 1978. *Notizem Heidegger*. München/Zürich.
- Lacoste Jean. 1987. »La compromission, volontaire et active d'un grand philosophe«. *La Quinzaine litteraire*. 496: 8–10.
- Löwith Karl. 1946. »Les implications politiques de la philosophie de l'existence«. *Les Temps Modernes*. Paris, 2: 343–360.
- Löwith Karl. 1953. *Heidegger. Denker in dürftiger Zeit*. Frankfurt.
- Lukačs Georg. 1949. »Heidegger redivivus«. *Sinn und Form*. Potsdam. 2: 37–62.
- Palmier J. M. 1968. *Les Ecrits politiques de Heidegger*. Paris.
- Pöggeler Otto. 1974. *Philosophie und Politik bei Heidegger*. Freiburg/München.
- Schneeberger G. 1962. *Nachläse zu Heidegger*, Berne.
- Schwann Aleksander. 1965. *Politische Philosophie im Denken Heideggers*. Cologne.
- Spiegel Gespräch mit Martin Heidegger*. 1976. 21. maja, 23: 93–95.
- Tertulian Nicolas. 1987. »Trois temoignanges: Löwith, Jaspers, Marcuse«. *La Quinzaine litteraire*. 496: 10–11.

NICOLAS TERTULIAN*

Heideggrovski govor v primežu političnih stališč

Heideggrov odnos s politiko je treba proučiti s stališča notranjih premikov njegove misli. Filozof sam si je pogosto, zlasti v predavanjih, prizadeval izvesti bravurozne prehode z ravni nedoumljive abstrakcije na raven socialno-političnih dogajanj. To, kar bi se utegnilo zdeti čista metafizična obsedenost, se pred našimi očmi v heideggrovskem diskurzu razkrije kot politična anatema ali kot stališče o družbi tistega časa.

Pristop k nacional-socializmu še zdaleč ni bilo naključno dejanje ali začasna vnema (kakor je filozof po letu 1945 pogosto zatrjeval), ampak se pri Heideggru vpisuje v določeno celoto, namreč v njegovo razmišljanje o usodi Zahoda. Rekonstruirati moramo potemtakem notranjo dialektiko heideggrovske misli, da bi videli, kako na podlagi določenih spekulativnih premis pride do zблиžanja med filozofi-

* N. Tertulian, profesor filozofije na École Normale Supérieure, Paris. Prispevek je preveden iz *La Quinzaine litteraire*, št. 499 (16.–31. dec. 1987) str. 22–24.

jo in politiko: na takšen način je nemara mogoče razkriti določene obsedenosti in mrznje, globoke odpore družbeno-zgodovinskega značaja, ki so hranile njegovo misel in usmerjale njegove odgovore.

Če spremljamo predavanja, ki jih je imel Heidegger po letu 1933 (njih dobršen del je izšel, po avtorjevem izboru, pri Klostermannu) naletimo na številne primere tega ontološko-historičnega (*seinsgeschichtlich*) branja *političnih dogodkov*. Heidegger je v svojih spisih pogosto razkrinkaval kraljestvo subjektivitete kot simptom, ki je značilen za Neuzeit (moderni čas), za obdobje propadanja glede na predsokratsko obdobje, ko je bil človek še v izvirnem stiku z Bitjo. Osamostaljenje subjektivitete, katere vzporednica je bila vzpostavitev »kulture« kot neodvisnega področja, je zato postala izrecno vprašljiva: življenje starih Grkov, zbranih okrog »templja« (svetišča) in pod oblastjo »šeg« naj ne bi poznalo delitve vrednot (lepo, dobro, resnično) prav kakor tudi ne »kulture« v današnjem pomenu besede. V času njegovih predavanj v letih 1934–1935¹, torej leto po tem, ko je odstopil s položaja rektorja, je polemika zoper kraljestvo subjektivitete, »kulture« in »napredka« prisilila Heideggra, da je sestopil z višav čiste *Seinsgeschichte* in dal svojim razmišljanjem konkretnjšo in politično ustrežnejšo smer: »liberalizem« in »liberalno pojmovanje človeka« sta kategoriji, ki sta na več mestih predmet njegovih obtožb.

Moderni kult subjektivitete in »živetega« (Erlebnis), od koder izhaja na primer teorija umetnosti kot »izraza«, je za Heideggra dovršitev »liberalne« koncepcije človeka. Sodobna praksa kulturnih institucij, ko država ustanavlja specializirana ministrstva (za umetnost, kulturo itn.) je proglašena za izrastek samega »liberalizma« (cf. str. 99). Filozofovi sarkazmi merijo potemtakem na obliko filozofske misli, ki je bila v tem obdobju med poglavitnimi tarčami nacional-socialistične propagande. Kritika liberalizma je bila namreč bojni konj ne samo »konservativne revolucije« (od Spenglerja do Jüngerja), ampak tudi spisov poglavitnih doktrinarnih nacizma, od A. Baumlerja do Alfreda Rosenberga.

Razlika je v tem, da je Heidegger dal svoji kritiki *radikalnejšo* ost, ker je bila pač neskončno bolj filozofska: liberalizem (*Seinsweise des »liberalen« Menschen*), dvomljiv in vprašljiv kot tipični izraz 19. stoletja, je bil projiciran na veličastno platno zgodovine Biti kot ena poslednjih nesreč, ki se je zgodila pogubni emancipaciji subjektivitete. Ta filozofska globina, ki je dosegla nacionalsocializem prek črke nacističnega programa, je omogočila avtorju predavanj o Hölderlinu, da je izstrelil strelico tako na določene režimske lizune, tipa naci pisatelja Kolbenheyerja, kot na uradne propagandiste visokega ranga, kakršen je bil Alfred Rosenberg (cf., str. 26–27): njegova krivica je bila, da je ostal ujetnik »biologizma« v okvirih subjektivizma in da se ni zmozel dvigniti do višine resničnega razmisleka o temeljih dogajajoče se revolucije.

»Skupnost« in »družba«

Heidegger je za svoje vzel tudi razločevanje, ki je bilo v nemški sociologiji tistega časa precej običajno in je imelo precejšnjo vlogo v konservativni kritiki demokratičnih družb: razlikovanje namreč med »družbo« in »skupnostjo«. Dihotomijo med *Gemeinschaft in Gesellschaft*, ki jo je uvedel Ferdinand Tönnies v znamenitem delu iz leta 1887, se je razširila pozneje na antinomijo med »civilizacijo« in »kulturo« (pri Houstonu St. Chamberlainu, Alfredu Weburu ali Oswaldu Spenglerju), obilno pa so jo uporabljale nemške desne in skrajno desne ideologije, da bi tako razkrinkale zla dela zahodnih demokracij. Heideggrov prezir do »družbe«, v kateri vladata »javno mnenje« in njegova »diktatura« se pojavlja tudi v njegovih

¹ Martin Heidegger, Hölderlins Hymnen »Germanien« und »Der Rhein«, Gesamtausgabe, Band 39, Frankfurt 1980.

najbolj poznih spisih (na primer v pismu E. Kästnerju 26. oktobra 1966): »*Diktatur der Öffentlichkeit*« je bila predmet slavnega opisa tudi v *Sein und Zeit* (1927). Na strani (72–73) predavanj o Hölderlinu povečuje občestvo in njegovega duha in kot zgled navaja tovarišstvo vojakov na fronti, ki jih združujejo bistvena izkušnja žrtvovanja in smrti. Pojma občestvo in družba, izrecno uporabljena, sta predelana in vključena v zgodovino Biti.

Odklanjanje genetske, antropološke ali sociološke interpretacije, intersubjektivite in oblik komuniciranja je potemtakem samoumevno: takšna interpretacija zadeva lahko samo »družbo«, ki jo obvladujejo pogodbeni in instrumentalna razmerja. Gre za vkoreninjenost v transpersonalno razsežnost, ki je še pred sleherno individuacijo, ki, po Heideggru, odpira prostor občestva: tesnoba pred smrtjo in občutenje lastne ničnosti (*Nichtigkeit*) nasproti zahtevani žrtvi – to je osnova kamaradstva na fronti, zgled resnične skupnosti. Za družbenostne² oblike bivanja, katerih reprezentančni zgled so moderne demokracije, se tako *a contrario* izkaže, da so podvržene ontološkemu razvrednotenju, so izrazi indignacije in dekadence.

V predavanjih iz leta 1934–35 kar mrgoli bolj ali manj razvidnih namigov na politično aktualnost. Neki odlomek zastavlja vprašanje o zaslepljenosti Zahoda pred odločilnimi vprašanji: ljudstva, ki drsijo po pobočju dekadence (an altgewordene und verfallene Wege), zaprta v svojih »očiščenih kletkah« so obtožena, da se niso ovedela »prenove«, ki je izbruhnila (*Aufbruch*) in ki bo vse kaj drugega kot zgolj preprosta sprememba notranje politike (str. 134). Hölderlin je v pismu, ki ga je konec leta 1801 pisal Böhlendorfu, malo preden je odpotoval v Bordeaux, potožil, da bi ga njegovi sodržavljani utegnili ne potrebovati (»aber si können mich nicht brauchen«). Heidegger navaja to mesto in nadvse vzneseno poziva Nemce: če zaradi »velikega preobrata v njihovem življenju« ne bodo postali občutljivi za »strašne besede« Hölderlinove, kaj jim potem sploh lahko vrne jasnovidnost?

Voda na nacional-socialistični mlin

Namig je bil dovolj jasen: to je bilo filigransko opozorilo na lastne razmere, kajti občutil je, da mu grozi marginalizacija, potem ko je tako zanosno podprl revolucijo (cf. str. 136). V presenetljivem odlomku je Heraklit opredeljen kot »izvirna moč zahodno-germanskega bivanja« (*Urmacht des abendlandisch – germanischen Daseins*, str. 134); tako je vzpostavljena kontinuiteta Heraklit-Učitelj Eckhart-Hölderlin-Nietzsche; Otto Pöggeler je že opazil, da je vzpostavitev takšne linije (imenuje jo »*Eine Geschichtsklitterung*«) pripeljala vodo na mlin nacional-socialistične ideologije v tistem času. Rousseaujevo ime, ki ga spominja Hölderlin v verzu himne »Der Rhein« kot da zelo moti Heideggra: predlaga »izvirno« interpretacijo zadevnega verza, ki bi ga osvobodila mučne Rousseaujeve prisotnosti (cf. str. 278).

Polemika zoper krščanstvo kot pogled na svet prežema ves heideggrovski diskurz. Njegova opozorila so veljala predvsem poskusom nekaterih religioznih krogov, katoliških ali protestantskih, da bi razglasili svoj konsenz z nacional-socializmom ali da bi celo povečevali njegovo zgodovinsko poslanstvo. V predavanjih leta 1941–42 se je posebej ukvarjal z teologi iz gibanja »Deutsche Christen«, pa tudi z onimi iz »konfesionalne fronte« (Bekennntnisfront) ali z katoliki, ki se ne znajo približati svetemu (bistvu) domovine (*das Heilige des Vaterlandes*).

Nacional-socializem mora, po Heideggru, preprečiti, da bi bil kakorkoli kompromitiran s krščanstvom ali s praktično politiko Cerkve. Leta 1935, brž ko je začel predavati o Hölderlinu, je filozof – karajoč tiste, ki so si drznili govoriti, da se je poet spreobrnil v krščanstvo – ožigosal pridigarje, ki izrabljajo svoje stolice in prižnice za to, da govorijo o spiritualni enotnosti med Kristusom in »Führerjem«

² V izvirniku »societales«.

(cf. str. 210). Izbral je priložnost, da je opravil svojo interpretacijo Führerjevega »usodnostnega«³ poslanstva in sicer na podlagi konceptov svoje lastne filozofije. Medtem ko je Kristus, po cerkvenem nauku, po svoji biti konsubstancialen Bogu-Očetu (*deus verus ex deo vero – consubstantialis patris*), pa Führer, pravi Heidegger svojim študentom, pripada kraljestvu pol-bogov (*die Halbgötter*, ki jih omenja tudi Hölderlin v svoji poemi »Der Rhein«, posredniški liki med bogom in ljudmi): »Der wahre und je einzige Führer weist in seinem Seyn allerdings in der Bereich der Halbgötter« (»resnični in edini vodja po svoji biti teži k območju pol-bogov«). Njegove usodnostne vloge ni mogoče drugače razumeti kot na podlagi historičnega pojmovanja Biti, ki po definiciji izključuje idejo večnosti (na kateri temelji krščanstvo), vključuje pa idejo končnosti. Heidegger na kar najbolj naraven način odobrava Führerjevo moč in izpostavlja svoj koncept »usode« (osrednji koncept njegovih spisov po *Sein und Zeit*) in ga vkoreninja v idejo zgodovinske in končne biti: »Führersein ist ein Schicksal und daher endliches Seyn« (Biti Führer je usoda in s tem končnost biti«).

Prav v ta kontekst je potrebno postaviti znameniti stavek o »notranji resnici in veličini« nacional-socializma, ki ga je izrekel Heidegger v svojem predavanju leta 1935: »... to, kar je danes na trgu kot filozofija nacional-socializma in kar nima opraviti ničesar z notranjo resnico in veličino tega gibanja (se pravi s korespondiranjem med planetarno determinirano tehniko in sodobnim človekom), ribari v kalnih vodah teh »vrednot« in teh »totalitet« (fr. prev. Tel, Galimard, str. 202.).

Objava tega besedila je v tistem obdobju sprožila razpravo o Heideggrovem razmerju z nacional-socializmom (vanje je med prvimi posegel mladi Jürgen Habermas, pa tudi filozof sam se je hotel pojasniti v pismu, ki ga je poslal tedniku *Die Zeit*). Hartmut Buchner, Heideggrov bližnji učenec, je pozneje pričal, da v dokazanih spisih ni besede »gibanje«, ampak eksplicitnejše »nacional-socializem« pod inicialkami NS. Oklepaja, ki sledi tem besedam v prvotnem besedilu tudi ni bilo, Heidegger ga je torej dodal leta 1953. Ta odkritja demantirajo trditve filozofa, ki mu je bilo vedno do tega, da ni spreminjal svojih tekstov in je naredil pravi kult okrog njih reproducirano v izvirni obliki. Tudi Ottu Pöggelerju je Heidegger zatrdil, ravno v zvezi s tem odlomkom iz *Uvoda*, da »... ni nikoli govoril o nacional-socialističnem gibanju« (pismo Pöggelerju, 8. 2. 1974); upošteva avtorizirana pričevanja Buchnerja in Petre Jaeger (ki je pripravila končno izdajo besedila) se mora ekseget zavedati, da je bilo res ravno nasprotno.

Razločevanje med realnim nacionalsocializmom, kakršen se je izražal v politični praksi nacistične stranke in izvornim smislom tega gibanja, kakršnega si je bil predstavljal Heidegger in kakršnega je tudi odobral, je bilo v ozadju njegovih pojasnjevanj svoje drže v nacističnem obdobju. Ko je šlo za njegova stališča o tej zadevi, se je filozof poskušal predstaviti celo kot nasprotnik nacional-socializma: besedilo iz leta 1945 »Dejstva in razmišljanja« je že naravnano v to smer; pismo, ki ga je 18. marca 1968 poslal v Jeruzalem, izraelskemu raziskovalcu S. Zemachu, pa je hotelo še mnogo jasneje poudariti to stališče nedvoumnega nasprotovanja (*eindeutig gegnerisch*) nacizmu (cf. postface Petre Jaeger k ponovni izdaji *Uvoda v metafiziko* leta 1983, str. 233, kjer je naveden obsežen odlomek tega pisma).

Po drugi strani pa je bil Heidegger soočen z nekaterimi svojimi spisi, ki vsebujejo prav tako očitne hvalnice nacional-socializmu in njegovi »zgodovinski izjemnosti« (k temu se bomo vrnili). Protislovje se zdi nerazrešljivo in lahko si predstavljamo, kolikšno je bilo filozofovo nelagodje. Z zamenjavo besed »N(ational) S(ozialismus)« z »Bewegung« si je utvarjal, da je postala verjetna zgoraj omenjena distinkcija (med gibanjem v čistem smislu in realno prakso), hkrati pa je brisal sledi svoje pripadnosti realnemu nacional-socializmu. Kakorkoli že: postopek ni bil zelo dostojen.

V pismu Zemachu je Heidegger oživil še drugi argument, ki naj bi opravičil te

³ V izvorniku »destinale«.

nacizem časteče stavke v njegovih predavanjih: predstavlja jih kot »ostanke«, ki naj bi zamotili budnost vohunov v dvorani, kar mu je omogočilo, da je ohranil »svobodo poučevanja in besede«. Veliko bolj prepričljivo se nam zdi (in Otto Pöggeler je enakega mnenja), da besede o »resnici in veličini« nacionalizma, ki jih še zdaleč ni mogoče razlagati kot nekakšne ostanke za vohune oblasti, izražajo intimno in globoko Heideggrovo prepričanost v vsem tem obdobju, hkrati pa označujejo tudi njegovo distanciranje in prizadetost zaradi nekaterih vidikov režimske prakse. Heideggrova predavanja v letih druge svetovne vojne še posebej razkrivajoče osvetljujejo njegovo držo do zgodovine svojega časa. Okvirni namen je bil interpretirati velike družbene in politične dogodke v perspektivi zgodovine biti in razkriti historično-eksistencialne temelje različnih tipov civilizacije prav v njihovih izvorih: določen način razumevanja biti. Čisto politične ali socialne razlage so zavrnjene kot izrazito površne ali globoko neustrezne (*ungemäss*).

Sredi predavanj o Hölderlinu v poletnem semestru 1942 (kar je vsebina 53. dela Gesamtausgabe) naletimo na stran, ki je posvečena vstopu ZDA v vojno. Ta dogodek je bil za Heideggra priložnost, da je natančneje pojasnil svoje mnenje o dogajajočih se zgodovinskih procesih in za to, da je sprožil oster pamflet zoper anglosaksonski svet in duha, ki ga preveva. Dve leti je v enem svojih predavanj o Nietzscheju (imenovanem »Evropski nihilizem«) že najti omembo »angleškega imperializma« (str. 18): presenetljivo je, da je Heidegger, z namigom na slavno Webrovo tezo o protestantskem duhu in izvoru kapitalizma, pripisoval prav Webru zaslugo, da je v kalvinizmu odkril koren tega »imperializma«. V tem je našel argument za obtožbo zle vloge krščanstva. Ta trditev se nam zdi popolno sprevrženje Webrove misli: če je veliki sociolog dejansko ugotovil zvezo med kalvinizmom in kapitalizmom, pa duha protestantizma ni nikoli imel za odgovornega za dejanja »angleškega imperializma!« Treba je reči, da je bil »amerikanizem« že dolgo tarča heideggrovske žolčnosti: leta 1942 je vstop ZDA v vojno proti silam Osi razlagal *seinsgeschichtlich* kot agresijo sile, ki je v njegovih očeh predstavljala »ne-zgodovinskost« (*Geschichtslosigkeit*) in »samouničenje« (*Selbstverwüstung*), zoper državo, ki ji je bilo, kot dedinji velikega grškega »Začetka« usojeno rešiti svet: Nemčijo. Komaj komaj skrivajoč svoj veliki srd nad tem, kar je imenoval »*der letzte amerikanischen Akt der amerikanischen Geschichtslosigkeit und Selbstverwüstung*«, se je Heidegger ovil v vedro zaupanje v »odločilno uro« (*Sternstunde*) končne zmage Nemčije, zaupanje, ki je izhajalo iz »duha« in usodnega nastanva – »*die Zuschickung der Eigenen*« – katerega edini posestnik naj bi bilo njegovo ljudstvo (cf. »Hölderlins Hymne«, »Der Ister«, nav. d., str. 68).⁴

Enako historično-eksistencialno branje velikih dogodkov njegovega časa je pripeljalo avtorja komentarja o Hölderlinu do tega, da je tesno povezal »boljševizem« z »amerikanizmom«: tako je lahko zapisal celo, da je »boljševizem samo različica amerikanizma« (str. 86). Kraljestvo kvantitete in gigantizma (*das Reisenhafte*) sta se mu kazala kot skupni značilnosti dveh tipov civilizacije: sicer pa je v istem smislu opozarjal pred »nemško monumentalnostjo Rimljanov in Američanov«. (str. 191., opomba). V *Uvodu v metafiziko* iz leta 1935 je že spojil pod istim znamenjem Rusijo in Ameriko, nasproti pa jima je postavil zgodovinsko poslanstvo »metafizičnega ljudstva«: nemškega ljudstva. Če je poletni leta 1942 amerikanizem označeval za glavnega sovražnika, je to počel zato, ker je štel »zmes meščanskega demokratičnega duha in krščanstva« za najbolj nevarno.

Vse do konca življenja je filozof ohranjal svojo antipatijo do demokracije,

⁴ Filozof Max Müller opozarja v intervjuju, ki ga je objavila revija Freiburger Universitätsblätter (zv. 92, junij 1986), da predavanja, ki jih je imel Heidegger leta 1933 še zdaleč niso bila apolitična. Kot primer navaja improvizirani stavek na predavanju iz logike: »Logika je seveda prava misel konkretno bivajočih ljudi. In tako je mogoče uvesti v Logiko lik Führerja«. Max Müller tudi hitro dodaja, da po letu 1934–35, kolikor lahko presodi (ker ni več obiskoval Heideggrovih predavanj), takšnih stavkov in, v splošnem, namigov politične narave ni bilo več v filozofskih predavanjih. Zgoraj navedeni primer, pa še mnogo drugih, vlivajo bojazen, da se glede tega moti.

točneje rečeno, ohranjal je globoko nezaupanje v sposobnost demokratičnih režimov, da so lahko kos velikim izzivom sodobnega sveta. Besedilo iz leta 1945 »Dejstva in razmišljanja« (cf. Le debat, str. 77), kakor tudi odgovori na vprašanja Spiegla (cf. fr. prev., str. 42–43) razkrivata isto negativno držo do »svetovne demokracije«: knjiga spominov na Heideggra, ki jo je pred nekaj leti uredil nemški umetnostni kritik Heinrich Wiegand Petzet je v tej zvezi še jasneje pričevanje. V pismu avtorju z dne 13. marca 1974 navaja Heidegger misel J. Burckhardta (enega redkih historikov, ki ga je Heidegger sploh upošteval) o demokraciji kot vzroku zatona antične Grčije, da bi tako podkrepil svoje lastno oceno Evrope svojega časa: »... Unser Europa geht an der ‚Demokratie‘ von unten gegen ein zahlloses Oben zugrunde« (Naša Evropa se potaplja zaradi »demokracije« od spodaj versus od zgoraj, ki ni številčno dovolj močna). Ugotovimo torej lahko, da sta celo še leta 1974 pri Heideggru ostala povsem nedotaknjena stari prezir do večinskih režimov demokracije in resentment do nemoči vodilnih elit. Malo prej je v istem pismu Petzetu sicer zapisal, v mrakobno profetskem tonu, ki ga je gojil že nekaj desetletij: »Moč biti tehnike, razkroj jezika in razpad Evrope opredeljujejo usodo, ki smo ji prepuščeni in ki terja ustrezen razmislek« (die entschprechende Besinnung) (H. W. Petzet, *Auf einen Stern zugehen*, Socityts-Verlag, Frankfurt, 1983, str. 231–232).

Potem ko se je znesel nad amerikanizmom je tudi diagnozo ruskega komunizma opravil v isti perspektivi usodnostnega branja zgodovine biti: boljševisko Rusijo vidi kot zgleden produkt kraljestva Tehnike, kot rezultat desakralizacije sveta. Že v svojih predavanjih o Parmenidu v zimskem semestru 1942–43, v trenutku, ko je bila druga svetovna vojna na izrazito dramatični prelomni točki, je Heidegger grajal zahodno meščansko zavest (»die bürgerliche Welt«), da je bila premalo pozorna do tega, kar se je njemu kazalo kot globoka narava sovjetskega režima (cf. vol. 54. Zbranih del, Frankfurt, 1982, str. 127–28). Eksplicitno se je skliceval na slavno Leninovo definicijo komunizma: »sovjetska oblast plus elektrifikacija« in na nič manj slavno »analizo leninizma«, ki jo je opravil Stalin; tako si je filozof naložil, da bo odprl zahodu oči za »metafiziko«, ki je podrazumevala tako »brezpogojno oblast partije« kot »metafizično strast sodobnega ruskega človeka za tehniko«. Ali je bil pod vplivom izjemne bitke pri Stalingradu in strahotnega povračila, ki ga je doživela nemška vojska? Njegov namen je bil razkriti ontološko-historična oporišča sovjetskega sistema in ruske oblasti, da bi »zahodnega zgodovinskega človeka« prisilil, da »reši svoje bivanje«. Vse to obdobje Heidegger ni nehal povelečevati Nemčije in »germanskosti« (der Deutschtum) kot edino, ki je sposobna opraviti to zgodovinsko poslanstvo odrešitve. Boj Nemčije in njena neizogibna »zmaga« sta bila tako torej glorificirana v imenu neke eshatologije Biti.

Najbolj pa zaprepašča to, da tudi v tem obdobju nahajamo hvalnico »zgodovinski enkratnosti« nacional-socializma. Navajeni smo bili, vse od tistega slavnega stavka iz *Uvoda v metafiziko* (pa tudi iz časa predavanj v letih 1934–35), videti Heideggra, kako se spoprijema z vsakdanjo kulturno prakso nacizma. Hvalnica, ki o njej govorimo, sodi v isti kontekst: šlo je za to, da bi čim bolj razkrili prepad, ki loči to povprečno prakso od »notranje resnice« gibanja. Že v času predavanj o Hölderlinu je filozof nameraval ustanoviti nekakšno grško polis, zunaj vsakršnih družbeno-zgodovinskih določil, na temelju pojmovanja resnice kot *aletheia*: mogoče je torej razumeti njegovo živo ogorčenje zaradi vneme režimskih pisunov, ki so v svoji želji, da bi za vsako ceno »politizirali« znanost v nacional-socialističnem smislu, prišli tako daleč, da so kozmetično popravljali celo antično Grčijo in v njej vsevprek odkrivali »politično«, v vulgarnem pojmovanju nacističnega katekizma. Ko je Heidegger dvignil glas protesta, je predvsem poudaril, da ti »znanstveniki«, hlapi režima, ne delajo nobene usluge »nacional-socializmu in njegovi zgodovinski enkratnosti«, usluge, »ki jo le-ta sploh ne potrebuje« (cf. 53. vol. Zbranih del, str. 98). Le nekaj strani naprej spet obravnava isto temo, s skoraj enakimi besedami: »Nobene usluge ne delajo spoznanju in spoštovanju zgodovinske enkratnosti

(geschichtlichen Einzigkeit) nacional-socializma tisti, ki danes razlagajo grški fenomen tako da bi se dalo verjeti, da so bili že vsi Grki »nacional-socialisti« (str. 106).

Interpretacija grške polis, kakršno je predlagal Heidegger, je bila čisto druge vrste; biti antične države naj ne bi bilo mogoče pojasniti s »političnimi« izrazi (za podkrepitev te interpretacije se filozof ni bal trditi, da so bili Grki »ne-politično ljudstvo par excellence« (cf. vol. 54, Zbrana dela, str. 142): Polis je bila, po Heideggeru, sprejemališče (*die Stätte*) mitične usodnostne moči, njeno jedro naj bi bilo ognjišče, iz katerega se dvigajo iste sile, ki *mutatis mutandis* – hranijo tudi »sveto srce« nemške Domovine. Ne more potemtakem imeti ničesar skupnega z Državo v modernem smislu besede, ne z *res publica*, ne z rimskim *Imperium* in ne s *Curie* in njeno politično prakso. Srečanje med predsokratsko Grčijo in nemško bitjo se je zgodilo v znamenju »Iniciacije« (*das Anfängliche*), ognjišču njihovega zgodovinskega nastopa.

»Zmračitev« biti

»Zmračitev« biti je bila predmet filozofovega ontološkega prikrivanja in obsojanja (kartezijanstvo, temelj »dominantne, liberalno-demokratske konceptije znanosti«, je bilo obtoženo kot eden poglobitvenih akterjev te »zmračitve«): kakor se je razplamtela druga svetovna vojna in je »nemška bit« pred vsem svetom razkrila svojo pravo naravo, tako Heidegger ni nehal množiti svojih izlivov zaupanja v svetovno-zgodovinsko poslanstvo Nemčije. Bilo je, kot da bi vse bolj bližajoča se katastrofa spodbujala njegov glas razsvetljenega preroka, ki je na ruševinah Evrope razglašal nepremagljivost in *aeternum* nemškega poslanstva. »Planet je v plamenih. Bit človeka se je popolnoma razkrojila (*ist aus den Fügen*). Zgodovinsko-svetovni razmislek lahko pride samo od Nemcev, ob predpostavki, da najdejo in branijo ‚nemškost‘« (predavanje o Heraklitu, poleti 1943, vol. 55 Zbranih del, str. 123). Odlomek tega predavanja je obveščal Nemce, da je »največja, avtentična preizkušnja« šele pred njimi: vprašanje je samo, če so pripravljeni, »onkraj pripravljenosti na smrt« doseči, sprejeti resnico Biti, če so dovolj »močni« za boj proti »pritlikavosti duha modernega sveta«, da bi tako rešili »začetno v njegovi skromni opravi« (*das Anfängliche in seine unscheinbare Zier*). Nemčijo je imenoval »sveto srce ljudstev« Zahoda (travestija neke Hölderlinove formulacije) (prav tam, str. 18): še poleti 1944, v drugem delu predavanj o Heraklitu, je Nemce označeval kot »predvsem in še vedno edine«, ki lahko rešijo Zahod (cf. str. 204 in tudi 108).

Tako se pokaže, da je hiedegrovska zgodovina Biti intimno povezana z zelo določnim razmišljanjem o usodi Zahoda. Teza o »pozabi Biti« je bila jamstvo za izganjanje demokracije in liberalizma, amerikanizma in komunizma, židovsko-krščanske tradicije in delovanje Cerkve, hkrati pa se je tudi apologija izvirnega dojemanja Biti sprevrgla v povečevanje »Germanskosti«, ki je zelo blizu nacional-socializmu. Sprememba, do katere je prišlo v heideggrovskem konceptualnem dispozitivu po letu 1945, da bi se prilagodil novim razmeram, bi morala biti predmet posebne razprave. Naša analiza je poskušala pokazati, da so bili Heidegrovski politični pogledi dejansko v sami srčiki njegove refleksije: znamenito »artikulacijo filozofskega in političnega« je mogoče v luči njegovih predavanj in nedavno objavljenih dokumentov veliko konkretnije opredeliti.⁵

Prevedla: Neda Pagon

⁵ Poleti 1940 je Heidegger v svojih predavanjih o Nietzscheju razlagal poraz Francije in nemško zmago na podlagi svojih Konceptov o esenci tehnike in o izpopolnitvi, dovršitvi metafizike. V filozofovih očeh je bilo francosko ljudstvo premagano, ker ni bilo »na višini metafizike, kakršna je izšla iz njegove lastne zgodovine« (namig na kartezijanstvo in na njegov *cogito sum*, ki je »vdrl... vrata« k »suverenosti na zemlji«), medtem ko je zmaga Nemčije zmaga »novega človeštva«, usklajenega z zahtevami »esence tehnike«, človeštva, ki gre onkraj tega, kar je bil človek doslej. Tako je Heidegger prišel do svojega sklepa o globokih razlogih nemške zmage (pred tem je še opozoril na Nietzscheja, prvega, ki da je bil

Heidegger in nacizem

Uvod

Odločitev za proučevanje razmerja med nekim mislecom in nekim političnim sistemom mora nujno pripeljati do tega, da presežemo okvire čiste analize idej in abstraktnih pomenjanj. Politične in filozofske ideje kot takšne se namreč ne nanašajo samo na obzorje, v katerem nastopajo oziroma se pojavijo, ampak tudi na objektivno prakso tistih, ki te ideje ščitijo. Zato interpretativno podjetje neizogibno terja tri analitične ravni: objektivno zgodovinsko sobesedilo, konkretno prakso misleca, ki je zavzel to ali to politično stališče in raven sistematičnega pomena idej, ki jih producira. Tega pomena kajpak ni mogoče neposredno deducirati iz danega objektivnega konteksta, kakor ga tudi ni mogoče v celoti dojeti, če ne upoštevamo konteksta, v katerem so se te ideje pojavile in prakse, ki so jih sousmerjale.

Leta 1962 je Guido Schneeberger objavil nekatere dotlej neobjavljene tekste, ki razkrivajo popolno in celotno privrženost Martina Heideggra nacional-socializmu v letih 1933–1934. Šele s temi objavami se je zares začela refleksija o našem predmetu. Vendar pa so ti dokumenti naravnost nujno terjali, da se vzpostavi tako razmerje z zgodovinskim sobesedilom kakor tudi s filozofovo politično prakso; študije, ki so sledile, pa so se ukvarjale le z razčiščevanjem vprašanja na ravni čiste abstrakcije. Dokumenti, ki jih je objavil Schneeberger, so nastali nekoliko pozneje kot dela Karla Löwitha in Georga Lukacsa, sledila pa jim je vrsta študij, ki so vse – tako tiste, ki so poskušale poudariti Heideggrove zveze z nacionalsocializmom, kakor tiste, ki so to poskušale zanikati – puščale v celoti v nemar pojasnitev vse zadeve na podlagi proučevanja razpoložljivih dokumentov.

Po več letih sistematičnega raziskovanja nudimo zdaj prve rezultate; v določenih pogledih jih bo potrebno še dopolniti, zakaj pomembni viri še vedno niso dostopni. Že takoj na začetku našega razmišljanja na podlagi besedil, ki jih je objavil Schneeberger, smo dojeli, da se ni mogoče dokopati do kolikor toliko trdnih rezultatov, če ne vzamemo v premislek tudi predhodnikov, od katerih zgodovinsko izhaja privrženost Martina Heideggra nacional-socializmu, in če, po drugi strani, ne analiziramo filozofovega političnega angažmaja v luči njegovega poznejšega političnega in filozofskega razvoja.

Naša osrednja teza je naslednja: ko se je Martin Heidegger odločil, da bo pristopil k nacionalsocialistični stranki, je bila za njim že dolga pripravljalna pot,

razumel potrebo po novem človeškem tipu, prilagojenem zahtevam moderne »strojne ekonomije«: »Samo Nadčlovek je usklajen z absolutno »strojno ekonomijo«; in narobe: le-ta je neizogibno potrebna prvemu, da bi lahko vzpostavil svojo absolutno suverenost na zemlji« (cf. str. 205, vol. 48. Zbranih del – v dvanajstem delu svojega Nietzscheja, tiskanem leta 1961, je filozof to stran ohranil, vendar je pred zgoraj navedenim stavkom dodal: »V smislu Nietzschejeve metafizike je samo Nadčlovek . . .« – popravek, ki naj bi Nietzscheju naložil odgovornost za trditev, ki jo je leta 1940 odločno zapisal sam: cf. francoski prevod Pierra Klossovskega, Nietzsche, II. del. Gallimard 1971, str. 134). Ustrezna razlaga teh misli bi nemara terjala, da opozorimo na veliko in izpričano Heideggrovo zanimanje za spise Ernsta Jüngerja o *Totalni mobilizaciji* (1930) in *Dalavcu* (1932), ki jih je postavil v nadaljevanje razmišljanja poznega Nietzscheja o »aktivnem nihilizmu«: prav Jünger je v podobi *Delavca* slavil »novi tip planetarnega človeka«, ki se je uveljavil, ko je ukinil kraljestvo »individualnih svoboščin«, demokracije in liberalizma. Jünger je nasproti stari demokraciji postavjal novo »demokracijo Smrti«, skliceval se je na bojni klic nove nemške mladine, ki je niso pokvarile evdemonistične in »zaščitniške« vrednote meščanske civilizacije in je tako opeval ta novi človeški tip, za katerega je značilno »produktivno razmerje z dinamičnimi energijami«: Heidegger je prevzel te analize, na primer v svoji razlagi nemške zmage nad Francijo, pri čemer je terjal prehod od »aktivnega nihilizma« k novi, izvorni zastavitvi vprašanja o Biti.

* Victor Farias se je rodil 1940 v Čilu. Je doktor filozofije in je poučeval na Freie Universität v Berlinu. Bil je Heideggrov učenec in je med drugim prisostvoval leta 1967 Heideggrovemu seminarju o Heraklitu.

katere začetek je treba iskati v avstrijskem socialno-krščanskem gibanju, ki je bilo po svoji naravi konservativno in antisemitsko, kakor tudi v pojavih, na katere je naletel v pokrajinah, kjer se je rodil in študiral (Messkirch, Konstanza). Ko obravnavamo zgodovinske okoliščine in mladostne Heideggrove spise (še zlasti njegov prvi spis iz leta 1910, posvečen avguštinskemu pridigarju Abrahamu a Sancta Clara), vidimo, kako se je postopoma oblikovala miselnost, ki je vsa prežeta z avtoritarno, antisemitsko, ultranacionalistično tradicijo in polna religioznih konotacij. S sistematičnega stališča se ta razvoj navezuje na razmišljanja iz *Bit in čas* (1927) – o zgodovinskosti, o bivanju – v »avtentični« skupnosti in njegov odnos do ljudstva, junakov, bojev (74) – in na Heideggrovo zavračanje demokratičnih oblik družbenega življenja, zavračanje, ki se je navdihovalo v Yorckovih in Diltheyevih idejah (77).

Pristop Martina Heideggra k NSDAP torej nikakor ni primer nenadnega oporunizma ali taktične presoje. To jasno izhaja iz dejstva, da je Heidegger deloval v smeri nacional-socializma še preden je postal rektor univerze v Freiburgu in tudi pozneje iz dejanske politične prakse kot rektorja in aktivista.

Njegova prizadevanja za nacionalsocialistično reformo univerze, kakor tudi njegovi teksti iz tega obdobja, očitno dokazujejo, da je bil Heidegger politično aktiven v okviru tiste strankine frakcije, ki je v letih 1933–34 hotela prevladati. V teh letih, ko je bila splošna politična linija nacizma še vedno predmet silovitih frakcijskih bojov, se je Martin Heidegger odločil za usmeritev, ki jo je predstavljal Ernst Röhm in njegova SA in je poskušal to varianto nacional-socializma utemeljiti v svoji lastni filozofiji, v odkriti opoziciji do biologicističnih in rasističnih smeri Alfreda Rosenberga in Ernsta Kriecka. Na osebni ravni se je ta opozicija kazala v surovem boju za ideološko vodstvo nacističnega gibanja.

Junija 1934 sta Hitler in desničarska frakcija izločili Röhma in tako opravila s projektom, katerega preveč radikalne zahteve niso pripeljale do vojaškega posega, ki sta ga terjala veliki industrijski in finančni kapital. Posledica tega razčiščevanja je bil razpad vsega intelektualnega in političnega aparata, ki je dotlej podpiral Heideggrovo politično akcijo (zlasti vodilne strukture študentskega nacističnega gibanja) in prelom med njim, ki je bil poslej osamljen, in med uradno strankino politiko.

Od tu je izhajalo filozofovo prepričanje, da so po juniju 1934 nacisti postali izdajalci resnice, ki je bila v samem izvoru njihovega gibanja. Po mnenju Martina Heideggra ni bil on tisti, ki je zapustil resnične nacistične ideje, marveč nacionalno-socialistični veljaki, ki so prišli na oblastniške položaje. Režim pa ga je, s svoje strani vse do konca nadzoroval in ga celo obsojal, toda kot frakcionaški element, ne pa kot neupogljivega nasprotnika.

Martin Heidegger ni nikoli zabil organskih vezi, ki so ga vezale z nacionalsocialistično stranko. V arhivu NSDAP ohranjeni dokumenti med drugim pričajo, da je vse do konca vojne ostal aktivni borec, da je redno plačeval članarino in da ni bil nikoli objekt preganjanja in ne političnih procesov znotraj partije.

S proučevanjem političnega delovanja Martina Heideggra lahko zanesljiveje rekonstruiramo vezi, ki so ga družile z nacionalsocialističnim gibanjem in duh, ki ga je prežemal glede njega.

Na prvo mesto je treba postaviti Heideggrovo delovanje znotraj gibanja, ki si je za svoj cilj postavilo razkroj Združenja nemških univerz, da bi tako napravilo prostor za popolnoma militantno ustanovo. V dogovoru z najbolj radikalnimi nacionalsocialističnimi rektorji, je Martin Heidegger z telegramom zahteval od Hitlerja popolno nevtralizacijo nemških univerz, ki so po njegovem mnenju še zelo nezadostno »revolucionarizirane«.

Naslednji tematski sklop zajema njegova prizadevanja, da bi vzpostavil novo univerzitetno organizacijo, ki bi bila najprej nekako v rezervi, pozneje pa naj bi nadomestila prejšnje Združenje, za katero je Heidegger menil, da je nesposobno sprejeti nase odgovornosti, ki jih je nalagala nova doba. Na tem področju je Heidegger delal skupaj z Ernstom Krieckom in to že precej prej, kot je postal

rektor; prizadeval si je, da bi v to paralelno združenje vključil pomembne predstavnike Urada, ki ga je vodil Alfred Rosenberg.

Tretji tematski sklop zadeva način oziroma postopek njegove izvolitve za rektorja univerze v Freiburgu, pa tudi nekatere epizode, ki pojasnjujejo, kako mu je bilo naloženo upravljati svoje funkcije.

Naša analiza se bo ukvarjala tudi z odnosom Martina Heideggerja z nacionalno-socialističnim študentskim gibanjem: to gibanje, ki ga je nadzorovala Röhmovska frakcija, je bilo do kraja radikalna naci avantgarda in Heideggerovo politično delovanje, v najsplošnejšem pomenu, je bilo v bistvu intimno, po bistvu povezano s spletkami študentske množice. Nekakšen prav posebne sorte politični pakt je povezoval duhovnega Führerja in to »ljudsko« bazo, katere razvoj in razcvet naj bi spremenil »otrple« strukture tradicionalnih nemških univerz.

Peta skupina vprašanj, prav posebno pomembnih, zadeva Heideggerovo nominacijo za profesorja na dveh v Reichu najpomembnejših univerzah: Berlinu in Münchnu. Ni dvoma, da je zavrnil obe stolici; vendar pa proučevanje obeh postopkov nominacije pojasnjuje naravo odnosov Martina Heideggerja z režimom, tako v letih 1933–34 kot tudi pozneje. Zato se nam je zdelo primerno, prav iz primerjalnih razlogov, opozoriti na postopke za nominacijo, ki so potekali še pred nacional-socializmom: v času weimarske republike so Heideggeru določili profesuro v Marburgu, Freiburgu, Göttingenu in Berlinu. To proučevanje v celoti potrjuje, da – kljub vsem razlikam – nacistični režim in njegove uradne ustanove Martina Heideggerja niso nikoli štejele za neukinljivega nasprotnika in da se tudi sam ni obnašal kot takšen. Da to skladno razmerje med Heideggerom in režimom ni nikoli ugasnilo, dokazujejo njegove številne poznejše dejavnosti, potem ko je že odložil rektorske insignije v Freiburgu. Predvsem mislimo na njegovo izjavo ob Hindenburgovi smrti in sicer v podporo Hitlerjevemu kanclerstvu in šefovstvu države. Potem so tu še zadeve okrog Docentskih akademij v Reichu: ne samo, da je ministrstvo zaprosilo Heideggerja, naj izdela podroben načrt, ampak nam dokumenti, ki smo jih mogli pregledati, dokazujejo, da se je Ministrstvo za vzgojo ukvarjalo z možnostjo, da bi Heideggeru ponudilo predsedstvo te Akademije, ki je bila zamišljena kot selektivni kanal, ki bi po političnih merilih izbiral nove generacije univerzitetnih učiteljev.

Zelo značilno je tudi, da je Martina Heideggerja, skupaj z Rosenbergom in drugimi hierarhi NSDAP, povabil Reichsjustizkommissar Hans Franck, naj postane član Komisije za filozofijo prava, ki je bila zelo pomembna instanca Nemške akademije za pravo, katere ustanovitelj in vodja je bil prav Frank sam; to je bila ustanova, ki naj bi nadomestila rimsko pravo z novim germanskim pravom. V istem obdobju je Heidegger predaval na režimsko najpomembnejši politični šoli: na Deutsche Hochschule für Politik v Berlinu, skupaj z Rudolfom Hessom, Josephom Goebellsom, Hermanom Göringom in Alfredom Rosenbergom. Heidegger je nadaljeval s svojo predavateljsko dejavnostjo vsaj do leta 1935.

Naslednji tematski sklop zajema Heideggerovo literarno dejavnost pod nacizmom; še zlasti je zanimiv sprejem, na katerega je ta dejavnost naletela pri široki publiki, posebej pa pri režimu. Ustrezna analiza razkriva politični kontekst, v katerem so bila ta besedila objavljena, kakor tudi zanimivo kronologijo izdajanja. Tako smo lahko ugotovili ne samo, da je bil *Rektorski govor* iz leta 1933 ponovno izdan leta 1937, ampak tudi, da je bila razprava *Hölderlin in bistvo poezije*, ki jo je objavila revija *Das innere Reich*, pravzaprav predavanje, ki ga je imel Heidegger v Rimu leta 1936 v okviru sodelovanja med nemškim in italijanskim režimom; predavanje je bilo na Germanskem inštitutu v Rimu. Tudi publikacija z naslovom *Andenken* je nastala v kontekstu slavij ob stoletnici Hölderlinove smrti (1943) in z uradno podporo, ki je presegala okvir publikacije, v kateri je izšla Heideggerova razprava. Upoštevati je potrebno tudi okoliščine, v katerih je bilo mogoče objaviti razpravo o *Platonu in njegovi teoriji resnice*, namreč v zborniku, ki ga je letno izdajal Ernesto Grassi. Kljub začetnemu vetu s strani Rosenbergovega

Urada je postala objava Heideggrovega članka mogoča, ker je Mussolini sam interveniral pri Goebbelsu leta 1943. Ta intervencija ne razkriva samo političnih zvez, ki jih je imel Heidegger še vedno, tudi v tem času, in njegovega vpliva, ampak razkriva tudi protislovja trajnega boja za hegemonijo, ki ni nikoli nehal pretresati uradnih ustanov.

Skozi te različne tematske sklope se Heideggrova politična in filozofska dejavnost pokaže v novi luči, ki omogoča, da na nov način obravnavamo njene sistemat-ske implikacije. Vendar pa bi bilo to nezadostno, če ne bi v enaki meri upoštevali poznejši Heideggrov politično-filozofski razvoj. Naše raziskave so nas pripeljale do sklepa, da je on sam stvari sicer videl drugače po »prelomu« z realnim nacional-socialističnim gibanjem, vendar pa ni mogoče resnično dojeti Heideggrovega poznejšega razvoja, če ne upoštevamo njegove očitne zvestobe določeni izrazito nacional-socialistični dediščini, seveda prevedeni v njegov svojski slog in obliko. Tega ne dokazuje samo dejstvo, da se je leta 1953 Heidegger varoval, da ni zanimal svojega mnenja o »veličini in notranji resničnosti« nacističnega gibanja, temveč tudi to, da je odločno in nepreklicno odbil možnost, da bi opravil častno priznanje, čeprav so bila zločinstva hitlerizma zdaj že široko znana. Če pogledamo celoten ciklus, ki gre od predavanj o Nietzscheju pa do posthumno objavljenega intervjuja za tednik *Der Spiegel* (v katerem, na primer, trdi, da ko se Francozi lotijo misliti, so prisiljeni govoriti nemško) postane povsem jasno, da je Heidegger ostal vedno zvest celi vrsti stališč, ki so značilna za nacional-socializem.

Resnično razumevanje njegove misli ni mogoče, če spregledamo to zvestobo: radikalno diskriminatorsko prepričanost v duhovno superiornost Nemcev, ki da je zakoreninjena v njihovem jeziku in povezana z njihovo usodo; oceno lastne misli, ki je – takoj za Hölderlinovo – paradigma in voditeljica duhovnega razvoja človeštva; radikalno nasprotovanje sleherni obliki demokracije. V nasprotju s številnimi poskusi, ki so hoteli zmanjšati pomembnost zveze Martina Heideggra z nacional-socializmom, nas naše raziskave vodijo k ugotovitvi, da se Heideggrova misel prav skozi to zvezo šele zares artikulira s svojo lastno preteklostjo in z preteklostjo celega obdobja in da se prav prek te zveze na bistven način zarisuje tudi poznejši razvoj njegove misli.

Heidegger in politika univerze v III. Reichu

»Spopad« (*Waffengang*), na katerega namiguje Martin Heidegger, se nikakor ni omejeval samo na univerzo v Freiburgu, zakaj njegov cilj je bil ustvariti model, ki bo sposoben spremeniti vso družbo. Heidegger je tako uporabil ta izraz *Waffengang* v svojem odgovoru na čestitke, ki mu jih je prinesel odgovorni človek za univerzitetno politiko pri ministrstvu v Karlsruhe, doktor Fehrle, in sicer ob njegovem pristopu k stranki. Gre za to, je dejal Heidegger, »da zavzamemo svet omikanih in učenih ljudi, da bi jih usmerili k novim ciljem in k novim nacionalnim idejam«.

Heidegger je začel svoje politično delo na nacionalni ravni tako kot v Freiburgu – da je namreč iskal zavezništvo in podporo študentov. Obrnil se je na osrednja vodstva *Studentenschaft* 24. aprila 1933, se pravi takoj po izvolitvi za rektorja, je predlagal Georgu Plötnerju – direktorju Oddelka za znanost in politično vzgojo te organizacije (katere sedež je bil v Berlinu), ki ga je očitno dobro poznal – naj se organizira »študijski dan«, ki bi združil vse Führerje znanstvenih sekcij *Deutsche Studentenschaft*.

Ta organizacija je bila trdnjava SA. Njen najpomembnejši voditelj je bil doktor Oscar Stabel, mož z juga – tako kot Heidegger – njegov adlat pa je bil Heinz Zähringer. Njihovo glasilo je bilo *Deutsche Studentenschaft-Akademische Korrespondenz*, glasilo in skupina, ki ga je urejala, pa sta imela določen politični vpliv le do leta 1943. Uprava *Deutsche Studentenschaft* je tvorila, kot je bilo že prej reče-

no, avantgardo, ki je pripravljala predstavitev knjig po vsem Reichu. Vrsta pisem, ki jih je Plötner poslal Martinu Heideggerju ob priliki organizacije srečanja, nas informira o politiki njegove skupine. V prvem pismu Plötner seznanja Heideggerja s programom in z udeležbo profesorjev Bäumlerja in Kriecka. V drugem pismu ga obvešča o berlinskih političnih razmerah, o napadih, ki jih v reakcionarnem tisku, zlasti v *Deutsche Zeitung* doživlja *Studentenschaft*. Razmere, na katere je mislil Plötner pa so bile naslednje: ta časopis, ki se je sicer že od leta 1930 zavzemal za togi »nemški nacionalizem«, je 27. aprila 1933 objavil cirkularno pismo samo za interno uporabo; z njim je *Deutsche Studentenschaft* uvajala svoje aktiviste v večščinne vohunjenja in ovajanja svojih profesorjev; od njih je zahtevala sezname tistih, ki so bili Židje, komunisti ali pa so izustili kakšno neprijetno zoper nacionalne Führerje, nacionalni red ali nemške vojake med svetovno vojno. Še več, študentje naj bi sestavili seznam vseh profesorjev, »katerih znanstvene metode izhajajo iz liberalnih stališč, še posebno pa tistih, ki se sklicujejo na pacifistične doktrine in potemtakem ne morejo sodelovati v procesu vzgoje nemških študentov v nacionalni državi. Tudi v teh primerih je treba navesti vire (spise, izjave na predavanjih in seminarjih itn.)«. Te sezname so potrebovali, da bi se lahko začel študentski bojkot proti profesorjem, »katerih državno izobčenje se še ne more nemudoma izvršiti«.

V tretjem pismu (1. junij 1933) je Plötner obvestil Martina Heideggerja o stikih, ki jih je navezal z freiburškimi profesorji Rudolfom Stadelmannom, doktorjem Rathom, doktorjem Hauptom (iz Ministrstva za vzgojo in kulturo v Berlinu) in doktorjem Holfelderjem; povabil jih je k sodelovanju pri načrtovanem srečanju. Heidegger je svojo udeležbo potrdil z brzojavko z datumom 3. junij in s pismom, ki je datirano 9. julij – v njem potrjuje Plötnerju svojo privrženost in ga vabi, naj se udeleži srečanja, ki ga on sam vodi v Todtnaubergu. Ti dnevi študija in indoktriniranja so nazadnje potekali 10. in 11. junija v Berlinu. Heidegger je sodeloval s predavanjem z naslovom »Poučevanje in raziskovanje«, Alfred Bäumljer z referatom »Fakultete v novem visokem šolstvu«, doktor Walter Voigtländer je govoril o »Graditvi nove osnovne šole«, Plötner pa o »Graditvi in nalogah znanstvenih oddelkov.« Prav tako kot vse druge politične dejavnosti Martina Heideggerja tudi njegov prispevek na tem srečanju jasno potrjuje netočnost njegovih poznejših izjav, da namreč nikoli ni imel stikov z uradnimi ustanovami nacionalsocialistične stranke.

Predavanja v Heidelbergu in Kielu – Heidegger in korporativna združenja univerzitetnih profesorjev

Tej pobudi za oblikovanje študentskih Führerjev na nacionalni ravni je sledila cela vrsta dejavnosti, ki se jih je lotil zato, da bi odigral določeno vlogo v procesu preobrazbe drugih univerz in združenj univerzitetnih profesorjev. Predvsem sodijo sem predavanja na univerzah v Heidelbergu in Kielu. Na povabilo Združenja heidelberških študentov je imel najprej predavanje o »Univerzi v novem Reichu« (30. junija 1933). To predavanje je sodilo v krog diskusijskih večerov, ki so jih prirejali študentje. Pred omenjenim predavanjem freiburškega rektorja je imel predavanje vodja Oddelka za rase, doktor Gross (»Medicina in ljudstvo«), nekaj dni pozneje pa je predaval najpomembnejši pravnik III. Reicha Carl Schmitt (»Nova pravna država«). Mimogrede omenimo, da je prav Heidegger povabil Carla Schmitta, naj se pridruži študentskemu nacional-socialističnemu gibanju in sicer s pismom z dne 22. aprila 1933, ki je shranjeno v Schmittovih osebnih arhivih.

Sodelovanje na heidelberških predavanjih je bilo pomembna podpora študentski akciji, tako da so tedaj prav razmere na tej univerzi izzivale živahne razprave okrog pravne legitimnosti reform, ki so bile uvedene na univerzo in o katerih smo prej govorili. Predavanje Martina Heideggerja ni bilo objavljeno *in extenso*.

Pomembne izvlečke je objavil že omenjeni študentski časopis, pa tudi *Heidelberg Neueste Nachrichten*, 1. julija 1933.

Heidegger se je silovito spoprijel z razmerami, ki so vladale na nemških univerzah. Potem ko je izjavil, da Nemčija pravkar živi revolucijo, se je vprašal, če to velja tudi za univerzo. Do kraja prežet z idejo o radikalnem prelomu, je seveda odgovoril negativno. Dotlej uvedeni ukrepi so se mu zdeli odločno nezadostni, čeprav so tedaj že veljale dispozicije, ki so zadevale izključitev židovskih učiteljev, preganjanje in diskriminacijo židovskih študentov in oporečnikov in čeprav je bila tedaj že izvedena reforma študija in administracije, kakor je veleval *Führer prinzip*. Heidegger se je popolnoma strinjal z namerami tega načela: uvedba administrativnih sprememb je lahko le uvod v »eksencialne« spremembe ljudi in institucij. Zato je v svojem predavanju tudi dejal, da je vse, kar je bilo storjeno, le »preludij v resnični spopad« in da je edini pravi zaresni udarec, ki je bil zadan sistemu, ustanovitev delovnih taborišč, saj se prav z njimi odpira perspektiva spreminjanja življenjskega sloga. Heidegger je reformni boj začel iz izhodišča tistih ustanov, ki so bile tradicionalni univerzi alternativne ali paralelne: na eni strani opozarja na nevarnost, da bi »nemške univerze zadel smrtni udarec, ki bi jim pobral še zadnje ostanke vzgojnih moči«, po drugi strani pa priporoča, prav v izogib temu, da mora biti univerza integrirana – potem ko bo prenovljena – v skupnost ljudstva, in da mora biti nerazdružno povezana z novo državo. To pa se lahko uresniči le, če se univerze preobrazijo v resnične skupnosti, ki bodo dokončno presegle svoj prejšnji slog raziskovanja (ki je izgubil izpred oči vse meje in se tudi sam moti, ko verjame v idejo o boju mednarodnem napredku znanosti), kakor tudi njihov dotedanji slog poučevanja (ki nadomešča resnično instruiranje z fetišizmom reglementiranja). To, kar bi kazalo storiti, pravi Heidegger, je popeljati prav do konca »vztrajni boj, ki ga prežema nacionalnosocialistični duh, ki ne sme biti prepojen z krščanskimi ali humanističnimi idejami«. Zakaj če si hočemo biti na jasnem glede nove realnosti, »ne zadošča, da pokrijemo stvari z nekaj politične barve« in tudi ne, da uporabljamo zgolj koncept znanosti, ki je že zastarel, čeprav morda prenovljen z nekolikanj antropologije«. Dejanska preobrazba predpostavlja, da se zavemo »nujnosti«, ki je nastopila v danih okoliščinah. Z neposrednim namigom na elemente, ki znotraj in zunaj stranke opozarjajo, da je že tako na voljo preveč časa – in sicer na račun študija – indoktrinacijskim dnevom SA in vzporednim paravojaškim praksam, Heidegger zatrjuje, da nikakor ne gre videti v teh dejavnostih izgubo časa, ampak prav narobe, odgovor študentov na poziv k boju za državo.

»Nobena nevarnost za državo ne izhaja iz dela. Nevarnost prihaja samo iz ravnodušnosti in odpora. Samo tisti, ki odpira pravo pot in ne nekih polovičarskih, samo tisti je resnična moč...« Svoje nasprotnike je razvrstil v skupino, ki jo sumi »indiferentnosti« in skupino, »ki nudi odpor« in izjavil, da mora nov način študija pomeniti »tveganje in ne zatočišče za mevže in strahopetce. Kdor ni sposoben zmagati v tem boju, se mora podrediti«. »Nov duh je treba trajno pripravljati, zakaj boj za trdnjave, v katerih se vzgajajo Führerji, bo še zelo dolg. Bile ga bodo sile novega Reicha, katerim mora kancler ljudstva, Adolf Hitler, vdahnuti resničnost... Boj, ki se bije, je boj za novega učitelja (maître) in za novega Führerja Univerze.«

Ko se je odzval vabilu ekstremističnih študentov, je moral Heidegger predvsem podpreti nasilni boj, ki so ga vodili heidelberški študentje za odstavitve rektorja Willyja Andreasa, ki se je vse dotlej upiral tej vštricni hoji, temu prilaganju badenskih univerz. Spomini zgodovinarja Tellenbacha, ki je tedaj predaval v Heidelbergu, potrjujejo tudi zgornjo razlago. »Študent, ki ga je povsem prevzel (sfanatiziral) agitacijski govor, je rekel drugemu študentu, da bi si moral Andreas po tem, kar je bilo rečeno, samo še poslati kroglo v glavo«. Sicer pa je ob tem potrebno pripomniti, da se je Martin Heidegger, rektor Univerze, pojavil na konferenci v prav posebni opravi. Medtem ko so prišli učitelji in profesorji – v skladu

z veljavnimi predpisi – na manifestacijo v normalnih oblekah, študentje pa v resni opravi ali v uniformi, si je Martin Heidegger oblekel pumparice in odprto srajco, kot so se oblačili *Volkische* iz Schwarzwalda in Bavarske. Sodeč po časopisnih poročilih je imel Heidegger isto predavanje, toda s pomembnimi variacijami, tudi na univerzi v Kielu. To je zanesljivo, zakaj tedaj so se tu že prilagodili nacionalsocializmu in rektorja Scheela že zamenjali z Lotharjem Wolfom. Za razliko od Willyja Andreasa je bil Lothar Wolf aktivni nacional-socialistični bореc in eden poglavitnih Heideggrovih zaveznikov. V svojih spisih je bil Lothar Wolf gorak tistim, ki so poskušali ohraniti zasebni prostor znotraj revolucije ljudstva. Osrednja fakulteta »Politične univerze« ne more več biti teološka fakulteta (»za te študije obstajajo samostani«), temveč filozofska. Le-ta je edina sposobna vzpostaviti enotnost znanosti. Za utemljitev svojih trditev Wolf obilno navaja Heideggrov rektorski govor. Le malo pozneje je Lothar Wolf skupaj z Heideggrom začel ustanavljati organizacije, nacionalsocialističnih profesorjev, ki naj bi nadomestile tiste organizacije, ki se še niso prilagodile in mnoge učitelje in študente kielske univerze je prisilil, da so sodelovali na indoktrinacijskih seminarjih, ki jih je imel Heidegger v Todtnaubergu.

H. Heimpel poroča v zvezi s temi tečaji, da »je nekaj mesecev, približno eno leto, Heidegger verjel, da bo z revolucijo zmagala tudi njegova filozofija (...). Tako je vabil študentske Führerje na svoj gradič v Todtnauberg, tja pa je pošiljal tudi tiste, s katerimi je bil navzkriž. Tako je bilo vsaj leta 1933 (...). Nikoli nisem imel Heidegggra za nacional-socialista, ko pa je enega svojih kolegov imenoval »žid«, je bilo tako, kot bi zanikal samega sebe.«

Po vesteh iz kielskega časopisja, ki je komentiralo predavanja, je mogoče soditi, da je Heidegger izločil iz svojega izvajanja vse namige, ki bi jih bilo mogoče razumeti kot kritiko uprave Lotharja Wolfa in ki so v Heidelbergu pomagale omajati položaj Willyja Andreasa. Časopis *Nordische Rundschau* poroča (15. julija 1933), da je Heidegger v svojem predavanju poglobil in razširil *Rektorski govor*.

Heideggrovo predavanje o univerzi v nacional-socialistični državi

Govor freiburškega rektorja na univerzi v Tübingenu 30. novembra 1933 je še en dokaz o dejavnosti Martina Heidegggra na drugih univerzah. To manifestacijo sta skupaj pripravili lokalna organizacija NSDAP *Kampfbund* (ki jo je pred letom 1933 ustanovil A. Rosenberg, da bi v njej združil pronacistične znanstvenike in propagandiste) in študentje univerze. Doživela je veliko publiciteto krajevnega tiska. *Neues Tübinger Tagblatt* je na primer takole vabil na to predavanje (30. novembra 1933): Ime Heidegger je signum. Zelo malo profesorjev je, ki bi v tolikšni meri kot on skrbeli za nacional-socializem in ga branili na tako radikalen in totalen način. Nekoč je ime Heidegger nekaj pomenilo le v ozkih filozofskih krogih. Danes je v samem srcu vsega poučevanja... Njegov tekst o *Samoafirmaciji nemške univerze* je bil dolgo časa zanemarjen. Danes pa ga nihče ne more spregledati, če v resnici hoče razmišljati o bistvu in volji nacional-socializma. Heidegger je nekdo, ki kaže pot... Osebo je zagotovil vodenje Tovariškega doma freiburških študentov in poskuša kot vojake urediti vrste imetnikov znanja... Iz njega veje moč, ki prevzame vse, ki ga poznajo. Njegov izrazit in globoki nauk pelje onkraj vsega, kar je površinsko in obrobno, prav v srž, v samo bit današnjih nemških dogodkov. Brez prizanašanja razgalja vse smeri našega nacionalnega izbruha (*völkischer Ausbruch*) in njegove posledice za univerzitetne učitelje. Nekdo, ki se je udeležil taborišča (*Lager*), ki ga je to jesen vodil Heidegger, je dejal: »Ko Heidegger govori, se razblini megla, ki si jo imel pred očmi! Danes je Tübingen deležen obiska borca prve linije, človeka, ki je kot človek poklican, da pokaže cilje prihodnje nemške stvarosti, kot znanstvenik pa pozvan, da zapiše poglavja jutrišnje nemške znanosti. Napovedal je vojno stanje in poziva

k ofenzivi. Upajmo, da se bodo odzvali vsi, ki še vedno čakajo in dvomijo in da se mu bodo dali prepričati. Kogar skrbi vprašanje preobrazbe univerze v novem Reichu, mora spoznati Heideggra. Kdo ljubi vihar in nevarnost, mora poslušati Heideggra!»

Predavanje in vso manifestacijo sta komentirala *Neues Tübinger Tagblatt* in *Tübinger Chronik* 1. decembra 1933. Opazili so prisotnost številnih študentov, učiteljev in veljakov württenberškega ministrstva za kulturo. *Tübinger Chronik* je v celoti objavila Heideggrov govor, besedilo, ki doslej ni bilo znano. Heidegger začenja tako: »Univerza je visoka šola znanosti, katere naloga je posredovati znanstveno doktrino, utemeljeno na znanstvenem raziskovanju, z namenom, da bi se znanstveno formirali. V svojem odnosu z državo funkcionira univerza kot mehanizem javnega prava. W. von Humboldt – ki je sodeloval pri ustanavljanju univerze v Berlinu leta 1809, univerze, ki je do dandanes ostala vzor, je dal temu razmerju splošno sprejeti pomen. V znanstveni razpravi o razmerju med državo in Univerzo je Humboldt med drugim zapisal, da država ne sme nikoli pozabiti, da predstavlja oviro za univerzo in da se potemtakem ne sme vmešavati v njeno delovanje. Stvari potekajo neizmerno bolje brez države. Po drugi strani pa je država dolžna univerzi priskrbeti vsa sredstva, ki jih le-ta potrebuje. Humboldt je univerzo označil na tri načine:

1. Določena je s stališča učiteljev in raziskovalcev.

2. Prvenstvo gre raziskovanju in ne poučevanju. Le-to se mora utemeljevati na raziskovanju.

3. Univerza je visoka šola, skupnost študentov in učiteljev.

Analizo odnosa med državo in univerzo je Heidegger opravil s stališča same nacional-socialistične revolucije; v tej analizi je razvil pojmovanje, ki ga je dotlej odkrito zagovarjala radikalna frakcija SA in njej privrženi študentje. In prav na tej podlagi je potrebno razumeti besedilo, ki se nadaljuje takole:

»Medtem se je pri nas zgodila revolucija. Država se je spremenila. Ta revolucija ni bila dogodek neke moči, ki bi obstajala znotraj države ali politične stranke. Nacional-socialistična revolucija pomeni v resnici radikalen pretres celotnega nemškega bivanja. . . In prav tako pretresa tudi Univerzo. Kako se potemtakem kaže univerza v novi državi? Novi študent ni več buržuj, ki hodi na univerzo, ampak gre skozi proces dela, je član SA ali SS, ukvarja se z vsakovrstnimi športi. Prav kmalu se bo vse to razcvetelo v prelepo harmonijo. . . Novi učitelj dela načrte za Univerzo: pripravlja brošure o novem konceptu znanosti, govori se o političnem študentu, o političnih fakultetah; imamo predavanja o »Ljudski znanosti« (Volkskunde) in procesih dela. Toda vse to še vedno ni nič drugega kot staro, prekrito z novimi barvami. V najboljšem primeru je zgolj zunanji prenos določenih rezultatov te revolucije, medtem ko v temeljih ostaja vse pogreznjeno v običajno inertnost.

Kaj je tisto, kar naj bi se še zgodilo? Revolucija je prispela do svojega konca in se je umaknila evoluciji, po besedah samega Führerja. Evolucija mora slediti revoluciji. Toda: ne samo, da na univerzi revolucija ni dosegla svojega cilja, ampak se sploh še ni začela. In če smo, v smislu, kakor to razume Führer, na stopnji evolucije, potem se le-ta ne bo mogla dovršiti drugače kot z bojem in v boju. Revolucija na nemških univerzah nima ničesar skupnega s površinskimi spremembami. Nacionalno-socialistična revolucija je in mora postati popolna prevzgoja človeka, študentov in mladih jutrišnjih učiteljev. To pa se ne more dogajati zunaj nove stvarnosti, temveč samo tako, da smo mi sami globoko v tej realnosti, da jo živimo. Samo tisti jo bo zares živel, katerega duh jo bo pripravljen sprejemati. Nikakor ne pasivni opazovalec, ki se zadovolji s tem, nemara, da bere nacional-socialistično literaturo, da bi se seznanil z novim načinom govora, marveč samo tisti, kdor bo aktivno sodeloval, zakaj revolucionarna resničnost ni nekaj, kar že obstaja (*Vorhandenes*), temveč je po svoji biti nekaj, kar se mora šele razvijati, kar je v nastajanju. Resničnost takšne narave pa terja, da do nje zavzamemo zelo drugač-

no držo, kot je tista, ki velja napram dejstvom. Predvsem se moramo seznaniti s to novo realnostjo, se vprašati, če smo dovolj prodrli vanjo in kako se potlej v njej obnašamo. Pri tem poslu se moramo iztrgati primežu tradicionalnih univerzitetnih oblik in navad. Poslej bodo za nas le še zelo začasni okvir. Vendar pa moramo kljub temu paziti, da bi ne opravljali sprememb pod trenutnim vtisom, zakaj oblike določa naša dejavnost znotraj te skupnosti. Naša akcija je dolžnost, determinirana je s tem, kar smo in kdo smo. Naša bit sama je določena s tem, kar postajamo v tej novi realnosti, in tisto, kar postajamo, je posledica tega, kar počnemo, kar hočemo udejaniti. Nam je povsem jasno, da oblike in videzi veljajo samo toliko, kolikor so izšli iz žive dejavnosti ljudi samih.

Heidegger, opirajoč se na ta načela, zastavlja troje vprašanj:

»1. Kakšna je nova realnost? Nemci postajajo zgodovinsko ljudstvo: to ne pomeni, da niso imeli dolge in burne zgodovine. Toda imeti zgodovino, še ne pomeni biti zgodovinski. Biti zgodovinski, to je vedeti – kot totaliteta ljudstva – da zgodovina ni ne preteklost in ne sedanost, temveč ta akcija, to spraševanje, ki je porojeno iz izbruha prihodnosti in prežema sedanost. Prihodnost ni v tistem, česar ni, dogaja se v popolnoma zavestnih odločitvah, s katerimi neko ljudstvo poskuša dojeti samega sebe. Biti zgodovinski pomeni to vedeti; tako se osvobajajo tiste sile, ki nam jih utajuje preteklost, da jih ne moremo angažirati, pa tudi veličina, ki prinaša spremembe. To védenje je država sama. Država je struktura, ki bdi in ki združuje, v katero se ljudstvo, ko se ji podvrže, vključi kot totaliteta. Moč, narava, zgodovina, umetnost, tehnika, gospodarstvo, država sama – vse to se je potrdilo v visokem boju. Tako postane otipljivo, zakaj je neko ljudstvo tako suvereno, odkrito in močno. Otipljivi značaj teh moči je merilo Resnice. Postati zgodovinski pomeni delovati v nedrju velikih moči eksistence, ki domujejo v državi. Ko ljudstvo to počne, zahteva svojo pravico, da poseduje svojo državo, da torej ima to, kar je njegovo in kar je last velikih moči biti. Ta proces je napredovanje, ki se mu ni mogoče upreti, skorajda nasilje, ena velikih nujnosti, katerim se podreja človeško srce. Samo skoz ta proces se je mogoče povzpeti do veličine. Podvrženi smo tej mogočni moči nove stvarnosti. Proučujemo, kaj je tisto, kar vsebuje ta nova moč, da bi izvrševali njene ukaze. Ne more biti govor o ničemer drugem kot o tistih močeh, ki se še niso iztrošile, o tistih, ki so po koreninah svoje biti in svojega bivanja potopljene v ljudstvu, o tistih, ki čutijo v sebi ta polet proti prihodnosti, naprej, to potrebo po naskakovanju; in tu je, v tem je nemška mladina. V lasti ima prepričanost o svoji lastni biti. Pristna mladina deluje iz nuje in se zna angažirati v velikem projektu. Prav upošteva ta projekt je potrebno uresničiti novo vrednost.«

Nato se Heidegger ukvarja z novim študentom:

»2. Kako se situira ta novi študent v nedrjih nove stvarnosti?

Študent mora, po definiciji, začeti z učenjem: tu pa se takoj dotaknemo nevarnosti, na katero smo že večkrat opozorili: da namreč vzamemo študenta preveč zares, da mu pripišemo pretiran pomen. Pravijo, da se je tega varovati, ker da so zmožnosti današnjih študentov preveč primitive, kar pa ne implicira nujno, da je njihova vednost močno pod ravniyo vednosti njihovih učiteljev. Toda: biti primitiven pomeni biti, po svojih notranjih nagonih in nihanjih tam, kjer se stvari začenjajo, biti primitiven pomeni, da te ženejo notranje sile. Prav zato, ker je novi študent primitiven, je poklican, da uveljavi novo pravico do znanja. Od učiteljev zahteva, da ga informirajo o vprašanih, ki zadevajo naravo, filozofijo, umetnost, državo itn. Ali se mora res seznaniti samo s tem, kar so učili vedno doslej? Ne bo se zadovoljil s tem, kar mu učitelji kar nenehno predstavljajo kot rezultate in izsledke njihovega osebnega znanja. Ne bo dovolil, da ga zavajajo in z vso vztrajnostjo bo novi študent poskušal uveljaviti pravico do znanja ljudstva v njegovi državi. V tem naskoku mladina posluša in se pokori samo lastni volji, ki ji je zanesljiva voditeljica. Kdo se znajde tam, kjer je napadena, se poveže z njo in z njeno voljo. Prav ta poslušnost v skupnem napadu je samo izhodišče novega tovarštva – in ne narobe,

da bi namreč bilo tovarštvo izvor poslušnosti. Takšno resnično tovarštvo vzgaja Führerje, ki zmorejo več, ker več preberejo in se bolj žrtvujejo. Tovarištvo ponese vsakogar onkraj samega sebe. Poznamo te mlade ljudi, poteze odločnosti na njihovih obrazih, doslednost njihovega govora, njihov jekleni značaj. Ta tip študenta ne študira več v tradicionalnem smislu. Nenehno je v gibanju. Ta študent postane delavec«.

Tako je torej Hiedegger opredelil odnos med študentom in delom kot bistveni odnos, znotraj katerega je treba razumeti, kaj je specifično nacional-socialistično tako pri »novem študentu« kot v novi državi:

»Mar študent ni bil vedno delavec? Danes se govori o tistem, ki dela z glavo in o tistem, ki dela z rokami. ‚Delavec‘ – ta izraz označuje tu obsežen kolektiv, to je koncesija, ki jo dajemo tistim tovaršem iz ljudstva, ki jih običajno imenujejo delavce. Z novo nemško stvarnostjo se je spremenila tudi bit dela in delavca. ‚Delavec‘ ni korporativni pojem, ni kulturni koncept. ‚Delo‘ pomeni nekaj hkratnega: po eni strani pomeni izpolnitev nekega ravnanja, po drugi strani pa rezultat te dovršitve. Vse človeško ponašanje je delo. Bistvo ni ne v izpolnitvi ravnanja, ne v rezultatu, temveč je v tem, kar se tam dejansko dogaja. Kot delavec vstopa človek v boj s celoto vsega, kar je, kar proizvede pomeni afirmacijo moči kot so narava, umetnost, država itn. Tako razumljeno bistvo dela opredeljuje bivanje Nemcev in brez dvoma bivanje ljudi na zemlji sploh. Naše bivanje se začinja spreminjati v neko drugo obliko biti. Nacional-socialistična država je država dela, zakaj novi študent se zna usposobiti za to, da uveljavi politično potrebo po znanju. To pa ravno zato, ker je ‚delavec‘. Novi študent študira, ker je ‚delavec‘, in njegov študij se danes imenuje razvijanje volje z namenom, da bi utrdil to znanje ljudstva, zaradi katerega bo postalo v svoji državi historično bitje. Čez desetletje pa, morda čez eno generacijo, bo ta novi tip študenta prevladoval in obvladal Univerzo. Tedaj bo stražo prevzel ta študent in tvoril bo delovno fronto novih učiteljev«.

In prav zato je za Heideggra revolucionarni impulz študentov poglavitni dejavnik spreminjanja nemške univerze. Prav na podlagi tega impulza hoče pojasniti tudi »nove učitelje«. »Novi učitelj«, ki je v bistvu današnji študent, je opisan takole: »Kako deluje novi učitelj v novi nemški stvarnosti? Nove zahteve po znanju se zastavljajo z vseh strani, če le ima človek oči zato, da vidi in ušesa zato, da sliši. Ta zahteva o znanju je hkrati v volji po poučevanju in po iskanju učiteljev, ki so vredni te volje po učenju. Toda resnica je, da je za današnje znanstveno poučevanje značilno, da nima cilja in da komaj zadosti izpitnim zahtevam. Tej odsotnosti cilja ustreza brezno, v katero smo padli. To imenujejo »nacionalni napredek«, v resnici pa sta prav ta dva dejavnika povzročila nemoč, ki pesti nemške univerze zdaj že nekaj desetletij, nemoč do vseh tistih ljudi, ki se potikajo po univerzi že cel ducat let. In tako se že vse od Univerzitetne konference v lanskem letu pritožujejo nad številčno prenatrpanostjo univerze, ki škoduje njenemu delovanju. Resnica je ravno obratna: nesposobnost univerze je omogočila prenatrpanost.

Iz tega bo neizogibno nastal šok v novi nemški stvarnosti. Dejstvo je, da nenehno oživljajo stare fantazme, po katerih naj bi univerza tvegala, da znova zabrede v barbarstvo – namesto da bi videli drugo nevarnost, ki je v tem, da hote ali nehotе onemogočamo preboj nove zahteve po znanju. Ni dovolj pozdravljati novi red. Treba se je opredeliti za enega ali za drugega, se odločiti, ali se bomo umestili pod oblast nove stvarnosti ali pa izginili skupaj s svetom v zatonu. Če nas naša najbolj intimna izkušnja o tej stvarnosti prepriča, da se odločimo zanjo, tedaj, samo tedaj se lahko začne boj, se lahko začne naš spoprijem s to potrebo po znanju, ki veje iz mladih (...). Vsa volja po znanju dobi obliko spraševanja, in mi, ki moramo uveljaviti to novo zahtevo po znanju, moramo vnaprej vedeti, kakšen pomen bomo pripisali pravemu spraševanju. Spraševanje ni lahkotna igrice iz radovednosti, obsedena volja imeti prav za vsako ceno. Pogum, ki je inherenten vsakemu vprašanju, je sam po sebi bolj žlahten odgovor kot vsi umetni odgovori, kot vsak

umetni miselni sistem. Vprašanje postavlja moč nasproti tistemu, ki sprašuje in ga tudi približuje bistvu vseh stvari. Vpraševati vedno pomeni korakati na čelu, tipati v prihodnost. To je temeljno ravnanje, donesek pravega poučevanja.«

Iz komplementarnega razmerja med učiti se in učiti na »revolucionaren« način nastajajo ravnanja, ki, po Heideggru, redefiniirajo odnose med študentom in znanostjo na eni strani, med državo in univerzo na drugi.

»V tej konfrontaciji z zahtevo po znanju ponovno najdemo prvotno misel o tem, kaj je cilj, smoter poučevanja in kakšno ravnanje ustreza tistemu, ki se uči. Učiti, poučevati pomeni omogočiti učenje, pomeni spodbujati k učenju. Učiti se ne pomeni sprejemati in vskladiščevati dana spoznanja. V dejanju učenja se v celoti dajem samemu sebi, dajem sebi to, kar v dnu svojega bitja že vem in skrbno čuvam. *Učiti se pomeni dajati se samemu sebi na podlagi izvirne posesti nad svojim bivanjem kot pripadnika nekega ljudstva (Völkische Dasein) in se ozasvestiti samega sebe kot so-lastnika resnice ljudstva v njegovi državi.* Poučevati pomeni usposobiti učenca, da sprašuje na takšen način, da nujno dojame svojo vednost; poučevati pomeni omogočiti, da tisti, ki hoče vedeti, sestopi k močem bivanja ljudstva, da bi tam nabral stimulatívno moč; poučevati pomeni zanesljiv pogled v bit, pomeni naučiti se zanemarjati nebitveno. Samo na podlagi takšne vrste razmerja med učiteljem in učencem, se pravi v tesni skupnosti, se rodi znanost. To, kar je vredno, da vemo, odloča o tem, kam bomo postavili meje vednosti. Tako bo učitelj povsem naravno vpet v novo nalogo, ki je zadana študentom, namreč razvijati in pojasnjevati nove zahteve znanja. In tako učitelj postane delavec. Učitelj in študent se najdeta z ramo ob rami v istem napadu. Podreditev vodji in tovarštvu nastaneta spontano, prav tako kot tudi tovarštvo med učitelji. Stara oblika sožitja »kolegialnost«, bo izinila; je izrazito negativna. Skozi pokorščino se učitelj in učenec integrirata v državo; nov način bivanja se bo razvil kot stvarnost, v kateri razmerje z državo dobi nov značaj. Sicer pa pravzaprav ne moremo več govoriti o razmerju z državo, ker je univerza sama postala država, element razvoja države. Na ta način izginja dosedanji značaj univerze, da je bila namreč prazen ožetek v prazni državi.«

Prikrito kritiko Hitlerjeve trditve – ta je namreč verjel, da bo takšna stvarnost napočila takoj po revoluciji in da bostaja samo potreba po kvantitativnem razvoju (evoluciji) – je Heidegger ponovno opravil, ko je opredelil splošne razmere v začetku nacional-socialistične »ofenzive«.

»Mi, ljudje današnjosti, smo v srcu boja za novo stvarnost. Nič drugega nismo kot prehod, le milodar. Kot soudeleženci v tem boju moramo računati z močno generacijo, ki ne misli več le nase, pač pa se združi z bistvom ljudstva. To ni boj za ljudi in kolege, kakor tudi ne za zunanje in prazne stvari ali za nejasne cilje. Vsak resnični boj nosi v sebi trajna znamenja likov borcev in njihovih dejanj. Sam boj razvije prave zakone, po katerih se udejanjajo stvari. Boj, ki ga hočemo, je srce za srce, človek za človeka.«

Prisotnost Kampfbunda in krajevne organizacije NSDAP dokazuje, da Heideggerja tokrat niso podprli samo naci študentje.

Dejavnost Martina Heideggerja za »revolucioniranje« nemških univerz v okviru nacional-socializma se s tem ne konča. V sodelovanju z Deutsche Studentenschaft in drugimi nacističnimi profesorji in rektorji je povezal vse prisotne sile in sistematično koordiniral dejavnosti, ki naj bi korenito spremenile sestav in strukturo Združenja univerzitetnih učiteljev (Hochschull-verband) in Rektorske konference. Prvo zasedanje le-te po izvolitvi Heideggerja naj bi bilo 8. junija 1933. Skupaj z drugimi rektorji je videl v tem srečanju priložnost za radikalizacijo položaja obeh združenj. Vendar pa so bila takšna pričakovanja le pretirana. Bodisi da sta se bali tolikšne radikalizacije, bodisi da sta se pokorili svojim lastnim prepričanjem, vse-kakor sta se obe instituciji že prej odločili, da se prilagodita gibanju. In tako je 5. marca 1933 300 učiteljev in profesorjev podpisalo volívno izjavo v podporo Hitlerju in nacionalsocializmu, 3. aprila pa je Združenje univerzitetnih profesorjev

»odločno in ogorčeno« protestiralo proti tujim kampanjam, ki so diskreditirale hitlerjevo vladu. 22. aprila je urad Združenja izdal javno izjavo, v kateri pravi, da »sta renesansa nemškega ljudstva in nastop novega nemškega Reicha za unvierzo uresničitev njenih najbolj živih interesov in potrditev njihovih najglobljih želja«. Enako kot so univerze soustanavljale Bismarckov Reich, so posegle tudi v prvo svetovno vojno in se borile zoper protinemške kampanje; zdaj je prišlo na vrsto sodelovanje pri renesansi Nemčije. V tem smislu so nemške univerze pomenile politični prostor in to so tudi hotele biti, pri čemer pa so si prizadevale, da ne bi prepuščale svobodnega prostora razrednemu boju in njegovim svetovnim nazorom. Univerza je poskušala ohraniti določeno neodvisnost, zato je bilo v izjavi dodano, da je slej ko prej naloga, da se ohranja »svoboda naravnega duha Nemcev v službi resnice sveta in znanosti«; vendar pa je bilo tisto, kar je dopuščala, zelo pomembno: »imamo voljo po reformah: znova uveljaviti staro selekcijo po zlahtnosti duha (...) prisvajamo si nove oblike nacionalne vzgoje, delovne postopke, paravojaško izobraževanje, nadzor nad mejami dejavnosti organizacij mladih, saj so to zadeve vsega naroda«. Nazadnje je deklaracija pozivala k razumevanju lastne dejavnosti Univerze in terjala prostor, v katerem bi mogla soobstajati – hkrati pa je priznavala legitimnost režima. Izjavo so podpisali profesor Tillman (Bonn), Fröhlich (Halle), Schlink (Darmstadt), von Köhler (Tübingen), Bumke (München), Spranger (Berlin), Nägel (Dresden), Solger (Berlin), Schleicher (Aix-la-Chapelle) in Fels (München).

Konferenca rektorjev pa je že 12. aprila odločila, da bo ustanovila komisijo za pregled univerzitetne organiziranosti v okviru nove države. S tem ukrepom sta obe organizaciji uporabili v novih razmerah staro tradicijo. Združenje univerzitetnih profesorjev, ki je bilo korporativno in nedržavno telo, je bilo ustanovljeno leta 1920, da bi se borilo zoper vladu weimarske republike in vzdrževalo »sile reda«. Brez pridržkov je podprlo idejo o močni in bojeviti državi nasproti rojevajoči se demokraciji. Prilaganje novim razmeram na lastno pobudo se je začelo 21. marca z deklaracijo, ki je bila objavljena pred zgoraj omenjeno.

Vodstvo Združenja univerzitetnih profesorjev, ki se je počutilo ogroženo s strani tistih, ki so hoteli globljo radikalizacijo, je zaprosilo za avdienco pri Hitlerju, da bi mu razložilo svoj program in izrazilo svojo hvaležnost do režima. Načeloma je bila avdienca določena za 12. maja 1933. Hugo Bruckmann (in nacional-socialistični poslanec v Reichstagu, založnik del H. Wölflina in Houstona Stuarda Chamberlaina, uradni predstavnik NSDAP v Kampfband für deutsche Kultur) je imel, kakor kažejo naši viri, precejšnjo vlogo pri pristanku kanclerjevega kabineta na zahtevo Združenja. V pismu z dne 10. maja je Bruckmann obvestil državnega tajnika Lammersa o sestanku, ki je bil pri njem in na katerem ga je profesor Bumke seznanil z željo združenja, da sodeluje z vladu. Predmet avdience je bil seznaniti javnost s tem projektom. Vlada je, s svoje strani, na tej avdienci lahko izrazila svoje želje glede prestrukturiranja Združenja. Razen profesorja Sprangerja (iz zdravstvenih razlogov) in Nagela naj bi vsi drugi obdržali svoje položaje. Kazalo je, da je Tillmann, katoliški teolog, nasprotnik s strani Centra. V vse druge je bilo mogoče zaupati. Ko je Tillman dobil potrditev, da avdienca bo, se je zahvalil in sporočil svoj prihod. Vendar pa te avdience ni bilo. S hitro in usklajeno akcijo je študentsko vodstvo skupaj z rektorji univerz v Freibourgu, Kielu, Rostocku, Münstru, Kölnu in Frankfurtu interveniralo pri Hitlerju z zahtevo, da se avdienco preloži, dokler proces prilaganja ne bo opravljen. To so dosegli. Študentje so 18. maja poslali Hitlerju telegram, v katerem so Združenje univerzitetnih profesorjev označili kot sovražno institucijo (»ki so jo vedno obsojali zaradi njenega protinemškega duha«) in ki je potemtakem nevedna, da bi jo Führer sprejel. Kielski rektor Lothar Wolf je poudaril sovražnost Združenja do študentov in je zato še istega dne tudi sam zahteval odlog sprejema.

Martin Heidegger je 20. maja poslal naslednjo brzojavko: »Gospodu kanclerju Reicha, Kanclerska pisarna Reicha, Berlin. Spoštljivo predlagam preložitev pred-

videnega srečanja z Združenjem univerzitetnih profesorjev, dokler ni opravljena ustrežna prilagoditev, ki je v tem primeru posebno nujna. Heidegger, Rektor univerze v Freiburgu. « S podobnimi telegrami so tudi rektorji Schulze (Rostock), Naendrup (Köln), Horrmann (Tehnična univerza v Braunschweigu) in Kriek podprli predlog za preložitve avdiencie. V uradnem pismu z dne 19. maja je potem državni tajnik sporočil Tillmannu (in s posebnim pismom Bruckmannu), da je srečanje preloženo in tega ni pojasnjeval . . .

Prevedla: Neda Pagon

Helada in Germania

Intervju z Victorjem Fariasom

»Ne pustite idejam in načelom, da bi vladale Biti. Danes in v prihodnosti je le Führer sam realnost in prav tako njen zakon.« Tako Martin Heidegger leta 1933. Se je Heidegger samo zmotil?

Vse pre pogosto so poskušali Heideggrovo politično delovanje pojasnjevati kot trenutno zmoto, ki ima z najpomembnejšim nemškimi mislecem dvajsetega stoletja le malo skupnega. Medtem se je izkazalo, da Heideggrova nacisti med letom 1933 do 1945 niso le pustili pri miru in mu dopustili, da je lahko še naprej predaval, temveč tudi, da je sam nameraval univerzo prestrukturirati v smislu *Führerprinzipa*. V maju 1933 je Walter Eucken pripomnil: »Heidegger se je štel za edinega velikega misleca po Heraklitu in kot rojen filozof za duhovnega vodjo novega gibanja.« Izjave prič so doslej le redkim zadostovale za dokaz o Heideggrovi tesni povezanosti z nacionalsocializmom. Večina je zahtevala dokaze in dokumente.

Čileanec Victor Farias je z dvanajstletnim delom zbral te dokumente. V tukaj natisnjem intervjuju, ki ga je v decembru predaval bavarski radio, poroča Farias o tem, kje je našel dokaze za Heideggrovo prepletenost z nacionalsocialističnimi institucijami. Intervju obenem nasprotuje tudi Derridajevi polemični izjavi, češ, da se je potrebno vprašati, če Farias . . . ne pozna Heideggrova šele eno uro.« (Nouvel Observateur, November 1987).

Vprašanje: Heidegger velja za najpomembnejšega nemškega filozofa našega stoletja. Heidegger je bil nacionalsocialist. V kolikšni meri? To vprašanje buri duhove. Za primer naj navedem dve stališči, ki predstavljata oba pola v sporu glede Heideggrova, nacionalsocialista. Prvo je stališče Herberta Marcuseja. Bil je Heideggrov učenec in piše: »Dandanes se mi zdi sramotno, da odpravljajo Heideggrovo priznavanje Hitlerjevega režima kot zmoto ali spodrseljaj. Mislim, da si filozof ne more privoščiti takšne napake, ne da bi lastno in dejansko filozofijo postavil na laž.«

Drugo stališče, ki bi ga rad navedel, je stališče Jürgena Buscheja. V FAZ/Busche že precej časa nastopa kot Heideggerjev apologet. Po njegovem mnenju je imel Heidegger le bežne stike z nacionalsocialistično državo, zato gleda na kritike, ki jih je deležen, kot na neverjetno gonjo proti nekemu filozofu v njegovi lastni deželi. Takšno trdovratno vztrajanje pri najstrašotnejših denuncijah, je po Buschejevem mnenju brez primera v novejši zgodovini. Neazadnje pa Busche trdi, da vsi ti absurdni očitki niso dokumentirani. Zdi se, da je vaša knjiga izpolnila to praznino. Gospod Farias, najprej bi vas rad vprašal kaj vas je vzpodbudilo, da ste jo napisali?

¹ Frankfurter Allgemeine Zeitung (op. prev.)

Sebe označujete kot Heideggrovega učenca, čeprav poznejšega, saj ste bili od leta 1967 do leta 1971 v Freiburgu.

Farias: Da, v Freiburgu sem bil pravzaprav od leta 1963 do 1971. Prišel sem iz Čila, da bi spoznal fenomenološko literaturo in seveda misel in delo Martina Heideggra. Leta 1967 je z Eugenom Finkom napovedal seminar o Heraklitu in Parmenidesu, na katerega sem bil povabljen; udeležiti se ga je bilo mogoče namreč le s povabilom. Bil sem torej cel semester na tem seminarju in sem zato lahko Heideggra osebno spoznal. Ob neki priliki me je ob dvigalu z velikim zanimanjem vprašal, s čim se trenutno ukvarjam. Predlagal sem mu, da ga obiščem in to je bil začetek vrste pogovorov, ki so mi precej pomagali pri spoznavanju njegovega političnega nauka. Po določenem času, ko se je med nama rodilo zaupanje, me je zaprosil, da bi prevedel »*Sein und Zeit*« v španščino. Tedaj sem že poznal spise gospoda Guida Schneebergerja, ki je izdal prvih šest ali sedem dokumentov, ki jih je Heidegger objavil v študentskem časopisu v Freiburgu in so ga zato, kot običajno, napadali. Te dokumente sem najprej analiziral in jih kasneje v trinajstih letih po delčkih dopolnjeval. Tako sem se dokopal do celote. Zato je citat gospoda Buscheja resnično čudovit uvod, saj venomer sprašuje po dokumentih; celo zadevo namreč lahko tudi obrnemo. Moja dokumentacija morda ne bi bila potrebna, če bi sami Heideggrovi učenci in sorodniki, ki so upravljali njegovo zapuščino, preprosto odkrito pokazali, iz katerih dokumentov naj bi bilo jasno razvidno, da je bil Heidegger le naključen in dobronameren pristaš najbolj zlega gibanja, kar jih ljudje poznamo.

Vprašanje: Menite, da so dokumente zavestno zadrževali?

Farias: Ne vem, ker teh dokumentov ne poznam; morda sploh ne obstajajo.

Vprašanje: Menite torej, da bi ga dokumenti lahko razbremenili?

Farias: Verjetno ti dokumenti ne obstajajo in jih zato niso mogli razkriti. Načeloma pa pravzaprav nihče od upravljalcev zapuščine ni nikoli razmišljal o tem, da bi jo odstopili v znanstveno obdelavo.

Vprašanje: Kako pa ste potem vi sledili dokumentom?

Farias: Čudovito priložnost sem imel, ko sem bival v Berlinu, kjer je »Document-Center«. Tam je tudi arhiv NSDAP. Tu so dokumenti vseh članov stranke, kjer je označena njihova dejavnost od ustanovitve stranke do leta 1945. Tam sem odkril tudi Heideggrovo člansko izkaznico (Parteikarte) in presenečeno ugotovil, da ni bil v partiji le prvih nekaj mesecev, pač pa, da se je včlanil na nekem zborovanju 1. maja 1933 in je redno plačeval članarino vse do konca vojne.

Vprašanje: Zakaj so doslej vedno izhajali iz stališča, da je Heidegger leta 1933 vstopil v stranko in bil pač v skladu s svojo funkcijo rektorja freiburške univerze »na zunaj« nacionalsocialist, medtem, ko se je, ko je odstopil s tega položaja, distanciral tudi od stranke?

Farias: Ne drži ne eno ne drugo. Prvič, v državnem arhivu v Potsdamu sem odkril velik sveženj dokumentov, ki se tičejo neke akcije, ki so jo skupaj s Heideggerjem organizirali najbolj režimski visokošolski učitelji, med njimi Heideggrov prijatelj Ernst Frieck. Ta organizacija je bila ustanovljena že v aprilu kot »tajna organizacija« Zveze nemških visokošolskih učiteljev. To potrjuje, da je Heidegger že pred vstopom v stranko in pred prevzemom rektorata sodeloval z nekaterimi odločnimi zagovorniki režima. Ne moremo torej vztrajati pri trditvi, da se je to

zgodilo šele kasneje. Toda tudi po odložitvi rektorstva se ni takoj distanciral. Še po odstopu z rektorskega mesta je Heidegger leta 1934 v »Völkischen Beobachter«² skupaj s številnimi znanstveniki in umetniki podpisal apel v Hitlerjevo korist. To, da ga je leta 1935 neposredno ministrstvo v Berlinu predlagalo za dekana, pa je drugi dokaz. Še več, skupaj s Stuckartom je v letih 1934/35 sodeloval pri nenavadnem projektu nadzorovanja vseh privatnih docentov in habilitiranih profesorjev v Rajhu. Ob Rosenbergu je bil tudi kandidat za vodjo te organizacije. Rosenberga so obvestili, da so se že povsod po Nemčiji navadili obravnavati Martina Heideggera kot filozofa nacionalsocializma. Obstajajo tudi dokumenti, ki dokazujejo, da je Hans Frank poklical Heideggera v Akademijo »Nemškega prava« in sicer v odsek za pravno filozofijo. Heidegger se je udeleževal sej tega telesa tudi v Weimarju. Obstaja še več presenetljivih primerov, kot na primer Heideggrova navzočnost v okviru vrste predavanj nemške Visoke šole za politiko, tu v Berlinu, skupaj z Rosenbergom, Göringom, Hessom ter Krieckom. Naj omenim še, da je Krieck v letih 1943/44 skupaj z Ernestom Grassijem objavil zbornik tekstov. V njem naj bi izšel prispevek, ki mu je Rosenberg nasprotoval. Toda s posredovanjem Grassijevega prijatelja pri Mussoliniju, se je ta zavzel pri Goebbelsu, da je bil Heideggrov prispevek »Platonovo učenje resnice« vendarle objavljen.

Vprašanje: Toda Heidegger sam je v pogovoru s »Spiegлом« leta 1966 – ki pa je bil objavljen šele po njegovi smrti leta 1976 – trdil, da se je na začetku z gibanjem sicer identificiral, ko pa se je na naglo odmaknil od stranke, da se je le s težavo izognil preganjanju. Glede na to, kar vi sedaj trdite, bi laho domnevali, da je Heidegger v tem pogovoru lagal.

Farias: Da in ne. Veste, kakšen je bil Heidegger in zato moramo biti zelo previdni glede vseh teh stvari. V intervjuju s »Spiegлом« je dejal, da so nacionalsocialisti v začetku ubrali pravo pot. Nihče pa se ni vprašal, kaj je ta usmeritev pomenila. V kolikšni meri je bila za Heideggera pravilna in kdaj se je to zgodilo? Vse to so zelo zanimiva vprašanja, ki jih ni nihče zastavil.

Glede pogovora s »Spiegлом« bi želel še nekaj dodati. Iz uredniških opomb v isti številki je jasno razvidno, da je obstajal določen katalog vprašanj, in vrsta prvotnih Heideggrovih odgovorov. Tej osnovi so sledile obojestranske korekture, kar pomeni, da ima ta pogovor tudi lastno uredniško zgodovino.

To, da je bil preganjan, lahko odločno zanikamo. Videl sem njegove dokumente...

Vprašanje: Torej vsaj zapostavljen, kot pravi.

Farias: Ne, pravi, da ga je opazovala varnostna služba. Imenuje celo nekoga, ki da mu je to povedal. To, tako mi je dejal neki arhivar, bi bilo zanesljivo zabeleženo v njegovi dokumentaciji. Kadar gre neki član stranke tako daleč, da se z njim ukvarja varnostna služba ali gestapo, potem predstavlja seveda tudi primer za sodne instance znotraj stranke. Ostaja še mnogo vprašanj. Toda v njegovi dokumentaciji ni označbe, prav ničesar. Povedali so mi, da gre za izredno »čisto članstvo«, tako so to imenovali; kar pa zadeva prepoved objavljanja, lahko rečemo le, da to še zdaleč ni točno.

Vprašanje: Gospod Farias, individuum Heidegger nas zanima le kot avtor njegovih del.

Farias: Spoznal sem tudi druge ljudi, ki so bili v tem času pomembni, zato mislim, delovanja ljudi ne moremo obravnavati ločeno od njihove misli. Saj nam je

² Glasilo stranke NSDAP (op. prev.).

znano, kaj sporočajo Heideggrovi spisi oziroma izrazi kot »Zeitlichkeit«, »Geschichtlichkeit« v »*Biti in Času*,« ali v drugih besedilih pogosto navajani pojmi kot odločnost, zgodovinskost, smrt, zemlja, domovina, jezik. Iz tega je razvidno, da gre za popolno kontinuiteto.

Vprašanje: Samozavedanje Nemcev, metafizično zavedanje vrednosti lastnega jezika izhaja iz miselnih vzrokov. Ali lahko to tako neposredno povežemo z rasizmom?

Farias: Ne. Vedno sem imel vtis, da je za Heideggra »nemštvo« tako veličasten dogodek, da bi bilo škoda, če bi ga poskušali zaobjeti zgolj v animalične kategorije, kot rasizem ali biologizem. Če je res, da določena ljudstva zaradi svojega jezika ne morejo dojeti resnice Biti, take, kot so jo odkrili Grki, zato, ker njihov jezik ni sposoben preseči samega sebe in samostojno misliti, potem pomeni, da je celotna dejavnost teh ljudi manjvredna. To je ena najnevarnejših točk Heideggrove misli. Tako lahko morda še komu pride na misel, da je za Nemce v tem priložnost, da germanizirajo Evropo ali svet, saj samo ta jezik ustvarja os med Helado in Germanio, ki še edina lahko reši svet.

NEKATERA POJASNILA:

Hans Frank je bil pravni komisar rajha.

W. Stuchart je bil soavtor Nürnberških zakonov in udeleženec konference na Wanseeju.

Alfred Rosenberg je bil uradni ideolog nacionalsocializma; od leta 1934 od leta 1945 pooblaščen za ideološka vprašanja NSDAP; od 1941 do 1945 Reichsminister za zasedena vzhodna ozemlja; 1945 v Nürnberškem procesu obsojen na smrt.

Ernst Krieck je poskušal od leta 1932 nacionalsocializem filozofsko utemeljiti; od leta 1934 docent v Heidelbergu.

Ernesto Grassi je od leta 1942 izdajal »Zbornik za duhovno izročilo«.

ANDREJ KIRN*

UDK 504.054:330.131

Uvodni zapis

Tema II. jugoslovanskega simpozija o alternativah družbenega razvoja in problematiki okolja, ki ga je organiziralo Medobčinsko študijsko središče politične šole CK ZKS v Mariboru, je bila »Ekološka in ekonomska soodvisnost«.

Posvetovanja so predvsem strokovna, znanstvena, vendar želijo hkrati vplivati na prakso in širšo družbeno ekološko zavest in spodbuditi odgovorne družbenopolitične, gospodarske in upravne dejavnike k drugačnemu ekološkemu ravnanju. Simpozij ne more postati, kot bi morda nekateri želeli, kraj poslovnega srečanja in dogovarjanja, npr. med proizvajalci in uporabniki ekološke opreme. To je naloga, ki sodi v gospodarsko zbornico in k vsakoletnim prireditvam Tehnika za okolje na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani.

Udeleženci posveta niso samo univerzitetni učitelji in raziskovalci, ampak tudi strokovnjaki iz delovnih organizacij, srednješolski učitelji ter družbenopolitični delavci. Letos se je organizator še posebej potrudil, da bi pritegnil čimveč vodilnih oseb in občinskih organov, in služb pristojnih za politiko varstva okolja. Odziv je bil skorajda ničen.

Tudi to drugo strokovno srečanje so materialno podprle nekatere delovne organizacije, v katerih je razvita praktična skrb za ekološko čistejšo proizvodnjo.

Delo simpozija je vseskozi potekalo plenarno, da bi dobili vsi udeleženci pregled nad celotno problematiko, ker so tudi ekološki problemi dejansko celostni, ne pa sektorsko razdvojeni.

Na plenarnih razpravah so se zvrstile naslednje teme:

- ekološki izziv v ekonomiji in družboslovju;
- ekološki izziv tehnologiji;
- sistemski predpisi in ekonomska politika.

Veliko zanimanja, zlasti Mariborčanov, je bilo za okroglo mizo ob koncu posveta »Maribor in problemi okolja«. Precejšnjo pozornost pa je pritegnila skupina dr. Aleksandre Kornhauser iz Mednarodnega Unescovega centra za kemijsko izobraževanje, ki je demonstrirala računalniško voden sistem informacij s področja kemijske ekologije.

Pričujoči izbor v reviji se omejuje predvsem na tiste prispevke, ki niso ozko tehnične, specialistične in specifične regionalne narave. Spremna beseda, ki sledi, naj bi opozorila še na marsikatero tehtno misel in podatke iz referatov in razprav, ki jih naš izbor ni mogel vključiti zaradi narave prispevkov in vrste revije.

Ekološki izziv ekonomiji in družboslovju

Ta izziv se je pri nas šele komaj začel. Nekatere ključne ekološke in ekonomske kategorije so globoko povezane. Te zveze pa niti referenti niti razpravljalci

* Dr. Andrej Kirn, redni profesor na FSPN v Ljubljani.

niso obširno in temeljito analizirali. *Ivan Mecanovič* (Ekologija kao nova reprojcijelina) je zapisal, da odnos ekologije do ekonomije še ni teoretsko razjasnjen. Ekološke posledice so za nekatere koristne ekonomske malverzacije. *Tone Klemenčič* je natančneje opredelil in tipiziral kategorijo »družbenih (ekoloških) stroškov«. Nekateri tovrstni stroški so konkretno ugotovljivi, drugi pa ne. Za nekatere so znani povzročitelji, za druge ne. Nekatero stroške je mogoče ugotoviti takoj, nekatere šele čez določen čas. Zaradi tega ni edino zveličavno načelo, »plača naj povzročitelj«, ker nekatere povzročitelje lahko izpustimo, drugim pa bi naprtili dvojno breme.

Osamljeno je ostalo stališče naravoslovca iz sosednje republike, ki je razumel ekologijo izključno kot naravoslovno znanost in se zato po njegovem mnenju ne moreta srečati in povezovati ekologija in ekonomija in seveda tudi ne ekologija in družboslovje sploh. Prav ekološka kriza zahteva vse močnejše izražene družbene vidike in vse večjo sintezo znanja. (*Dragoje Žarkovič*, Ekonomija i ekologija). *Tonka Jurejevčič* in *Štefan Kajzer* (Ekonomija proti ekologiji?) sta poudarila, da ekonomska merila, ki temeljijo na zasebni, državni in družbeni lastnini in so usmerjena k maksimiranju profita, znižujejo samo lastno entropijo na račun porasta entropije v okolju. Med tradicionalno ekonomijo in ekologijo je globoko protislovje. Sodobna ekonomska merila, usmerjena na uspešnost, sicer delno upoštevajo zahteve varstva okolja, toda še vedno obstaja nasprotje, ne pa več protislovje med ekonomijo in ekologijo. Pritisk k ekonomski uspešnosti, kakovosti in učinkovitosti je po njenem mnenju podlaga za ustvarjanje strpnejšega odnosa do okolja. To je pot ki novi povezavi, ko gre ekonomija z roko v roki z ekologijo, ne pa proti njej.

Iča Gojšek (Informacijska osnova za ekološko ustrezno politiko proizvoda) je na podlagi tujih izkušenj razgrnila metodološke težave nastajajočega »ekološkega knjigovodstva«. Vse organizacije, ki vodijo ali bi morale voditi takšno knjigovodstvo, morajo uporabljati enake koeficiente. Ekološko knjigovodstvo upošteva relativno redkost posameznih naravnih virov in omogoča primerjanje različnih vrst ekoloških učinkov. *Franc Koletnik* je sodil, da bi bil primernejši izraz »ekološko računovodstvo«. Skupne koristi varovanja okolja naj bi se izražale v razmerjih med vrednostjo naravnega bogastva in investicijami (stroški). *Barbara Černetič* (Ocenjevanje ekonomskih posledic onesnaževanja okolja) je vse stroške razdelila na neposredne stroške, ki nastajajo zaradi onesnaževanja, stroške zaradi izogiba (npr. selitve ljudi), preventivne in informacijske ekološke stroške. Škoda zaradi onesnaženosti zraka v ljubljanskih občinah je l. 1985 znašala 3–5% njihovega družbenega proizvoda. Zvezna republika Nemčija je l. 1986 ekološko škodo ocenila na 6% DBP, tj. 100 milijard nemških mark. OECD navaja podatke, da znaša ekološka škoda okoli 3–5% DBP, toda delež, ki ga nekatere razvite dežele namenjajo za varstvo okolja, je veliko manjši – npr. v ZRN 1,4% DBP, v Franciji 1,02% DBP in v ZDA 1,27% DBP. Sodim, da družba ne bo mogla več dolgo trpeti tega negativnega razhajanja med prizadejano ekološko škodo in sredstvi za njeno preprečevanje in odstranjevanje. Ti stroški za preventivo bi morali biti vsaj enaki ali pa celo višji od povzročene škode, da bi se lahko uveljavila pozitivna vzvratna zveza med znanstveno-tehničnim napredkom in varovanjem okolja.

Lucijan Vuga, predsednik Republiškega komiteja za varstvo okolja in urejanje prostora je sodil, da bi 2–3% DBP Slovenije morali nameniti zgolj za odpravo povzročene onesnaženosti. Slovenske vode so globalno tako onesnažene, da po njegovem mnenju ni možno problema rešiti v kratkem času. Za 90% očiščenja SO₂ pri termoelektrarnah in toplarnah bi potrebovali 340 milijard po tekočih cenah, kar bi – če bi vzeli za podlago primerjavo cene, podražilo kilovatno uro električne energije za 15 dinarjev. Opozoril je, da se pogosto ne zatika le pri sredstvih, ampak tudi pri kadrih, od katerih so odvisne najprimernejše tehnološke in organizacijske rešitve. Ustanavljati pa bo treba tudi organizacije, ki bodo sposobne organizirati, graditi in vzdrževati naprave in celotne sisteme. Brez sposobnih ljudi, je poudaril Vuga, bodo zakoni, plani, programi mrtva črka na papirju.

Dušan Plut, ki je opozoril na dramatične posledice onesnaževanja v Mežiški dolini, je pribil, da če bomo imeli še več Mežiških dolin – in nekaj jih že imamo, potem je popolnoma nesmiselno govoriti o socializmu s humano podobo, saj so ljudje v teh krajih na robu preživetja; njihova ekonomska osnova je uničena, gozd propada, sami pa živijo v obupnih bivalnih razmerah. Nobenega leta ne smemo več zamuditi brez učinkovitih praktičnih akcij. Če bomo takoj ukrepali, bodo rezultati vidni šele čez 5–10 let, pri gozdovih pa šele čez 30–50 let. Dodal je, da je sit praznih besed o tem, kaj smo zapisali v ta ali oni dokument in kaj bomo uresničili. Edino merilo za presojo mora biti uspešnost dejanskega izboljšanja kakovosti okolja.

Nekateri referenti so posegli v mikroekonomiko varstva okolja. *Danica Milić-Vidmar* (Ekonomske razsežnosti varstva zraka) je navedla podatke Ameriške agencije za zaščito človekovega okolja, da se letni stroški zaradi onesnaženosti zraka porazdelijo takole: 38% odpade na škodo zaradi poslabšanja zdravja ljudi, 31% na škodo, ki je prizadejana favni, flori in materialnim dobrnam, in 31% zaradi zmanjšanja vrednosti stanovanjskih dobrin. V družbi kot celoti po sodbi referentke ni možno hkrati maksimirati ekološkega cilja, tj. čistejšega zraka, in ekonomskega cilja, hitrejše gospodarske rasti in pospešene industrializacije. V Sloveniji še vedno nimamo uporabnega in ažurnega katastra virov onesnaževanja zraka. Za 8 izmed 14 vrst premoga, ki ga kurimo v Sloveniji, ne poznamo povprečne vsebnosti žvepla, zato so za vse premoge ocene izdelane na podlagi gorljivega žvepla. Primerjava med udeležbo emisij SO_2 po izvoru emitentov med ZRN in Slovenijo kaže, da je elektrogospodarstvo pri nas udeleženo skoraj z 20% več emisij kot v ZRN, medtem ko ni bistvene razlike v deležih pri prometu in industrijskih kuriščih.

Albin Rakar (Mestni potniški promet in varstvo okolja) je navedel zanimive, toda žal precej stare podatke o virih onesnaževanja zraka v ZDA, o sestavi škodljivih snovi v ozračju nad ozemljem ZDA in koliko škodljivih snovi izloči motor z notranjim izgorevanjem na 1000 litrov porabljene bencina. Žveplov dioksid izloča v ozračje predvsem industrija, ogljikov dioksid pa zlasti promet. Pet največjih onesnaževalcev zraka v Sloveniji z SO_2 (Tovarna aluminija in glinice Kidričevo, Tovarna celuloze in papirja Đuro Salaj, Rudnik in topilnica svinca v Mežici, Cinkarna v Celju in Železarne na Jesenicah) je soudeleženi pri tem onesnaženju s 50%. Za sanacijo stanja bi slovensko elektrogospodarstvo v obdobju petih let za vsako leto potrebovalo sredstva v višini 3% letnega DBP Slovenije, samo elektrogospodarstvo pa ne bi moglo zagotoviti več kot 20% letno potrebnih sredstev. Saniranje emisij pri manjših onesnaževalcih je relativno dražje kot pri velikih onesnaževalcih.

Dušan Sajovic in *Janez Sterniša* (Vpliv razvoja elektroenergike na okolje) sta sodila, da se »v Sloveniji postopoma strokovno in organizirano pristopa k nalogam za zmanjšanje emisij SO_2 «. Usmeritev k hkratnemu izločanju žveplovega SO_2 in NO_x (duškovih oksidov) je dolgoročna. Varovanje okolja je po njuni sodbi povezano z izboljšanjem toplotnega izkoristka, kar zahteva dvig delovne temperature toplotnih strojev. Dosedanje raziskave ne opravičujejo velikega razširjenega zaupanja, da bi že v naslednjih desetletjih lahko prišlo do množične rabe alternativnih obnovljivih virov energije, to pa predvsem zaradi tega, ker je večina teh virov razpršenih in ne zmorejo kontinuiranega delovanja. Najpomembnejši obnovljivi vir pa so male hidroelektrarne. V Sloveniji bi morali takoj začeti uporabljati aditivno razžveplanje dimnih plinov na najbolj ogroženih področjih in zgraditi ekološki informacijski sistem termoelektrarn.

Kakšna bo prihodnja usoda razvoja znanosti in njene tehnološke uporabe, bo odvisno predvsem od tega, kako bo široka javnost sprejemala in presodila blaginjo in zlo znanstvenotehničnega napredka.

Razraža se družbena nelagodnost zaradi tehnološke uporabe znanja. V ospredju ni več samo družbena zloraba znanosti in tehnologije, ampak tudi inherentno nehoteno zlo znanosti in tehnologije. Ta problem je izrazit v znanstveno-tehnološko razvitih deželah. Pri nas pa je še bolj v ospredju družbeno nezadovoljstvo zaradi neuporabe znanja ali njegove nezadostne ali premalo kakovostne produkcije. V slovenskem javnem mnenju še vedno prevladuje veliko zaupanja v znanstveno-tehnični napredek. Skoraj 86% jih popolnoma ali v glavnem soglaša, da se mora tehnika nenehno razvijati. Odstotek radikalnih miselnih disidentov, ki s tem sploh ne soglaša, znaša komaj 1,3% (Slovensko javno mnenje [SJM] Delavska enotnost, Ljubljana, 1987, str. 40). Zanimivo je, da je hkrati že zelo razširjena zavest (66%), da tehnika ogroža življenje in zdravje ljudi. Paradoksalna razdvojenost družbene zavesti se kaže v tem, da jih skoraj 71% pričakuje od tehnike boljše življenje, hkrati pa jih 66% meni, da tehnika ogroža življenje in zdravje ljudi. To protislovje se v javnomnenjski zavesti razrešuje tako, da jih pa tudi 56% sodi, da bo tehnični napredek pripomogel k varovanju okolja, s tem pa jih sploh ne soglaša samo 4%, v glavnem pa jih ne soglaša 15,3%. Pozitivno stališče do tehnike jih ima 67%, skrajno negativnega pa 2,5%. Prevladuje paradigma ekonomsko-tehnološkega razvoja s precejšnjim pričakovanjem in zaupanjem, da se bodo s tem hkrati reševali tudi problemi okolja. Javno mnenje je prepričano, da je možno uskladiti ekonomske, družbene potrebe z ekološkimi zahtevami.

Iz raziskave o ekološki zavesti mladih, ki jo je izvedel dr. *Ivan Cifrič* v letu 1986 med srednješolsko in študentsko mladino v Zagrebu (vzorec je zajel 548 respondentov), pa izhaja, da mladi dajejo prednost družbi, kjer so velike možnosti za odločanje posameznika in kjer se posameznik ceni po kakovostnem delu – toda samo 58,6% jih je dalo prednost okolju pred gospodarskim razvojem. Za pospešitev gospodarskega razvoja se jih je izrekalo 75,5% in ta vrednota je bila po rangiranju na prvem mestu. 72,4% jih je dalo prednost družbi, ki ima skrben odnos do trošenja naravnih virov, da bi jih ohranili tudi za bodoče generacije. Ta vrednota se je uvrstila na drugo mesto. Mladi so torej z majhno večino pripravljeni dati prednost okolju pred gospodarskim razvojem. Zdi se, da to izhaja iz njihovega prepričanja, da ni razhajanja med pospešenim gospodarskim razvojem in varstvom okolja, ampak da se medsebojno dopolnjujeta, saj je približno enak odstotek tistih, ki so za pospešitev gospodarskega razvoja (75,5), in istih, ki se zavzemajo za skrben odnos družbe do naravnih virov (72,4%), *Ivan Cifrič* (Ekološka svijest i zaštita čovjekove okoline u kontekstu društvenih vrijednosti; celotna raziskava je izšla tudi v knjigi *Cifrič, Čulig, Ekološka svijest mladih, Zagreb 1987*). Pri mladih v tem okolju prevladuje usmeritev k rasti, tehničnemu napredku, spreminjanju narave nasproti »mejam rasti«, tehničnemu pesimizmu in kultu nedotaknjene narave. Za družbo, ki naj ohrani naravo takšno, kot je, se jih je izreklo 49,1%, o rangju pa je ta vrednota zasedla šele deseto mesto. Nekaj več kot polovica mladih (55,9%) je pripravljenih sprejemati blagostanje tudi za ceno tveganja. Po rangju pa je bila ta vrednota na devetem mestu. Polarizacija glede pripravljenosti ali nepripravljenosti tveganja kaže na možnost bodočih zaostritev na tem področju.

Takšno stopnjo zaupanja v tehnični napredek, da izboljšuje življenje, kot so ga izkazali Slovenci v javnem mnenju 1987, so izkazali skoraj v enakem odstotku Amerikanci v sredini sedemdesetih let.

Zaradi dramatičnih posledic in zaradi njihovega počasnejšega reševanja ali sploh nereševanja so tudi nekateri udeleženci simpozija predlagali, da bi po hitrem postopku morali ukiniti to in ono gospodarsko dejavnost. *Peter Novak* je upravičeno dvomil v hitro uresničitev tovrstnih pobud. Po njegovem mnenju bi si morali

zastaviti ključno vprašanje, kje prekiniti reproverigo – ali na kakovostni ravni ali že na surovinskem izhodišču. Slednja rešitev je zelo enostavna, toda vprašanje je, kaj pušča za seboj, katere probleme sprošča. Takšno ukinjanje je treba začeti z vzpostavljanjem in pripravo rezervnih programov. Toda koliko jih imamo v Jugoslaviji, se je vprašal. V Sloveniji nobenega, je bil odgovor.

Zelo tehtno je bilo razmišljanje *Mauricia Olenika* o družbeno-tehnološki vsebini in pomenu entropije. Entropija raste, četudi sistem deluje maksimalno učinkovito in racionalno. Entropija je zaznavna nad določeno mejo, pod to mejo pa se ne more definirati, ker se še akumulirani učinki ne morejo zaznati. Entropija je tudi sorazmerna z nepovratnostjo procesa, kar termodinamsko pomeni, da je tem manjša, čim manjša je temperatura, pri kateri poteka proces. Entropija se pojavlja kot kazalec, kako daleč je mogoče na nekem področju na nek določen način povečevati družbenotehnološko proizvodno učinkovitost in racionalnost, kje pa ima to povečanje svoje meje, ko se ne izplača več delati in je treba povečanje prirastka entropije usmeriti drugam ali pa poiskati drug način izvedbe delovnih procesov. Ker vsako materialno-energetsko delovanje prispeva h globalnemu civilizacijskemu procesu entropije, po *Olenikovem* mnenju izhaja, da tvorstna aktivnost vsakega človeka, čeprav morda minimalno, pa vendarle prispeva h globalnim posledicam. *Olenikova* teza, da je vsako delovanje treba obravnavati kot potencialno škodljivo, je popolnoma v skladu z nekaterimi osamljenimi modernimi razmišljanji v svetu, ki so obrnili pozornost na inherentno zlo znanosti in tehnologiji. Za vsako snov in za vsak proces bi morali nadzorovati posledice na celotni entropijski skali in ne samo v posamičnih najbolj vidnih odsekih entropijske verige.

Entropija odpadkov – razsipanja snovi

Mnogi referenti so ponovili že znano resnico, da je treba predvsem družbenotehnološko preprečevati nastajanje odpadkov, če pa že to ni mogoče, jih je treba vrniti nazaj v produkcijski cikel ali pa jih ekološko nevtralizirati in razgraditi na najboljši način. Stalna je nevarnost, da sedanji odpadki postanejo jutrišnja stara ekološka bremena. Treba je upoštevati trdovratno entropijsko dialektiko odstranjevanja odpadkov, da »pri vseh načinih obdelave in uporabe odpadnih snovi praviloma nastajajo sekundarni odpadki (odpadki odpadkov), ki imajo zelo majhne možnosti za uporabo in jih je treba odlagati« (*E. Žerjal, M. Medved, S. Žagar, Deponija posebnih odpadkov »Metava« v Mariboru*). Stroške obratovanja odlagališča plačujejo uporabniki. »Po zaprtju odlagališča ostaja bojazen, da bi stroške čiščenja plačevala družba in ne delovne organizacije, ki so odpadke odložile na odlagališče« (*Žerjal idr.*). *Lucijan Vuga* je poudaril, da mora biti primarna usmeritev k čisti tehnologiji, k čistilnim napravam pa samo izjemoma. Tovarne morajo skrbeti, da imajo lastne čistilne naprave in prepustijo skupnim oziroma osrednjim čistilnim napravam le tisti del, ki ga sami ne morejo očistiti (*Milenko Roš, Problematika čistilnih naprav v Sloveniji*). Tudi sama učinkovitost čistilnih naprav ni razveseljiva. V letu 1986 je bilo v Sloveniji 119 komunalnih čistilnih naprav s skupno zmogljivostjo 1.372.437 populacijskih ekvivalentov E. Njihovo delovanje je bilo različno: delno brezhibnih je bilo 32%, delno zadovoljivih 55% in 13% naprav ni delovalo (*Tone Klemenčič, Varstvo okolja v komunalni dejavnosti in ekonomika*). *Milenko Roš* je predlagal, da čistilnih naprav ne bi sanirali spet tisti, ki so jih nekvalitetno projektirali in gradili. Opozoril je tudi na težnjo in izkušnje v ZDA, da se največ časa porabi za raziskavo voda, poskuse čiščenja in projektiranje (2 leti) in samo 9 mesecev za gradnjo čistilne naprave. To dokazuje, da je temeljito raziskovalno delo vse bolj ključni pogoj za kakovost in učinkovitost čistilnih naprav.

Poleg problema mestnih komunalnih odpadkov so nekateri referenti obravnavali težave z odplakami velikih živinorejskih farm. Ne moremo se zatiskati oči

pred tem, da preko odplak prašičerejskih farm ali preko blata komunalnih čistilnih naprav lahko pri neprimerni obdelavi sklenemo krog za infekcijske, invazijske in druge bolezni živali in ljudi (*M. Amon*, Higienske osnove, pogoji in možnosti higienizacije odplak in čistilniškega blata s prašičjih farm). Iz neobdelane gnojevke po sodbi referenta preti vedno večja nevarnost, ki je ne poznata ne veterinar ne živinorejec, ker se povzročitelj lahko pojavi v latentni obliki in dostikrat tudi na do zdaj neznan način. Potrebovali bi pregled nad higienskim stanjem čistilniškega blata, na podlagi tega pa bi lahko izdelali pravila za njegovo uporabo na kmetijskih površinah. Neobdelano ali nepravilno obdelano čistilniško blato lahko povzroči

- emisije-imisije s proizvodnjo smradu (kislo vrenje);
- kužno-higienske probleme;
- onesnaževanje tal s škodljivimi snovmi.

Vsi ti in drugi tovrstni problemi so najpogosteje samo izraz osnovne entropijske narave tehnološko-energetskih procesov v biosferi. Ti problemi na entropijski skali proizvodno-potrošniškega ciklusa niso nikdar povsem rešljivi brez ostanka neke ekološke nevšečnosti. To je velik izziv, da se vrnemo k osnovnemu premisleku naših dosedanjih vrednotnih, progresističnih in znanstveno socialističnih, redukcionističnih aksiomov in da se z novo pridobljeno modrostjo lotimo drugačnega spreminjanja varovanja sveta in sebe.

VIKTOR ŽAKELJ*

Ekonomija, ekologija in razvoj

S temo tokratnega posvetovanja: Ekonomska in ekološka soodvisnost, prepričan sem, takoj na začetku vaših posvetovanj: Alternative družbenega razvoja in problematike okolja, za katere očitno želite, da postanejo tradicionalna, zadevate v bistvo stvari. Kaže na to, da ste se odločili razbliniti še morebiten poslednji dvom o tem, ali obstaja med ekonomijo in ekologijo, s tem pa verjetno tudi razvojem, kaka povezanost, in če, kakšna ter kako se obvladuje. Drugače rečeno: izražate prepričanje, da so ekološki problemi dejansko ekonomski problemi. To pa dalje pomeni, da ekologija ni torišče ljubiteljstva, torej nekaj, kar more brez škode životariti na obrobju naše zavesti, ampak je treba to problematiko postaviti v jedro našega vsakodnevnega razmišljanja in delovanja. Očitno namreč je, da sta ekonomija in ekologija vektorja istega prijemališča, razvoj pa je rezultanta njunega zapletenega medsebojnega odnosa.

Zapisana misel ni nova, a se mi je zdelo to potrebno poudariti, ker je tudi pri nas prisotno zmotno prepričanje (žal tudi obnašanje) da se ekologija obravnava enako kot na primer numizmatika in ekologisti kot zeleni alternativci legalni politiki. Na nek način je to – vsaj pri nas – nasledek pomanjkanja pluralistične politične kulture, še bolj pa zmotnega prepričanja ljudi našega stoletja, da so absolutni gospodarji narave.

Dejstvo namreč je, da je novoveški človek kakovostno in količinsko povsem spremenil odnos do narave. Nova naravoslovna in tehniška znanja je pogosto izkoriščal za brezmejno in surovo ropanje naravnega bogastva. V dokaz temu naj na primer navedem podatek, da so v prvih petdesetih letih našega stoletja ZDA porabile več zemeljskih rudnin, kot jih je človek nakopal iz zemeljske skorje za svoje potrebe v vsej prejšnji zgodovini. Toda zavest se naglo menja in te dni smo lahko prebrali, da bodo države Evropske gospodarske skupnosti po letu 1995 dosledno sprožale protidumpinške postopke proti izdelkom, ki bodo narejeni na nečistih tehnologijah, oziroma v cenah, v katerih ne bo upoštevana realna cena okolja. To lepo kaže, da ekološka problematika postaja ne le ekonomska, ampak širše družbena, v tem primeru internacionalna.

Po Gorzu se je pojem »ekologija« vse do konca šestdesetih let v glavnem uporabljal v bioloških vedah, menim pa, da lahko tu zapišem, da pod tem pojmom, vsaj po izidu študije Rimskega kluba »Meje rasti« 1972. leta, razumemo vso zapletenost odnosa med človekom in naravo kot njegovim anorganskim komplementom. Pod okoljem pa je treba razumeti vso naravo – to je atmosfero, hidrosfero, litosfero, pedosfero in biosfero. Kritično gledanje človeka na okolje pa še vedno najpogosteje ostaja na ravni kritike, redkeje pa se žal kaže tudi v pripravljenosti menjati odnos do okolja. Človeštvu pa mora končno iti predvsem za slednje, kajti stopnja degradacije okolja je že tolikšna, da je treba v temeljih menjati odnos do njega, s tem pa tudi do ekonomije in razvoja.

* Viktor Žakelj, mag. ekonomije, podpredsednik RK SZDL Slovenije; uvodna beseda na posvetu v Mariboru, dne 14. 10. 1987.

Če je Keynes še lahko zapisal, da bomo »na dolgi rok vsi mrtvi«, s čimer je izrazil svoj odklonilni odnos do planiranja in s tem izpričal svojo anglosaksonsko pragmatičnost, ki je podlaga uspešnemu kapitalizmu, je danes nedopustno ostajati le pri ekonomski racionalnosti in ne videti mnogoterih posledic, ki jih nosi s seboj permanentna industrijska rast, tudi če velja, da človeštvo – bolje naša civilizacija – drsi počasi, a zanesljivo po asimptotični krivulji k svojemu koncu. Naša dolžnost je storiti – tudi v tem primeru – vse, da bi to drsenje čim dlje trajalo, da bi se tako šele v neki oddaljeni prihodnosti spojili z absciso svojega konca.

Oikos v grščini pomeni dom, nomos pa zakon. V tem smislu »ekonomija« izvirno pomeni hišno gospodarstvo, hišnikovanje, ki šele z razvojem družbe seže čez meje družine, rodu v širšo družbo, danes bi rekli občino in končno državo, da bi v našem stoletju segla preko državnih in kontinentalnih meja in zadobila planetarno razsežnost. V tem procesu postaja ekonomija na eni strani v naši zavesti nekaj abstraktnega, daleč odmaknjenega od potreb konkretnega človeka, na drugi strani pa preprosta tehnika, neke vrste orodje za racionalno produkcijo dobrin, namenjenih zadovoljevanju vedno številnejših človeških potreb.

Morda naslednji primer ne bo najboljši, a vendar sodim, da izraža ozko, nedružbeno, zanesljivo pa preživeto gledanje na ekonomijo. V vseh učbenikih politične ekonomije je zapisano, da imamo tako imenovane proste dobrine, kot so zrak, voda in tako dalje, s katerimi ni treba gospodariti, in tako imenovane ekonomske dobrine, ki jih je treba z delom šele pridobiti iz prirodnega okolja, in ker so redke, je treba z njimi gospodariti.

Že dolgo smo v razmerah, ko postajajo zrak, voda, prostor in tako dalje redke dobrine, a jih ni mogoče »proizvajati« v večjih količinah. In dalje: vsaj kar zadeva vodo in zrak, stvar že presega nacionalne in državne meje. »Družba izobilja« iz sedemdesetih let sicer zagotavlja gospodarsko rast, poraba je vse večja, dejansko pa si z vsem tem človeštvo zadovoljuje še vedno isto raven potreb. Hočem reči, da sicer porabimo vse več energije, surovin, kapitala in dela, ljudje pa zato ne živijo bolje – če govorimo o kakovosti življenja. Profit, ki je gonilna sila tega »napredka«, se ne ustvarja z ekonomijo, z varčevanjem proizvodnih faktorjev, temveč nasprotno: z razsipavanjem, uničevanjem, z večanjem obrata kapitala in tako dalje. Ob tem pa človeštvo spoznava, da stalna gospodarska rast sicer odpravlja prenekatero ovire, postavlja pa zato vedno nove, še težje obvladljive.

Toda to ne velja – sedaj celo manj – le za kapitalistične, ampak tudi za socialistične države in države v razvoju. V slednjih dveh trg ni zasičen, potrošništvo je na pohodu, pa zato te dežele uporabljajo »profitni model razvoja«, čeprav je okolje v teh deželah že tako degradirano, da tak tip razvoja ni več dopusten.

V svetovnih razsežnostih dobrine, ki še včeraj niso imele cene, to ceno danes imajo, postajajo proizvodno sredstvo, ki ima ceno. Voda in zrak oziroma njuno čiščenje povečuje organsko sestavo kapitala, a »čista voda in čisti zrak« se ne prodajata – profit je ogrožen. Prihaja čas, ko bo treba opredeliti minimalne potrebe, te zadovoljevati z najnujnejšimi možnimi potroški prvin poslovnega procesa in z najmanjšim možnim škodljivim vplivom na okolje. *Torej: ekonomska racionalnost bo premalo, potrebna bo družbena racionalnost, katere sestavni del je tudi varčevanje z razpoložljivimi proizvodnimi tvorsti. Z naravo usklajen družbenogospodarski sistem – to že vemo – pa ni ne monopolistični kapitalizem niti birokratski socializem, ki temelji na Leninovi maksimi: Komunizem je sovjetska oblast plus elektrifikacija vse dežele.*

Ni mogoče zanikati, vsaj povsem ne, da tudi socialistična ekonomska misel ostaja znotraj razvejane in ta čas še posebej vplivne meščanske znanosti. Zlasti v socialističnih državah obetavni naslovi v ekonomski publicistiki z obveznim privednikom »socialističen« izražajo sicer hotenje avtorjev po drugačni politični ekonomiji, drugačni ekonomiki, drugačni organizaciji proizvodnje in tako dalje, dejansko pa ti avtorji kljub svoji pogosto enciklopedični razgledanosti le drugače poimenujejo pojme, ki jim je vsebino določila meščanska ekonomska misel, ali pa

tako ali drugače ponujajo centralnoplanski gospodarski sistem z vsemogočno državo na čelu, ki pa tudi ni nepoznan Keynesu, očetu »cikličnega modela«, ki v povojnem času preraste v »model rasti« in končno v »državo blaginje«. Prav v začetku sedemdesetih let, ko se konča četrti Kondratieffov dolgoročni cikel, se z vso ostrino postavi zahteva po drugačni ekonomiji, ekonomiji v smislu razvoja, ekonomije v smislu korekcije dosedanjega, na nepermanentni rasti temelječega razvoja, ekonomije v smislu odpiranja novih gospodarskih aktivnosti in proizvodenj, ki so neposredno v funkciji skladnejšega gospodarskega in družbenega razvoja, skratka ekonomije, ki je v službi kakovosti življenja.

Razumevanje zdajšnjih ekonomsko-ekološko-razvojnih problemov terjaja najprej pogled v preteklost, premisliti je torej treba industrializem in z njim povezano množično potrošnjo.

Industrializem in potrošništvo sta se – kot vemo – po različnih poteh širila iz Velike Britanije, Zahodne Evrope in ZDA po svetu ter sta se različno izražala v posameznih državah po obliki in dinamiki. Industrijsko obdobje danes delimo na tri faze:

1. prehod iz predindustrijske v industrijsko fazo;
2. faza intenzivne industrializacije;
3. faza zrelega industrializma.

Pojav industrializma je z uporabo strojne tehnologije v temeljih menjal družbo. Razdalje nenadoma sploh niso bile več večji problem, nova komunikacijska sredstva so še bolj zblížala svet. Industrializem je prav tako posegel na področje vojskovanja, kmetijstva, na porabo prostega časa, sprožil je proces urbanizacije – skokovito so začela nastajati milijonska mesta, industrializacija pa je močno vplivala tudi na razvoj družboslovnih znanosti. Pojav industrializma pa je tudi v temeljih spremenil odnos do narave. Nagel tehnološki razvoj je v fizičnem in ekonomskem smislu omogočil izkoriščanje tudi oddaljenih ali kako drugače težko dostopnih naravnih virov. V prvih desetletjih našega stoletja je bilo videti, da za nadaljnjo gospodarsko rast ni več »pregrad in ne mej«. Tako je bilo sredi našega stoletja jasno le naslednje:

1. da še ni bilo videti meja za tehnološke možnosti pri odkrivanju surovinskih virov po že znanih znanstvenih načelih;
2. da bo prihodnji način uporabe teh virov brez dvoma enako bistveno spremenjen, kot je bil spremenjen način uporabe v prejšnjih petdesetih letih;
3. da osnovni vir, od katerega bo odvisno človeštvo v svoji industrijski prihodnosti, ne bo nobena posebna fizična snov, temveč samo tehnologija.

Sredi petdesetih let, točneje 1949. leta, je bila v ZDA konferenca organizacije Združenih narodov o ohranitvi in izkoriščanju naravnih bogastev, ker je bilo tedaj človeštvo že seznanjeno s pomanjkanjem rudnin, goriva, energije, gozdnega bogastva in hrane. Takrat je predsednik ZDA imenoval komisijo – verjetno prvo te vrste – za surovinsko politiko, ki naj bi odgovorila na vprašanje, ali imajo ZDA materialna sredstva za ohranitev svoje civilizacije. *Potrebno je bilo še dvajset naslednjih let eksponencialne gospodarske rasti, da bi Rimski klub dramatično opozoril človeštvo na meje rasti.* To pa je dejansko tudi začetek intenzivnega in poglobljenega interdisciplinarnega proučevanja ekološke problematike, ki jo navadno členimo na:

- problematiko izčrpavanja naravnih virov in
- problematiko onesnaževanja okolja.

Iztekajoči se industrializem skupaj z njegovo družbeno nadgradnjo lahko najbolj izrazito s parafrazirano mislijo André Gorza: Kapitalizem in socializem gospodarske rasti sta mrtva!

V času rastočega industrializma pa sta se v svetu dokončno izoblikovala dva pogleda o možnosti za nadaljnji gospodarski in družbeni razvoj: optimističen in pesimističen.

Tako so »optimisti« prepričani, da nenehen razvoj znanosti in tehnike ter

zavestna regulacija ekonomskega in družbenega življenja omogočajo doseganje vsakokratnih družbenoekonomskih ciljev in s tem permanenten družbeni razvoj. Po tem gledanju je mogoče na dolgi rok odpraviti vse negativne posledice in omejitve razvoja in tako zagotavljati napredek človeštva. Pri tem je treba biti le skrajno selektiven pri izboru prioritet in hierarhije ciljev.

Razumljivo je, da takšen pogled na možnost za družbeni napredek vlada predvsem v deželah tretjega sveta in v socialističnih državah. V teh družbah – pa se dejansko – v sicer opravičljivi želji po hitrem napredku, navadno izraženem v gospodarski rasti ali zgolj v prestižni politično vojaški tekmi s kapitalističnimi državami, brezobzirno uničuje okolje, gospodarska rast pa, kot kažejo empirični podatki, nikoli ni v sorazmerju z degradacijo okolja – ponavljajo kapitalistični modeli razvoja.

Na drugi strani pa »pesimisti«, ki jih kritiki njihovih pogledov pogosto poime-
nujejo z neomaltuzianci, gradijo svoj nazor na otipljivih dejstvih populacijske eks-
plozije, ki je značilnost nerazvitih okolij, na upadanju razpoložljivih energetskih in
surovinskih virov, na vse večjem onesnaževanju okolja in tako dalje. Vsa ta in
številna druga dejstva govorijo zoper možnost za brezmejni ekonomski razvoj, tudi
zato, ker človeštvo še ni doseglo take ravni spoznanja in medsebojnega zaupanja,
da bi moglo optimalizirati svoj družbenoekonomski razvoj. To je tudi temeljno
sporočilo študije Meje rasti, da – drugače rečeno – ni možen neomejen razvoj na
omejenem planetu, omejen ne le v prostorskem smislu, ampak tudi v številnih
drugih količinskih in kakovostnih parametrih. To je zanikanje možnosti za nadalj-
nji eksponencialni tip razvoja, ki je poseben način odlaganja ključnih problemov
razvoja v neznano prihodnost. Skrajni čas je, da se tega zavemo, pravijo zagovor-
niki tega pogleda, sicer zna biti prepozno.

Ne da bi se globlje spuščali v materialno ter širše družbeno ozadje enega ali
drugega – tu le skopo skiciranega – gledanje na možnost nadaljnega razvoja, je le
treba reči, da je vse manj tistih, ki ne bi priznavali fizičnih in družbenih omejitve-
nih faktorjev razvoja. Tako na primer Peter Glotz v Manifestu za novo evropsko
levico pravi, da je Evropa »ekološko majhno, izpito področje, na katerem gozd
počasi rjavi in odмира pred očmi zgroženih ali ravnodušnih državljanov in na
katerem postaja med otroki vedno pogostejša bolezen psevdokrup, ki s svojim
imenom, vzetim iz angleškega jezika, po usodi ironije, spominja na velikega nem-
škega kapitalista«, in dalje: »Evropske države morajo v skupni akciji opustiti
prepričanje o primatu ekonomije nad ekologijo«.

Ekonomsko rečeno gre za naslednje: Človeštvo ima bodočnost le, če začne
proizvajati le uporabno vrednost, torej racionalno trošiti razpoložljive proizvodne
tvorce, kar bo mogoče le, če se odpove družbenoekonomskemu sistemu, ki temelji
na profitu, nenehnem oboroževanju, moči in vsakovrstnem nasilju. Če parafrizi-
ram Marxa, bi lahko rekel: barbarstvo ali drugačna družba!

Tudi mi, v Sloveniji, še bolj pa v Jugoslaviji, potrebujemo – če se poigram
z besedami – manifest za novo družbo. Na nek način ga vsa ta leta mukotrpo
»pišemo«, zdaj v obliki ustav, stabilizacijskih programov, kritičnih analiz, prenovi-
tvenih programov, in še bi lahko našteval. V enem delu je to izzvano s tem, da
želimo operacionalizirati »socialistično idejo«, drugače rečeno, da iščemo sociali-
zem s človeškim obrazom, na drugi strani pa so tu naftne krize, spremembe
v socialni in izobrazbeni sestavi prebivalstva, tehnološki napredek in nenazadnje
rastoči ekološki problemi, ki terjajo ne le sanacije, ampak sistematično in sistem-
sko premagovanje problemov, ki jih nosi s seboj družbenogospodarski razvoj. Kar
zadeva ekološko problematiko, je treba priznati, da se v začetku sedemdesetih let
– tako kot v svetovni publicistiki – tudi pri nas celo v dolgoročnih planskih doku-
mentih, pojavi zahteva po varstvu in izboljšanju človekovega okolja. Potrditev te
teze najdemo v »Nacrtu osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja SFR Jugo-
slavije do 1985 godine«, ki je bil sprejet 1975. leta kot že prej v »Resoluciji
o dolgoročnem razvoju Socialistične republike Slovenije iz leta 1972«. To so bile

gotovo takojšnje reakcije tako na raziskave v svetovnem obsegu kot tudi na takrat že – vsaj delno – elaborirano ekološko problematiko v Sloveniji oziroma v Jugoslaviji. (Tu puščam ob strani praktične posledice teh in kasnejših planskih usmeritev, ker nam gre v prvi vrsti za spremljanje evolucije ekonomskih misli). Navedeni dokumenti tako govorijo o začetkih ekološke osveščenosti takratnih nosilcev razvojne politike, so pa tudi dokaz pravilne odločitve, da se ekološka vprašanja razrešujejo plansko. Kasnejša praksa potrjuje, da so zavest o usodnosti ekološke problematike kot tudi planske usmeritve komaj potreben, še zdaleč pa ne zadosten pogoj za menjanje ravnanja ekonomskih subjektov in ljudi sploh. Potrebni so še spodbuda in prisila, pravni red in spoštovanje raznovrstnih uzanc. Zato vprašanje lahko zastavimo tudi drugače: če sta trg in konkurenca tisto, kar je poganjalo razvoj zadnjih 200–300 let, potem je vprašanje, ali se jima moremo odpovedati. Današnja izkušnja govori, da ne. Toda v tem času so se negativni učinki tega mehanizma najprej pokazali na socialno-ekonomskem področju, pa se je zato ponujal plan kot popoln substitut trgu – mirno lahko rečemo, da brez večjega uspeha. Bo pri razreševanju ekoloških vprašanj plan uspešnejši kot v prvem primeru? To so – resda malce poenostavljena, pa vendar nadvse resna vprašanja. V ozadju vseh teh dilem je tvorna skrb, kako oblikovati družbeno gospodarski sistem, ki bi funkcioniral »brez ostanka« oziroma z minimalnimi družbenimi in ekološkimi ekscesi. Ob tem pa zadevamo na zavest človeka, ki se je oblikovala v tisočletnem darvinskem boju za obstanek svoje vrste, katere rezultat je človek – egoist. Nov »ekosocializem« – če prav razumem vsebino te skovanke – pa terja človeka – altruista, terja torej spremenjeno zavest, iz katere bo šele izšla nova ekonomija in z njo nova paradigma razvoja.

Tako kot za socializem pred desetletji se tudi sedaj zastavlja vprašanje: Ali je mogoč ekosocializem le v posamezni državi? Moj odgovor je, da ekosocializem lahko uspe le, če je svetovni proces, zakaj ekološki ekscesi se ne zaustavljajo na državnih, niti na kontinentalnih mejah. Osnovni pogoj pa je spremenjena zavest ljudi. Sprijazniti se je namreč treba s tem, da je narava anorganski del telesa slehernega od nas, da je njena smrt – naša smrt. Šele to nam zagotavlja preživetje. Ekonomija pa je vedno bila derivat človeške zavesti in nova ekonomija je mogoča le ob novi zavesti.

Očitno je, da sta obdobje prosvetljskega gledanja na razvoj znanosti in splošen družbeni napredek za nami. Zagotovo nikoli ne bo moč pridobiti karkoli in česar koli, nikoli ne bo uspelo produkcije ekonomsko opravičljivo razširiti v kozmos ali popolnoma obnoviti porabljenih snovi in opustiti vse potrošniške dejavnosti, še celo ne odpraviti vseh oblik nesmotrnega prisvajanja in kopičenja bogastva. Naša civilizacija si lahko podaljša svojo življenjsko dobo edino s tem, da tudi pri svojih ekonomskih aktivnostih najbolj kar se da upošteva Barry Dommonerjeve ekološke zakone, in sicer:

- Vse je povezano z vsem.
- Vse mora nekam iti.
- Narava zna najbolje.
- Brezplačnega kosila ni.

To pa je že »manifest za novo svetovno družbo«, kar terja boj idej z idejami in za ideje, to pa je pogosto težje kot boj z orožjem, kot bi rekel profesor Černe.

UPORABLJENA LITERATURA:

1. France Černe: Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974.
2. Andrej Kirn: Marxovo razumevanje znanosti in tehnike, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1978.
3. Zgodovina človeštva, Dvajseto stoletje, UNESCO, DZS, Ljubljana, 1982.
4. André Gorz: Ekologija i politika, Prosveta, Beograd, 1982.
5. Peter Glotz: Manifest za novo evropsko levico, DE, Ljubljana, 1987.
6. From One Earth to One World, Oxford New York, 1987.

Kriza industrialističnih modelov socializma in problem okolja

Ko se lotimo teme »industrialistični modeli socializma«, bi bilo tvegano začeti pri Marxu, zakaj Marx je sicer živel v dobi, ko je bil industrializem v vzponu, toda to še malo ne pomeni, da mu je Marx duhovno podlegel. Prav nasprotno: že v svojih zgodnjih delih je pokazal, kako negativne nasledke ima industrializem, enako kot Engels v svojih analizah položaja delavskega razreda. Meščanski model napredka se mu je kazal s svoje senčne in nasprotne plati, kot ruinanje narave in človeka, kot pretvorba narave samo v predmet ropanja in prav tako kot ropanje naravnih moči in sposobnosti človeka samega. Dokaze za takšno razumevanje Marxa nam dajejo zgodnja dela, zlasti pariški »ekonomsko-filozofski« rokopisi, toda tudi delo, ki mu del interpretov pripisuje vstop v »zrelost«, Althusser denimo s konstrukcijo »epistemološkega reza« – *Nemška ideologija*. Iz pariških rokopisov naj samo spomnim na razmišljanje o »trgovcu z minerali«, za katerega ne obstoji mineral kot lep, temveč le kot nekaj kupljivega, se pravi nekaj, kar njemu, trgovcu, prinaša dobiček; pa na razsežnosti odtujenega dela, med katerimi je ena glavnih odtujitev odtujitev narave in njena pretvorba zgolj v predmet ropanja in eksploatacije. Slika kapitalizma, kot jo dajejo pariški rokopisi, je podana z izrazito antropološkimi poudarki, in zahteva, da se kapitalizem zruši in zamenja z drugim družbenim redom, torej z drugačnim načinom človeškega sožitja, je v kar največji meri oprta ravno na odtujilne procese, na tujost, ki si jo je sam proizvedel nasproti kot sebi sovražno naravo in individu sovražni svet drugih ljudi.

Eno od najznačilnejših mest se glasi:

»Videli smo, kakšen pomen ima pod predpostavko socializma bogatost človeških potreb, in potemtakem tako neki nov način produkcije (eine neue Weise der Production) kakor tudi neki nov predmet produkcije. Novo udejstvovanje človeške bitne moči in nova obogatitev človeškega bistva.«²

Rezultat odtujenega načina produciranja pa je med drugim tudi dehumanizacija pogojev življenja (moderno socialdemokratsko rečeno: »kvalitete življenja«) za velik del človeštva:

»Celo potreba po prostem zraku za delavca neha biti potreba, človek se vrne v votlinsko bivališče, ki pa je zdaj zastrupljeno z mefitično kužno sapo civilizacije (...). Svetloba, zrak itn., najenostavnejša živalska snažnost neha za človeka (ali ljudi, v rkp. d. Menschen) biti potreba. Umazanija, to zamočvirjenje, gniloba človeka, smradni odtok (to je treba razumeti dobesedno) civilizacije postane zanj neki življenjski element. Popolna nenaravna zanemarjenost, segnita narava postane njegov življenjski element.«³

Podobno protestirata Marx in Engels v *Nemški ideologiji* zoper tezo Ludwiga Feuerbacha, da sta človeška bit (Sein) in bistvo (Wesen) isto in se pri tem sklicujeta ne samo na usodo delavca v rudniku: »Lepa hvalnica obstoječemu. Če izvzamemo protinaravne primere, redke, izjemne primere, si s sedmimi leti rad zapiralec

* Dr. Božidar Debenjak, redni profesor Filozofske fakultete v Ljubljani.

¹ MEGA² I,2:418, prim. tudi MEID I, 345. Na tem mestu Marx prvič uporabi pojem »način produkcije« = Weise der Production, dve strani niže nastopa drug izraz v pomenu načina izdelovanja: Produktionsweise, Daseinsweise vieler englischer Arbeiter (MEGA² I,2:420, MEID I:348 pomotoma brez »načina bivanja«).

² MEGA I,2:419-420 oz. MEID I:347.

vrat v premogovniku, štirinajst ur sam v temi, in ker je to Tvoja bit, je to tudi Tvoje bistvo. Prav tako piecer na selfactorju.«³

Toda drug primer jemljeta prav tako kot Feuerbach, ki ga kritizirata, iz narave: ribo v vodi.

»Ob takih primerih zato Feuerbach nikoli ne govori o človeškem svetu, ampak se vsakič zateče v zunanjo naravo, in sicer v tisto naravo, ki še ni spravljena pod gospodstvo ljudi. Ampak z vsako novo iznajdbo, z vsakim napredkom industrije je od tega terena odtrgan nov kos in tla, na katerih rastejo primeri za podobne Feuerbachove stavke, postajajo tako čedalje manjša. »Bistvo« ribe je njena »bit«, voda, da ostanemo le pri tem enem stavku. »Bistvo« rečne ribe je voda kake reke. Toda ta neha biti njeno »bistvo«, postane zanjo ne več primeren eksistenčni medij, brž ko bo ta reka podložna industriji, brž ko bo onesnažena z barvili in drugimi izplakami, preplovljena s parniki, brž ko bo njena voda speljana v jarke, v katerih lahko ribi odtegnejo njen eksistenčni medij s preprostim izpustom vode.«⁴

Iz povedanega je razvidno, da Marx kapitalističnega industrializma nikakor ni jemal kot trajne in vekovečne usode človeštva, temveč je v njem videl epohalno opredelitev kraljestva buržoazije in nekaj, kar je treba premagati. Buržoazija gospodari roparsko, ropa naravne vire in človeške potence. Iz Marxove analize neposredno izhaja primerjava med odnosom buržoazije in fevdalcev do gozda: fevdalno razmerje je gozd ohranilo, buržoazija pa ga je v gonji za profitom izkrčila. Iz te kritike pollaševalsko-izkoriščevalskega obnašanja pa je Marx izpeljal tudi besede, da ne buržoazija ne razred zemljiške rente nista lastnika zemlje, torej planeta. Nasprotno: kot boni patres familias morajo planet ohraniti za naslednje rodove.⁵

Marx sam torej ni oče tistih socialističnih modelov, ki so bili zgrajeni na oboževanju industrializma, na nezlomljivi veri v uravnavajočo moč vzmeti večnega napredka, ki je že od samega začetka vgrajena v vse, kar se na svetu godi. Marx je celo nasprotno od svojih vseskozi optimističnih učencev videl zgodovino razpeto v alternativni »bodisi komunizem, bodisi barbarstvo«.

Takšna nezlomljiva vera v vse uravnavajočo kozmično silo, imenovano »napredok«, pa se je polastila socialističnih teoretikov v tisti optimistični atmosferi nerevolucionarnega 19. stoletja, v kateri je duhove obvladoval evolucionizem naivne darvinistične metafizike in entuziazem nad tehničnim progresom. Pospešena kvantitativna rast produkcije, nenehno vse več in več, je tipičen otrok druge polovice 19. stoletja. Ta nezlomljivi optimizem najdemo pri obeh sprtih frakcijah marksizma II. internacionale, pri ortodoksih in revizionistih. Obvladuje vse geografske regije, ne samo »od Atlantika do Urala«, temveč tudi na obeh straneh Atlantika. V tem kontekstu se mora seveda izgubiti Marxova misel, zanj tako značilna, da družba prihodnosti ne bo avtomatično boljša, temveč da svet prav tako lahko zatone v barbarstvu. V nasprotju z Marxom so oboji, ortodoksi in revizionisti, polni optimizma in pričakujejo, da jim bo »srečna bodočnost« sama prišla naproti, da se bo zanjo treba sicer malce potruditi, toda da je nič ne more ne trajno zaustaviti ne zapraviti. Kakor se sicer razlikujejo v pojmovanju, kaj naj bo motor politične akcije (ali naj bo vera v progres ali v večna načela morale na odločilnejšem mestu), avtomatizem napredovanja k boljšemu jih družijo.

Značilno je, da se je ta optimizem preslikal tudi na levico II. internacionale, na Lenina mnogo bolj kot na Rozo Luxemburg. Pri Rozi ga najdemo med prvo svetovno vojno in po njej, ob ustanavljanju komunistične partije Nemčije je ponovno oživila in zaostрила Marxovo alternativno videnje zgodovine. V nasprotju s tem je Lenin dolgo, praktično do zadnjega leta svojega življenja skrajen optimist, in šele kriza oblasti, njen prehod v administracijo, pripelje pri njem do precej temnejših tonov. Od tonov tega zadnjega obdobja se je hranila v svojih začetkih tudi jugoslo-

³ MEW 3:543 (v slovenščini ni, Engelsov rokopis k »Feuerbachu«).

⁴ IRSH VII (1962), 1: 96 oz. DZfPh 14(1966), 10:1224, MEID II:56.

⁵ Po smislu v Kapitalu III.

vanska kritika birokratizma. Še leta 1914. pa je Lenin z velikim zanimanjem in celo občudovanjem pisal o taylorističnih raziskavah človeške delovne sposobnosti, ko so ameriški raziskovalci spremljali gibe na fotografski plošči, tako da so delavcem na vse sklepe pritrdili baterijske žarnice. Od tega raziskovanja in od taylorističnega dviga produktivnosti dela je Lenin izredno mnogo pričakoval za socializem. V isti duhovni kontekst seveda spada tudi Leninovo prepričanje, da je za zgraditev nove družbe treba poleg revolucije izvršiti še elektrifikacijo vse dežele. Ozadje tega razmišljanja je seveda velikanska dežela, ki obsega eno šestino vse kopnine in velikanske še neodkrite naravne resurse, obenem pa potreba po pospešenem razvoju in po zajemanju kapitala zanjo. Leninova koncepcija je potemtakem industrialistična; ima tudi mnogo vrzeli; vendar je treba hkrati pribiti, da šele po Leninovi smrti, v boju za Leninovo dediščino nastanejo iz Leninove koncepcije in proti njej modeli socialistične razvojne diktature: modeli Trockega in Preobraženskega, Buharina in zmagoviti Stalinov model. Vsi trije so zgrajeni na industrializmu in na fetišiziranju kvantitativne rasti. Vsem trem je lasten tisti brezmejni optimizem, ki mu je tuj strah pred možnimi kvarnimi posledicami lastne aktivnosti, kot mu je tuja tudi zgodovinska samokritika. Buharinova koncepcija v duhu NEP hoče biti ukročeni kapitalizem, ki računa na cenene naravne resurse in tujo akumulacijo, koncepcija Trockega in Preobraženskega hoče zajeti vse vire notranje akumulacije, kar pomeni tudi ostro črpanje akumulacije iz agrarne produkcije, obenem pa fetišizira organizacijo. Zato ni naključje, da je iz kroga Trockega v emigraciji izšla tudi ameriška disidentska grupa utemeljevalcev tehnokratizma. Stalinov model, ki je zmagal, je zgrajen na eksploataciji naravnih in človeških resursov, na popolni avtarkični izrabi vseh resursov za kar najhitrejšo industrializacijo, brez ozira na človeško in ekološko ceno.

Dejstvo, da so socialistične revolucije bile izbojebane ravno na zadnjih dvoriščih svetovnega kapitala, je vse realizirane modele socialistične graditve potisnilo v industrialistične tirnice razvoja, ki temelji na paroli »dohiteti in prehiteti kapitalizem« – torej na pospešeni tekmi z industrializmom kapitalizma. Rezultat pa je bil, da so bile in so še danes v faznem zaostanku za kapitalizmom in da se jim tehnološki in z njimi povezani družbeni problemi kažejo »a posteriori« kot nekoč Marxovim Nemcem zgodovina. Zato jih je kriza industrializma zadela hkrati s kapitalizmom, ki je to krizo začel reševati z ostro odvrtnivjo od industrialističnih modelov. Socialistične družbe pa so od industrializma še veliko pričakovale in marsikdaj še pričakujejo in nanj stavijo svoje upe. Zato se je zgodilo, da so se socialistični modeli »dohitevanja in prehitovanja« zaleli v tisto slepo ulico, pred katero je razviti kapitalizem ostro zavil v drugo smer. Rezultat je, da se je treba zato najprej umakniti nazaj do vhoda v slepo ulico, šele potem je mogoče naprej. To pa povzroča idejno zmedo in dezorientacijo na družbeni levici. Sprememba razmerja do okolja in naravnih resursov je ravno najbolj bistven del zaokreta, ki se nakazuje v sodobnem kapitalizmu. Toda če govorimo tu o kapitalizmu, ne smemo pozabiti na koncepcijo o svetovnem procesu socializma in moramo v tem zaokretu, kakorkoli se dogaja na tleh kapitalistične ekonomije, opaziti kal prihodnje družbe.

Sanacija okolja je v modernih zahodnih strategijah vzeta celo kot motor preobrazbe, tehnološke prestrukturacije. Sanacija okolja je središčna ideja ekonomske alternative, s katero propulzivni del kapitala odgovarja na drugi možni motor prestrukturiranja in izhoda iz krize: je odgovor na discipliniranje okrog modela hladno in polhladnovojne konfrontacije vseh super sil. Resnost, s katero se kapital odloča za to ekološko strategijo, nam dokazuje tudi grožnja z antidumpinškimi postopki zoper vse, ki si navidezno zmanjšujejo produkcijske stroške, s tem da jih prelože na naravno ravnotežje, kot da bi naivno računali na samoočiščevalno moč narave. Vse to dokazuje, da razprava o ekologiji na razvitem Zahodu zdavnaj ni več romantika in da si tam ekologija in ekonomija nista niti približno tako zoperstavljeni kot denimo astrologija in astronomija. Ekologija je postala politična znanost, se pravi znanost, ki direktno vpliva na politično prakso in na ekonomske opcije.

Kar dobro je, da nas dozorevanje problematike v razvitem svetu končno beza iz industrialističnega sna in nam dokazuje, da lahko pridemo naprej samo tako, da se ponovno spomnimo na tisto kritiko, ki jo je zgodnjemu industrializmu že zelo slikovito izrekel Karl Marx. V družbi se moramo radikalno posloviti od vseh oblik prevajanja nasledkov dejanj na pleča »družbe kot celote« in naravnega okolja. Energetska varčnost, o kateri smo govorili na prvem posvetu, racionalna ureditev prometa in forsiranje njegovih čistih oblik, razvijanje čistih tehnologij, razvoj informatike kot energetske in polucijsko varčnejši način delovanja, redukcija uradovanja, ki bo zmanjšala tako socialno entropijo kot obvarovala mnogo dreves pred predelavo v papir, to vse so še kako ekonomske oblike racionalizacije družbe. Isto velja za izstop iz civilizacije plastičnih mas, ki pomeni ekološko katastrofo v vseh ozirih; radikalno je treba premisliti ekonomijo masovnega turizma, ki prinaša srehljivo deteriorizacijo okolja. Potreben je dodaten odnos v urbanizmu in arhitekturi. Vse to pomeni zahtevo po humanizaciji in dvigu kvalitete življenja in dela in ravno to so elementi prihodnje družbe. Tu je ne samo mogoč, temveč celo nujen priključek na sodobnost, tu je torej mesto sodobnosti socializma.

ANDREJ KIRN*

Entropijsko-ekološki izziv politični ekonomiji

Entropija in ekologija

Zakon entropije se uveljavlja na vseh treh ontoloških ravneh: energetske, materialni in informacijski in v vseh treh tipih evolucij: predorganski, biološki in družbenotehnoški. Pojem entropije se je iz energetske-termodinamskih okvirov širil v druga področja in dobival nove pomenske odtenke in pojmovne povezave. Entropija kot usmeritev k najbolj verjetni distribuciji energije se je prenesla tudi na razsipanje in degradacijo materije. Vendar za naraščanje entropije materije ni podobno oblikovanega zakona kot za naraščanje entropije energije. Začetni pomisleki, da se zakon entropije ne uveljavlja v biološki evoluciji, da je življenje tipični entropijski fenomen, so bili preseženi, življenje se je samo specifično prilagodilo in konstruktivno izrabilo zakon entropije. Tudi za spoznavne entropijske procese se je sodilo, da so antientropijski, češ vsako spoznanje in informacija sta nek red in zmanjšujeta neopredeljenost. Vendarle obstajajo različni entropijski vidiki spoznavno informacijskih procesov in aktivnosti.

Za pridobivanje znanja in informacij je potrebno določeno razsipanje energije in snovi, velik del spoznavnih prizadevanj ne vodi k rezultatom, opravka imamo s »pozabljanjem« informacij in spoznanj. Ali ni novoveški razvoj znanosti samo ena izmed bolj zakritih strani novoveške rasti degradacije okolja? Ta je povezana z razvojem industrije, razvoj industrije s tehnologijo, tehnologija pa z razvojem znanosti in obratno. Produktivne zmožnosti tehnologije niso samo prispevale k degradaciji okolja, ampak tudi k temu, da se je vse več ljudi lahko ukvarjalo s spoznavnimi in informacijskimi procesi. Zakon padajočega donosa, ki je tudi izraz neuspelega obvladovanja usmerjenosti k entropiji, se pojavi v določeni fazi razvoja ne samo v poljedelstvu, proizvodnji energije, ampak tudi v produkciji

* Dr. Andrej Kirn, redni profesor na FSPN v Ljubljani.

znanja in informacij. Delovanje vsake zakonitosti zadeva na meje drugih, zato tudi zakon entropije kljub svoji fundamentalnosti in univerzalnosti ne opredeljuje izključno razvojne poti stvarnosti. V nasprotnem primeru ne bi mogle nastati različne ravni organiziranosti, reda v stvarnosti že v predbiološki evoluciji. Obča prisotnost zakona entropije tudi v bioloških ter družbeno materialno-energetskih in informacijskih procesih ne pomeni redukcije biologije ali ekonomije na termodinamiko. Delovanje fundamentalnega zakona na kakovostno različnih področjih stvarnosti še ne izraža njene posebnosti.

Entropijski vidik je izredno pomemben za presojo načelne konfliktnosti, izključenosti ali komplementarnosti med ekosistemi oziroma biosfero v celoti ter ekonomijo in tehnologijo na drugi strani. Nobena obremenitev narave, ki jo človek povzroča s svojim delom, ni ekološko nevtralna. V tem smislu je konflikt med ekonomijo in ekologijo neizogiben. Znotraj tega pa ima družba velik razpon svobode, ki ji omogoča, da izbira hitrost in obliko entropijskih procesov. Zakrivati oči pred to nujnostjo bi bila nevarna iluzija, nevaren pa je tudi fatalizem, ki ne bi videl velikih možnosti za spopad z destruktivnimi entropijskimi procesi. Pri tem se ne sme pozabiti, da sam boj z entropijo prav tako povečuje njen porast, ki pa je lahko neprimerno manjši in manj usoden, kot pa bi bil brez tega boja in obče antientropijske družbene ozaveščenosti. Ta boj lahko na neki točki postane Sizifovo delo, ko postfestno ali preventivno preprečevanje entropije povzroča enak obseg in enako ali še celo bolj tvegane oblike entropije. Da se ne bi znašli v tej situaciji, je treba s treznejše razdalje presoditi možnosti ali nemožnosti brezkonfliktnega in nerazdiralnega ekonomsko tehnološkega razvoja v biosferi. Bistvena razlika med biološko in družbeno tehnološko evolucijo je v tem, da slednja ne gradi (ali pa samo minimalno) svoje nove in višje strukture iz svojih lastnih virov, ampak uporablja vire biološke, kemične in geološke evolucije in jih nepovratno troši. Tehnološke strukture in funkcije zato nujno spremlja degradacija določenih struktur v okolju. Zlasti tehnološka evolucija od industrijske revolucije dalje se je dozdej zelo malo razvijala na temelju svoje dejanske ali preventivne (možne) entropije. Entropija biološke evolucije je produktivna, ustvarjalna za biološko evolucijo, entropija tehnološke evolucije pa je bila do zdaj v glavnem neproduktivna in razdiralna. Takšen tehnološki razvoj se je civilizacijsko izčrpal. Njegovo nadaljevanje ni združljivo ne z ekonomijo in ne z ekologijo.

Je možno, da bo tehnološki razvoj popolnoma vgradil strategijo biološke evolucije in funkcioniranja biosfere? Četudi bo organska tehnologija človeka temeljila na velikem zaprtem krogu, to ne bo izničilo dejstva, da izkorišča mnoge sestavine (prostor, minerale, idr.), ki jih izkoriščajo tudi preostali deli biosfere. Celo ko je človek specialistično predimenzionaliral svojo organsko tehnologijo (živinorejo, poljedelstvo v podobi monokultur), so se pojavili nezaželeni ekološki učinki. Entropijski učinki so se začeli razraščati tudi, ko je človek začel organsko tehnologijo intenzivirati z neorgansko (mehanizacijo in kemizacijo kmetijstva).

Ves problem tehnološke neproduktivne entropije je v razlikovanju med tehniko in življenjem. Ekološko nujno zlo tehnologije je v tem, da je tehnologija. Entropijo je nemogoče zaustaviti, če se bo umetno, tehnološko nenehno širila v biosferi. Zakaj je obstajala nizka entropija družbeno tehnološkega razvoja vse do industrijske revolucije? Zato, ker je potekala v glavnem na temelju organske tehnologije z majhnim številom prebivalstva, ki je kljub družbenemu pečatu v bistvu vendarle ostajala notranji integralni del organske tehnologije biosfere. Moderna biotehnologija ni vrnitev k organski tehnologiji. Pri njej gre za tehnološko intenziviranje in umetno specializiranje funkcij življenja, ki jih vpeljuje ciljno, interesno in spoznavno enodimenzionalni razum. Umetno intenziviranje specialističnih funkcij in namembnosti življenja za

ekonomske cilje pozablja, da to isto življenje opravlja še druge funkcije in ne samo tiste, ki jih želi človek za svoje potrebe in smotre.

Vse naše govorjenje o družbenem napredku in razvoju najpogosteje pozablja na njegovo entropijsko ceno.

Možno je izločiti naslednje entropijske razvojne stopnje družbeno tehnološkega razvoja:

a. Počasna, linearna, ponavadi lokalna rast entropije od ničelni ali linearni gospodarski rasti vse do industrijske revolucije.

b. Eksponencialna, planetarna rast entropije ob eksponencialni gospodarski rasti. To velja za obdobje od industrijske revolucije pa do sedemdesetih let našega stoletja.

c. Nastopajoča kriza eksponencialne rasti entropije. Obdobje kritične ekološke ozaveščenosti v šestdesetih in sedemdesetih letih.

d. Usmeritev k maksimalni surovinski, energetski, ekološki antientropijski, družbenoekonomski racionalizaciji razvoja, s ciljem, da se na novih tehnoloških temeljih in družbeni organiziranosti lahko zadrži eksponencialna gospodarska rast. Začenja se prometejski boj človeške družbe z entropijo njene lastne aktivnosti, njenih potreb, ambicij, ciljev, planov itd. Uveljavlja se geslo, da brez rasti tudi z novim kakovostnim tehnološkim razvojem in prestrukturiranjem ni izhoda iz gospodarske in družbene krize.

Jugoslavija je na preusmeritev k tej razvojni paradigmi praktično reagirala z desetletno zamudo. Znanost, tehnologija, ekonomija, družbena organiziranost skušajo maksimalno zmanjšati razliko med produktivno in neproduktivno, ekološko destruktivno entropijo in praktično realizacijo preprečevanja in izkoriščanja entropije približati teoretičnim znanstveno poznanim možnostim. Čeprav je ta razvojna usmeritev trenutno najnujnejša, realna in napredna, pa najbrž ni poslednja možna paradigma razvoja. Nič, tudi na temelju kakovostnega razvoja ne more trajno količinsko rasti – niti linearno in še manj eksponencialno – ne da bi stalno povečevalo rast entropije in visokih stopenj raznih oblik tehnološko ekološkega tveganja.

e. Nužen bo le prehod k ustaljeni, uravnoteženi ekonomiji biosfere. Ta prehod se bo v bodočnosti uveljavil stihijno ali zaradi nemožnosti rasti ali preiščljeno z družbenim spoznanjem o nesmotrnosti takšne rasti. Samo prehod k ustaljeni ekonomiji z ekološko ustrežno tehnologijo lahko zagotavlja minimalni prirast entropije v oblikah, ki je za družbo še najbolj sprejemljiva.

Ekonomija in ekologija

Med njima obstoji odnos konfliktnosti, izključevanje in tudi dopolnjevanje in harmoničnost. Z vidika sistemske primerjave se kažejo razlike in nasprotja med strukturnimi in funkcionalnimi načeli biosfere in ekonomsko-tehnološkega sistema. Na mikroravnini se ta neskladja lahko zdijo manjša, slučajna, prehodna, kot rezultat zgrešenega in ne dovolj ozaveščenega človekovega delovanja. Načelo ekosistemov in biosfere je samoregulirajoče dinamično ravnovesje, načelo sodobnih ekonomskih sistemov pa je rast. Ker se ekonomija odvija znotraj biosfere, je njen del, podsistem, ki je primarno odvisen od nje, zato mora tudi ekonomski sistem prej ali slej prevzeti temeljno strukturno značilnost biosfere.

Dokler ekonomske paradigme trajne rasti ne bo zamenjalo ustaljeno dinamično ravnovesje, toliko časa je neizogiben ontološki, strukturni konflikt med ekonomijo in ekologijo. J. St. Mill je prvi vizionarsko napovedal bodočo nujnost takšnega prehoda. To je bilo drzno nekonvencionalno razmišljanje v času, ko so bile ravno v polnem razmahu produktivne sile industrijske revolucije v sredini 19. stoletja. Več kot 100 let je ta anticipatorska misel morala čakati na svojo renesanso in aktualnost v okviru ekonomskih misli. Pojem ravnovesja je bil sicer vseskozi

prisoten v politični ekonomiji, toda pri tem ni šlo za ravnotežje navzven z zunanji-
mi (eksogenimi) ekološkimi parametri, ampak za ravnotežje med endogenimi
(notranjimi) parametri ekonomskega sistema samega.

Tudi v pogledu produktivnosti je globoko neskladje med ekonomijo in ekosi-
stemi. Storilnost tehnološke ekonomije stalno raste, kar ekološko pomeni, da
stalno raste njena sposobnost koriščenja, spreminjanja vseh preostalih sestavin
biosfere. Storilnost ekosistemov postaja bolj ali manj konstantna oziroma niha
okoli določene vrednosti. Človekova storilnost je ponekod že sposobna, da si
prilasti letni prirast, letno storilnost nekaterih ekosistemov, npr. posek lesa, ulov
rib idr., in s tem že ogroža enostavno reprodukcijo teh ekosistemov oziroma
spiralo njihove storilnosti obrača navzdol. Pri obnovljivih virih mora družba obrz-
dati in uskladiti svojo storilnost s storilno sposobnostjo ekosistemov, da ne bo
zajedla primarne substance enostavne reprodukcije teh virov. Pri neobnovljivih
virih je konflikt z ekonomsko storilnostjo že večji, če se upošteva časovna razsež-
nost. Tempo njihove porabe bi se moral postopoma zmanjševati, ne pa večati.
Izredno pomembno je relativno manjšanje, tj. nadomeščanje s povečanjem reci-
klaže, boljše izrabo oziroma manjšo potrošnjo na proizvod idr. Trenutne meje
rasti se ne vsiljujejo zaradi omejenosti mineralnih virov, ampak bolj zaradi grožnje
onesnaženja in zaradi bremen saniranja in zmanjšanja obstoječe degradacije oko-
lja.

Tretji konflikt obstoji v nepolucijskem funkcioniranju biosfere in polucijski
človeški ekonomiji. Ker gre za tehnološko ekonomijo, ne bo nikdar mogoče
popolnoma izigrati zakona entropije. Da bi človek lahko živel s tem konfliktom,
bo moral postaviti meje nasičenosti biosfere s tehnosfero. Znotraj teh meja se
bodo lahko polno uveljavila vsa antientropijska prizadevanja. V tem smislu so
možnosti za znosni kompromis med tehnizirano ekonomijo in organsko »ekonomi-
jo« biosfere. S tem bi bilo vsaj do neke mere preseženo tisto stanje odtujenosti, ko
vsako področje postavlja svoje merilo nasproti drugemu. Kakovost razmerja med
ekologijo in ekonomijo bo odvisna od ekološkega gibanja, politične volje in ekolo-
gizacije znanstvenega mišljenja in seveda tudi ekonomije.

Nastajanje ekološke paradigme družbenih znanosti

Ekologizacija znanstvenega mišljenja je ena izmed pomembnih teženj v sodob-
ni znanosti in bo vplivala širše ne samo na družbeno funkcijo znanosti sploh,
marveč tudi na celotno intelektualno kulturo naše dobe. Začetki ekologizacije
posamičnih družboslovnih ved ne obstajajo šele od včeraj. Empirična sociološko
ekološka raziskovanja imajo že nekaj desetletno tradicijo in so neposredno pove-
zana z nastankom »human ecology« v začetku 20-ih let med obema vojnama
(Hawley 1950, 1968, 1979, Hauser in Dudley 1959, McKenzie 1968). »Human
ecology« je bila povezana z geografijo, ekonomijo in še posebno s sociologijo.
Hawley (1950) je human ecology razumel primarno sociološko, namreč, da se
ukvarja z organizacijo in razvojem človeške skupnosti. Vprašati pa se moramo, ali
ta obsežna literatura po human ecology uspešno predstavlja ekološko sociologijo?
Mislim, da ne. Njene analize človeške populacije v prostoru, migracijskih proce-
sov, strukture človeških skupnosti so pogosto čisto endogene, tj. notranje sociolo-
ške, ne pa tudi eksogene, tj. ekološko sociološke. Poleg tega pa so še pogosto
ekološke razlage ponazorjene predvsem s predindustrijskimi družbami. V human
ecology kot obliki ekološke sociologije ni vselej metodološko teoretično izvedeno
razločevanje med družbeno notranjimi in ekološko zunanji, eksogenimi spre-
menljivkami. Tako se npr. med ekološke dejavnike uvrščajo tudi ekonomski,
kulturni, tehnični in politični. Kaj je v tem primeru dejansko ekološko, je popolno-
ma zabrisano. Ekološko tako vključuje čisto vse: od posebnih družbenih pa do
zunanjih fizičnih, geografskih, prirodnih parametrov. Ali se s tem ne izgublja ali

vsaj zamegljuje sama temeljna vsebina ekološkega? Mnogi procesi, strukture in odnosi v human ecology so opisani in analizirani s čisto notranjega sociološkega stališča, zato je težko razbrati, v čem bi bil ekološki vidik analize. Tipični družbeni pojavi niso uspešno povezani z ekološkimi spremenljivkami. Zato mislim, da še vedno obstaja teoretski in metodološki problem socioekološke analize na mikro in makroravni.

Ekološka sociologija je stopila v novo kakovostno fazo v sedemdesetih letih, ko se je dejansko povezala z moderno ekološko problematiko. Sociologa Burch (1971) in Michelvan (1970) sta se že v začetku sedemdesetih letih obrnila k razmerju med človeško družbo in biofizičnim okoljem. Iz tega obdobja so pomembna dela avtorjev: Anderson (1976), Buttel (1979), Catton in Dunlap (1978, 1979), Dunlap in Van Liere (1978), Smelser (1979), Catton (1980). Določeno presojo tega stanja pomeni srečanje udeležencev Ameriškega združenja za napredek znanosti v letu 1980, ki je bilo namenjeno paradigmatičnim spremembam v družbenih znanostih pod vplivom ekološke znanosti in nove ekološke stvarnosti (Behavioral Scientist, september-oktober 1980, vol. 24, št. 1). Vse družbene znanosti so se razvijale v zadnjih 250 letih pod vtisom ekonomsko tehnološke rasti in predpostavljajo človekovo izjemnost v biosferi. Dosedanje ekološko nevtralnno ali celo protiekološko paradigmo družbenih znanosti so oblikovali naslednji elementi:

- antropocentričnost, tj. človekova izjemnost in človekova hierarhična gospodovalna pozicija v biosferi;
- ekonomska, znanstveno tehnološka rast;
- ustvaritev možnega izobilja za vse;
- družbeni, kulturni, tehnološki dejavniki so glavne determinante družbenega razvoja, odnos do biofizičnih razmer obstoja in razvoja družbe je bil pozabljen ali pa je bil razumljen kot nebitven;
- znanstveno tehnološki napredek sam ali pa skupaj z družbenimi odnosi (kar je poudarjala zlasti marksistična družbena paradigma) lahko razreši vsa ekološka vprašanja.

Catton in Dunlap (Behavioral Scientist 1980) sta to koncepcijo označila kot »human exemptionalism paradigm« (HEP) nasproti »new ecological paradigm« (NEP). Prva paradigma predpostavlja, ali ima za cilj družbo izobilja, druga pa predvideva družbo postizobilja. Sociologi, ki so mislili in raziskovali znotraj funkcionalističnega ali konfliktnega modela, so po Cattonu in Dunlapu spregledali spremembo ekoloških razmer človeštva. To oceno prav tako lahko razširimo na marksistično usmerjene sociologe. Enzensberger (1973) je med prvimi poskušal pomiriti marksizem z novo ekološko paradigmo.

»Iz tega izhaja vprašanje, ali bo nova ekološka paradigma marksizma imela več skupnega s tradicionalno paradigmo izjemnosti in rasti ali pa z novo ekološko paradigmo« (Catton, Dunlap, Behavioral Scientist 1980, str. 41–42).

Politična ekologija nima tolikšno tradicijo kot human ecology. Ne smemo pa pozabiti, da je Hebert Rudolf že leta 1952, to je 23 let pred Enzensbergom v Social Forces objavil članek Political Ecology, seveda pa njegov način obravnave ni imel takšne družbene kritične, leve ekološke ostrine kot Enzensbergerjev. Politični analizi ekoloških vprašanj in implikacij je bilo dano veliko priznanje s tem, ko je Ophuls (1977) za svojo knjigo o ekologiji in politiki pomanjkanja dobil nagrado Ameriškega združenja za politične vede kot za najboljšo knjigo leta na področju političnih znanosti. Politične analize ekoloških situacij in trendov se vrtijo okoli naslednjih dilem:

- Ali meje rasti niso tudi meje dosedanji politiki, ki je bila politika rasti? Kakšna naj bo potem nova politika?
- Ali rastoča kompleksna ekološka vprašanja silijo v vse večjo državno avtoritarnost in represijo ali pa spodbujajo obrat k večji avtonomiji in produkcijski samozadostnosti regionalnih enot in s tem pospešujejo deregulacijo?

– Ali ekološke materialne omejitve in polucijske posledice vodijo k meddržavnim konfliktom ali pa k večjemu sodelovanju?

– Ali bo materialno pomanjkanje, ki ima ekološki izvor, zaostri socialno neenakost, konflikte in razredne boje, večjo konkurenčnost, tekmovalnost, ali pa bo spodbuda za večje sodelovanje in večjo enakost?

– Ali ekološka vprašanja zaostri stare razredne konflikte ali pa so pritisk na njihovo pospešeno historično razrešitev?

– Ali gre za konservativno etatično kapitalsko ali etatično socialistično ali pa za socialistično, samoupravno politizacijo in razreševanje ekoloških vprašanj?

– Ali ekološka vprašanja in ekološko tvegani tehnološki projekti zahtevajo večjo demokratizacijo politike, večji vpliv javnosti in večjo socializacijo znanosti in stroke ali pa povečana kompleksnost problemov pospešuje ekspertno, scientistično-tehnicistično družbeno odločanje, izolirano od široke demokratične javnosti?

Ekologizacija ekonomske misli ne napreduje z velikimi koraki, kar pa ne pomeni, da posamezniki niso prehiteli svojega časa, razvili novih vidikov, toda nismo mogli omajati prevladujoče ekološko indiferentne ekonomske paradigme. Grunchy A. G. (1947) je predstavil vrsto avtorjev, ki jih imamo lahko za pionirje ekološke ekonomije, ki pa jih danes le malokdo pozna. Zavzemali so se za holistično ekonomijo in bili kritični do ekonomskih modelov svojega časa.

Nobelovec W. Leontief se v svojem pismu o *Academic economics* v reviji *Science* (217, 1982) sprašuje, koliko časa bodo raziskovalci v takih stičnih področjih, kot so demografija, politika, sociologija z ene strani, ter ekologija, medicina, tehnika in druge uporabne fizikalne znanosti na drugi strani, lahko ostali nezaskrbljeni nad blestečo izolacijo, v kateri je sedaj akademska ekonomija. Vse bolj ekološke koncepcije prodirajo v ekonomijo in obratno. Leontiefov pristop h konstruiranju odprtih modelov uporabljajo ekologi, kot sta npr. Hennon in Finn – in obratno: sistemski ekološki pristop k energetiki biosfere G. T. Oduna priteguje pozornost ekonomistov. Naš posvet bo morda skromna spodbuda, da bi blesteča izolacija, o kateri je pisal Leontief, izgubila vsaj nekaj svojega sijaja.

Ekologizacija ekonomske misli je prodirala po treh kanalih: iz zaskrbljenosti zaradi zalog neobnovljivih virov (Stanley Jevons je bil že v šestdesetih letih 19. stoletja zaskrbljen nad izčrpanostjo premoga, toda ni predvidel nafte, ki je bila ravno tedaj odkrita); iz povezave ekonomskih procesov z zakonom entropije (Georgescu-Roegen idr.) ter iz analize družbenih stroškov privatne produkcijske aktivnosti. Napredna družbena in ekonomska misel je od utopičnih socialistov dalje preko Marxa in Engelsa in tudi nekaterih meščanskih ekonomistov (A. C. Pigou, Ezra J. Mishan idr.) opozarjala na družbene stroške, zlasti privatne produkcijske aktivnosti, ki jih naprti celotni družbi. Žal seveda tudi družbena in državna podjetja proizvajajo te družbene stroške, na kar je že opozoril Pigou. Določen sintetični pogled na družbene stroške produkcijske dejavnosti je strnil William Kapp v svojem delu *Social Costs of Private Enterprise*, New York 1950 (ponovna izdaja 1971). V te stroške ni vključil samo ekoloških, čeprav jim je namenil največ prostora, ampak tudi stroške nezaposlenosti, industrijske in socialne patologije, nesreč pri delu ipd. Ta razširjeni ekonomski pristop je potegnil za seboj filozofsko preusmeritev ekonomije, ko se spreminjajo pojmi bogastva, dela, produkcije, razumevanja človeka in narave sploh. Politična ekonomija ne more več biti samo znanost o ekonomskih odnosih v proizvodnji in distribuciji bogastva, ampak mora analizirati tudi entropijo proizvodnje in uživanja tega bogastva. Mora sodelovati pri oblikovanju ekoloških nujnosti in meja proizvodnje tega bogastva in njegove porabe. Ekonomija mora postati tudi ekološka, da bi lahko opravljala občo kritično družbeno funkcijo, primerno sedanjemu času – in to v interesu vsega človeštva. Mora razviti svojo antientropijsko ekološko paradigmo ekonomskega sistema in družbenega razvoja sploh.

LITERATURA:

1. Anderson, C.H., *The Sociology of Survival*, Homewood.: Dorses, 1979.
2. Bernard, L.I., *The significance of environment as a social factor v: Publication of the American Soc. Society No. 16*, 1922.
3. Burch, W.R. Jr., *Daydreams and Nightmares: A Sociological Essay on the American Environment*, New York, Harper and Row 1971.
4. Buttel, F.H., *Environmental sociology: a new paradigm, v: American Sociologist No. 13*, 1987.
5. Catton, William R., Dunlap Riley E., *A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology v: American Behavioral Scientist vol. 24, No. 1*, 1980.
6. Catton, W.R.Jr., *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change*, Urbana: University of Illinois Press 1980.
7. Catton, W.R. Jr. and Dunlap, R.E., *Environmental sociology: a new paradigm, American Sociologist 13*, 1978.
8. Dunlap, Riley E., *Paradigmatic Change in Social Science. From Human Exemptions to an Ecological Paradigm v: American Behavioral Scientist, vol. 24, No. 1*, 1980.
9. Dunlap, R.E. and Catton, W.R., *Environmental sociology, Annual Review of Sociology 5*, 1979.
10. Dunlap, R.E. in Van Liere, K.E., *The «new environmental paradigm»: a propose measuring instrument and preliminary results v: Journal of Environmental Education 9 / Summer*, 1978.
11. Enzensberger, H.M., *Zur Kritik der politischen ökologie, Kursbuch 33*, 1973.
12. Georgescu - Roegen, N., *The Entropy Law and the Economic Process*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1971.
13. Grunchy, A.G., *Modern Economic Thought: The American Contribution*, Englewood Cliff, N.J. Prentice-Hall 1947.
14. Hauser, Philip, Dudley Otis Duncan (eds), *The Study of Population. An Inventory and Apraisal*, The University of Chicago Press 1959.
15. Hawley, Amos H., *Human Ecology. A Theory of Community Structure*, The Ronald Press Company, New York 1950.
16. Hawley, Amos R., *Human Ecology*. Reprint from *International Endyclopedia for the Social Sciences*, vol. IV.
17. Hawley, Amos R. (ed.), *Societal Growth*, The Free Press, New York, London 1979.
18. Kapp, William, *Social Costs of Private Enterprise*, New York 1950.
19. Krutilla, J.V. in Fischer, A.C., *The Economics of Natural Environment: Studies in the Valuation of Commodity and Amenity Resources*, (predelana izdaja), Washington, Resources for the Future 1985.
20. Leontief, W., *Academic economics. Letter to the Editor, Science 217*, 104.
21. Marien, M., *The two visions of post-industrial society, Futures, 9*, 1977.
22. McKenzie, Roderick D., *On Human Ecology* (ed.) and with an introduction by Amos H. Hawley, The University of Chicago Press, Chicago and London 1968.
23. Michan, E.J., *The Cost of Economic Growth*, London, New York Praeger 1967.
24. Michelson, W.H., *Man and His Urban Environmental Reading*, MA: Adison-Wesley 1970.
25. Niesslein, Erwin, *Humane Marktwirtschaft: oekonomische Aspekte der Umweltpolitik*, Freiburg, Hochschul Verlag 1981.
26. Ophuls, W., *Ecology and the Politics of Scarcity*, San Francisco Freeman 1977.
27. Odum J., *Basic Ecology*, CBS College Publishing 1983.
28. Odum, H.T., *Energy, ecology and economics, Ambio 2, 6*, 1973.
29. Odum, H.T., *Environment, Power and Society*, New York, John Wiley and Sons 1971.
30. Odum, H.T., *Systems Ecology*, New York, John Wiley and Sons 1982.
31. Odum, H.T. in Odum E.C., *Energy Basis for Man and Nature*, New York, Mc Graw-Hill 1981.
32. Pirages, D.C., *The New Context for International Relations. Global Ecopolitics*, North Scituate, MA: Duxbury Press 1978.
33. Pigou, A.C., *The Economics of Welfare*, London McMillan 1920.
34. Renshaw, E.F., *The End of Progress: Adjusting to a No-Growth Economy*, North Scituate, MA: Duxbury Press 1976.
35. Ridell, Robert, *Ecodevelopment: economics, ecology and development: an Alternative to Growth Imperative Models*, Farnborough Gower 1981.
36. Rodman, John, *Paradigm Change in Political Science. An Ecological Perspective v: American Behavioral Scientist vol. 24, No. 1*, 1980.
37. Sessions, G., *Anthropocentrism and the environmental crisis, Humboldt J. of Social Relations 2/Fall-Winter/ 1974*.
38. Smelser, N.J., *Energy restrictions, consuptions, and social stratifications v: Unsel C.T. et al. (eds.) Sociopolitical Effects of Energy Use and Policy*, Washington: National Academy of Sciences 1979.

Družbeni razvoj, ekologija in etika razvoja

Veliko število posvetovanj in številni članki o razvoju, družbenih odnosih, ekologiji itd. dokazujejo, da kljub nespremenjenemu naraščanju onesnaževanja okolja nismo našli pravih poti za izhod iz krize. Entropija sistema, katerega del smo mi sami, zaradi vsega tega le še hitreje narašča. Čovek bi si želel več dejanj, manj besed in posvetovanj.

Kako moramo spremeniti svojo dejavnost? Katera teoretična izhodišča so napačna, če so?

Strategijo razvoja in s tem tudi ohranitve in izboljšanja naravnega in z delom ustvarjenega okolja si lahko zamislimo na več ravneh (sociološki, ekonomski, tehnološki), ki se med seboj prostorsko in časovno prepleteni, dinamični. Stalno so v medsebojni interakciji, zato ne dovoljujejo statičnih ali dogmatskih rešitev. Napake se kažejo v neravnotežju pri razvoju družbe kot celote, v njenih notranjih nasprotjih in povečanju notranje napetosti. Le-to se pogosto kaže v nasilju nad naravo, okoljem, saj se le tu napetosti sproščajo, ne da bi bilo potrebno račun ali škodo takoj plačati. Toda računi prihajajo kasneje, z obrestmi in cena takega ravnanja je zelo visoka.

V Jugoslaviji živimo danes preko svojih možnosti. Ob omejenih surovinskih, energetskih in znanstvenih zmogljivostih smo oblikovali družbeni in osebni standard, ki presega tako materialne kot intelektualne rezultate našega dela.

Organizacija dela in življenja v družbi je takšna, da nima vgrajene povratne zveze, ki bi sproti odpravljala odklone iz ravnotežnega stanja. Ker je družba krmiljena, se ne glede na znano smer razvoja in dobro oblikovane cilje (socialistična, samoupravna družba) nagiba iz ene krize v drugo, kot ladja na vihnem morju, ki ji je odpovedal motor.

Po začetku uspešnem razvojnem zagonu smo se zaustavili, v neprestanem lovljenju ravnotežja izgubljammo ustvarjalnost inteligence, energijo, snov. Entropija v družbi eksponencialno raste. Z lastnim delom moramo v naslednjem obdobju (do konca prvega desetletja prihodnjega tisočletja) ustvariti ogromno presežno vrednost, da bi lahko vrnili pretežni del dolgov, ki so nastali zaradi notranjega neučinkovitega razvoja – rekel bi, notranjih izgub trenja.

Ali to pomeni, da bomo morali zaradi tega, ker bomo morali pretežni del presežne vrednosti vračati upnikom v tujini, živeti in preživeti v degradiranem okolju, ob zastareli tehnologiji, brez večjih možnosti za njeno modernizacijo?

Da in ne, je odgovor.

Da, če bodo razmišljanja o nadaljnjem razvoju in vodenju družbe ostala nespremenjena, okovana v stare dileme delavskega razreda o vlogi lastnine in kapitala pri razvoju družbe.

Ne, če bomo prešli iz razmišljanja o družbi, v kateri vladajo razredi, v razmišljanja in udejanjanje družbe, v kateri vladata delo in razum, skladnost in zavest o globoki medsebojni odvisnosti narave, družbe, dela in znanja.

Ko se pripravljamo na ustavne spremembe, se močno poglobljamo in spreminjamo formalne norme. Bojim se, da bo vsebina odnosov ostala ista. Namesto da bi delo – fizično, intelektualno, ustvarjalno ali poustvarjalno – dobilo čast in oblast, se zanju bojujeta upravna in politična birokracija. Žal oba v imenu in za zaščito delavskega razreda Jugoslavije in v tem še posebej za nacionalno suverenost. Nič ne bi bilo narobe, če bi vse to vodilo k višji kakovosti življenja delovnih ljudi in ohranjanju okolja.

* Dr. Peter Novak, redni profesor na Fakulteti za strojništvo v Ljubljani.

Ta zakrinkani boj obeh birokracij je ustvaril sistem odnosov, ki močno prispevajo k zmanjševanju produktivnosti in stalnemu povečevanju entropije družbe.

Zaradi tega je potrebno v Jugoslaviji poleg smotrne organizacije v družbeni nadgradnji spremeniti tudi proizvodnjo, in sicer tako po obsegu, kakor tudi po kakovosti. Proizvodnja, ki služi zadovoljevanju potreb, tipičnih za potrošniško družbo šestdesetih let, se mora umakniti proizvodnji, ki bo omogočala doseganje zastavljenih ciljev kakovosti življenja glede na dane možnosti. Ker je novoustvarjena vrednost manjša od porabe, bomo morali začeti zniževati porabo na tistih področjih, ki najmanj vplivajo na kakovost življenja. Raven družbenega in osebnega standarda bo verjetno morala biti nižja. Pri oblikovanju razvoja moramo etična in socialna vprašanja postaviti na prvo mesto. Odprta vprašanja na tem področju lahko ponazorimo s primerom:

Družbena lastnina je temelj sistema. Pri tem pa obstaja poleg družbene tudi privatna lastnina. Obstaja tuj kapital, vložen pri nas. Pravila, ki veljajo za lastnika tega kapitala, so »kapitalistična«, presežna vrednost – dobiček in kapital – lahko v vsakem trenutku umakne. Za domačega lastnika »kapitala« – podjetje, ki vlaga v drugo podjetje – to ne velja. Podružbljanje je doseglo popolnost. Ta dvoličnost se prenaša tudi na pravice občanov – jugoslovanskih državljanov – ki delajo v tujini ali doma. Prvi lahko gospodarji s svojim kapitalom – prihranki popolnoma svobodno, drugi je omejen. Te razlike povzročajo v družbi globoka etična, moralna in socialna razhajanja. Zaradi tega ni več smotrnega gospodarjenja niti z naravnimi viri niti s človeškimi zmogljivostmi.

Pojem delavskega razreda ni več jasen. Oblast delavskega razreda se izvaja v njegovem imenu, on sam (delavski razred v ožjem pomenu besede – tisti, ki neposredno proizvajajo novo vrednost) pa na to izvajanje nima več velikega vpliva.

Vedno bolj se postavlja v ospredje vprašanje: Ali je družba bodočnosti lahko družba, v kateri bo vladal razred? Ali je delitev družb na razreda na določeni stopnji razvoja sploh še smotrna? Niti delavski razred niti birokracija niti drugi ne morejo obstajati sami za sebe. Prehod v postindustrijsko družbo, družbo, kjer ima znanje vedno večjo vrednost, kjer se fizično delo hitro zmanjšuje, zahteva tudi drugačno organizacijo dela v družbi. Medsebojna odvisnost je vedno večja. Kakovost življenja vseh članov družbe se izravnavata (stanovanje, gospodinjski aparati, prevozna sredstva so dostopna po nizki ceni). Participacija pri odločanju je vedno širša. Torej je v bodoči družbi težko govoriti o prevladi enega razreda nad drugim. Še posebej pa to velja za socialistično samoupravno družbo, ki jo ustvarjamo.

Zato mislimo, da bi bilo potrebno vse dogmatske ostanke o razredni pripadnosti posebej podrobno pretehtati in ugotoviti, ali niso postali zaviralni dejavnik pri oblikovanju sodobne socialistične družbe, ki jo označujejo: visoka učinkovitost, medsebojno tesno sodelovanje in soodvisnost vseh članov družbe, skrb za mlade in stare ter pravilen odnos do okolja, ki se mu vedno bolj prilagajajo tako proizvodnja kakor odnosi v družbi.

Razvoj v svetu neposredno vpliva tudi na razvoj družbe pri nas. Posledice vpetosti Jugoslavije med Vzhod in Zahod, v mednarodno trgovino in seveda posledica lastne neorganiziranosti se kažejo vsepovsod. Zato moramo pri planiranju proizvodnje veliko bolj natančno opredeliti vlogo življenjske dobe izdelkov, reciklaže snovi in energije, vlogo obnovljivih virov itd. Na vsa ta vprašanja moramo dobiti odgovor ne samo z vidika tržnega gospodarstva, ampak z vidika optimizacije delovanja družbe kot celote.

Etična načela vseh, ki odločajo o tokovih snovi, kapitala in znanja, se mora bistveno spremeniti.

Odgovornost, pred katero stoji inteligenca, še posebej tehnična, z razvojem proizvodnih sil omogočiti ekonomsko stabilnost družbe, je večja kot kadarkoli prej v zgodovini naših narodov.

Nihče namreč ne more delavcu zagotoviti dela, ki ga bo mogoče vnovčiti na svetovnem trgu, brez znanja in poznavanja stanja v svetu.

Zato mora razvoj družbe omogočiti popolno svobodo ustvarjanja in takšno organiziranost, da se bo ustvarjalnost vseh (ne samo inteligence) lahko pretvorila v vrednost na trgu.

Glede na omejena sredstva, ki jih imamo za pridobivanje in razvoj znana v najširšem pomenu besede, moramo usmeriti vse sile v najkrajšem času v hitro uporabo »prostega znanja«, v svetu. To je znanje, ki ni vezano na licence, pravice. Kljub temu, da ni vedno najbolj sodobno, nam vendar lahko omogoči, da hitreje prebrodimo desetletni izaostanek ob bistveno manjših vlaganjih v lastni razvoj. Japonska, npr., to jasno dokazuje.

In ob koncu: pravimo, da je človek naše največje bogastvo. Žal je naš delavec v proizvodnji eden najbolj izkoriščanih delavcev v Evropi. Delati mora najmanj za tri ali več članov naše družbe. Tako stanje dolgo ne more trajati. To je etični, sociološki in tudi ekološki problem.

S pomočjo ekonomskih in družboslovnih znanosti moramo prevrednotiti vrednote, o katerih smo včasih menili ali pisali, da so naši cilji. Nove vrednote so v bistvu tudi cilji razvoja družbe. Naj jih ponovimo: nova moralna načela, učinkovitost družbe, svobodna ustvarjalnost, ekološka ozaveščenost in zavest o usodni medsebojni odvisnosti vseh članov družbe med seboj in družbe kot celote od narave.

ŽIVKO PREGL*

Sistemiški regulativi, ekonomske cene in ekološke vrednote

Za temo sekcije Ekologija – ekonomska regulativa je ključno vprašanje, kako učinkovito uresničevati naloge v razmerah, ko med ekonomijo in ekologijo nastaja spoj vrednostnega in naturalnega, ter kako jih uresničevati v povezavi s prizadevanji za tržno gospodarjenje.

Dilema vrednostno – naturalno neposredno izhaja iz potrebe po tesni povezanosti ekonomije in ekologije pri reševanju ekoloških vprašanj.

Ekonomija kot veda je bila pri nas vseskozi po vojni pretežno obremenjena z normativnim in deduktivnim odnosom. Značilno zanjo je bilo pomanjkanje analitičnega instrumentarija in znanja. Kvantitativna in metodološka kultura v njej sta zaostala. Pogosto se je izgubljal smisel za formalno logiko, kar je povzročalo, da je naša sicer pretežno kvalitetna ekonomska misel marsikdaj izgubljala notranjo konsistentnost. Opirala se je na dedukcijo, včasih tudi nenatančno, malo pa na indukcijo, s čimer naj bi posploševala naše konkretne razmere. Veliko bolj se je ukvarjala s tem, kar želimo in kar naj bi bilo, kot pa s tem, kar se v naši družbi v resnici dogaja. Bila je torej normativna in premalo pozitivna veda. Takšni metodološki prijemi v ekonomiji so povzročili tudi to, da imamo na področju ekonomskih raziskovanj le malo timov in malo celovitih projektov. Po drugi strani se je način angažiranja ekonomskega znanja za svetovanje politiki omejeval na to, da so bili znanstveniki občasno vabljeni na sestanke. Toda, če znanost pred tem ni mogla razviti svojega specifičnega raziskovalnega instrumentarija, so znanstveniki na posvetovanjih s politiki lahko sodelovali samo kot občani, ki se za določeno stvar zanimajo, niso pa mogli posredovati svojih raziskovalnih rezultatov, ki bi bili plod uporabe raziskovalne tehnologije. Hkrati so od njih pogosto terjali recepte, ki naj bi s prstom pokazali na konkretne rešitve za posameznosti, s katerimi se je mučila razvojna politika.

Ekologija se je v naših razmerah najprej pojavila kot reakcija na ekološke ekscese, tudi pod vplivom bolj ozaveščenih ekoloških okolij v svetu. Tako je domača ekološka zavest najprej oblikovala verbalno ciljno usmeritev: kaj želi in kakšne so ekološke vrednote. Že pa smo priča naslednjemu koraku, to je deskriptivni obravnavi, ki skuša empirično prikazati določena ekološka dejstva v naših razmerah. Pojavljajo pa se tudi prvi zametki zahtevnejših analitičnih prijemov, ki omogočajo korektnije posploševanje razmer in ugotavljanje njihovega bistva.

Da bi mogli govoriti o »zakonu med ekonomijo in ekologijo« kot podlagi za sistemsko regulativo in ekonomsko politiko, jima je treba poiskati skupni imenovalec: za ekološke vrednote je treba ugotoviti ekonomsko ceno. V določenem delu bo ceno določal trg. Za nekatere ekološke vrednote bomo ekonomske cene določili na podlagi družbenih preferenc. Gre za ceno kot ekvivalent stroškov povrnitve kvalitete določenih sestavin okolja v dopustno kakovost. Lahko gre tudi za ceno kot izraz redkosti določenih virov. Te vrste cen so predmet ekonomske politike in

* Živko Pregl, dipl. ekonomist, izvršni sekretar CK ZKS.

planiranja. Po drugi strani pa lahko za nekatere ekološke vrednote kar takoj ugotovimo, da je njihova cena neskončna. Ne morejo biti predmet nikakršnega »pogajanja«. Takšne cene in njihovo neskončno vrednost mora določati sistemska regulativa, ki je okvir oziroma posoda, v kateri teče dogovarjanje. Nekatere vrednote na ekološkem področju so preprosto neplanibilne in nedotakljive, važno pa je, da so takšne opredelitive stabilne in znane vnaprej. Treba jih je zakonsko kodificirati, pri čemer torej ni dopustna nikakršna »elastika«. V zvezi z njim se kaže opretili na fizično – naturalna merila, kot so najrazličnejši tehnični, zdravstveni, ekološki standardi itd. Morda bi na jugoslovanski ravni kazalo opredeliti takšne minimalne standarde. To je seveda povezano s splošnim stanjem ekološke zavesti v Jugoslaviji. Od tega je odvisna realna možnost, kaj lahko dosežemo. Mnogi avtorji so že oblikovali zamisli o tem, kaj bi lahko reševali in kaj bi bilo treba v Jugoslaviji reševati skupno, na primer skupno metodologijo ocenjevanja onesnaženosti na reki Savi in ocenjevanja ekonomskih stroškov, povezanih s tem. Govor je o potrebi po povezovanju zavarovalnic v posebno panogo ali posebno skupnost zavarovalnih skupnosti, namenjenih poravnavanju morebitne ekološke škode na ravni cele Jugoslavije.

Veliko je še treba narediti za ekonomsko vrednotenje ekoloških dobrin, razviti ekološko računovodstvo na podjetniški ravni in ga vključiti tudi v narodnogospodarske bilance oziroma v integrirani sistem družbenih računov. Od tod naprej je treba razvijati informacijski sistem, njegovo zaokrožitev in »prostorizacijo« (vsem pojavom naj bi dosledno določali koordinate in jih locirali v prostoru). To bo pripeljalo do drugačnega obračuna družbenega proizvoda. Globalno se bo družbeni proizvod zmanjšal, ker bo treba odšteti nekatere stroške, ki jih nismo poznali. To je sicer proces, nasproten tistemu, ki je tudi razvojno zakonit, to je, da se bo družbeni proizvod povečeval in širil na nekatere dejavnosti, predvsem storitve, ki v dosedanem razvoju niso imele narave ustvarjanja družbenega proizvoda. Tudi pri regionalnih obračunih narodno-gospodarskih agregatov (družbeni proizvod, narodni dohodek itd.) lahko pričakujemo drugačne rezultate, kot smo jim priča sedaj. Če bo obračun družbenega proizvoda vključeval tudi ekološko problematiko, se bo ekonomski zemljevid Slovenije in Jugoslavije nekoliko spremenil. Potrebno je razviti analitične metode: ekonometrične modele bo treba zaokrožiti z ekološkimi spremenljivkami. To je tudi možnost, da bomo uspešno izpeljali preizkušanje treh variant, o katerih je govorila problemska konferenca SZDL. Na tej podlagi lahko dojamemo celoto posledic takšne ali drugačne variante. Izbor je opravljen – o tem ni dvoma. V celoti pa vseh posledic še nismo izračunali.

Nekaj besed o naravi sistemske regulacije in ekonomske politike glede na potrebo po bolj razširjenem trgu in demokraciji. Regulativo in ekonomsko politiko na tem področju je treba gledati v luči splošno spoznane potrebe po deregulaciji našega ekonomskega sistema in ekonomske politike. Za to obstajajo pomembne zahteve in razlogi. Družbenoekonomske odnose je treba uskladiti s proizvodjalnimi silami. Deregulacija kot pomembna značilnost spreminjanja sistema in ekonomske politike pomeni, da moramo opraviti prenos instrumentov iz vzvodov, s katerimi želimo ukrepati, od najrazličnejših okvirov, predpisov, kriterijev, omejitev itd. na cene in s tem na ekonomske motive vseh, ki v okolju delamo. V bistvu je to pot odpravljanja neskladja med makro cilji in vrednotami na eni in realnimi mikro motivi slehernega od nas na drugi strani. Temeljni namen združenega dela je namreč ustvarjanje dohodka, in če nam v zvezi s tem iz ekoloških razlogov nekaj ni všeč, moramo potrebne korekcije pripeljati do kalkulacije sleherne organizacije združenega dela. Ni torej dovolj da se trudimo s prepričevanjem, naj organizacije združenega dela upoštevajo in razumejo ekološke potrebe in naj prevzamejo del družbene odgovornosti za okolje. To morajo povsem konkretno občutiti v strukturi svoje cene.

To so ekonomski vzvodi, s katerimi smo lahko uspešnejši v urbanistični politiki in tudi na komunalnem področju. Ne podcenjujem pomena politične akcije, oza-

veščanja in vzgoje. Res je, da ni mogoče vsega predpisati in vsega izračunati. Vendarle pa je važno, da realno odmerimo, kaj je v danih razmerah težiščna smer razvoja in aktivnosti, kaj pa je tisto, kar je dopolnilno. Vsi ti ukrepi morajo najti svoje mesto v celovitem planiranju (ekonomskem, prostorskem, socialnem). Sleherno plansko nalogo je treba definirati s teh treh ključnih vidikov. Nujno pa jo je tudi dosledno ekonomsko ovrednotiti in jo vpeljati v vse vrste ekonomske politike: v zunanjetrgovinsko, davčno, v kontrolo cen, kjer je ta nujna itd. To filozofijo je treba pripeljati tudi v investicijsko politiko.

Važen se mi zdi pomen javnosti, saj je eden ključnih faktorjev pravne države. Javnost preprečuje, da bi širokogrudno delili odpustke pri realizaciji ekoloških ciljev in obveznosti. Opora na ekonomske vzvode v ekološki politiki se mi zdi važna zato, ker je v naravi ekonomske motivacije in sankcije to, da tisti, na kogar deluje ekonomska prisila, preseže okvir svojih zmogljivosti, ki se mu dandanes zdi resnično nepremagljiv. Če skušamo podjetja samo prepričevati, kako naj se obnašajo, da bodo bolj sledila našim ekološkim ciljem, bodo našla tisoče in tisoče razlogov za to, da ni mogoče delati drugače kot doslej. In verjela bodo sama sebi. Tudi mi bi v njihovi koži govorili tako. Če pa se ekološka politika neizprosno opre na ekonomske vzvode, bodo podjetja našla tisoč notranjih rezerv in tisoč načinov, da v imenu realizacije lastnega materialnega motiva najdejo nove rešitve tudi za ekologijo. Teh načinov res še ne poznajo in jih ne bodo spoznala, dokler ne bodo k temu ekonomsko prisiljena.

Za deregulativno naravo ekonomske politike na ekološkem področju govorijo tudi materialni razlogi. Pred gospodarstvo se postavlja kopica novih stroškov: višji stroški gospodarske infrastrukture (energija, transport, informatika), novi stroški za boljše kadre in znanje, novi stroški za investicije in izvoz, stroški investicij v okolje. Kakšna proizvodnja lahko prenese kopičenje novih in novih dodatnih in dodatnih stroškov? Edini možni izhod je inovativna družba in proizvodnja, ki je prožna po svoji velikostni sestavi ter ki v sestavi svoje cene pušča prostor za večji delež znanja in se opira na večji delež dodatne vrednosti. Gre torej za to, da realne ekološke omejitve vgradimo v gospodarjenje po poti, ki bo spodbujala iniciativo in krepila socialistično podjetništvo. Kot je ekologija strošek, pa je hkrati tudi trg za nove proizvode in storitve. Je lahko vir za preživljanje mnogih proizvajalcev, izziv za tehnološki napredek, znanost in ustvarjalnost.

RASTO OVIN*

Zunanji učinki in ekonomska politika

Hkrati z naraščanjem cen energije in surovin v začetku sedemdesetih let je tudi med ekonomiste vse močnejše prodiralo spoznanje o omejenosti teh virov, s čimer se bo treba v bližnji prihodnosti sprijazniti. Nujno se je ta razprava razširila tudi na celoten sistem naravnih virov, ki nas obdajajo in ki omogočajo naš obstanek na planetu. V ekonomski politiki, o čemer bomo govorili v tem prispevku, zasledimo v teh letih številne razprave v najuglednejših revijah in drugih publikacijah, ki so se jih udeleževali mnogi priznani ekonomisti (J. M. Buchannan, T. H. Tietenberg, M. Baumol, H. Oates in drugi). Te razprave in objavljena dela so vplivali na ekonomsko politiko v razvitih državah. Razviti postopki usklajevanja interesov,

* Dr. Rasto Ovin, docent na Visoki ekonomsko komercialni šoli v Mariboru.

ukrepanja in nadziranje so omogočili, da poznajo in uporabljajo danes v teh državah dokaj razčlenjen sistem sankcij in spodbud pri varstvu okolja pred učinki eksponencialne kvantitativne gospodarske rasti. Dosegli so tudi že mnoge rezultate (zmanjšanje porabe energije in surovin, ekološko primerni proizvodi, splošni dvig ekološke zavesti itd.).

Ob tem pa so razprave ekonomistov o ekonomskih vidikih družbene skrbi za okolje v strokovni javnosti postale vse redkeje. Očitno je tako, ker so osnovni ekonomski pogledi o tem že razčiščeni, o ukrepih pa odločajo politiki. Neizprosni podatki o propadanju okolja danes tudi pri nas dramijo vse širši krog ljudi. Avtomatična reakcija, naj škodo odpravijo tisti, ki jo povzročajo, kmalu zadene ob materialno dejstvo, da je sposobnost naših onesnaževalcev, da bi sami nosili tovrstne družbene stroške, ki jih s svojo dejavnostjo povzročajo, za to mnogo premajhna. Tako nas lastno spoznanje o ogroženosti okolja in vse bolj tehnološka ter tudi potrošna merila iz sosednjih razvitih držav silijo v ukrepanje, za kar pa nismo materialno sposobni. Ob tem pa tudi gospodarski sistem in ekonomska politika ne razpolagata z ustreznimi postopki, kanali in sredstvi za reprodukcijo racionalnih gospodarskih odnosov, kaj šele s takšnimi, ki bi jih lahko učinkovito uporabili pri varstvu okolja.

To so razlogi, zaradi katerih je po mojem mnenju razpravo o znanih in tudi posebnih ekonomskih dejstvih pri nas še smiselno odpirati in zaradi katerih že tudi lep čas ne bo sklenjena. Na začetku razprave poudarjam nekatere domneve, na katerih bo temeljila nadaljnja obravnava tega vprašanja.

1. Zunanji učinki, ki so problem ekonomske politike, so negativni zunanji učinki. V ekonomskem jeziku povedano, gre pri negativnih zunanjih učinkih za razliko med ekonomsko racionalnostjo podjetja in družbeno (tudi gospodarsko) racionalnostjo oziroma za razmerje med podjetniškim produktom in stroški na eni strani ter družbeno koristjo in stroški na drugi strani;

2. Negativni zunanji učinki se lahko zmanjšajo ali odpravijo, še preden intervenira država kot nosilec ekonomske politike.

Ti možnosti sta predvsem neposreden dogovor med povzročevalci tovrstnih negativnih učinkov in oškodovanci ter nastanek tržne kooperacije (npr. recikliranje odpadkov). To bomo v naši razpravi zanemarili.

3. Od skupin instrumentov multilateralne ekonomske politike bomo iz obravnave izvzeli pretežno stimulativen instrumentarij denarno-posojilne politike ter se močneje posvetili restriktivnim učinkom instrumentov fiskalne politike (davki) ter instrumentom direktne kontrole (obseg emisij, proizvodnje, lokacija naložb itd.).

4. Tudi najboljši sistem materialnih sankcij za onesnaževalce kaže le na skrb za obremenjevanje okolja, ne zagotavlja pa njegovega obnavljanja. Razporejanja sredstev, pridobljenih z davčno in neposredno konfiskacijo od povzročiteljev škod, v našem prispevku prav tako ne bomo obravnavali.

5. Med dejavnostmi, ki ogrožajo okolje, je fizična produkcija najpomembnejša, še zdaleč pa ni edina (tu so še: transport, trgovina, turizem itd.). V tem referatu smo pozornost usmerili le na fizično produkcijo.

6. Gotovo je najbolj kočljiva zadeva pri uvajanju omejitev za uničevalce okolja merjenje in ovrednotenje negativnih zunanjih učinkov, ki jih sproščajo v okolje; za tem pa tudi nadziranje in spremljanje učinkov ukrepov. Predpostavljali bomo, da nosilec ekonomske politike razpolaga z ustreznimi postopki meritev, nadzora in sankcij.

1. Internalizacija kot načelo ekonomske politike

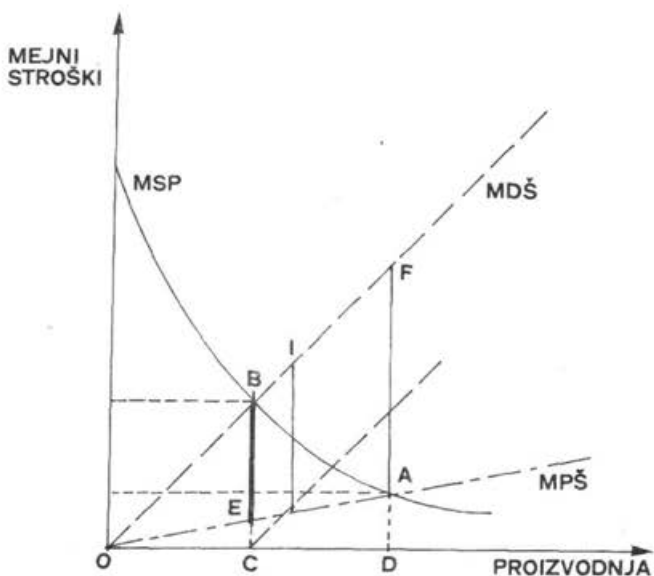
7. Internalizacija pomeni »ponotranjanje« učinkov, ki jih s svojo dejavnostjo v okolje sprožajo producenti. S stališča podjetja deluje internalizacija (prej) zunanjih negativnih učinkov na povečanje stroškov poslovanja. V klasičnem smislu

pojmovano okolje kot prosto razpoložljiva dobrina dobi s tem za podjetje lastnosti ekonomske dobrine, ki ima tudi svojo ceno in s tem intenzivnost njegove »uporabe« vpliva na podjetniško kalkulacijo.

8. Alibi za državno intervencijo je razlika v širini obzorja: medtem ko podjetje izpolnjuje le svoje (podjetniške) cilje, ima država (nosilec ekonomske politike) pregled nad celotnim sistemom družbenoekonomskih ciljev.

1.1 Davčna politika

9. Pri dimenzioniranju davkov običajno izhajamo iz domnev Pigoujeve teorije družbe blagostanja. Po njem je razlog za ukrepanje razlika med podjetniškimi in družbenimi mejnimi stroški oziroma škodo in koristjo. Optimalno davčno breme je tisto, ki izenači razmerje med omenjenimi agregati. To lahko nazorno prikazemo grafično:

Pri tem so MSP mejni stroški preprečevanja škodljive emisije. MDS mejna družbena škoda in MPŠ mejna podjetniška škoda. Predpostavili smo:

- da količina škodljivih emisij narašča hkrati s proizvodnjo;
- da se s povečevanjem proizvodnje mejni stroški preprečevanja škodljive emisije na enoto zmanjšujejo;
- da ima od škodljivih emisij škodo tudi podjetje samo (del negativnih učinkov je notranjih).

Po prikazanem je v odsotnosti državne intervencije pričakovati, da bo podjetje za odpravo škodljivih emisij vkalkuliralo stroške v višini DA. Pri tem je ob škodi drugi element »trade-off« seveda doseženi proizvod - OD.

Družba pa vrednoti svojo korist oziroma škodo od določene proizvodnje drugače - OC. Na tej ravni proizvodnje pa so mejni stroški podjetja za preprečevanje škodljivih emisij dosti višji - CB.

10. Družbeni optimum je v točki B, kjer so izenačeni mejni stroški za preprečevanje škodljivih emisij (oprema, vzdrževanje čistilnih naprav itd.). Ob domnevi, da bo podjetje še naprej za svoje stroške odpravljalo škodo, ki jo ima na določeni ravni proizvodnje od lastnih emisij, država predpiše davek v višini razlike med mejno podjetniško škodo in mejno družbeno škodo. Na višji ravni onesnaženja, npr. v točki D, bi davek pomenil razdaljo AF. Ekonomski izračun bo torej silil podjetja, da bodo pristajala na povečanju lastnih izdatkov za preprečevanje emisije, in to dokler ne bodo dosegla ravni onesnaženja, ki je za družbo še sprejemljiva (B).

11. S takšno intervencijo oziroma lokacijo optimuma (točke B) nosilec ekonomske politike seveda prevzema odgovornost za vzdrževanje konkurenčne sposobnosti določene proizvodnje. Stvar politične odločitve je, ali bo družba prevzela odgovornost za nekoliko večje škodljive emisije in bo tako na nižji splošni ravni učinkovitosti proizvodnje pristala na svoj optimum v točki I. To ne pomeni nič drugega kot to, da bi »priznala« linijo mejne škode podjetju J.

1.2 Instrumenti direktne kontrole

12. Najpogosteje uporabljeni instrumenti direktne kontrole za zmanjševanje in preprečevanje škodljivih emisij so¹:

- norme, kot določena absolutna vrednost škodljive emisije, ki jo lahko doseže proizvajalec določenega proizvoda;
- predpisi, ki zahtevajo zmanjševanje škodljivih emisij na enoto proizvoda;
- predpisana raven tehnologije;
- omejena uporaba ekološko škodljivih inputov;
- omejitve količine proizvodnje;
- lokacijske omejitve itd.

13. Prikazani instrumenti direktne kontrole se uporabljajo pogosteje, in to predvsem iz naslednjih razlogov:

- natančneje kot pri davkih jih je (tudi v medsebojni kombinaciji) moč uporabiti v konkretnih primerih;
- reakcija podjetij na omejitve je hitrejša ter jo zagotovimo tudi, ko se le-ta ne bi dovolj ali pa sploh ne prilagodila davčni prisili (npr. monopolisti);
- v primerjavi z davčnimi mehanizmi je ukrepanje v obliki neposrednih omejitev enostavnejše.

14. Pojavi se vprašanje, kateri od obeh prikazanih skupin ekonomske politike naj da država prednost? Za neposredne omejitve velja predvsem to, da so s stališča podjetij konkretnije in stabilnejše. Pozitivno je tudi to, da usmerijo pozornost podjetij na realni proizvod, ne pa kot davki, ki silijo podjetja predvsem v iskanje rezerv v izračunih. Poleg tega je treba upoštevati splošno nerazpoloženost proizvajalcev do konfiskacije davkov.

15. V primerjavi z nosilci ekonomske politike ekonomisti vendarle dajemo prednost davkom pred neposrednimi omejitvami. Dejstvo je namreč, da davki vplivajo na prilagajanje podjetij kot spremembe razmerij cen, ki izražajo redkost dobrin. To povzroči pozitivne premike v smeri družbenoekonomskega optimuma Paretovega tipa in optimalno uporabo produkcijskih faktorjev. Tega neposredne omejitve ne zagotavljajo, saj (še posebno za nova podjetja) zapirajo gospodarski prostor; podjetja, ki predpisanih limitov ne dosegajo, pustijo neprizadeta, pobudo za tehnični napredek namesto proizvajalcev prevzema država itd. Pogosto pa je tudi stališče, da je treba vztrajati pri davkih, saj le-ti pomagajo ponovno vzpostaviti Paretov optimum, ki je bil porušen z vrzeljo med družbenimi in podjetniškimi mejnimi stroški pri določeni proizvodnji. To pa je boljše, kot se izpostaviti tvega-

¹ H. Siebet. – Analyse der Instrumente der Umweltpolitik – Göttingen 1976, str. 65.

nju entropije pri državni intervenciji in nadzoru, s katerim imajo v razvitih deželah slabše izkušnje.

2. Zunanji učinki in ekonomska politika v jugoslovanskih razmerah

16. Pomanjkljivosti prikazanih teoretičnih stališč izhajajo iz gospodarskih resničnosti, ki jo živijo tudi v razvitih državah: nepopolna gospodarska tekma, izogibanje podjetij omejitvam na vse možne načine, velikokrat neučinkovito postavljanje standardov in neučinkovit nadzor itd. V jugoslovanskih razmerah smo priča vsem tem težavam pri ekonomsko-političnem ukrepanju za varstvo okolja, in to še v kombinaciji s povsem sistemsko neučinkovitostjo gospodarskega sistema in ekonomske politike. Opozorili bomo na nekatera dejstva, ki po našem mnenju najmočneje določajo možnosti ekonomske politike za zmanjševanje negativnih zunanjih učinkov pri nas.

2.1 Tržna struktura in odzivanje proizvajalcev na ukrepe

17. Pri nas so vzpostavljene idealne razmere za nastanek monopolnih in monopolu podobnih tržnih oblik. Na eni strani je to splošna zaprtost gospodarskega prostora v sistemskem smislu (borna izbira oblik za ustanavljanje novih producentov) in tudi v regionalnem smislu (splošna priljubljenost raznih oblik omejevanja uvoza, povečevanje razlik v razvitosti med regijami zaradi neučinkovite strukturne politike). Na drugi strani pa imamo sistem delitve proizvoda, ki omogoča, da se najrazličnejši porabniki proizvoda razmnožujejo mnogo hitreje kot pa njegovi ustvarjalci. V takih, z neuravnovešenim razvojem povzročenih razmerah, država priliva olje na ogenj s socialnim skrbstvom za cele dejavnosti in področja, ki jih je spočela v epruveti in ki danes živijo pravzaprav le od tega, da je moč z raznimi emisijami »ustvarjati« dovolj velik navidezni proizvod, da lahko tudi oni pridejo do svojega deleža.

18. Mnogi ekonomisti teoretiki (npr. J. M. Buchannan) menijo, da uvajanje davčnih obremenitev za proizvajalce, ki se obnašajo monopolno, lahko le še poveča že obstoječi odklon družbenoekonomskega optimuma. Ta je v tem, da takšna podjetja oskrbujejo tržišče s suboptimalnimi količinami proizvodov, kar se ustrezno kaže na ravni cen, ki je nad podjetniškimi mejnimi stroški. Poslabšanje družbenoekonomskega optimuma pa je v tem, ker se zaradi davčnih ukrepov obseg proizvodnje še zmanjša. Pri tem se seveda predpostavlja, da to zmanjšanje povzroči večjo družbeno škodo, kot je korist zaradi tako zmanjšanih škodljivih emisij.

19. Obstajajo pa tudi drugačni pogledi, katerih zastopniki zatrjujejo, da se bodo tudi monopolisti prilagajali davčnim ukrepom le na ustrezni (večji) ravni cen (H. Siebert). Opozarjajo na to, da je pričakovati izboljšanje optimuma pri varstvu okolja, saj država z višjimi davki v tem primeru meri na zmanjšanje škodljivih emisij, medtem ko so protimonopolni ukrepi predmet druge (antimonopolne politike), kjer se poskuša nevtralizirati monopolistična renta.

20. V teh razpravah je govor o monopolistih, katerih nastanek so omogočile pretežno tržne razmere. Ker ovirajo doseganje družbenoekonomskega optimuma, jim nosilec ekonomske politike večinoma ni naklonjen. Tako je tudi smiselno pričakovati, da se bodo monopolisti poskušali prilagajati postavljenim davčnim obremenitvam ter ne bodo žrtvovali spopada z državno regulativo, ker bi to lahko ogrozilo njihove privilegije, ki si jih pridobijo z monopolno rento.

21. S stališča ekonomskopolitičnega ukrepanja so stvari drugačne, če imamo opraviti z monopolisti, ki so nastali kot posledica neusklajene razvojne in strukturne politike. Država takšne monopoliste zaščiti z raznimi ukrepi, le-ti pa ta občutek varnosti »v kalkilirajo« kot element za uveljavljanje monopolne rente. Pri ukrepa-

nju v takih razmerah se nosilec ekonomske politike srečuje z monopolistom 1. stopnje, ki na omejevalne ukrepe skuša reagirati kot enakopraven subjekt ekonomske politike. Običajno takšni monopolisti opozarjajo na ogrožanje širših družbenih interesov in ciljev, kot so potrebe po nadomeščanju uvoza (ki pa je omejen zaradi njih, ki proizvajajo z višjimi stroški), večanju izvoza, skrbi za vzdrževanje ravni zaposlenosti itd. V takih razmerah monopolisti – onesnaževalci – ne bodo čutili potrebe po prilagajanju, temveč pričakujejo, da se bodo z njihovo dejavnostjo povzročeni družbeni stroški razprostrli med preostale subjekte v gospodarstvu (tudi oškodovance)² v obliki ekološkega davka.

2.2 Raven učinkovitosti in akumulacije

22. Po eni od ekonomskih zakonitosti podjetja večinoma prilagajajo strukturo proizvodnje ravni akumulacije, ki jo dosegajo. Pri tem ni mišljena le od podjetja ustvarjena raven akumulacije, temveč splošna družbena naklonjenost do nje, ki se izraža z mehanizmi gospodarskega sistema in ekonomske politike (samostojnost podjetij, sistem delitve, možnosti razpolaganja z ustvarjenim produktom itd.). Čim ugodnejši in stabilnejši bo položaj podjetij pri razpolaganju z ustvarjeno akumulacijo, tem bolj bodo le-ta težila (še posebno v splošno stabilnih razmerah) k rasti, razvoju tehnologije itd. Tržne razmere, v katerih ustvarjajo presežno vrednost, bodo tako za proizvajalce pomembna funkcija ter se jim bodo poskušala zato prilagajati. Pomembno za ekonomsko politiko za zaščito okolja bo težnja podjetij, da sledijo tehnološkemu razvoju (čistejša tehnologija, ki vsebuje že tudi sinergijski učinek pritiskov javnosti v deželah konkurentov) ter njihova odzivnost na tovrstne korekcije cen virov.

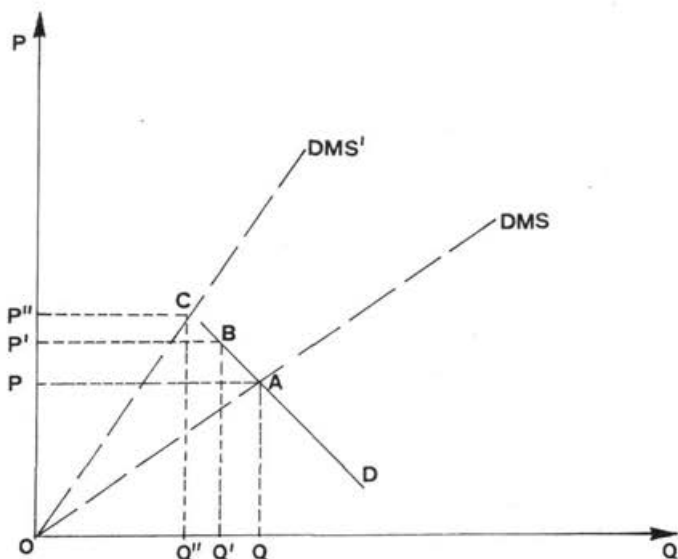
23. Ker se pri ukrepah davčne politike povezujeta učinka realnih omejitev (škodljive emisije) in finančnih sankcij, ni vseeno, kakšna je raven učinkovitosti proizvodnje. V tem pogledu je za ukrepanje z ekonomsko politiko najmanj zaželeno stanje, pri katerem proizvajalci kljub nižji ravni proizvodnje od optimalne emitirajo s stališča družbenih stroškov preveliko količino škodljivih snovi (zastarela tehnologija), ob tem pa z bornim prihodkom komaj pokrivajo stroške enostavne reprodukcije. Takšno stanje prikazujemo v naslednji sliki: (glej str. 95).

kjer so P cene, Q proizvodnja, D povpraševanje. Glede na stanje sodobne tehnologije je uravnovešeno razmerje med družbenimi mejnimi (DMS) in podjetniškimi mejnimi stroški v sečišču z linijo povpraševanja v točki A . Zastarela tehnologija v prikazanem primeru povzroča na enoto proizvodnje mnogo več škodljivih emisij, zaradi česar so tudi družbeni mejni stroški na enoto proizvoda večji (DMS'). Povpraševanje pristaja zaradi tržnih razmer na ceno, ki je P' pri suboptimalni količini proizvodnje Q' in je na njene nadaljnje spremembe sposobno reagirati elastično v smislu spreminjanja svoje proizvodnje. Če sedaj z davki ali z omejitvami zmanjšamo količino škodljivih emisij, se zmanjšanje proizvodnje na W'' kaže na povečanju cen na P'' . Ker na to povišanje povpraševanja ne pristane, linije DMS, producentovih cen oziroma stroškov in povpraševanja nimajo več stičišča. V tem primeru je odločitev nosilca ekonomske politike politična, in to, da ali pokriva del stroškov proizvajalca za odpravljanje škodljivih emisij ali pa popusti pri zahtevi za zmanjšnje škodljivih emisij.

24. V prikazani dilemi mora nosilec ekonomske politike razmisliti o ukinitvi proizvodnje proizvoda proizvajalca z opisanimi težavami. Do le-te naj bi prišlo takrat, ko v nobenem možnem obsegu proizvodnje družbena celotna korist ne presega družbenih celotnih stroškov.

25. Možno ravnanje nosilca ekonomske politike je tudi, da določeno proizvod-

² T. im. Coasov teorem: oškodovanci imajo od proizvajalca-onesnaževalca tudi svoje koristi (produkt, zaposlenost itd.), zato naj sodelujejo pri odpravljanju škodljivih emisij.

njo subvencionira, ker ji pripisuje strateški pomen. Pri tem pa ni vseeno, kakšno je poslovanje preostalih subjektov. Če le-to poteka normalno, bo država prerazdelila za te namene od učinkovitih proizvajalcev, najraje v dejavnostih, ki so porabniki problematične proizvodnje. Če pa večina gospodarskih subjektov v gospodarskem prostoru posluje na meji rentabilnosti naložb, pa državi ne preostane drugega, kot da se sprizani s hitrejšim propadanjem okolja.

Sklepne ugotovitve

V gospodarski resničnosti je ta dilema mnogo težje rešljiva kot izhaja iz tega prikaza možnih variant za ukrepanje v ekonomski politiki. Na nizki ravni zavesti ljudi se s prikazanimi dilemami spopada nosilec ekonomske politike bolj ali manj sam ter se mu ni treba bati razburjenja javnosti, kar velja še posebno za kratkoročne napačne odločitve. Ko pa deluje ob višji stopnji informiranosti in zavesti ljudi, postane njegova naloga polna vprašanj, ki so s sredstvi ekonomske politike komaj rešljiva. Temeljno nerešeno vprašanje v takšnih razmerah, kot smo jih opisali in ki so močno podobne našim, je: od kod oziroma komu vzeti del proizvoda, s katerim bi lahko (postopoma) začeli nadomeščati škodo, povzročeno okolju? Ali dobiti ta proizvod od proizvajalcev, ki z zastarelo opremo životarijo na robu rdečih števil? Ali z uvedbo globalnega ekološkega davka še poslabšati že ogroženo življenjsko raven? Ali iti v politiko zadolžitvev proračuna ali kar celega gospodarstva? Iz česa bi lahko gospodarstvo v stanju, v kakršnem je naše, ta posojila vračalo, kdo bi jih sploh dal?

Mnogo poznavalcev ekološke problematike pri nas se ne strinja s tezami ekonomistov, po katerih je vprašanje v temelju rešljivo le s prehodom na ekonomsko vrednotenje okolja. Ob izkušnjah, ki jih imamo s počasnostjo družbenih sprememb pri nas, bi to pomenilo, da se razmere še nekaj časa ne bi spremenile,

medtem ko podatki o ogroženosti našega okolja že kažejo na kritično stanje. Verjetno je potem smiselno vztrajati pri embargu za nove ekološko napačne razvojne odločitve, predlagane rešitve za sedanje stanje pa raje interdisciplinarno preverjati, kot pa zaradi nemoči uma klicati h »kulturni revoluciji«.

ANDREJ HORVAT*

Obdavčitev energije in surovin

(namesto obdavčenja presežkov v proizvodnji in deleža dela)

»Potem ko je pregnal Boga iz družbe, poskuša visokoentropijski materialistični vrednostni sistem preskrbeti nebesa. Stvarnost smo zreducirali na to, kar se da meriti, kvantificirati in preverjati. Odrekli smo se kvalitativnemu, duhovnemu, metafizičnemu. Uživali smo v pojmih materialnega napredka, učinkovitosti in specializacije ter jim dajali prednost pred vsemi drugimi vrednotami.

V tem procesu smo uničili družino, skupnost in tradicijo. Opustili smo vse absolutne, razen absolutne vere v našo sposobnost preseči vse meje naše fizične dejavnosti. Sedaj postajata naš svetovni nazor in naš družbeni sistem žrtvi procesa, ki ju je ustvaril. Vsak dan sami doživljamo resnico, ki so jo biologi poznali že dolgo časa: organizem ne more dolgo preživeti v okolju svojih lastnih odpadkov.« (J. Rifkin)

Ekologija kot specifična disciplina se ne nanaša na skupnost in ljudstva, katerih produkcijski način nima takšne stopnje »razvitosti«, da bi imel trajne in nepopravljive učinke na okolje. Saj se nam zdijo naravni viri neskončni, sled človeške dejavnosti pa zanemarljiva. Ekologija se pojavi kot ločena disciplina šele, ko ekonomska dejavnost uniči ali trajno pretrese bivalno okolje in s tem onemogoči nadaljevanje same ekonomske dejavnosti, brž ko v bivalnem okolju proizvede spremembe, ki pretresejo njene račune. Torej se ekologija in njena racionalnost povsem razlikuje od ekonomske racionalnosti. Odkriva nam, da ekonomsko prizadevanje po večanju produkcije povzroči, da po določeni stopnji donosi postajajo negativni in produkcija v bistvu za svoj potek porabi (uniči) več kot proizvede. V tem se kaže tudi paradoks ekonomskega sistema: z rastočo produkcijo hoče odpraviti pomanjkanje, ki je nastalo prav zaradi rasti produkcije.

Ekonomistična logika in njegov ratio sta s »simpatičnim« cinizmom izraženi v temle Keynesovem stavku: »V daljšem obdobju bomo vsi mrtvi«, s čimer je hotel povedati, da časovno obzorje ekonomistov ne seže prek deset ali dvajset prihodnjih let. Temeljna razmerja z naravo so prvi pogoj ekonomske dejavnosti in vsi, ki so ugotavljali, da so ta razmerja zaradi nadaljnje in dosedanje objektivizacije narave, ki samo daje oz. se iz nje lahko brezmejno jemlje, prišla v krizo, so bili razglašeni za reakcionarje in neodgovorneže, regresivce. Še ko je zaznala ničelno točko rasti fizične potrošnje.

Po dogmi liberalne (ali neoliberalne) ekonomije pomeni povečanje cen, ki je posledica pomanjkanja, povečanje produkcije redkih dobrin. Vendar pa to aplicira predpostavko, da je redke dobrine mogoče producirati.

Toda obstaja (predvsem po letu 1960) pomanjkanje dobrin, ki so redke, ker so pač redke in jih ni mogoče proizvesti. To so na primer prostor, voda, zrak, naravna plodnost tal, vedno večje število surovin. Ko postanejo ti dejavniki, ki smo jih do sedaj imeli za »proste« in kot take za neekonomske, redkejši, jih ni mogoče producirati v večjih količinah ne glede na ceno, ki bi jim jo lahko postavili. Če je torej okolje svobodna dobrina, preprosto ni sestavni del ekonomskih procesov,

* Andrej Horvat, študent Ekonomske fakultete Borisa Kidriča v Ljubljani.

temveč zgolj materialni (naravni) temelj gospodarjenja, njegov zunanji, neodvisen pogoj, ki je ravnodušen do ekoloških posledic ekonomskih procesov. Brezplačna uporaba naravnega okolja je zato temeljni ekonomsko posredovani vzrok njegove enostranske, škodljive uporabe in izrabe, njegove naraščajoče entropije. Pri tem je tudi izredno pomembno, kdo kviri naravno okolje in koga zadevajo obremenitve, kdo bo poravnal stroške, ki ob tem nastanejo. Bistvo tržnega uravnavanja je v tem, da ima okolje zaradi svoje uporabne vrednosti tudi svojo menjalno vrednost oz. ceno, ki vpliva na alokativne, distributivne in selektivne alternativne produkcijske odločitve.

Nekateri ekonomisti so opazili, da človek ne more niti ustvariti niti uničiti materije ali energije, resnico, ki izhaja iz načela o ohranitvi, najprej vzpostavljenega v mehaniki, in je bilo kasneje sprejeto kot prvi zakon termodinamike. S tem načelom smo torej še vedno v mehaniki in za modernega ekonomista je vse v redu, ko dokazuje, da človek lahko producira vrednost zgolj s preurejanjem stvari. Nenavadno je seveda, da se zdi, da ni nihče v teh poziciji odkril očitnega paradoksa: zakaj potem človek ne more preurediti pepela in dima, ki ju ustvarja ogenj, da bi tako rekonstruiral prvotno klado? Tako dejansko zopet prihajamo do nekakšne revizije fiziokratskega načina razmišljanja.

MODEL

Poskusov za ekonomski model, ki bi zadovoljil tako ekologe kot ekonomiste, je danes v svetu kar nekaj, čeprav so dostikrat pisani v precej »utopističnem« duhu, ki je za današnjega homohedonicusa že a priori nesprejemljiv. Predstavil bi model skupine znanstvenikov najrazličnejših branž, ki dela v okviru avstrijske zvezne vlade, katerega sta kot avtorja podpisala H. P. Aubauer in G. Bruckmann.

Temeljna razmišljanja

Čedalje več je pokazatelj, da pri sedANJI brezposelnosti ne gre niti za konjunktorno niti za strukturno, temveč za sistemsko nujno brezposelnost in da bo ta brezposelnost še občutneje rasla z nepredvidljivimi socialnimi posledicami.

Ekološka problematika bi lahko dala povod tudi za neprimerno usodnejše konsekvence. Do sredine tega stoletja so si kaj malo razbijali glavo s stranskimi in drugimi spremljajočimi učinki produkcijskih procesov. Šele s Kappom (1950) se pojavi pojem eksternih stroškov, šele z Mishanom (1968) pa je začelo prevladovati spoznanje, da so ti eksterni stroški v določenih pogojih višji kot koristi, ki jih prinašajo dotični produkcijski procesi. Še dalje je šel Boulding (1966) – zanj cilj sploh ni družbeni proizvod, marveč samo učinek, potrebno sredstvo, s katerim se ohranja sistem pri življenju; teži se izposlovati določene narodno gospodarske koristi s čim večjim deležem dosegljivih produkcijskih faktorjev.

Iz teh pobud se je razmahnilo pisanje, ki pa ga je tradicionalna nacionalna ekonomija na veliko ignorirala (Müller 1981), predvsem pa sedaj ni bilo iz tega izvlečenih praktično nobenih političnih in ekonomskih sklepov. Vsi zakonski predpisi, sprejeti v posameznih deželah, ki se tičejo okolja, so veljali za vsiljene, kot breme gospodarstvu; le-to je bilo do tega pasivno, namesto da bi pri tej zakonodaji imelo konstruktivni vpliv, enostavno zato, ker še niso prišli do spoznanja, da je sprejetje ekoloških predpostavk neobhoden predpogoj za uspešno (cvetoče) gospodarstvo. Ni naključje, da pomenita besedi »ekologija« in »ekonomija« pravzaprav isto, namreč vedo o (dobrem) gospodarjenju. V tem pomenu bi lahko bila ekologija definirana kot »ekonomija« na daljši rok.

Dejstvo je, da ni nobenega pripravljenega patenta, da prav tako ne vodi do cilja debatiranje na dolgo in široko, koliko odstotkov krivde pri onesnaževanju

imajo elektrarne, koliko avtomobili, kurjenje ali industrija in da bo dosti bolj potrebno realizirati cel šop ukrepov, sprejetih drugega za drugim.

Positivni ukrepi potegnejo za seboj negativne; z drugimi besedami: nepri- merno učinkovitejši od (brezsrdnih in mnogokrat nekontroliranih) prepovedi so ukrepi, ki spodbujajo posameznega producenta ali potrošnika, da se vede obzir- no do okolja. Tako je takratni predsedujoči EGS že 1972. leta predlagal (Mans- holt 1972), da kjer drug ob drugem nastopata do okolja prizanesljiv, vendar (poslovno gledano) dražji produkcijski proces in do okolja obremenjevalni, ven- dar cenejši produkcijski proces, da drugega obdavčimo in z dohodkom te obdavčitve subvencioniramo produkcijo, ki je okolju prizanesljiva.

V tem prispevku bi se naj analiziral drugačen korak v tej smeri, korak, ki ga propagira vrsta avtorjev (Lohser, Aubauer, Nottling, Braddury, Bikswanger, Traube), in sicer *sprememba davka na trgovinski promet, kakor tudi na deležu dela temelječe dohodnine in davkov za socialno zavarovanje v davek za porabo energije in surovin*.

Ta predlagana sprememba ima za podlago naslednje miselne poti: Paradok- salno je, da je v industrijskih deželah ta čas edini del vrednosti produkta, ki ne obremenjuje narave, namreč človeško delo, ki ustvarja presežno vrednost, dvojn- o obremenjeno z davki oz. odhodki, ne pa surovine in količina energije. Ta sistem sili podjetnike, da ne prehajajo na proizvodni način, ki je neškodljiv za okolje in prinaša masovno produkcijo izdelkov, ki se morejo vklopiti v recikla- žo. Hkrati pa prisiljuje tudi vlade, da vedno znova dvigajo davke na trgovinski promet in deležu dela podražene prispevke za socialno zavarovanje, kakor tudi davek na dohodek, dokler rodi trud podjednikov sadove, kar priganja podjetni- ke k toliko večji racionalizaciji. Nujno mora ta blodni krog voditi do vedno več- je brezposelnosti ter nefinancibilnega socialnega sistema, ne da bi končno davč- no razbremenili tudi podjetnike.

Če bi torej namesto ustvarjanja trgovinskega prometa in deleža dela obdav- čili porabo energije in surovin, bi to podjetnike pripravilo do tega, da bi posve- tilo svojo glavno pozornost možnostim varčevanja in prehoda na »plemenitejšo« (kvalitetnejšo) produkcijo, ki zahteva več človeške fantazije. Zaradi poenostavi- tve bomo nadalje govorili o davku na porabo energije, temeljnih razmišljanj ni težko razširiti tudi na davek na porabo surovin: davek na porabo energije se uvede ob uvedbi energije v gospodarski prostor (kot uvozna taksa in davek, ki ga plačujejo domači proizvajalci energije, tako rekoč ob izviru).

Nadalje potem ni več nobene obdavčitve niti davčne olajšave, ko gre za pre- tvorjanje te primarne energije v koristno energijo. Da bi se pospeševale oblike energije, kot sta na primer solarna ali geotermična, bi lahko bile le-te oprošče- ne tega davka.

Če je prestrukturiranje davčne politike nevtralno, to se pravi, da davki na trgovinski promet in davki na dohodek prinesejo toliko kot bi prinesel davek na porabo energije, so realni dohodki enaki, struktura cen pa se opazno spremeni: energetske potratni proizvodi, kakor tudi tovrstne storitvene dejavnosti se podražijo, energetske varčni proizvodi pa pocenijo. Potrošnik bo na to spre- membo strukture cen reagiral z ustrezno prilagoditvijo: *povpraševanje po ener- getsko potratnih dobrinah bo padalo, po energetske varčnejših pa naraščalo*. Tako bi bila nova gospodarska struktura v mnogih pogledih bolj zdrava, kot je bila stara:

– Uvoz surovin in energije bi se bistveno zmanjšal, s tem pa tudi deficit v zunanjetrgovinski menjavi, kakor tudi odvisnost od dolgoročne vedno bolj negotove oskrbe z energijo in surovinami iz tujine.

– Z zmanjšanjem (ali boljšim usmerjanjem) porabe energije in surovin bi prišlo tudi do zmanjšanja obremenjevanja okolja (manj škodljivih snovi, manj odpadkov).

– Stopnja zaposlenosti celotnega narodnega gospodarstva bi bila neprimerno

višja (nezaposlenost neprimerno nižja), ker bi bilo človeško delo razbremenjeno davkov.

– Celotna struktura se usmerja v stran od produkcije dobrin za enkratno uporabo in od masovne produkcije k močnejši, na individualnih željah potrošnikov temelječi proizvodnji, kvalitetno več vrednih dobrin in uslug.

– Ker bi bilo razmerje med stroški dela na črno in rednega dela neprimerno zmanjšano, bi bil tudi problem dela na črno zmanjšan.

POVZETEK

Te tri možnosti nastanka nevtralnega znižanja predstavljenih davkov in odhodkov imajo podobne rezultate:*

Dohodek ostane realno nespremenjen. Kljub temu padajo bruto cene (lastna cena + profit) blaga in uslug v sredstvih, relativno nasproti direktni porabi energije. Tako se bo kratko- in dolgoročno direktna poraba energije nadomestila s povečanim nakupom blaga in storitev. Indirektna, v pripravo blaga in storitev pretakajoča se in zato produktivna poraba energije pa se lahko po možnosti večja. Vendar pa skupna poraba vseeno pada.

Poraba energije, potrebne za pridelanje bruto enote domačega produkta, se bo zmanjšala – vendar pa tudi ena in ista potrebna energija za pripravo storitev. Uvoz energije pada in se nadomesti z uvozom nizko poplemenitenih, energetsko potratnih produktov. Priprava in izvoz energetsko potratnih dobrin z nizkim izkoristkom bo nadomeščena s takimi, ki imajo visok izkoristek.

Iz hitro rastoče ponudbe tehnologije bodo izbrane tiste, ki povečujejo porabo energije in s tem padanje dohodka.

Gospodarska struktura se bo prilagajala mednarodnim pogojem, ki dolgoročno določajo, preko podražitev energije in surovin in tudi zagrizenega konkurenčnega boja, večjo težnjo po ustvarjalnosti in inovacijah.

Vse to

- poveča celotno množino dela, ki prinaša skupni profit;
- poveča rentabilnejšo uporabo energije;
- izboljša zunanjetrgovinsko bilanco;
- povečuje mednarodno konkurenčnost;
- znižuje izpuščanje škodljivih snovi;

Glede na dramatičen porast umiranja gozdov je to še posebej pomembno.

Vendar se razlikujejo tudi te tri variante:

– Medtem ko prva (A) usmerja potrošnjo energije v povečano vlaganje kapitala in dela, se v drugih dveh (B, C) zmanjšanje potrošnje energije neposredno povezuje s povečanim vlaganjem dela (povečano zaposlenostjo).

Predvsem zniževanje davka na trgovinski promet (A) iz dveh razlogov pospešuje razbremenitev trgovinske bilance: povprečni nivo cen blaga za izvoz pada, medtem ko so domači izdelki nasproti uvoženim (razen energije) relativno cenejši.

Nespremenjeno ostane:

– razdelitev dohodka: današnji sistem padanja cen elektrike in plina glede na zmanjšano porabo je nesocialen in bi ga naj zamenjale progresivne tarife, ki bi omogočile pocenitev energije v nižjih plačilnih razredih,

– relativna finančna obremenitev tistih, ki spreminjajo energijo ob visoki emisiji (recimo termoelektrarne) in tistih, ki to počnejo brez emisije (hidroelektrarne) – ti predlogi so lahko samo del celotnega koncepta, ki bi moral vsebovati davek na emisijo.

* Davek na trgovinski promet – A

Davek na dohodek – B

Prispevki soc. zavarov. – C

Kot smo tukaj razpravljali, ima davek na ustvarjanje vrednosti cilj finančno razbremeniti delež človekovega dela pri nespremenjenem realnem dohodku in nespremenjeni kupni moči in ga s tem pospeševati. Vendar pa se zajamči tudi finansiranje pokojnin. Odkloniti je treba nadaljnje finančno obremenjevanje ustvarjanja vrednosti, ki je obremenjeno že z davkom na trgovinski promet, še z davkom na ustvarjanje vrednosti; kajti surovinsko in energetske siromašna industrijska dežela z visoko izobrazbeno strukturo lahko preživi le s čim večjo intenzifikacijo ustvarjalnosti in minimalizacijo porabe domače primarne energije in surovin.

Zgoraj predstavljeni model je sicer mišljen za eventualno uporabo v konkretnem okolju (Avstrija), vendar pa bi analiziral sledeče pojave, prisotne tudi v našem okolju.

Problem zmanjšanja brezposelnosti in ekonomske odvisnosti (po Aubauer-Bruckmannu)

V tem primeru je potrebno upoštevati nizek odstotek brezposelnosti v Sloveniji, ki ga je mogoče razložiti iz strukture gospodarstva. Če Slovenija zaostaja za zahodnim gospodarskim trendom, potem bi moral nadaljnji razvoj pripeljati do večje brezposelnosti. To pa je iz več razlogov paradoksalno, tako s stališča ekonomije nasploh kot s stališča jugoslovanskega skupnega trga.

S stališča ekonomije nasploh zato, ker iz tega sledi, da se mora akumulacija kapitala, potrebna za prestrukturiranje, ustvarjati na račun izgubljenih delovnih mest. To pa je v osnovi nasprotovanje Au.-Br. tezi, ki je zgrajena na spremenjeni davčni politiki in ki pravi, da se poveča množina dela, ki prinaša skupno presežno vrednost – če se davčna politika spremeni tako, da je ugodnejša za ekstenzivno zaposlovanje in restriktivna za potrošnje energije.

Zaradi razmeroma ugodne stopnje zaposlenosti je videti, kot da odpade eden od Au.-Br. razlogov za prestrukturiranje gospodarstva oz. za reformo davčne politike. Vsaj za Slovenijo. Seveda pa se to spremeni, če se uveljavi načelo tržišča in bodo podjetja prihajala v stečaj. Ker pa se s tem povečuje socialna ogroženost, postaja to politični problem. Politika bo zaradi lastne varnosti skušala še naprej ohranjati relativno socialno varnost. Ta varnost pa se ohranja na račun nekonkurenčnosti na svetovnem trgu, oz. na račun uničevanja okolja, ker izhaja iz energetske potratnega načina gospodarjenja, kar je še bolj usodno.

Kar se tiče vključevanja v mednarodno delitev dela ali konkurenčnosti na svetovnem trgu, spet lahko argumentiramo z Au.-Br.: »gospodarska struktura se bo prilagodila mednarodnim pogojem, za katere je značilno, da so dolgoročno usmerjeni v podražitev energije in surovin, toda tudi v neizprosni konkurenčni boj za večjo ustvarjalnost in inovativnost.« Ta argument je za slovenske razmere močnejši kot tisti, sicer pomembnejši, ki pravi, da je spričo dramatičnega povečanja umiranja gozdov posebno pomembno predstaviti težišče obdavčenja.

Spet pa je Au.-Br. teza problematična, ker je ne moremo enoznačno aplicirati na slovenske razmere, ker ne poznamo davčnih učinkov pri nas – komu se pri nas zagotavlja socialna varnost iz davčnih dotokov sredstev. Videti je, da Au.-Br. trdita, da so sredstva, ki dotekajo po različnih scenarijih, v glavnem enaka. Da torej socialna država dobiva enako količino sredstev za vzpostavljanje socialnega miru.

Vendar »medtem ko prva (A) preusmerja potrošnje energije v povečano vlaganje kapitala in dela, se v drugih dveh (B, C) zmanjšanje potrošnje energije neposredno povezuje s povečanjem (zaposlenostjo) vlaganja dela«. Iz sledečega odstavka je vidno:

Možnost A ne povečuje inflacije, možnost C in predvsem B, ki sovpadata s povečano ceno energije, namesto z znižanjem cen produktov, pa se kompenzirata z večjimi plačili. V določenem smislu pa to povečuje inflacijo, ta pa je pri nas že tako ali tako zelo visoka. Scenarija, ki pa povečuje inflacijo, se politiki in ekonomisti branijo, čeprav ima to dolgoročno pozitivne učinke – tako za ekonomijo kot ekologijo! Pri nas pa še prav posebej, ker bi lahko tačas že tako visoko stopnjo inflacije izkoristili za sočasno prestrukturiranje. Brž ko bi se v vseh vejah umirila drugačna davčna politika, bi se začela inflacija zmanjševati...

Seznam literature:

- I. Pasti razvoja: ekološke študije, Ljubljana: Komunist (1985) (Marksizem in sodobnost).
- a) William Ophuls: »Ekologija in politika pomanjkanja« (Ecology and the Politics Scardiny).
- b) Jeremy Rifkin: »Entropija – nov svetovni nazor« (Entropy – A New World Vie).
- c) Edgar Gartner: »Gospodarski in politični vzroki svetovne krize (1978) (Wirtschaftliche und politische Ursachen der Umweltkrise).
- d) Berry Commoner: »Alternativni pristop h krizi okolja« (1973) (Alternative Approaches to the Environment Crisis).
- e) V. A. Venikov: »Energetika in biosfera« (1975) (Metodologijskie aspekty issledovania biosfery).
- f) N. M. Mamedov: »Ekološki problem in tehnične vede« (1980) (Voprosy filosofii).
- g) Hubert Požarnik: »Ali nam grozi potop?«.
- h) Hubert Požarnik: »Alternative« KRT 19/1984.
- II. Bogomir Kovač: »Politično ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj«. Teorija in praksa 9–10/1986.
- III. André Gorz: »Ekologija i politika«, izšlo pri IRO Prosveta (1982) (Ecologie et liberte iz Ecologie et politique, Editions du Seuil, Paris, 1978).
- IV. N. Georgescu-Roegen: »Bioekonomski vidiki entropije« (Entropy and Information in Science and Philosophy), Teorija in praksa 9–10/1986.
- V. H. P. Aubauer, G. Bruckmann: »Obdavčitev energije in surovin namesto obdavčenja presežkov v proizvodnji ter deleža dela« (Gospodarsko-politični list 4/1985) (Eine Energie – und Rohstoffabgabe statt der Besteuerung von Mehrertschaffung und Arbeitsensatz, Wirtschaftpolitische Blätter 4/1985).

DUŠAN RADONJIČ, BORIS PREGRAD*

Marketing z vidika inoviranja ekološko primernih izdelkov

Izhodiščna misel

Ker je stopnja uporabe marketinga v naši gospodarski praksi po eni strani še na dokaj nizki ravni, po drugi strani pa se pretežno pojmuje še klasično, bomo v nadaljevanju tega prispevka poudarili predvsem naslednje:

- marketinška filozofija je v blagovni proizvodnji sestavni del poslovne filozofije delovne organizacije;
- klasična zasnova marketinga nosi v sebi določene nevarnosti, ki se zlasti kažejo v ponudbi ekološko neustreznih izdelkov;
- podružbljena (humana) zasnova marketinga bi morala prepričati v praksi zakoreninjeno profitno naravnost ponudnikov;
- pri snovanju novih izdelkov bi morali upoštevati ekološke sestavine;

* Dr. Dušan Radonjič, dr. Boris Pregrad, profesorja na VEKŠ v Mariboru.

– za označevanje ekološko neoporečnih izdelkov bi bilo smotrno vpeljati ekološki znak.

1. Potencialne nevarnosti izvirne zasnove marketinga v zvezi z varovanjem naravnega okolja

Bistvo marketinga kot nove oblike poslovnega razmišljanja in ravnanja bi lahko opredelili predvsem v naslednjem:

- marketinška zasnova temelji na odnosu: ugotavljanje tržnih potreb – njihovo zadovoljevanje (vpliv tržnega okolja je najpomembnejši);
- proces marketinga temelji na natančno opredeljenih načelih in zaporedjih postopkov pri ukrepanju (upravljanju marketinških aktivnosti);
- marketing se pojavlja kot organizacijski sistem, kar pomeni, da ima svoje specifične elemente – podsisteme (raziskovanje tržišča, politika in razvoj izdelkov, distribucija in komuniciranje).

Najprej je treba poudariti, da je bil marketing (v svoji prvotni zasnovi) izrazito profitno usmerjena aktivnost določenega poslovnega sistema. Gre predvsem za to, da na podlagi spoznanih dejstev na tržišču poslovni sistem oblikuje takšno politiko tržnega nastopa (in politiko nasploh), ki naj v relativno kratkem času omogoči doseganje čim večjega profita. Pri tem pa ponudniki večinoma uporabljajo nedovoljene metode pri tržnem nastopanju).

Ob zavajanju uporabnikov je izvirni zasnovi marketinga mogoče pripisati tudi pomanjkljivost glede varovanja naravnega okolja. Ta pomanjkljivost se kaže predvsem na dva načina. *Prvič*, v želji za čim hitrejšim ustvarjanjem profita so proizvajalci, sicer zopet v skladu z obstoječimi potrebami tržišča, ponujali tržišču vrsto novih izdelkov (in tako uspešno izpodrivali stare), vendar pa so se le-ti pogosto pokazali manj koristni, kot so jih predstavljali, mnogi med njimi pa so bili neposredno nevarni človeku in drugim živim bitjem.

Druga vidna pomanjkljivost uporabe izvirne marketinške zasnove v zvezi z varovanjem naravnega okolja je nenadzorovana izraba naravnih virov. Zopet je bil profitni motiv tisti, ki ni dovoljeval trezne presoje izkoriščevalcev naravnih danosti, ki so se zdele večini dolgo časa neizčrpne. Neracionalna izraba naravnih danosti je posledica tako povečevanja ponudbe končnih izdelkov (proizvodne potrošnje, zlasti pa široke potrošnje) kot tudi uporabe neracionalne tehnologije za njihovo proizvodnjo. Marketing je namreč v osnovi izjemno spodbujal (usmerjal) proizvodnjo in porabo izdelkov. S tem je močno prispeval k onesnaževanju človekovega okolja, kajti ponudniki izdelkov v tem razvojnem obdobju marketinga še vedno niso imeli odnosa do okolja.

2. Objektivni dejavniki za spremembo koncepta marketinga v odnosu do varovanja okolja

Raziskave so pokazale, da marketing v vsebinskem, strukturnem in organizacijskem smislu v naši praksi še zdaleč ni na zadovoljivi ravni. V mnogočem je k temu pripomogla večletna gospodarska kriza, ki je mnoge poslovne sisteme tako zaposlila, da so si pri izhodu iz lastnih težav postavljali predvsem kratkoročne poslovne cilje. V takšnih okoliščinah se ni čutila pretirana potreba po tržnih raziskavah, strateškem načrtovanju razvoja novih izdelkov, utrjevanju poslovnega imaga ipd. Če k temu dodamo še to, da pri večini proizvajalcev ni bilo čutili potrebe po znanju, po marketinškem še posebej, potem ni težko ugotoviti bistvenih razlogov za vrsto tržnih težav, ki jih danes občutijo mnogi poslovni sistemi. Zanimivo pa je, da so v tistih poslovnih sistemih, kjer so se ukvarjali z marketinško problematiko kontinuirano, občutili gospodarsko krizo dosti milejše. Zlasti so bili

uspešnejši pri izvozu izdelkov, kjer le zakonitosti tržišča, predvsem v razvitih deželah, narekujejo tržni nastop in valorizirajo tržne učinke ponudnikov.

Tehnološka in tržna zaostalost našega gospodarskega sistema kliče ne le k institucionalnim spremembam, temveč tudi k spremembam poslovnega obnašanja in poslovne miselnosti. Le nova, sodobna vsebina (podoba) obeh omenjenih dejavnikov bo omogočila zmanjšanje razhajanja med nami in razvitimi. S tem želimo poudariti, da ne odpirajo poti v boljše prihodnost zgolj instituciionalne spremembe. Poudariti pa želimo tudi to, da v prihodnje ne bi smeli poslovne politike v delovnih organizacijah kot osnovnih celicah gospodarskega sistema oblikovati na način, ki bi motivacijo gospodarjenja videl le v povečevanju prihodka, zanemarjal pa druge dejavnike dolgoročnega razvoja, kot sta predvsem znanje in skrb za varovanje naravnega okolja. Če že ne verjamemo lastnim izkušnjam, potem se o tem prepričajmo pri tistih, ki so zaradi neupoštevanja predvsem slednjega plačevali vrsto let visok davek. In teh ni malo.

Predhodno smo še izrazili skrb, da se v prihodnosti ne bi zgodilo to, da bi prav zaradi želje po čim hitrejšem napredku in izhodu iz krize ob uveljavljanju delovanja tržnih zakonitosti uporabili izvirno marketinško zasnovo kot sredstva za uresničitev zelenih ciljev. Stopnja onesnaženosti človekovega okolja je pri nas že sedaj tako visoka, da bi neupoštevanje predhodnih ugotovitev v zvezi z izvirno zasnovo marketinga lahko razmere samo še poslabšalo. Težko je namreč verjeti, da bi lahko bili v prihodnje predpisi in apeli k zavesti naših poslovnežev dovolj učinkovito sredstvo, da se stare napake ne bi ponavljale. Oboje je namreč že dalj časa prisotno v gospodarski vsakdanjosti, vendar pa se ne eno ne drugo ni upoštevalo. In prav zaradi tega bi bilo treba za spremembe poslovnega obnašanja ustrezno preoblikovati marketing, kajti ostati pri izvorni zasnovi bi pomenilo izvajati marketing na neustrezen način.

Spremenjeno, rekli bi podružbljeno zasnovo marketinga, narekujejo različni dejavniki. Oglejmo si nekatere, ki smo jih glede varovanja okolja razvrstili takole:

– *odnos do tehnologije*; nakup (uvoz) tehnologije, ki naj bi bil v naslednjih obdobjih še bolj aktualen kot je zdaj, bo moral temeljiti na dveh osnovnih predpostavkah, in to sta: a) na racionalni izkoriščenosti proizvodnih zmogljivosti, kjer bi s pomočjo marketinških aktivnosti ugotavljali primernost proizvodnje izdelkov tako z vidika zadovoljevanja (družbenih) potreb kot tudi z vidika proizvedenih količin le-teh; b) smotrnosti nabave tehnologije z vidika varovanja človekovega okolja. Tako bi marketing postal sredstvo, ki bi upoštevalo predvsem družbene potrebe in interese, pri čemer si ne bi bilo vselej treba prizadevati za maksimiziranjem prihodka oziroma dohodka;

– *pomanjkanje surovin in racionalna uporaba energije*; že dalj časa se vrstijo apeli k racionalni izrabi surovinskega bogastva in s tem povezane uporabe energetskih virov. Marketing v OZD bi na podlagi proučevanja družbenih potreb (s tem tudi posamičnih kot sestavnih delov družbenih) iskal takšne izdelke, ki bi zahtevali racionalnejšo porabo surovin in energije ter bili tudi ekološko primerni. Tako bi lahko mnogi od tovrstnih izdelkov imeli celo daljšo življenjsko dobo, kot jo imajo zdaj, s čimer bi se racionalizirala tudi proizvodnja, znižali pa bi se njeni stroški ter stroški reciklaže;

– *lojalnost do uporabnikov in konkurence*; ni težko ugotoviti, da so zlasti proizvajalci pogosto razumeli nekatere instrumente marketinga kot sredstvo za manipuliranje z njimi, tej miselnosti se bo v bodoče treba odločneje postaviti po robu. Umetno ustvarjanje potreb, neustrezna cena kakovosti izdelka, neustrezno obveščanje uporabnikov (ekonomska propaganda) ipd. so dovolj močni argumenti za takšne trditve. Nič boljši niso odnosi nekaterih proizvajalcev do svojih konkurentov, ki jih gradijo na neloyalnosti in lažni morali. Ker so ti problemi sestavni del marketinških aktivnosti v OZD, bodo le-te morale spremeniti omenjene aktivnosti;

– *prilagajanje zahtevam svetovnega tržišča*; izvozna naravnost kot eden od

bistvenih dejavnikov izhoda iz obstoječe krize pomeni vse kaj več, kot pa si mnogi to danes predstavljajo. Prav zaradi poenostavljanja in ležernosti pri nastopanju na tujih tržiščih smo si ustvarili negativni mednarodni image, da o negativnih finančnih učinkih niti ne govorimo. Prav zaradi tega bo treba v prihodnje posvetiti marketingu v izvozu dosti več vsebinske pozornosti, kot smo je bili vajeni dozdaj. Brez tržnih raziskav in brez poznavanja ekoloških normativov posameznih tujih tržišč ne bo možno prilagoditi izdelkov zahtevam svetovnega tržišča v smislu njihove uporabnosti, zlasti pa ekološke neoporečnosti, prav tako pa ne bo možno oblikovati posameznim tujim tržiščem ustrezne strategije tržnega nastopa.

3. Podružbljanje zasnove marketinga kot možne oblike varovanja okolja

Če pogledamo, kakšne bi lahko bile za določeno proizvodno OZD osnovne strategije do okolja, v katerem deluje in nastopa, potem bi pri večini avtorjev¹ s tega področja ugotovili naslednje:

- strategija popolnega ignoriranja sprememb v okolju;
- strategija stalnih odporov proti spremembam v firmi zaradi zakonskih predpisov (in s tem zavlačevanje);
- pasivno prilagajanje spremembam v okolju;
- ustvarjalno in inovativno marketinško obnašanje.

Pri prvi strategiji gre za neodgovornost, ki v naših razmerah sploh ni redka, krivce za onesnaževanje okolja pa, če jih odkrijejo, kaznujejo s simboličnimi kaznimi v primerjavi s storjeno škodo. Pri drugi strategiji se občuti togost v politiki firme, ki se le stežka prilagaja določenim spremembam. Pri tretji je občutnejši pritisk zakonodaje, ki zahteva določen (čeprav prisiljen) pozitiven odnos do dejanskih in potencialnih sprememb v okolju.

Četrta strategija pa v svojem bistvu upošteva ugotovitve strokovnjakov o spremembah v naravnem okolju. Te ugotovitve so zanjo najmočnejša spodbuda za raznovrstne aktivnosti, zlasti v zvezi z razvojem novih izdelkov in konstruktivnim sodelovanjem z različnimi družbenimi organi in zakonodajo. Ni težko ugotoviti, da ima edino zadnja strategija human odnos do okolja. To pa tudi pomeni, *da je drugačna od drugih strategij, saj upošteva najprej družbene interese, nato šele interese proizvajalca (ponudnika). Gre torej za podružbljeno oziroma humano zasnovo marketinga, ki najprej vidi in upošteva spremembe v okolju (tudi sociološkem in političnem), nato pa v interesu tega (predvsem naravnega) okolja usmerja svoje aktivnosti (glej razpredelnico).*

Podružbljena zasnova marketinga se v tem trenutku zdi prej utopija kot realnost, vendar samo v naši družbenoekonomski vsakdanjosti. Tu smo navajeni razmišljati tako, kot pač razmišljamo, in delati tako, kot delamo. Hkrati pa so bližnje ali pa malo bolj oddaljene evropske države, v katerih že nekaj časa uspešno spreminjajo svojo miselnost, pa jim tega na naše presenečenje še ni bilo žal. Želijo si, da bi živeli in delali v bolj zdravem naravnem okolju. S tem pa postajajo še bogatejši, kajti osnovne naravne danosti začnejo dobivati podobo pristnega, kar pa nedvomno ima večjo vrednost. Morda bomo tudi mi hitreje stopili po tej poti, vendar pa zagotovo šele takrat, ko bomo miselnost (prikazano na levi strani razpredelnice) zamenjali s tisto, ki je prikazana na desni strani.

¹ Primerjaj: Hans Raffee: Marketing und Umwelt, Poeschol Verlag, Stuttgart 1979, str. 31.

Primerjava med izvirno in podružbljeno zasnovano marketinga:

Marketinške aktivnosti	Izvirna (klasična) zasnova marketinga	Podružbljena (humana) zasnova marketinga
1. Raziskovanje tržišča	Osnovni cilj: ugotoviti obstoječe in latentne potrebe potrošnikov.	Osnovni cilj: najprej ugotoviti družbene potrebe, nato individualne (kot sestavni del družbenih)
2. Razvoj (in prodaja) izdelka	Osnovno vprašanje: Ali ga bo možno prodajati?	Osnovno vprašanje: Bi ga smeli prodajati?
3. Cena	Osnovno načelo: Cena je najpomembnejše sredstvo za doseganje profita.	Osnovno načelo: Cena je izraz uporabne in ekološke vrednosti izdelka.
4. Komuniciranje	Osnovni cilj: Seznaniti uporabnike z izdelki.	Osnovni cilj: Poudariti informacije o neškodljivosti izdelka (ekološki znak)
5. Postavljanje tržnih ciljev	Izhodišče: primarni so interesi proizvajalca.	Izhodišče: primarni so družbeni interesi (predvsem ekološki).
6. Poslovna morala	Osnovno načelo: (marketinški) cilji opravičujejo (marketinška) sredstva	Osnovno načelo: uporaba marketinških sredstev za dolgoročno preživetje

4. Ekološki znak kot sestavina ekološko naravnane marketinga

Na tržišču se srečujemo z izdelki, ki manj obremenjujejo naravno okolje, to je z manjšo porabo surovin in energije, z manjšim onesnaževanjem zraka, vode in tal, s povečano trajnostjo, z večjo možnostjo za recikliranje, z manjšim hrupom, a tudi s tistimi, ki ga intenzivneje obremenjujejo. Postavlja se zatorej vprašanje, kako spraviti prve iz anonimnosti oziroma kako ustvariti razmere za prednostno rabo izdelkov, ki jih moramo uvrstiti med ekološko ustrezne.

Porabnik razpoznavna izdelke z vidika ustrezne ali neustrezne kakovosti, višje ali nižje cene, nima pa potrebnih informacij, na temelju katerih bi presodil njihovo ekološko ustreznost ali neustreznost. V ta namen so vpeljali v ZRN ekološki znak (Umweltzeichen), s katerim označujejo skupine izdelkov, ki v primerjavi z drugimi funkcionalno enakovrednimi manj obremenjujejo naravno okolje.² Ker obstojajo praktične izkušnje uporabe tega znaka, jih želimo posredovati in pri tem opozoriti na prednosti, a tudi nedorečenosti, z namenom, da bi nas spoznanja vodila k razmišljanju o smotrnosti uvedbe tega pomembnega sredstva marketinga pri nas.

4.1 Cilji in gospodarski pomen ekološkega znaka

Ekološki znak lahko opredelimo kot pomembno tržnokonformno sredstvo ekološke politike. Razen predpisov in določil, ki urejajo varstvo okolja, in jih je gospodarska organizacija dolžna izpolnjevati, vstopa z ekološkim znakom v ospredje še zavestna odločitev porabnika, ki temelji na njegovi ciljno usmerjeni osvešče-

² Das Umweltzeichen, Umweltbundesamt Berlin 1984.

nosti in mu daje možnost za ekološko odgovorno obnašanje ob nakupu. Ugotovitev namreč kažejo, da je vse več povpraševanja po izdelkih, ki nimajo škodljivega vpliva na naravno okolje.

Kljub množici različnih tržnih informacij še vedno primanjkuje podatkov o ekološki vrednosti izdelkov. Res je, da tako pri izboljšanju obstoječih kot pri uvajanju novih izdelkov že poudarjajo njihove pozitivne ekološke lastnosti, ne manjka pa primerov, ko uporablja ekonomska propaganda attribute »Bio« ali »Eko« brez prave strokovne utemeljitve. Opremljenost ekološko ustreznih izdelkov s pravno zaščitnim ekološkim znakom je zatorej porok za verodostojnost propagandnih sporočil in preprečuje morebitno zlorabo.

Ekološki znak je pomemben dejavnik pospeševanja prodaje predvsem za tiste ekološko ustrezne izdelke, za katere še ne veljajo zakonski predpisi. Pomembno je, da proizvajalci ne čakajo na omejitvene predpise in da na lastno pobudo v poslovnih odločitvah upoštevajo zahteve za varstvo okolja. To je celo nujno za izdelke, namenjene izvozu, kadar določena tržna območja zahtevajo izpolnjevanje sprejetih ekoloških meril. Znano je, da so nekatere države že omejile uvoz izdelkov, ki niso prilagojeni njihovim ekološkim zahtevam, kot npr. izdelki s primesjo azbesta, pralni praški, ki vsebujejo fosfate, lesni izdelki, ki sproščajo formaldehid nad dovoljeno mejo, in drugi. Zanimivi so še podatki o nedavno opravljeni anketi v podjetjih v ZRN,³ ki kažejo, da 17,1% vprašanih podjetij proizvaja ekološko ustrezne izdelke, 68,2% vidi v tem možnost za širjenje trga in obsega prodaje, 42,1% pa načrtuje razširitev palete ekološko ustreznih izdelkov in tehnologij.

Ekološki znak pa ni le sredstvo za označevanje ekološko ustreznih izdelkov, temveč spodbuja ekološko zavest porabnika, s tem da ga v vsakem primeru pouči o vzroku označbe (npr. ekološko ustrezen – ker ne vsebuje azbesta). Na podlagi te informacije porabnik dojame za izdelek tipičen ekološki problem in nato presodi, kolikšen je lahko njegov prispevek pri tem razreševanju.

Podelitev ekološkega znaka temelji na standardih, ki so ostrejši kot obstoječi zakonski predpisi, kar pomeni, da lahko te pogoje izpolnjujejo le izdelki, ki ustrezajo novim tehnološkim dosežkom. Pri tem se upoštevajo tudi zahteve glede uporabne vrednosti, varnosti in drugih lastnosti, ki so merilo za kakovost izdelka. Po tej logiki zavzemajo z ekološkim znakom opremljeni izdelki le manjši tržni delež, to pa so realna merila za nadaljnji razvoj. Nedvomno je varstvo okolja zajeten vir idej za ekološko usmerjanje novih izdelkov, ti inovativni dosežki pa odpirajo nove poslovne možnosti za rast in večji dohodek gospodarskih organizacij. Številni uspešni zgledi zahodnih proizvajalcev to potrjujejo.

V zvezi s podelitvijo ekološkega znaka naj opozorimo še na nekatere nedorečenosti. Doslej so opredeljevali ekološko ustreznost skoraj izključno na temelju neke določene ekološke lastnosti izdelka v uporabi, čeprav navajajo smernice, da naj bo ekološko vrednotenje celovito. To pa pomeni zajemanje ključnih ekoloških parametrov (surovina, energija, emisije) v vseh stopnjah življenjske dobe izdelka: od proizvodnje, prodaje, distribucije, uporabe do izločitve iz uporabe. Vendar je treba reči, da je instrumentarij za integrativno ekološko bilanciranje in s tem objektivno vrednotenje še zelo nepopoln, tako da se ob upoštevanju teh omejitev še ne moremo govoriti o dejanskem ekološkem profilu izdelka, temveč le o njegovi relativni ekološki ustreznosti. Na tem mestu naj omenimo le izjemno zapleteno in obsežno problematiko v povezavi z informacijskim sistemom, ki bi bil podlaga za celovito ugotavljanje in presojanje negativnih zunanjih učinkov izdelkov.

Pojavljajo pa se še drugačni problemi. Glede na to, da je na tržišču vse več naravnih izdelkov in izdelkov blizu naravnim, ki bi jih nedvomno lahko uvrstili med ekološko ustrezne, se postavlja vprašanje, ali so tudi ti upravičeni do podelitve ekološkega znaka. Čeprav tu razmejitev ni niti enostavna niti dokončna, mora-

³ Primerjaj: Schwarze, R., Lübecke, H., Wicke, L.: Die Bedeutung des Umweltzeichens für Umwelt und Wirtschaft, Umwelt und Energie, R. Haufe Verlag, Freiburg, Heft Nr. 6, 1984, str. 13/225.

mo pri tem upoštevati prvotni cilj podelitve ekološkega znaka, ki pravi, da je treba med izdelki, ki obremenjujejo naravno okolje, prepoznati alternativne ekološko ustrežnejše rešitve. To pa ne izključuje možnosti, da se ob naravnih izdelkih pri propagandnih sporočilih ne bi poudarjal argument varstva okolja.

4.2 Podelitev ekološkega znaka – postopek in pregled skupin izdelkov

Oglejmo si še postopek podeljevanja ekološkega znaka v ZRN. Pri tem sodelujejo: žirija, ki jo sestavljajo neodvisne osebe s področja znanosti, prakse in ekoloških organizacij; Nemški institut za zagotavljanje kakovosti in označevanje (RAL); zvezni urad za okolje (Umweltbundesamt) in organizirana skupnost porabnikov (Warentest). Prisostvujejo pa še predstavniki deželnih ekoloških ministrskih konferenc in zveznega ministrstva za okolje, za varstvo narave in varnost reaktorjev.

Odločitev o podelitvi ekološkega znaka za vsak izdelek poteka v treh stopnjah, in to:

1. Zbiranje novih predlogov prek zveznega zavoda za okolje, ki jih posreduje žiriji, ki izbrane izdelke še nadalje proučuje;

2. Dajanje strokovnih mnenj in priporočil strokovnjakov v okviru Nemškega instituta za zagotavljanje kakovosti in osnaževanje, na podlagi katerih žirija odloča o skupinah izdelkov, ki pridejo v poštev za podelitev znaka;

3. Preučevanje posameznih primerov na imenovanem institutu v navzočnosti predstavnikov Zveznega urada za okolje in dežele, v kateri je sedež proizvajalca. Sledi podpis pogodbe o uporabi znaka med institutom in proizvajalcem.

Ekološki znak podeljujejo za izdelke s časovno omejitvijo treh let, nekar jih preverjajo glede na izpolnjevanje pogojev oziroma ob upoštevanju novih tehniško-tehnoloških dosežkov.

Od leta 1978, ko so pričeli v ZRN podeljevati ekološki znak, do danes, se je povečalo skupno število s pogodbo vezanih ekološko ustreznih izdelkov na več kot 2000. Zanimivo si je pogledati skupine izdelkov, za katere so oblikovana merila za podelitev ekološkega znaka:⁴

- vozila s katalizatorjem za čiščenje izpušnih plinov;
- zavorne in druge drsne obloge brez azbesta;
- talne obloge brez azbesta;
- obnovljeni avtomobilski plašči;
- naprave za čiščenje avtomobilov s krožnim tokom vode;
- čistila za pranje v hladnem, ki ne onesnažujejo voda;
- gorilniki na kurilno olje, ki imajo visok izkoristek in sproščajo malo emisij;
- elektronsko krmiljene vodne armature in naprave, ki varčujejo z vodo;
- premazna sredstva z omejeno količino škodljivih snovi;
- premazna sredstva za protikorozijsko zaščito kovin z omejeno količino svinca in kroma;
- plošče iz umetnega lesnega gradiva z omejeno emisijo formaldehida;
- hladilne in izolacijske tekočine brez PCB (poliklorirani bifenil) za električne naprave;
- manj hrupni sesalniki za prah;
- manj hrupne ročne motorne kosilnice;
- dušilci za motorna vozila, ki močneje omejujejo hrup in so trajnejši;
- izdelki iz recikliranih plastičnih snovi;
- tapete iz recikliranega papirja;
- izolacijsko gradbeno gradivo iz recikliranega papirja;
- papir iz 100% odpadnega papirja (ekološki papir);

⁴ Umweltbundesamt, Anlage zum Merkblatt Umweltzeichen, Juni 1987.

- higienski papir iz najmanj 50% odpadnega papirja;
- pršilniki brez fluor-kloriranih ogljikovodikov za kozmetična sredstva, prostore, pohištvo;
- sredstvo proti mrčesu brez insekticidov za uporabo v notranjih prostorih;
- ekološko ustrezna čistila za odtočne cevi;
- baterije na podlagi cinka namesto živega srebra;
- vračljive steklenice;
- zabojniki za zbiranje odpadnih steklenic, ki ne povzročajo hrupa;
- izdelki iz potiskanega papirja (časopisi, revije, katalogi, telefonski imeniki), ki so zaradi lažje odstranljive tiskarske barve primernejši za recikliranje;
- sredstva za zimsko posipavanje cest, ki ne vsebujejo škodljivih soli;
- akcija zbiranja odpadnega stekla;
- cvetlični lonci iz odpadnega materiala;
- vračljiva transportna embalaža;
- izpiralniki, ki varčujejo z vodo;
- specialni plinski kurilni kotli z omejeno emisijo;
- izdelki na sončno energijo in mehanske ure;
- sredstva iz komposta za izboljšanje tal;
- kombinacije plinski gorilnik-kotel, ki varčujejo z energijo in sproščajo malo emisij;
- grelnik za vodo, ki varčuje z energijo in sprošča malo emisij;
- manj hrupni mopedi.

Za podelitev ekološkega znaka pa je pripravljenih še vrsta predlogov, med katerimi so: ekološko ustrezno gradbeno gradivo, zasteklitev s toplotno izolacijskimi stekli, biološko razgradljiva maziva za dvotaktni motorje, manj hrupni gradbeni stroji, avtobusi in tovornjaki z omejenim hrupom in emisijo, biološka sredstva proti rastlinskim škodljivcem, manj hrupne plastične nosilke za steklenice, pralniki z manjšo porabo energije in vode ter še drugi.

Vidimo, da je ekološki znak zajel številna in prav zanimiva tržna področja, saj nekaterim izdelkom na hitro niti ne bi prisodili škodljivih vplivov na naravno okolje, za druga življenjska področja pa se cilji tudi že uresničujejo. Čeprav potencial ekološko ustreznih izdelkov še ni izčrpan, se snovalci znaka zavedajo tudi pomena določenih omejitev, saj bi druga skrajnost pomenila inflacijo in s tem izgubo smisla ekološkega znaka. Uvedba tega znaka pa je že močno vplivala na ekološki preustroj nemške industrije.

Sklepna misel

Potem ko smo ponazorili ključna vprašanja v zvezi z ekološkim znakom za deželo, v kateri se je to sredstvo ekološke politike že dodobra uveljavilo, kaže razmisliti, ali nam primerjave z razvitim svetom lahko pomagajo. Po naši presoji mora biti odgovor pritrdilen, saj s tem, da smo uvrstili družbeni smoter ohranjanja naravnega okolja v hierarhijo ciljev poslovne politike gospodarske organizacije, moramo sprejeti tudi ustrezne ukrepe za njegovo uresničevanje, med katere nedvomno sodi ekološki znak za določitev izdelkov, ki nimajo negativnih učinkov na naravno okolje. Že danes se uporabniki dokaj uspešno vključujejo v distribucijski sistem vračanja odpadnih materialov v reprodukcijski proces, ekološki znak pa bi le še poglobil njihovo ekološko zavest in jim omogočil zavestno obnašanje ob nakupu – skladno z zahtevami naravnega okolja. Pri tem pa ne smemo prezreti dejstva, da pomenijo tako naravnani ekološki ukrepi tudi vir koristi in poslovne priložnosti za gospodarsko organizacijo. Imamo vse možnosti in prepričani smo, da lahko te zamisli z načrtnim delom uresničimo, kar pa zagotovo ne bo potekalo brez težav; vendar je treba slednjim postaviti kot protiutež vse prednosti, ki jih prinaša ekološki znak kot učinkovit most med ekonomijo in ekologijo. Pri tem pa

nam lahko sodobna podružbljena zasnova marketinga omogoči uresničitev navedenih zamisli.

MARJAN TEPINA*

Ekološko-ekonomska soodvisnost urbanizacije

Vse naprej se dandanes ponavlja priporočilo, da lahko naše gospodarstvo premaguje svojo krizo in napreduje le, če si bo izbiralo pota in metode tržnega gospodarstva. Ni kaj nasprotovati takemu priporočilu, saj je bila trgovina, posebno mednarodna, tista, ki je pognala napredno meščanstvo do industrijske revolucije in skoznjo. Toda prodornost industrijske revolucije in meščanskega liberalizma je bila lahko precej brezbrizna do humanističnih prvin in ekoloških nasprotij razvoja. Dandanes pa gospodarstvo kljub svoji podedovani ustvarjalni moči tudi v tej svoji lastnosti ne more biti tisto in tako, kot je bilo tedaj, ali pa samo kot dejavnik napredka, a vendar napredka iz drugačnih pobud in z drugačnimi težnjami in cilji kot na vrhu kapitalistične gospodarske ekspanzije. A tudi takrat tržni odnos sam ni bil zlati ključ za odpiranje vseh vrat napredka. S tem, da je trg kot spontan in samodejni mehanizem ali prvi in prvotni dejavnik gospodarskega napredka prikril pomen subjektivnega dejavnika razvoja, ga ni mogel zanikati.

Poleg prvobitne in trajne prodornosti samega tržnega odnosa je treba upoštevati, da so za poln razmah tega odnosa potrebni nekateri osnovni pogoji, ki ne bi smeli zmanjševati njegove vloge kot družbenoekonomskega odnosa, a so zanj kot »mehanizem« nepogrešljivi. Med njimi je osnovni pogoj, da je proizvodnja vsaj malce večja od povpraševanja in potreb in da ju dohaja kupna moč prebivalstva, in drugič, da ima blago možnosti in sposobnosti, da »potuje«, se giblje med proizvajalci, trgovci in kupci, da se neovirano gibljejo trgovci in kupci med seboj in da pri tem vsi skupaj ne naletavajo na nobene, najmanj pa na administrativne ovire.

Velik del makroekonomije po svoji naravi prej ko slej ostaja zunaj pravih tržnih razmerij. Tu tržnost gospodarstva odpove, v naših razmerah pa zaradi birokratizma gospodarskega sistema in zaradi omejenosti tržnega prostora še posebej. To so: kreditno in devizno »tržišče« ter razširjena reprodukcija v celoti, vojaška industrija, z nekaj izjemami promet, primarno gospodarstvo, posebno energetika, promet z zemljišči in nepremičninami, stanovanjsko-komunalno gospodarstvo in še kaj. Propaganda zidave »stanovanj za trg« in priporočila o ekonomskih stanarinah kot dejavnikov tržne ekonomike v stanovajškem gospodarstvu so le parole brez pravih tržnih pogojev in odnosov.

Tod je »trgovanje« kot ekonomski mehanizem nedopustno vsaj zato, ker prav stihijnost tega mehanizma vodi razmerja med proizvodnjo in porabo v ekološke in (ne)ekonomske absurde hkrati. Prav stihijnost tržišča povzroča, da so lahko v blagovni proizvodnji skrajno nesmotrna razmerja med veliko porabo energije za enoto proizvodnje in majhnih koristi proizvodov, pa celo do družbeno škodljivih učinkov v njihovi porabi. Na primer: pornografski tisk, poživila in mamila, umetna hrana, razsipna embalaža, neprimerne igrače, nezdrava oblačila in obutev kot modne muhe itd.

* Dr. ing. Marjan Tepina, habilitirani prof. na FAGG v Ljubljani.

Kar nas tokrat najbolj zanima, so tisti tokovi netržnega gospodarstva, ki se gibljejo na relaciji razmerij med naravo in družbo in imajo zaradi svoje ekološke konfliktnosti makrorazsežen vpliv v nacionalni ekonomiji in razvojni politiki, posebno kadar so predmet razširjene reprodukcije. Malokje so te stvari tako očitne kot prav v Jugoslaviji, kjer so hoteli z velikimi investicijami prehiteti naravne danosti, premagati prostor in čas in preseči lastno znanje, lastne izkušnje in sposobnosti hkrati.

Odločilnost subjektivnega dejavnika bo tod ostala, odločali pa bodo prej ko slej znanje, usposobljenost in delovne navade in postopki subjekta. Zato se ekonomska teorija ne more kar naprej vrteti samo na klasičnih izhodiščih tržnega gospodarstva, teorije, ki ni poznala razlik med ekogeno in ekocidno proizvodnjo, marveč mora zajeti v sistem svojega raziskovanja in sklepanja tudi soodvisnost ekoloških in ekonomskih razsežnosti razmerij med naravno in tehnološko reprodukcijo kot sestavini družbene reprodukcije.

Zaradi volutarističnega prehitovanja zavesti, znanja in delovnih navad naša razvojna politika nemalokrat zahaja v brezizhodne skrajnosti: v čezmerno izkoriščanje naravnih virov na eni strani in v hlastanje za proizvodjalnimi učinki, ki so jih komaj sprejele znanstveno in tehnološko najbolj razvite države na drugi strani. Take ambicije hite za zgledi Amerike, Nemčije in Japonske, ne pa držav z enakimi ali podobnimi geoekonomskimi razmerami kot so naše, držav, ki pa niso tehnološko nič manj razvite kot tiste velike. Namesto da bi razvojna politika težila k dopolnjevanju ekološke in ekonomske razvojne sestavine in s tem krepila svojo samostojnost in obrambno sposobnost, sili v ekološke napetosti in komaj dosežene tehnološke vrhove, ki nas delajo odvisne od velikih tako glede surovinske osnove kot glede tehnoloških izkušenj – kakor da je to edina pot napredka. Če naša razvojna politika ne bo upoštevala zakonitosti in smotrnosti dopolnjevalnih razmerij med ekološko in ekonomsko razvojno sestavino, bo popeljala državo v ekološko krizo, iz katere ne bo poti ne nazaj niti naprej. Kljub sistemski in prostorski enotnosti jugoslovanskega gospodarstva ima v tem pogledu Slovenija svoje posebnosti, ki jih njena razvojna politika ne sme spregledati.

Dopolnjevalnih razmerij med ekološko in ekonomsko razvojno komponento ni mogoče iskati in najti zunaj prostorskih determinant. Zakonitosti ekosistema, čeprav je zibelka sistemske teorije, še niso dobile državljske pravice v razvojni politiki in sistemu planiranja. Če ni ustrezne teorije in metodologije planiranja, tudi ni mogla ravnati drugače. Že desetletja ponavljamo priporočilo o neobhodni potrebi po prostorskem načrtu republike, a ga kljub bogati faktografski dokumentaciji še vedno nimamo.

Stihija in politika urbanizacije

Med makrorazsežnosti razvojne politike, sociološke, ekološke in ekonomske, sodi tudi politika urbanizacije. Vsa najbolj znana futurološka literatura navaja med glavnimi vzroki za ekološko krizo tudi stihijsko urbanizacijo in hipertrofično rast mest. Zato pojmu ekološke krize dodajajo pojme o krizi planiranja, krizi urbanizacije in urbanizma, krizi velikih mest.

Ni moč reči, da naša spoznanja in naša družbena volja niso vedeli za pomen urbanizacije kot dejavnika dopolnjevanja družbenega razvoja in napredka. Že od leta 1950 naprej poudarjajo posvetovanja urbanistov potrebo po celovitem proučevanju urbanizacije in prostorskem načrtovanju kot nepogrešljivi sestavini sistema planiranja. Skupščina Stalne konference mest Jugoslavije je leta 1964 obravnavala urbanizacijo kot svojo glavno temo. Leta 1969 objavi Skupščina SFRJ teze o »temeljnih politike urbanizacije in prostorske ureditve« in jih daje v javno razpravo. Te teze že upoštevajo pobudo OZN, posebej znano pod pojmom »človekovo okolje«, poslanci pa že opozarjajo na »alarmantna dejstva«, kot so onesnaževanje

zraka v velikih mestih, motnje v vodnem režimu, v biološkem ravnotežju. Tretja seja ZKS leta 1971 opozarja na pojave socialnega razlikovanja, ki izvirajo iz različne razvitosti posameznih delov nacionalnega ozemlja. In tako naprej.

Hkrati na pragu sedemdesetih let se na pobudo slovenskih znanstvenih in kulturnih delavcev začne gibanje za varstvo okolja v Sloveniji, ki doseže svoje najvišje priznanje v ustavnem sistemu leta 1974. Tam je med drugim rečeno (104. člen), da »družbeno-politične skupnosti določajo s prostorskimi plani politiko urbanizacije, prostorskega urejanja in varstva človekovega okolja«. S tem sta prostorsko planiranje in varstvo okolja dobili pravico državljanstva v našem družbenem in ustavnem sistemu – glede planiranja makrorazsežnosti ekološko-ekonomskega razvoja pa ne kdovekaj več. Že samo besedico te ustavne norme vsebujejo nekaj nesmislov. Družbenopolitične skupnosti enostavno »določajo« razvojno politiko tega področja. V smislu naše teorije družbenega planiranja prostorskih planov pravzaprav ni, ker je *prostorsko načrtovanje*, ker so *prostorski načrti* lahko samo metodološki vidik družbenega planiranja, njegovega sistema in njegove samoupravnosti. Družbeno planiranje je celovit sistem samoupravnega usmerjanja, ki naj v vseh svojih komplementarnih delih preprečuje stihijo urbanizacije ter onesnaževanja in razvrednotenja življenjskega okolja; zato pa tega ne morejo uresničevati družbenopolitične skupnosti s tem, da jih »določajo« kot neko ločeno politiko. Določati je izrazito administrativen pojem, ki se kot tak sam od sebe ponuja administraciji in tehnokratizmu načrtovalcev. Dejavnost družbenopolitičnih skupnosti se je v takih okoliščinah zožila na samo odobranje prostorskih načrtov, na sam intervencionizem ob konfliktih v interesih razpolaganja z zemljo in urejanja prostora.

Ne samo zaradi aktualnosti ustavnih sprememb, ampak še bolj zaradi žive nuje je dandanes potrebno, da politiko načrtnega prostorskega razvoja in varstva okolja sprejme družbenopolitični sistem za svojo, a ne kot »prostorsko urejanje« sektorske narave in logike, marveč kot sporazumevanje upravljalcev dobrin splošnega pomena, kot z naravnim virom in kulturno dediščino skupaj, pravi ustava SRS. Voluntarizem in intervencionizem tega razvojnega področja mora najprej zamenjati ustrezna teorija o razmerjih med naravo in družbo in teorija urbanizacije, potem pa družbeno planiranje kot družbenoekonomski odnos.

Institucionalizirana socialno-ekonomska teorija se je v teh stvareh v glavnem omejevala na raziskovanje procesov in odnosov v razmerjih med kmetskim in nekmetskim prebivalstvom in se zadovoljevala z ugotovitvijo, kako napreden proces je prehajanje kmetijskega prebivalstva v delavsko sfero, ne da bi se kdovekaj menila za ekološke, sociološke in ekonomske posledice in nasprotja, ki jih ta več ali manj samodejen proces poraja: praznenje vasi in zapuščanje rodovitne zemlje v nemar na eni strani in pritisk na delovna mesta in stanovanja v mestih in industrijskih središčih na drugi strani. Pospešena industrializacija je pobudila dilemo – ali premik tovarn k prebivališčem ali novih stanovanj k tovarnam. »Družbena« intervencija se je nagibala k drugi možnosti in pospeševala graditev stanovanj, ki so jih prišleki z dežele dobivali za nagrado ne glede na njihov delovni napor in uspeh.

Še več, politični voluntarizem si je naprednost procesa urbanizacije razlagal kot priložnost za metropolske ambicije. Kot v državah državnega socializma so se metropole napihivale daleč čez svoje ekonomske zmožnosti in tako pomagale etatizmu in birokratizmu na zvezni in republiški ravni, pozneje pa destabilizaciji gospodarstva in inflaciji. To ni bila stihija, to je bila politika in je v glavnem taka ostala do danes, kljub temu, da niti klasična niti sodobna politična ekonomija socializma glede tega ne pozna dilem: socializem hoče odpraviti socialne razlike med razvitimi in nerazvitimi območji – mednarodno in v svojih državah, odpraviti razlike med mestom in vasjo, med fizičnim in umskim delom. Makrorazsežnosti take razvojne teorije razlaga klasični marksizem kot kompleks odnosov, na katerih se odvija zgodovina človeštva od svojih začetkov sem.

V nerazvitih republikah, ki so dobivale pomoč od razvitejših, v republikah, kjer so bile razlike med mestom in deželo največje, ni bila politika metropolizacije zato nič manj zahtevna, najbolj pa tam, kjer se je lahko preživljala s prispevki vse države. Tako je politika urbanizacije prenehala biti stvar posameznih republik samih. Tudi glavno mesto države, ki je daleč presešlo lastne ekonomske zmožnosti, tiho prepričuje, da se samo preživeti ne more. Ker je hkrati zašlo v tipične socialne in ekološke probleme urbane hipertrofije, ki zahtevajo nova in nova finančna sredstva, so njegove zahteve do državne skupnosti vse večje.

Niti naša sociološka niti ekonomska teorija niti teoretične razprave, ki so spremljale snovanje programa gospodarske stabilizacije, niso posegle v sindrom urbanizacije kot procesa, ki v sebi združuje ekološki, sociološki in ekonomski vidik razvoja. Zato je bil ta proces – in je še danes – prepuščen na eni strani stihiji in politokratski samovolji na drugi strani. Zgodovina urbanizacije in urbanizma pove, da so bile tod velike odločitve vedno več ali manj odločitve močne roke. Socializem v tem pogledu ni pokazal kdovekaj novega.

Tako je urbana hipertrofija pokazala svoje kritične posebnosti v treh svojih glavnih sestavinah: v ekološki s hipertrofijo prometa in degradacijo bivalnega okolja, v sociološki z nezaposlenostjo, potepuštvom, prostitucijo, alkoholizmom in narkomanijo, v ekonomski pa s praznjenjem vasi in zapuščanjem rodovitne zemlje in z osiromašenjem prišlekov v mesto, ki s svojo kvalifikacijo in dohodki niso mogli pokriti stroškov prebivanja v mestu. Metropolizacija je vrh vsega postala stvar političnega ugleda, zato pa ni bila brez spremljevalcev nacionalizma in republiškega etatizma.

Kakor je bil sam proces urbanizacije, če ne spodbujan, pa prepuščen stihiji, tako se je spontano razvijala reakcija nanj – dvosmerna urbanizacija: meščani z visokimi dohodki so se začeli seliti v lastne novozgrajene hiše v okolici mest, prišleki z vasi pa v mesta, v stanovanja nižjega standarda. »Socialno« reševanje tega pojava z graditvijo novih stanovanj za prišleke z vasi je vodilo v nova ekonomska nasprotja stanovanjskega gospodarstva.

Hudo je, da je te procese zelo težko obrniti v skladnost ekološke, sociološke in ekonomske razvojne sestavine; huje je to, da dobivajo za svoja nasprotja nove in nove pobude, najhujše pa je to, da se pri tem izničuje osnovno načelo socializma, načelo nagrajevanja po delu v njegovi makrorazsežnosti. V stihiji urbanizacije manj produktivno delo, posebno pa delo v predimenzionirani družbeni režiji, pridobiva, proizvodno delo pa zgublja, saj se le odtod lahko pokrivajo neizogibno večji stroški prebivanja v mestu.

Gospodarska reforma šestdesetih let ni zanemarjala ekonomskih vprašanj stanovanja in prebivanja v mestu. Komisija za uvajanje objektivnih ekonomskih zakonitosti v urbanizacijo ter komunalno in stanovanjsko gospodarstvo je poudarjala, da je prebivanje v mestu drago, da mora dobiti temu ustrezno ceno in da morajo stari in novi prebivalci mesta vedeti, da je ta cena plačljiva samo z večjo storilnostjo in njej ustreznim dohodkom. Dodajala je, da mora gospodarski sistem obravnavati stanovanjsko hišo kot samostojen ekonomski subjekt, ki mora sam sebe reproducirati. Bolj daljnovidni člani komisije so zagovarjali še tretjo tezo, da je ob priznavanju prve in druge treba družbena stanovanja razdeliti med stanovalce kot dolg, z odplačevanjem dolga pa v zasebno lastnino, češ da je ta pot mnogo bližja do normalnih ekonomskih odnosov kot pa vse naprej ponavljana teza o ekonomskih stanarinah, v katere ne verjamejo niti stanovalci niti družbeni upravljalci stanovanj. Danes družbeni stanovanjski fond niti enostavno ne reproducira sam sebe, marveč požira svojo sestavino, kolikor je ne – posebno v velikih mestih – ne požira hipertrofična družbena režija.

Na ta način so se razmerja med dohodkom od dela in stroški prebivanja v mestu povsem deformirala s tem, da uspavajo delovno pripravljenost, namesto da bi jo spodbujala, saj je možno prebivati v mestu in stanovati v modernem

stanovanju tudi pri nižji delovni storilnosti, ali da jih deformira celo birokracija – na račun stroškov družbene skupnosti.

Nobenega dvoma ne more biti, da na izračunljivi stopnji degradacije in stroškov za restitucijo vrednot mestnega bivalnega okolja začasno ti stroški presegaajo ekonomske zmožnosti mesta in njegovega prebivalstva in da si mora mesto, ki je zašlo v lastno hipertrofijo, iskati in najti sredstva za svoje preživetje drugod, če ne drugače pa s posebnimi injekcijami širše družbene skupnosti. Če so to investicijske intervencije, kljub svojim obetom le navidezno rešujejo vprašanje, v resnici pa ga zaostrejujejo, saj mesto in njegovi prebivalci ne zmorejo amortizacije investicij, niti tistih v stanovanjski fond. Ker sta degradacija okolja in birokratizacija zvesti spremljevalki urbane hipertrofije, se radi združujeta v solidarnost sinergizma.

Očitno je, da politika metropolizacije po svoje neti gospodarsko nestabilnost in inflacijo s tem, da v makrorazmerjih povečuje porabo nad proizvodnjo.

Dolgoročni program gospodarske stabilizacije se v svojem gospodarskem delu ne loteva urbanizacije kot ekološko-sociološko-ekonomskega kompleksa razvoja, kot da je to stvar zunaj gospodarstva in domena republik samih. S tem pa molče blagoslavlja ne samo tamkajšnje deformacije razvojne politike, marveč tudi strategijo svojega lastnega programa in njegovih ciljev. Le temelji in okvirji dolgoročne socialne politike – kot da je to le stvar te politike – pravijo:

»Da bi zaradi dosedanje pretirane tendence rasti mestnega prebivalstva vsaj deloma omejili in omilili zelo izrazite socialne in gospodarske probleme, ki so posledica teh tendenc, je treba:

1. Enakomerneje razporediti gospodarske in druge funkcije med mestnimi in nemestnimi naselji;

2. Ustvarjati možnosti za teritorialno širjenje procesa industrializacije in dotok akumulacije v območja z večjim številom delavcev in obilico naravnih virov;

3. Hkrati z razvojem industrije v nemestnih naseljih poskrbeti za hitrejšo urbanizacijo teh naselij s povezavo z mestnimi središči, z zidavo zdravstvenih, izobraževalnih, kulturnih in drugih ustanov, s čimer naj bi počasi izenačili življenjske in delovne razmere na mestnih, mešanih in vaških območjih;

4. Skrbeti za teritorialno disperzijo razvoja, da bi omilili probleme zaposlovanja, pomanjkanja stanovanj in druge izrazite socialne probleme in družbeno negativne pojave, ki so izraz slabega gmotnega položaja in počasnega prilagojevanja priseljenega prebivalstva življenju v mestu.«

To je politika policentričnega gospodarskega razvoja in policentrične urbanizacije, ki jo priporočajo mnogi ekologi in futurologi kot razvojno strategijo, ki je hkrati strategija varovanja pred ekološko krizo.

Brez samozadovoljstva je treba reči, da je Slovenija dobro krenila po poti policentričnega gospodarskega razvoja in policentrične urbanizacije. Vendar, kot rečeno, če to ni politika vseh drugih republik in pokrajin, se pomoč nerazvitim republikam sprevrača v svoje nasprotje: namesto da bi podpirala najnaprednejše razvojne težnje, via facti podpira politiko metropolizacije, ki ni nasprotna samo programu gospodarske stabilizacije in njene socialne politike, marveč tudi interesom delovnih ljudi v nerazvitih republikah.

Tu se v krajših razdobjih resda ne more kdovekaj spremeniti. Leto 2000 je dosti preblizu za to. Toda, ali ni prav teorija socializma, ki ji zaradi ekoloških nasprotij razvoja pritrjujejo tudi napredni teoretiki nesocialističnega sveta, tista, ki mora biti sposobna prevesti razvojno stihijo v odločitve organizirane družbene volje? Res so vse to dolgoročne težnje, a bodo prišle do svojega uspeha natanko toliko pozneje, kolikor pozneje jih bosta družbena misel in volja izrazili v teoriji in uresničili v dejanjih.

Kakovost okolja in vprašanja usmerjanja družbenega razvoja v prostoru

V referatu obravnavam vprašanja usmerjenega družbenega razvoja, ker menim, da je to eno od osrednjih vprašanj razreševanja obstoječe družbene krize. Vprašanja usmerjenega razvoja v prostoru so še posebej aktualna, ker mnogi menijo, da je nujnost nadaljnega družbenega razvoja dosledna uveljavitev trga kot temeljnega regulacijskega mehanizma. Tako pridemo do vprašanja, ali poleg trga potrebujemo še druge regulacijske mehanizme, in če, katere. Izhajam iz predpostavke, da poleg trga potrebujemo tudi planiranje prostora, in to iz naslednjih razlogov: (1) sodoben tehnološki razvoj zahteva visoko opremljenost prostora z različnimi infrastrukturnimi območji, ki niso zanimiva naložba za posameznega nosilca gospodarskega razvoja; (2) vsaka oblika razvoja ustvarja nove prostorske koncentracije, zaradi česar nekatera območja v prostoru zaostajajo v primerjavi z drugimi območji. Izenačenosti ni možno doseči, vendar kljub temu so pomembni socialni razlogi, zaradi katerih vsaka družba pozna različne oblike regionalnega izenačevanja kot korektiv delovanja tržnih mehanizmov; (3) prostor, kot se je oblikoval skoz zgodovino v kulturno krajino, je poleg jezika temeljna sestavina nacionalne identifikacije, ki jo mora razvijati vsak narod, ki hoče ohraniti lastno samobitnost. Razvijanje kulturne krajine je splošna naloga vsake družbene skupnosti, ki zahteva tudi zavestno usmerjanje razvoja v prostoru; (4) s planiranjem prostora je možno ustrezno izrabiti naravne zmogljivosti prostora za razgrajevanje odpadkov. Zato bi kot zadnji argument za planiranje prostora navedli možnost, da s planiranjem prostora zagotovimo podlago za doseganje zelene kakovosti okolja.

Danes ni možno ugovarjati, da je treba gospodarski sistem prestrukturirati ob upoštevanju tržnih mehanizmov in da tega cilja ne moremo doseči, če hkrati ne zagotovimo možnosti za čim širše sproščanje inovatorskih sposobnosti prebivalstva, kar je povezano z demokratizacijo družbe. Ne smemo pozabiti tudi na nujnost razvijanja novih oblik družbenega usmerjanja prostorskega razvoja. Nakazane potrebe po spremembah političnega sistema – samo družba, ki se je osvobodila dogmatskih spon, je lahko inovacijska – in sprememba ekonomskega sistema – samo dosledna uveljavitev ekonomskih zakonitosti lahko osvobodijo gospodarstvo sedanje prevlade političnih meril, zahtevajo tudi bistvene premike v dosedanjih pogledih na urejanje prostora.

Vprašanj usmerjanja razvoja ne bomo pravilno osvetlili, če nimamo delovne predstave (scenarija) o možni bodočnosti. Osvetliti vprašanja usmerjanja je relativno enostavno na načelni ravni, saj nam je kmalu jasno, da poleg tržnih mehanizmov družbene regulacije (ekonomskih) potrebujemo tudi plansko regulacijo prostora (politični mehanizmi). Do tu smo na ravni načel, ki se na različne načine uveljavljajo v vseh sodobnih industrijskih družbah. Povsem lažna je torej dilema, da lahko tržni mehanizmi v celoti nadomestijo plan. Vprašanje je predvsem, kakšne politične (planske) intervencije so dopustne, da ne bomo okrnili selekcijskega delovanja trga in hkrati zagotovili uresničitev družbenih ciljev na uvodoma nakanazanih področjih (tehnološki razvoj, regionalno izenačevanje, varovanje kulturne krajine in vzdrževanje ekološkega ravnotežja).

Naloga znanosti ne more biti razmejitev ekonomskih mehanizmov od političnih, ker je to rezultat usklajevanja konfliktnih razvojnih ciljev, tj. rezultat konfron-

* Dipl. ing. arh. Jože Dekleva, direktor Urbanističnega inštituta SR Slovenije.

tacije interesnih skupin v areni političnega odločanja. Naloga znanosti je, da opredeli celovitost razvojnih vprašanj in tako dá ustrezne strokovne argumentacije za konfrontacijo stališč interesnih skupin. Pri planiranju – in tu prihajamo na rob znanstvenega – je treba celovitost opredeliti ne samo z vidika merljivega stanja, ampak tudi z vidika naših pričakovanj. Zato bom v prvem delu referata nakazal v obliki tez temeljne procese, ki se danes že odvijajo v razvitem svetu in ki bodo v bodoče delovali tudi na našo stvarnost. Nadalje se je treba vprašati, kako lahko z obstoječimi načini usmerjanja razvoja v prostoru obvladujemo nakazane procese, če lahko dokažemo, da obstoječi načini – sporazumevanja in dogovarjanja o prostoru v relativno avtonomnem komunalnem sistemu z visoko disperzijo sredstev in družbene moči po sistemu ločenih interesnih skupnosti – ne zagotavljajo konsistentnega učinkovitega delovanja. Cilj je torej odpreti razpravo o alternativnih kombinacijah tržnih in planskih instrumentov za urejanje prostora, kar bom obravnaval v drugem delu referata.

Teze za scenarij prostorskega razvoja

1. Razmišljanje o scenariju prostorskega razvoja ne more mimo dejstva, da si prihodnosti ne moremo zamisliti brez prilagajanja gospodarskega sistema mednarodnim pogojem. Proces prilagajanja oziroma vključevanja gospodarstva v mednarodne tokove bo zahteval postopno izključevanje tistih dejavnosti, ki ne temeljijo na regionalnih komparativnih prednostih in zato ob primerjanju z mednarodno priznanimi cenami produkcijskih tvorcev zahtevajo trajnejše oblike družbenega subvencioniranja in tako zmanjšujejo možnosti za drugačno porabo akumulacije. Proces gospodarskega prestrukturiranja bo imel dvoje posledic, ki jih pri usmerjanju družbenega razvoja ne smemo zanemariti: 1) v določenih regijah se bo okrnila obstoječa gospodarska podlaga in 2) bistveno se bodo zmanjšale možnosti za zaposlovanje prebivalstva v določenih kvalifikacijskih in starostnih razredih. Tako regionalne kot socialne posledice prilagajanja gospodarske strukture mednarodnim zahtevam terjajo specifične oblike državne intervencije, ki ne morejo v celoti odpraviti negativnih posledic, lahko pa jih vsaj toliko omilijo, da postanejo sprejemljivejše.

2. Kot je družbena intervencija potrebna za zmanjšanje negativnih regionalnih in socialnih posledic prestrukturiranja gospodarstva, je družbena intervencija potrebna tudi za pospeševanje prestrukturiranja. V bodoče računamo na več tujega kapitala in znanja pri razvoju industrije. Uresničitev tega cilja je odvisna od vrste prostorskih možnosti in sicer: 1) tuji kapital pri odločanju o lokaciji razpolaga s številnimi alternativami, zato je v naših razmerah treba razviti lokacijske možnosti, ki so vsaj sorodne možnostim drugih srednje razvitih okolij. Težko si zamišljamo, da bodo tuji investitorji pripravljeni vlagati sredstva v naše okolje, če ne bomo razvili ustreznega sistema opremljenih industrijskih con, 2) razvoj infrastrukture, ki je podlaga za razvoj industrije, je v naših razmerah prepuščen investitorju, kar izredno podaljšuje roke uresničitve investicije. Zato v bodoče pričakujemo, da bo poleg industrijskih con, ki bodo zagotavljale alternativne lokacijske možnosti, treba razvijati tudi ustrezna infrastrukturna omrežja. 3) Same proizvodne dejavnosti imajo vse manjšo težo v odnosu na različne spremljajoče dejavnosti, ki zagotavljajo visoko produktivnost. Poleg industrijskih con, infrastrukturnih omrežij je v bodoče treba zagotoviti tudi centre za razvoj in uporabo sodobnih tehnologij, ki se medsebojno povezujejo v omrežje posebnih centrov nacionalnega in nadnacionalnega reda.

3. Scenarij prostorskega razvoja mora računati tudi s posledicami povečane vloge in samostojnosti posameznikov, brez katere si ni možno zamisliti dinamičnejšega razvoja. Lahko postavimo tezo, da so se obstoječi načini usmerjanja prostorskega razvoja – dogovarjanje in sporazumevanje samoupravnih institucij zdru-

ženega dela – razvili s predpostavko, da posamezniki večino svojih potreb zadovoljujejo preko samoupravnih ali državnih institucij. Verjetno smo tudi zaradi take predstave priča že več let trajajoči nesposobnosti usmerjanja razvoja, za katerega je značilna npr. spontanost graditeljev individualnih hiš, od katerih velika večina nastaja mimo normativnih predpisov. V scenariju prostorskega razvoja je treba računati s povečanjem individualne pobude, ki se ne bo več omejevala na gradnjo individualnih hiš, pač pa bodo vplivala tudi na razvoj številnih oblik samozaposlovanja. Postavlja se vprašanje, kako na lokalni (občinski, krajevni) ravni regulirati individualne pobude poseganja v prostor. Uveljavljene oblike prostorskega usmerjanja so v tem primeru neustrezne iz več razlogov: 1) ker ne računajo z velikim številom heterogenih interesov, 2) ker niso prilagojeni hitro se spreminjajočim pogojem, ki jih posamezniki morajo upoštevati. Hitrejšega razmaha individualnih pobud ne smemo pričakovati brez določene »deregulacije« oziroma odpravljanja različnih obstoječih oblik omejevanja. Upravičeno se torej zastavlja vprašanje, kako sprejemljivejše in primernejše usmerjati v bodoče prostorske posege, ki jih bodo sprožali zasebniki. V tem primeru se nam zdi osrednjega pomena deregulacija načinov usmerjanja razvoja na lokalni ravni. Ustreznije od izdelave celovitih podrobnih urbanističnih projektov se nam zdi, da posameznik na podlagi različnih cen zemljišča na različnih lokacijah izbere ustrezno rešitev. Sproščanje individualne pobude brez nadaljnega stopnjevanja ogroženosti prostora je torej možno predvsem z organiziranim povečanjem ponudbe razpoložljivega prostora – in ne z intenzifikacijo priprav urbanističnih aktov. Tudi v tem primeru je torej očitna potreba po oblikovanju novih regulacijskih mehanizmov.

4. Intenzivnejše povezovanje s svetom, s posledicami in zahtevami, kot smo jih omenili v scenariju, bo verjetno vplivalo tudi na potrebo po doslednejši valorizaciji virov, ki so za Slovenijo pomembna komparativna prednost. Pri tem je treba poudariti predvsem dvoje prednosti: 1) prometno lego in 2) kakovost slovenskih kulturnih krajin, ki je posebnega pomena za razvoj dejavnosti, kot so npr. turizem, trgovina, povezovanje različnih kulturnih in gospodarskih sistemov. V zvezi z nakazanimi prostorskimi komparativnimi prednostmi se pojavlja vprašanje ustrezne valorizacije in varovanja prostora na nacionalni ravni.

Razmišljanja o razvojnih perspektivah Slovenije me navajajo k sklepu, da bi moral sistem usmerjanja razvoja v bodoče zagotoviti podlage za uresničitev naslednjih ciljev:

1. Prestrukturiranje gospodarstva bo spremenilo obstoječo regionalno strukturo gospodarstva in vplivalo na možnosti za zaposlovanje specifičnih skupin prebivalstva. Brez predhodno dogovorjenih oblik kompenzacije na nacionalni ravni je prestrukturiranje gospodarstva težko uresničljiv cilj.

2. Ni mogoče povečati privlačnosti Slovenije za tuje naložbe, če ne zagotovimo možnosti, kakršne imajo v sorodnih (konkurenčnih) okoljih. Zagotoviti je treba predvsem predhodno opremljene lokacije za razvoj v industrijskih conah in razvoj omrežja centrov podpornih dejavnosti za tehnološki razvoj, finančne in druge poslovne storitve.

3. Brez sproščanja podjetniških sposobnosti posameznikov ne moremo doseči dinamičnejšega razvoja. Razmah podjetništva je možen ob povečanju iniciativnosti posameznikov, kar postavlja pred sistem usmerjanja razvoja v prostoru nove, zaenkrat še nerešene naloge.

4. Intenzivnejše povezovanje s svetom odpira vprašanje ustreznega varovanja prostorskih virov, ki so pomembna komparativna prednost. Postavlja se vprašanje, ali je ta cilj možno doseči s planiranjem na občinski ravni.

V drugem delu referata nameravam presoditi ustreznost obstoječega mehanizma usmerjanja razvoja v prostoru z vidika uresničevanja ciljev, ki so prednostnega pomena. Predvsem je treba ugotoviti, da obstoječi način urejanja (družbeno in samoupravno planiranje) temelji na predstavi, da se je možno o razvojnih interesih, vključno o uporabi prostora, dogovoriti, tj. plan nima funkcije družbene

korekcije delovanja tržnih zakonitosti, ampak je zgrajen na uskladitvi delnih interesov z družbenimi. V obstoječem sistemu usmerjanja razvoja se pričakuje:

1., da so nosilci razvojnih aktivnosti organizacije združenega dela, ki so že prisotne na določenem območju; 2., da so razvojni interesi predhodno raziskani do stopnje, ki omogoča opredeliti in uskladiti tudi prostorske potrebe, 3., o uporabi prostora je treba doseči sporazum med vsemi interesenti, 4., ko smo dosegli družbeno sprejemljivo uskladitev delnih interesov, je možno izdelati urbanistični projekt, ki razrešuje tehnične podrobnosti bodoče izrabe prostora. Mislim, da so dosedanje izkušnje – končno je vprašanje planiranja eno od osrednjih vprašanj ustavnih sprememb – dokazale, da je opisana predstava idealizirana in da je v praksi neuresničljiva.

Naš sistem planiranja predvideva, da je treba najprej uskladiti razvoj na lokalni in občinski ravni in šele kasneje na regionalni (medobčinski) in republiški ravni. Nakazane značilnosti družbenega in z njim povezanega prostorskega planiranja so po mojem mnenju v popolnem nasprotju z zahtevami, kot sem jih opredelil v razvojnem scenariju. Osnovno protislovje vidim v naslednjem:

1. Na *nacionalni ravni* je usmerjanje razvoja predvsem oziroma pretežno usmerjevalno ter indikativno in

2. Na *lokalni ravni* (občina) smo razvili izredno podroben sistem urejanja rabe prostora, za katerega se verjetno upravičeno postavlja vprašanje, ali ni sam po sebi zaviralen.

V nasprotno smer gredo naši predlogi za uspešnejše urejanje uporabe prostora in s tem povezanim zagotavljanjem kakovosti okolja. Na višji (republiški in regionalni) ravni je treba zagotoviti podlage za prostorsko planiranje, in sicer za zmanjševanje negativnih posledic prestrukturiranja regij, za pospeševanje razvoja (omrežje industrijskih con in centrov za tehnološki razvoj) ter za ustrezno valorizacijo virov, ki dajejo Sloveniji komparativne prednosti pred konkurenčnimi regijami. Na lokalni ravni (občina, krajevna skupnost) je treba uveljaviti deregulacijo in dopustiti, da se dejavnosti in gospodinjstva locirajo v skladu z zakonom ponudbe in povpraševanja po gradbenih zemljiščih. Negativnih posledic delovanja tržnih zakonitosti ni možno rešiti s sporazumevanjem in dogovarjanjem, ampak s političnim (planskim) poseganjem na nacionalni in regionalni ravni.

Lahko sklenemo, da obstoječi sistem urejanja družbenih procesov v prostoru ni uresničljiv, kar dokazujejo že sprožene zahteve za ustavne spremembe, in da ga ni možno reformirati, kot se običajno misli, »z manjšimi poenostavitvami prekomplikiranih procedur«. *Vprašanje je resnejše, potrebujemo plan kot obliko intervencije države povsod, kjer tržni mehanizmi ne morejo zagotoviti uresničitve družbenih ciljev. Vprašanje usmerjanja je torej predvsem vprašanje, kako vzpostaviti nadzor baze nad vrhom, in ne, kako z aktiviranjem baze izničiti potrebo po intervencijski vlogi države, kot lahko razumemo nekatere vidike sistema družbenega planiranja.*

JOŽE MAČEK*

Alternativni načini pridelovanja živeža

Kot reakcija na konvencionalno kmetijstvo z intenzivno rabo rudninskih gnojil, sredstev za varstvo rastlin in težkih strojev se v zadnjih desetletjih zlasti na Zahodu širijo razne oblike alternativnega ali biotehničnega kmetijstva. Zanj je značilno, da odklanja uporabo omenjenih snovi in za gnojilo uporablja predvsem organsko gmo, za zatiranje boleznin in škodljivcev pa predvsem razne rastlinske izvlečke in kamninske moke. Prizadeva si tudi za čim bolj sklenjene kroge materije in energije na kmetijskem ali vrtnarskem obratu s čim manjšimi zunanji dodatnimi inputi. Načelno ni bistvene razlike med tem kmetijstvom in kmetijstvom pred agrarno revolucijo, le da je njegova intenzivnost precej večja.

Zakaj je nastalo alternativno kmetijstvo? Manjše skupine ljudi tako med pridelovalci kot porabniki so imele že takoj po uspešni razširitvi konvencionalnega kmetijstva do njega odklonilno stališče. Zdel se jim je premalo naraven, preveč umeten. Tedaj o možnem ogrožanju zdravja v živežem, ki je konvencionalno pridelan, še nihče ni vedel ničesar, šlo je le za občutek neke nenaravnosti. V nekaterih primerih so tej težnji pritaknili še razne neznanstvene, npr. teozofske nazore, tako da so iz tega v bistvu zgolj pridelovalnega načina nastala neka gibanja. Ko so v šestdesetih letih zlasti sredstva za varstvo rastlin, pa tudi rudninska gnojila, predvsem zaradi zlorab v Ameriki prišla na slab glas, so se alternativni načini kmetijstva začeli nekoliko bolj širiti, vendar je njihov delež še zdaj zelo majhen.

Sodobni, zlasti zahodni človek, se upravičeno ne more sprijazniti z zmehanim in skemiziranim življenjem in si želi nazaj v dobre stare naravne čase. Biohrana oziroma bioživež je le eno od hrepenenj, ki jih imajo zlasti duhovno občutljivi ljudje in s katerim upajo preživeti zdajšnji vsestransko krizni čas. Bioživež spada v širši sklop holistične predstave o svetu, kjer bi se uskladili zavestno in podzavestno v nas in povezali s silami zunaj nas. Zato naj bi pri nekaterih načinih alternativne pridelave sodelovale tudi vesoljske sile.

Konvencionalna uporaba agrokemikalij spada pri nas že iz predvojnega časa med zakonsko najostreje urejevana področja. Za ravnanje s sredstvi za varstvo rastlin in za njihove ostanke v pridelkih veljajo zelo strogi predpisi. Nadzor nad izvajanjem predpisov res ni urejen, vendar pa analiza pridelkov kažejo, da le neznamen odstotek pridelkov presega dovoljene tolerance.

Vse to pa ni pomembno. V zahodnoevropskih državah so anketirali prebivalce in ugotovili, da jih več kot polovica ne verjame v analize živeža in meni, da je onesnažen z ostanki kemičnih sredstev za varstvo rastlin. To je seveda spodbuda za alternativno kmetijstvo.

* Dr. Jože Maček, redni profesor Biotehnične fakultete v Ljubljani.

Najpreprostejši način je, če pridelujemo rastline in redimo živino tako, kot so to delali naši predniki v začetku tega stoletja, marsikje pa tudi še do pred kratkim, ko niso uporabljali nobenih rudninskih gnojil in zlasti ne fitofarmaceutvskih sredstev ter tudi niso dokupovali močnih krmil, razen morebiti klajnega apna. Ta način je mogoč tudi zdaj, le da smemo uporabljati le gnoj od živine, ki je nismo krmili s kupljenimi krmili in je nismo zdravili z antibiotiki ali kokcidiostatiki. Menim, da bi bil to za naše razmere najustreznejši način, zlasti tam, kjer so tla dozda ustrezno gnojili s fosforjem in kalijem. Tla, revna s tema hranilnima prvinama, niso primerena, ker bodo pridelki premajhni. Po mnenju nekaterih strokovnjakov je temelj donosnega pridelovanja biohrane v zahodnih državah prav zaloga hranilnih snovi v tleh, ker so tam tla zaradi dolgoletne poprejšnje uporabe rudninskih gnojil močno pregnojena. Povsem drugače je seveda pri revnih tleh, če je treba vsa rastlinska hranila dodajati z domačimi organskimi gnojili, kar je osnovna zahteva biotičnega pridelovanja. Seveda so lahko težave z boleznimi in škodljivci, toda če se pojavi npr. krompirjeva plesen, moramo pač gomolje hitro izkopati, kolaradskega hrošča pa hitro ročno obrati.

Naj omenimo nekaj specializiranih načinov!

V nadaljevanju bomo prikazali predvsem celinske evropske specializirane načine alternativnega pridelovanja. Omeniti je treba, da je Anglež sir Albert Howard že v dvajsetih letih v Indiji razvil poseben način, ki se je pozneje prenesel v Anglijo, da je tam nastal način po Lady E. Balfour in da je v Severni Ameriki med drugo svetovno vojno nastalo gibanje I. J. Rodalesa za organsko kmetovanje, s svojo revijo *Organic Gardening*.

V zahodni Evropi so najpogostejši naslednji načini:

Biotično-dinamično gospodarjenje

V ZR Nemčiji kot eni začetnic biotičnega pridelovanja so s tem začeli že leta 1924, pa ne zaradi morebitne nevarnosti pridelkov za zdravje ljudi, temveč zaradi gospodarske krize, ki je zajela kmetijsko veleposest ob zmanjševanju povpraševanja po kmetijskih pridelkih v letih po prvi svetovni vojni. O nevarnostih kemije ni tedaj razmišljal še nihče. Pobudnik biotično-dinamičnega gospodarjenja je bil avstrijsko-nemški filozof in antropozof Rudolf Steiner, ki je bil rojen leta 1864 v Kraljevici in je umrl leta 1926 v Dornachu pri Baslu. Na pobudo veleposestnikov je imel leta 1924 v Koberwitzu v Šleziji tečaj, na katerem je razložil svoje nazore. Šlo je za to, da bi se veleposestniki odrekli uporabi rudninskih gnojil in s tem velikim stroškom, ki so jim bili veliko breme pri njihovem odplačevanju dolgov. Ta metoda se je do leta 1933 precej razširila, ni pa se ujemala z nacional-socialistično kmetijsko politiko, zato so jo prepovedali in je do povojnega časa ostala nekoliko razširjena le v Švici. Pri tem zelo specializiranem načinu, ki je zdaj med vsemi metodami na Zahodu najbolj razširjen, so najpomembnejše prvine kompost in organska gnojila. Dovoljena je tudi uporaba »naravnih rudnin«, npr. Thomasove moke in patentkalija. Od drugih metod se razlikuje predvsem po tem, naj bi bile vanjo vključene tudi vesoljske sile, zato dinamična metoda, od grške besede *dynamis* – moč.

Pri tej metodi uporabljajo za pripravo komposta posebne pripravke, ki delujejo v zelo majhnih odmerkih, podobno kot v homeopatiji. Ti pripravki so: izvlečki iz cvetov rmana, kamilic, regrata, baldrijana, kopriv, mlete hrastove skorje itd. Poseben pripravek, parkljarско gnojilo, izdelujejo iz govejega gnoja. To pospešuje življenjske procese v tleh in ga po njih škropijo pred selitvijo ali saditvijo rastlin ali pa malo pozneje. Kremenčev pripravek je iz drobno mletega kremenca. Škropijo ga po rastlinah med rastjo, pospešuje asimilacijo in zorenje. Vse te pripravke

izdelujejo po duhovno znanstvenih spoznanjih in po posebnih predpisih. Svetovalci za biotično-dinamično metodo jih izročajo pridelovalcem le osebno.

Pri setvi in saditvi rastlin se privrženci te metode ravna po luninih menah. Priporočajo prekopavanje tal, kajti s tem ko talne plasti premešamo, postanejo sprejemljive za vesoljske spodbude (impulze). Biotično-dinamično metodo lahko vsak sam uporablja, ostaja pa tedaj le pri površinski, zunanji, le mehanski dejavnosti. Za globlje razumevanje povezav med tlemi, rastlinami in vesoljem sta nujno potrebna študij in privrženost antropozofiji in njenemu svetovnemu nazoru.

Če zanemarimo omenjene duhovne značilnosti, so pri tej metodi z naravoslovnega vidika problematični predvsem spodbudno delovanje neznatnih količin naštetih pripravkov in seveda zazdaj nedokazljivi vesoljski vplivi.

Organsko-biotična metoda po Müllerju in Ruschu

Posebno pozornost posvečajo privrženci te švicarske metode talnim organizmom. Bakterije naj se razvijajo v kar največjem možnem številu. Za izboljšavo revnih tal je razvil dr. Rusch poseben pripravek »Symbioflor«, ki je v Švici v prosti prodaji. Škropijo ga po tleh in po kompostu. Število in stanje bakterij je mogoče testirati s posebnimi, sorazmerno preprostimi postopki.

Pri organsko-biotičnem pridelovanju imajo posebno vlogo stalno zastrta (pokrita, mulčena) tla. V oskrbo humusa vključijo kameno sipo (moko). Ker le-ta vsebuje veliko sledovnih prvin (mikroelementov) naj bi skrbela za to, da z zdravih tal zrastejo polnovredne rastline za ljudi in živali.

Sicer pa priporoča Müller-Ruscheva metoda vse biotične ukrepe za povečanje humusa v tleh: kompost, kompostiranje po ploskvah s hlevskim gnojem, podor (zeleno gnojenje), rastlinske prevrelke in mešane posevke. Zemljišč, kjer tako gospodarijo, ne smejo orati ali prekopavati. Naravno plastenje humusne cone se ne sme porušiti, zmešati, kar se nujno zgodi pri omenjenih opravilih. Le v nemotnih talnih plasteh se talno življenje lahko bogato in skladno razvija. To stanje je temeljna zahteva za ohranitev rodovitnosti. Privrženci organsko-biotične metode so prepričani, da s svojim načinom pridelave neposredno prispevajo k ohranitvi zdravja ljudi. Ta način je primeren predvsem za domače vrtnarjenje, kajti za večje komplekske njiv bi težko dobili potrebne količine organske gnote za zastiranje (mulčenje). Slama pa ni dovoljena, ker moramo za njen hiter razkroj dodajati dušična gnojila.

Makrobiotična metoda

To metodo si je zamislil Rudolf Kraft leta 1916 v strelskih jarkih na zahodni fronti. Njen temelj je makrobiotični nauk o prehrani, pri katerem ima pomembno vlogo bogata ponudba sledovnih prvin (mikroelementov). Pri tem načinu uporabljajo sledovne prvine kot poseben »biokoncentrat«. Za gnojenje uporabljajo živalske in človeške iztrebke, toda šele po poprejšnjem kompostiranju. Kompost in posebne oblike zastrtih tal so pri tej metodi zelo pomembna prvina.

Tudi makrobiotični pridelovalci vključujejo v svoje delo vesoljske sile. Pri tem se ravna po naukih budizma (zen). Po tem nauku obvladujeta vse življenje na svetu nasprotni sili yin in yang, in sicer vse od najmanjše telesne celice do najbolj oddaljenega planetarnega sistema. Rastline so po načelih tega nauka razdeljene v dve skupini, ki imajo torej naravo yina in yanga. To je pomembno za čas setve. Tudi privrženci makrobiotične metode sadijo in sejejo po setvenem koledarju, ki je narejen po vesoljskih zakonih. Tak koledar izdajo vsako leto znova.

Ta kratek pregled najpomembnejših alternativnih pridelovalnih načinov je lah-

bo seveda le okvir. Jih je pa še precej več. Kdor bi želel delati po tej ali oni metodi, bo nujno moral podrobneje proučiti ustrezne vire.

Zatiranje bolezni in škodljivcev pri obravnavanih metodah

Seveda se bolezni in škodljivci pojavljajo tudi na posevkih in nasadih, kjer delamo na tak ali drugačen alternativni način. Ker je uporaba kakršnihkoli fitofarmaceutskih sredstev pri vseh alternativnih načinih (razen že omenjene izjeme) strogo prepovedana, je bilo treba najti druge možnosti za zatiranje teh škodljivcev. Privrženci alternativnih načinov sicer vztrajno trdijo, da je na tako oskrbovanih zemljiških boleznih in škodljivcev malo, kar utegne biti nasplošno res, to pa zaradi sorazmerno nižje ravni pridelovanja in manjšin pridelkov; ni pa res, kadar gre za stopnjevanje škodljivcev ali izbruhe bolezni zaradi vremenskih razmer. Zanesljivo pa je res, da je zapleveljenost pri večini metod manjša, kar je razumljivo zaradi tega, ker se splošno priporoča in tudi v resnici zastira tla. Torej vprašanje uporabe herbicidov sploh ne more biti aktualno, zato ga lahko iz obravnave izločimo. Za nadomestilo fungicidov in insekticidov predlagajo različne izvlečke raznih rastlin, npr. kopriv, baldrijana, rmana, suspenzije kremenca, algove moke, v zadnjem času celo izvlečke komposta. To vprašanje je preveč podrobno, da bi ga lahko v tem sestavku izčrpno obravnavali. Seveda je treba vedeti, da včasih ta sredstva ne delujejo zadovoljivo, zato je treba pridelke predčasno pobrati.

Na Zahodu so na voljo tudi trgovski pripravki za zatiranje bolezni in škodljivcev, katerih sestava pa praviloma ni znana, npr. Sperlingov vrtni zdravnik (za razkuževanje tal), prašivo ECO in spruzit (proti mravljam), proti raznim listnim pegavostim ledax-San, bio-S itn.

Kakor kaže praksa v zahodnih deželah, je zatiranje bolezni in škodljivcev pri alternativnem pridelovanju zelo velik problem, ki ga pridelovalci večkrat rešujejo na skrivaj s fitofarmaceutskimi sredstvi, kar je seveda popolno diskreditiranje alternativnega pridelovanja biohrane. Analize, ki so jih delali neodvisni državni inštituti v ZR Nemčiji, kažejo, da so alternativni in konvencionalni pridelki skoraj enako onesnaženi z ostanki fitofarmaceutskih sredstev. Zato se v tej državi dosti piše o bioprevari, biogoljufiji. O tem je izšla tudi knjiga Donalda Ahrensa in Elisabeth Thurnmaier z naslovom BIOBETRUG – Eine Beweisaufnahme, torej BIOPREVARA, popis dokazov, ki so jo nemudoma razprodali.

Menim, da bo treba ob morebitnem večjem ali manjšem uvajanju alternativnih načinov pridelovanja biohrane pri nas temu vprašanju nameniti odločilno pozornost. Nikakor ne bi mogli tvegati biogoljufije tudi pri nas, zlati če bi kaj biohrane izvažali. Ni pa nujno, da bi bila vmes neposredno hotena prevara. Lahko gre tudi za neskrbnost. Sodobne analitične metode so tako natančne, da lahko s njimi ugotovijo tudi skoraj nepredstavljivo majhne sledove ostankov fitofarmaceutskih sredstev. Nekatere rastline lahko posrkajo iz tal silno majhne količine teh ostankov, zlasti velja to za korenovke, posebej iz družine kobilnic. Konkretno: mogoče je, da se v pridelkih najdejo ostanki kloriranih ogljikovodikov, npr. DDT, čeprav jih pri alternativnem pridelovanju nihče ni uporabil, ker so v tleh v silno majhnih količinah že 15 let ali več, torej od tedaj, ko so bila ta sredstva še dovoljena za uporabo. Zato menim, da bi morali pri resnejšem in širšem uvajanju alternativnega pridelovanja vsaj za ostanke obstojnih fitofarmaceutskih sredstev poprej narediti analize tal, sicer lahko nehoti zdrknemo v goljufijo.

Naposled moramo odgovoriti še na vprašanje, ali so alternativni pridelki res kakovostno, vsebinsko boljši od konvencionalno pridelanih? Dozdajšnje analize številnih inštitutov razlik niso mogle zanesljivo in splošno veljavno ugotoviti, čeprav privrženci biohrane to vztrajno trdijo. Gre le za izredno velika nihanja kakovosti pri obeh tipih pridelkov. Menim, da to ni pomembno. S pridobivanjem biohrane naj kmetijstvo izpolni tržno praznino, če obstaja, tako doma, kot pri

izvozu. Menim pa, da bi morali biti zlasti pri presojanju izvoznih možnosti zelo previdni, ker tudi na Zahodu biohrani ne cvetejo le rožice, kar potrjuje nihanje števila alternativno usmerjenih kmetij in tako oskrbovalnih kmetijskih zemljišč že precej let le v razponu od 1 promila do 1 odstotka. Če bi bil trg za biohrano tako velik in perspektiven, bi ga zagotovo tamkajšnji kmetje in vrtnarji skušali zadovoljiti s svojimi pridelki. Izvoz biohrane bo najbrž mogoč le po skrajno nizkih (dum-pinških) cenah.

Kaj kaže ekonomika?

Ker brez gospodarske presoje pridelovanja biohrane tudi alternativne kmetije ne morejo, je odločilno vprašanje seveda gospodarski rezultat. Tu pa je velika težava zaradi pomanjkanja podatkov z alternativnih kmetij, ker je teh vendarle sorazmerno malo in vse še zdaleč ne zbirajo podatkov, ki bi bili lahko uporabni za primerjavo s kmetijami, ki konvencionalno gospodarijo. Primerjava gospodarskih rezultatov zato ni posebno zanesljiva. Razumljivo je, da so pridelki pri alternativnem pridelovanju sorazmerno manjši kot pri konvencionalnem, kar ni nujno treba posebej navajati. Ker se moramo pri njem odreči modernim pripomočkom za pridelavo, se poveča fizično delo. Po nekaterih podatkih pri ozimni pšenici za 5%, pri ozimni rži za 3%, pri ovsu za 26%, pri krompirju za 37%, pri rdeči pesi za 87%, pri krmni pesi za 69% – nasprotno pa opravijo pri ozimni repici za 6% in pri bobu za 18% manj ročnega dela. Pri žlahtnejših vrtninah je, razumljivo, ročnega dela še več.

Denarni izdatki za skupini po 16 primerljivih posestev, ki so gospodarila alternativno in konvencionalno, so v šestletnem povprečju 1975–1980 pri alternativnih znašali le približno 44% konvencionalnih. Prodajne cene alternativnih pridelkov franko kmetija so se leta 1979/80 v primerjavi s konvencionalnimi gibale takole: pri pšenici, prodani neposrednim kupcem, so bile za 115 do 287% višje, pri prodaji na debelo pa za 64% višje, pri rži za 122 do 300% oz. za 69% višje, pri ovsu za 492% oz. za 68% višje, pri krompirju za 132 do 226% oz. za 86% višje, pri korenju in rdeči pesi za 900% oz. za 80% višje, pri mleku za 18,8 do 22,4% in pri jajcih za 4,2 do 29,2% višje kot pri konvencionalni pridelavi. Zaradi tržnih nihanj cene za alternativne pridelke seveda niso vedno tako ugodne. Vendar vse kaže, da se finančno najbolj odrežejo tiste kmetije, ki prodajajo svoje pridelke in po možnosti končne izdelke (kruh, zdrob, vrtnine, sadje, maslo, sir itn.) neposredno porabnikom – strankam kar doma na kmetiji.

Nedvomno pa iz vseh podatkov izhaja, da so alternativni pridelki občutno dražji. Kot pri vseh drugih izdelkih je mogoča tudi alternativna pridelava le tam, kjer je za take pridelke plačilno sposobno povpraševanje, to pa je v državah relativne blaginje. Drage delovne moči in mehanična obdelava namreč kljub doseženim visokim cenam pridelkov in skromnim denarnim izdatkom za reprodukcij-ski material izčrpajo denarne prednosti alternativnega pridelovanja, tako da glede neto denarnih dohodkov na hektar pri obeh tipih kmetij ni bistvenih razlik (tako po nemških kot po ameriških podatkih).

Če se vprašamo, kakšne so možnosti za alternativno pridelovanje hrane pri nas, potem moramo razlikovati tehnično-pridelovalni in prodajni vidik. Prvi nika-kor ne bi mogel biti problematičen, saj je nižanje ravni pridelovanja lažje kot višanje. Bolj zapletena je prodaja. V razvitih deželah dajo za hrano majhen del osebnih dohodkov, približno 20%, v ZR Nemčiji celo 16%, s prehrano v gostilnah vred pa 18%. Povsem drugače je pri nas, kjer nižje kategorije delavcev izdajo za hrano blizu polovice osebnih dohodkov. V gospodarsko razvitih deželah je zato plačilno sposobno povpraševanje za biohrano bistveno večje kot pri nas. Vendar se zdi, da so tudi pri nas v večjih mestih, zlasti v Ljubljani in Zagrebu, večje skupine ekološko zelo zavednih ljudi, ki bi bili pripravljeni kupovati tudi dražje

hrano, če bi bila zanesljivo alternativno pridelana. Izrabiti pa bi kazalo še številne možnosti, ki jih imamo pri konvencionalnem pridelovanju, da bi zmanjšali uporabo vseh vrst agrokemikalij in zdravil in bi se tako vsaj deloma približali željam porabnikov živeža, ki jih kemija v kmetijstvu upravičeno ali neupravičeno moti.

FRANC LOBNIK, MIRKO LESKOŠEK*

Možnosti za gnojenje z odpadnimi snovmi in gnojevko v kmetijstvu

1. Prehrana rastlin, živali, ljudi in pomen njihovih ostankov in izločkov

Večino živeža pridelajo po svetu na kmetijskih tleh. Da bi zemlja dajala pričakovane pridelke, jo je treba gnojiti – vračati tlom hranila, ki jih rastline rabijo za svojo rast in razvoj (N, P, S, K, Ca, Mg, . . . , B, Fe, Zn, Cu, Mn, vse v anorganski, ionski obliki). Da bi tla (p)ostala rodovitna, jih je treba gnojiti tudi z organskimi snovmi, z organskimi gnojili. Rastline sicer organskih snovi ne rabijo neposredno, pač pa od energije, vezane v organski snovi (organskih gnojilih), heterotrofni mikroorganizmi v tleh živijo in se s to organsko snovjo prehranjujejo. Brez njih bi bila tla mrtva, brez organske snovi bi tla izgubila svojo strukturo, ki omogoča rastlinam ustrezen zračni, vodni in prehrambeni režim v tleh, tla bi postala nerodovitna.

Ljudje in živali, ki se hranijo z rastlinami (posredno tudi carnivori), ne porabijo vse energije, ki je nakopičena v rastlinah, še manj pa rastlinskih hranil, saj gre 70–95% teh hranil v izločke. Zbiranje in uporaba izločkov domačih živali kot gnojilo sta tisočletja stari navadi. Klasičen predstavnik tovrstnih gnojil je hlevski gnoj. V nekaterih gosto naseljenih deželah, kot je Kitajska, so gnojili že v prejšnjih stoletjih in še danes tudi s človeškimi izločki. Pri nas na kmetih je včasih stalo stranišče ob gnojišču in še danes imajo nekatere hiše greznice, iz katerih vozijo odpadke v sodih na njive ali raznašajo na vrtove. Ljubljana je bila že sredi prejšnjega stoletja, kot bi rekla danes, ekološko osveščena, saj je imela družbo za zbiranje in kompostiranje človeških izločkov, s katerimi so gnojili.

2. Posledice moderne civilizacije

In kaj se dogaja v današnjem modernem, higienskem času?

Ljudje se kopičijo v mestih, vsa mesta imajo urejeno kanalizacijo, kamor gredo vsi človeški izločki in še marsikaj drugega. Pa ne samo mesta, tudi večja naselja, vključno z večjim deležem kmetij, so priključena na kanalizacijo. To seveda danes ne bi bilo nič slabega, če bi bil dosežen pravi, ekonomski in ekološko ustrezn namen kanalizacije. To je zbiranje človeških izločkov in njihovo vračanje v *obtok hranil*, to je v kmetijsko zemljo, od koder so ta hranila prišla v rastline, ki so hrana za živali in ljudi. Komunalna čistilna naprava fizikalno in biološko prefiltrira kanalizacijske vode, in gošča, ki ostane, vsebuje veliko organske snovi in različnih rastlinskih hranil. Ta gošča je torej uporabna v kmetijstvu kot gnojilo – in samo, če jo uporabimo kot gnojilo – imata kanalizacija in čistilna naprava sploh smisel. Če

* Ing. Franc Lobnik, dr. Mirko Leskošek, redna profesorja Biotehnične fakultete v Ljubljani.

odpadne vode iz gospodinjstev prek kanalizacije odvajamo neposredno v potoke in v reke in jih s tem do take mere onesažimo, da se same ne morejo čistiti, potem kanalizacija nima smisla. Prav tako je komunalna čistilna naprava brez pomena in odvečen strošek, če dopustimo, da nekatere tovarne izločajo v kanalizacijo – morda samo malenkostne količine – takšnih snovi, ki jih zemlja oziroma rastline ne prenašajo kot gnojilo. Podobno kot v kanalizacijo odhajajo odložena rastlinska hranila iz gospodinjstev v smetnjake. Včasih so z ostanki hrane krmili prašiče ali pa so določene rastlinske ostanke, kot npr. neuporabni del solate ali krompirjeve olupke, odlagali na gnojišče ali kompostni kup. Tako je tudi del rastlinskih ostankov prešel v obrok hranil oziroma se recikliral.

Kot vidimo, je bila v starih primitivnih časih, ko je večina ljudi živela na vasi, reciklaža sicer skromnih količin rastlinskih hranil, ki so bila v obtoku, v veliki meri zagotovljena. Zdaj, ko imajo mesta in tudi velik del nemestnih naselij kanalizacijo in organiziran odvoz smeti, se pretežni del rastlinskih hranil iz živil, ki jih uporablja mestno prebivalstvo, ne vrača v kmetijsko zemljo. Reciklaža je prekinjena. Rastlinska hranila gredo v tekoče vode in tam, kjer jih je preveč, onemogočajo vodno življenje, ali pa na smetišča, ki tudi obremenjujejo okolje, onesnažujejo zrak in podtalnico.

Ekološko ustrežnejše, čeprav precej drage, so lahko tudi rešitve, da goščo komunalnih čistilnih naprav uporabljamo kot gnojilo, podobno tudi prebrane in kompostirane smeti. Pri tem lahko pridobimo še celo energijo (bioplin in podobno).

Vse opisano razpisno, neracionalno ravnanje z rastlinskimi hranili in velike izgube, ki pri tem nastajajo, je treba plačati s plačilom komunalnih storitev in s povečano porabo mineralnih gnojil. Z mineralnimi gnojili ne pokrivamo le tako nastalih izgub, ampak tudi izgube rastlinskih hranil, ki nastanejo v kmetijskih tleh – na eni strani zaradi izpiranja hranil iz ornice v globino, kamor korenine ne sežejo, na drugi pa zaradi izgub, zlasti dušika iz tal oziroma in gnojil v zrak.

KČN (komunalna čistilna naprava) sicer očisti (ob dovajanju energije) kanalizacijske odplake organskih snovi, kar so tla sposobna opraviti brezplačno in obenem v splošno korist, anorganski nevidni polutanti (fosfati, nitrati) pa gredo – če ni 3. faze čiščenja (in kje jo imamo pri nas?) – s kvazi čisto vodo iz KČN v vodotoke, kjer kljub dragemu čiščenju še vedno onesnažujejo – evtrofirajo vodo.

3. Odpadne snovi

Komunalni odpadki in nekateri industrijski odpadki so v bivalnih in industrijskih okoliših zlo, ki ga moramo reševati kljub zahtevnim finančnim sredstvom. Način odstranjevanja in morebitnega izkoriščanja odpadkov je različen in je pogosto odvisen od lokalnih posebnosti.

Tako se pojavljajo gošče kot stranski produkt pri čiščenju komunalnih in industrijskih odplak. Zaradi naraščanja industrije in ostrejših predpisov je vse več čistilnih naprav, zato se pojavlja vprašanje skladiščenja odpadnih gošč iz teh naprav. Raziskave v svetu so pokazale, da je zelo ekonomična rešitev problema uporaba gošč kakor tudi drugih primernih odpadnih snovi kot gnojil v kmetijske namene. Gošče iz bioloških čistilnih naprav, odpadki živilske, usnjarske in drugih industrij imajo zaradi visokega odstotka dušika, fosforja in drugih rastlinam primernih elementov dobre gnojilne sposobnosti. Seveda pa take gošče in druge odpadne snovi ne smejo vsebovati nedopustnih količin toksičnih prvin, težko razgradljivih organskih spojin (fenoli ipd.) in patogenih bakterij.

Pri nanosu odpadnih snovi na površino tal se strupene snovi v zemlji vežejo, padavine jih lahko izpirajo v podtalnico, dostopne postanejo rastlinam in preko njih ogrožajo zdravje živali in ljudi. Vsebnost toksičnih prvin v odpadnih snoveh je večinoma najpomembnejše merilo pri presoji kakovosti s stališča uporabe v kmetijstvu.

Kadar so koncentracije toksičnih snovi prevelike je edina alternativna možnost odlaganja v skladišča ali sežiganje. Pri tem je pomembna izbira lokacije, da ne bi bilo ogroženo zdravje ljudi in živali (voda).

Toksične prvine so v splošnem tiste, ki imajo veliko afiniteto do tvorbe kompleksov oziroma kelatov s skupinami, ki sestavljajo organske molekule. Relativna toksičnost posameznih elementov je premo sorazmerna z njihovo afiniteto do tvorbe takih spojin. Te povzročajo razne motnje oziroma spremembe v metabolizmu in delovanju posameznih encimov. V to skupino sodijo prvine, kot so: Hg, Co, Cu, Mn, Mo, Ni, Ag, V, Zn, Al, Sb, As, Pb, Se, Sn, Cd in druge.

Zato so države, kjer uporabljajo odpadne snovi iz industrijskih ali komunalnih čistilnih naprav, že nekaj časa nazaj v kmetijske namene predpisale ustrezne norme o dopustnih koncentracijah nekaterih naštetih prvin. Le-te so odvisne od količine prvin, od vrste tal (kationska izmenjalna kapaciteta) in vrste kmetijskih kultur, ki jih na teh površinah gojimo (travniki, pašniki, poljščine in intenzivne kmetijske kulture). Večina držav je tu ravnala strogo, saj bi imelo morebitno večje nakopičenje toksičnih kovin v tleh trajne in nepopravljive posledice. Tudi sanitarno higienski vidik bistveno vpliva na možnost rabe odpadnih snovi v kmetijstvu. Pri pregnetih odpadnih snoveh je vsebnost patogenih mikroorganizmov in parazitov manjša kot pri nepregnetih, vendar je večina teh snovi potencialni vir okužbe vode, živali in ljudi.

Temeljno stališče do gnojenja z odpadnimi snovmi (gošče komunalnih čistilnih naprav, kompostirane smeti in drugi odpadki, ki jih uporabljamo za gnoj):

Mnogo strokovnjakov si postavlja vprašanje, ali je sploh primerno uporabljati goščo čistilnih naprav in druge odpadne snovi v kmetijstvu. Ugotavljajo, da doživlja vsebnost mikroelementov v tleh dva trenda. Na kmetijskih področjih se delež kovin v tleh zmanjšuje zaradi intenzivne kmetijske proizvodnje. V urbanih območjih pa se delež nekaterih mikroelementov močno zvišuje zaradi onesnaževanja okolja. Predvsem svinec, nikelj, kadmij in živo srebro lahko v tleh porušijo ali preprečujejo nekatere biokemične procese v rastlinah, živalih in človeku.

1. Zato je pomembno, da uporabljamo v kmetijstvu kot gnojilo samo kemijsko in sanitarno neoporne snovi.

2. Odpadne snovi je najbolje uporabljati na specializiranih posestvih, kjer imajo dovolj strokovnega kadra ter pridelujejo poljščine, ki se ne uporabljajo neposredno za prehrano človeka, ter industrijske rastline, nadalje za gnojenje gozdnih drevesnic in gozdov.

3. Odpadne snovi morajo imeti ustrezen atest, ugotovljeno in preizkušeno gnojilno vrednost in prikazane morebitne nevarnosti za tla, rastline, živali in človeka.

4. Z ustreznimi zakoni bo treba natančneje določiti način rabe in nadzor nad odpadnimi snovmi ter kakovost tako gnojenih pridelkov.

5. Predvsem pa je treba zagotoviti dobro predčiščenje v industriji, za nevarne odpadke pa zagotoviti ustrezna odlagališča oziroma reciklacijo.

4. Gnojevka

Gnojevka je mešanica trdnih in tekočih živalskih izločkov z dodano manjšo ali večjo količino vode. V primerjavi s hlevskim gnojem v gnojevki ni stelje. Gnojevka ima vsaj pol manj sušine kot hlevski gnoj, zato je tekoča, hlevski gnoj pa je trden.

Glavni razlog, zakaj se je v novejšem času razširila priprava gnojevke na škodo hlevskega gnoja, je naslednji: v specializiranih živinorejskih obratih nimajo stelje. V poljedelskih obratih pa, kjer sicer sejejo strnena žita, od katerih dobimo slamo za steljo, se odločajo za gnojevko, kadar se jim zdi prevoz slame s polja do hlevov predrag. Zato slamo raje zaoravajo in dodajajo gnojevko.

Znano je, da različne gnojevke, zlasti prašičje in goveje, zaradi velikih aglome-

racij živine povzročajo velike finančne in tehnološke probleme. Pri oblikovanju velikih družbenih živinorejskih obratov se je pri nas najprej mislilo na masovno prirejo mesa, ki ga ponavadi ni dovolj na trgu, manj pa na velike prevozne stroške, zlasti za voluminozno krmo, ki so na enoto živali tem večji, čim večja je farma. Najmanj ali pa nič se ni mislilo na podobne stroške v zvezi s prevozom in koristno uporabo izločkov živali s teh farm, torej na stroške v zvezi z gnojevko. Večja produktivnost (živega) dela neposredno na farmi in za pridelavo krme zaposlenih delavcev – v primerjavi s kmeti – ne zadostuje, da bi si lahko na farmah privoščili takšen standard odstranjevanja izločkov, kot si ga privoščijo človek pri večjih aglomeracijah ljudi, tj. čistilno napravo za odplake. Takšen način je seveda mogoč tudi na farmi, vendar kalkulacija prodajne cene mesa takšnih stroškov ne prenese.

Živalski izločki z velikih farm so velik problem za okolje zaradi smradu gnojevke, evtrofije tekočih voda, če neočiščeno ali očiščeno gnojevko spuščajo v vodotoke, in nevarnost za onesnaženje podtalnice. Vsi naštetih objektivni gospodarski in ekološki vplivi velikih farm ne govorijo v prid gradnji novih. Starih oziroma obstoječih farm pa ne moremo podreti. Zato je treba najti v vseh pogledih kolikor toliko sprejemljive načine za smotrno odstranjevanje in uporabo živalskih izločkov, to je gnojevke.

Agronomsko in ekološko ustrezna raba gnojevke je takšna, da bodo rastlinska hranila iz gnojevke na eni strani uporabljena kot gnojilo, na drugi strani pa tako, da ne bodo onesnaževale podtalnice ali zamorile življenja v tekočih vodah. To velja za vse gnojevke – z družbenih velefarm in s kmetij. Med delavci, zlasti strokovnjaki na velikih živinorejskih farmah, mora prevladati o uporabi gnojevke tako mišljenje, kot ga imajo kmetje živinorejci: živalski gnoj, naj bo takšen ali drugačen, je nekaj vreden. Njegova edina uporabnost je za gnojenje kmetijske zemlje oziroma kmetijskih rastlin. To je tudi najbolj naravna uporaba, saj je tudi krma za živino, katere ostanki so pravzaprav gnojevke, prišla z njiv in travnikov. Naj se torej tja tudi vrne!

Prevoz gnojevke je lahko drag in tem dražji, čim več živine je na kupu. Problematičen ni samo prevoz, ampak tudi skladiščenje gnojevke na farmah – bodisi v odprtih lagunah, od koder se širi smrad, ali v zaprtih rezervoarjih za gnojevko. Problem je tudi, koliko gnojevke smemo dati na enoto kmetijske površine in zlasti v katerem letnem času, kar v Sloveniji še ni zadosti raziskano. Če gnojevko polivamo po rastočih posevkih ali travni ruši, potem jo je treba precej razredčiti, da ne poškodujemo rastlin. Tudi če polivamo z gnojevko pred setvijo oziroma sajenjem, smemo uporabljati manjše količine. V tem primeru smemo uporabiti samo toliko gnojevke, kolikor je bo bodoči posevek lahko koristno uporabil. Če je gnojevke preveč, se bo izpirala v globlje plasti tal in s tem ogrožala kakovost podtalnice. Razvažati gnojevko jeseni in pozimi po praznih poljih, kjer nič ne raste in ni živih korenin, ki bi lahko črpale hranila iz gnojevke, je za onesnaženje podtalnice posebej nevarno, obenem pa se zaradi izgub hranilna vrednost gnojevke precej zmanjša.

Po vsem povedanem torej ni nič čudno, če na velikih družbenih obratih, kjer je gnojevke zelo veliko in prevozne razdalje temu ustrezno dolge, gledajo na gnojevko kot balast, ki bi se ga radi čimprej znebili in so za to pripravljene celo plačati. Zato se tudi dogaja, da redijo na nekaterih farmah le po pol krave na hektar in je zanje problem gnojevke nerešljiv, medtem ko redijo mnogi kmetje dve ali celo tri glave na hektar in vso gnojevko koristno porabijo. Velike družbene prašičjerejske farme (v Sloveniji jih je 9) dobivajo večji del krmil iz drugih republik in zato v neposredni okolici nimajo zadosti kmetijskih zemljišč, da bi lahko vso gnojevko koristno uporabili. Naš predlog je, naj te farme redijo samo toliko prašičev, kolikor imajo na voljo kmetijskih zemljišč za smotrno uporabo gnojevke.

Gnojilna vrednost enega kubičnega metra nerazredčene goveje gnojevke pri današnjih cenah mineralnih gnojil znaša že čez 4000 din, prašičje gnojevke pa okoli 6000 din. Pri tem je računana samo cena dušika, fosforja in kalija v gnojevki. Poleg

njih so v gnojevki tudi druga rastlinska hranila, kot so kalcij, magnezij in mikroelementi ter organske snovi, kar predstavlja določeno vrednost pri prehrani rastlin in ohranjanju rodovitnosti zemlje. Če se na eni strani zavedamo vrednosti gnojevke kot gnojila, na drugi strani pa škode, ki jo povzročamo, če spuščamo gnojevko v vodotoke, pač ni dvoma, za kateri način uporabe se bomo odločili.

Samo slovenske družbene prašičjerejske farme, ki zaenkrat spuščajo v vodotoke okrog 70% pridelane gnojevke, onesnažujejo tekoče vode toliko, kot izločki 250.000 ljudi. Preračunano na ceno mineralnih gnojil spušča samo ihanska farma z gnojevko 85.000 prašičev okrog 400 milijonov dinarjev v Bistrico. Bistrica in z njo Sava nista nič manj onesnaženi, če plača farma vodni skupnosti kot odškodnino za to onesnaženje nekaj desetini milijonov dinarjev.

Do uporabe gnojevke z velikih družbenih obratov zagovarjamo naslednja stališča:

Ekološko in družbenoekonomsko je najprimernejša uporaba gnojevke na kmetijskih zemljiščih, kjer se ob ustreznih količinah izkoristi kot potrebno gnojilo. Tehnologija npr. reje prašičev na vseh velikih družbenih farmah v Sloveniji je takšna, da pridobivajo gnojevko z okrog 2,5% sušine. To pomeni, da pride vanjo iz okolja trikrat več vode, kot je gnojevke (=prašičjih izločkov, ki vsebujejo sami po sebi 90% vode in 10% sušine). V takšnih razmerah izgubi gnojevka kot eden izmed sistemov odstranjevanja in uporabe živalskih izločkov svoj prvotni racionalni smisel. Na poljedelskih obratih je ta smisel v tem, da niso potrebni prevoz slame oziroma stelje s polja do hlevov in nastiljanje samo ter ponoven prevoz iste slame v gnoju na polje. Prevoz tako velikih količin dodatne vode in obenem s tem izredno zmanjšanje gnojilne vrednosti (enote) gnojevke – poleg tega še drugi problemi, ki spremljajo celotno tehnologijo gnojevke v primerjavi s sistemom hlevski gnoj+gnojnica – so vzroki, ki vzamejo gnojevki kot sistemu odstranjevanja in uporabe živalskih izločkov v opisanih razmerah vso prednost. Zato je bistveno, da se z varčevanjem z vodo in z ustrežno tehnologijo v hlevih čimbolj zmanjšajo količine gnojevke, ki povečujejo stroške uporabe gnojevke na poljih.

LITERATURA:

1. Franc Lobnik, Janez Štupar, Peter Stegnar: Možnost uporabe industrijskih odpadkov v kmetijstvu in gozdarstvu, Zbornik gozdarstva in lesarstva. I. 19, št. 1, str. 329–340, Ljubljana 1981.
2. Mirko Leskošek, Franc Lobnik: Uporaba gnojevke, Sodobno kmetijstvo, št. 2, Ljubljana, februar 1987.
3. R. H. Dowdy, R. E. Larson and E. Epstein: Sewage sludge and effluent use in agriculture, EAS – Seminar Agricultural use of sewage sludge, Basel 24.–26. 9. 1980.
4. R. N. Sterritt and J. N. Lester: The value of sewage sludge to agriculture and effects of agricultural use of sludges contaminated with toxic elements, The Science of the Total Environment 16, 55, 1980.
5. Frank M. D'Itri: Wastewater renovation and reuse. East Lansing, Michigan, 1977.
6. Vetter H. et al.: Mist und Gulle, DDLG – Frft., 1973.
7. Koiath H. et al.: Gewinnung trockensubstanreicher Gülle. Ak. d. Ldw. W. Berlin 1984.

MOMČILO PELEŠ

Prenos »umazanih« tehnologij

(iz razvitih dežel v dežele v razvoju in Jugoslavijo ter njihov vpliv na človekovo okolje)

Vso prvo polovico tega stoletja človeštvo ni namenjalo dovolj pozornosti »umazaniam« tehnologijam. Pomembna je bila zgolj prizvodnja, ne glede na negativne učinke, ki so jih izzvale odpadne snovi na človekovo okolje. Živelo se je v prepričanju, da so zrak, reke, jezera, morja in tla pa tudi notranjost zemlje v neomejenih količinah sposobni sprejemati onesnažujoče snovi, brez škode za človeka in njegovo okolico. Očitno je, da je z ene strani šlo za nezadostno razvito zavest o nevarnostih, ki so pretile s strani določenih industrijskih objektov – virov onesnaževanja. Na drugi strani pa pričajo dejstva, da je bila v prejšnji fazi razvoja industrijske družbe skupna količina onesnažujočih snovi znatno manjša od današnje; zavoljo tega je bila manj občutna in upoštevana kot nevarnost, ki preti vsem, ki se nahajajo pod njenim vplivom.

Razvitost, stopnja produktivnosti, s tem pa tudi moč in mednarodna konkurenčnost nekega gospodarstva, je v veliki meri odvisna od tehnologije, ki mu je na voljo in njegove tehnološke odvisnosti. Mednarodna delitev dela in odnosi na tem področju vse bolj vodijo v medsebojno odvisnost nacionalnih ekonomij, gospodarska samozadostnost pa odstopa prostor procesom integracije in povezovanju gospodarstev v mednarodnih merilih. V bistvu gre za napreden proces, če so partnerji v njem enakopravni in če ne delujejo proti interesom drugih. Vendar izkušnje na žalost kažejo, da se krepijo težnje monopoliziranja, da vlada zakon boja »vseh proti vsem«, da se bije boj za uničenje konkurence, ne glede na to, ali gre za drugačen družben sistem ali sistem, kakršnemu pripada dežela. Ta boj je še posebej silovit in neusmiljen na področju tehnologije. Bitka se bije v dveh smereh: imeti naj sodobnejše in drago prodati že rabljeno, kar ima za posledico manjšo učinkovitost, hkrati pa kupca ohranja v odvisnosti zaradi delov za prodano tehnologijo. Za prodane licence se postavljajo pogoji, ki ne dajejo možnosti hitre razbremenitve kupca od obveznosti, katere so prevzeli. Multinacionalne družbe s prodajo licenc vzpostavljajo nadzor nad določenimi proizvajalci različnih izdelkov.

Razvoj industrije je v tem stoletju dosegel neslutene razsežnosti. Industrijska proizvodnja se je pomnožila, človeštvo pa je bogatejše za mnogo najrazličnejših dobrin – en del le-teh je namenjen uporabi v miru, drug del pa oboroževanju in uničevanju. Človeku je uspela ločitev od svojega planeta. Zavihtel se je v vesolje, da razišče njegova neskončna prostranost in druge planete – vendar ne samo v miroljubne, temveč tudi v vojaške namene. Da bi zagotovila vse te velike človekove zmage in dosežke, je postala industrija gigantska sila celotnega materialnega napredka človeštva, vendar istočasno tudi eden od dejavnikov ogrožanja človekovega okolja. Glavni vir onesnaževanja okolja predstavljajo barvna in črna metalurgija, industrija aluminija in papirja, petrokemija... Pozornost priteguje seveda tudi energetski kompleks in znotraj njega jedrska energija.

Prodajalci onesnažujočih tehnologij pehajo kupce, DVR v njihovo preteklost, v novo, še večjo, ne le politično in ekonomsko, temveč tudi v ekološko odvisnost. Poglobljanje razlik med bogatimi (s sodobnimi tehnologijami brez odpadkov) in revnimi (z zastarelimi, »umazanimi« tehnologijami) ustvarja pogoje za novo delitev sveta na »čiste« in »umazane« dežele. Zraven tega velja tudi delitev sveta na tiste, ki delajo z »napredno« in tiste, ki delajo z zastarelo tehnologijo, oz. za dežele, ki se rešujejo »umazanih« tehnologij tako, da jih pod geslom »pomoči« pošiljajo v DVR, in tiste, ki so to »pomoč« prisiljeni sprejemati, da bi zmanjševali prepad med sabo in razvitemi.

I. S sprejetjem stališča, da naj nobena od držav ne rešuje svojih problemov zaščite okolja na račun drugih držav, je Organizacija združenih narodov že na stockholmski konferenci o človekovem okolju (leta 1972) opozarjala na pomen problema prenosa »umazanih« tehnologij iz razvitih v države v razvoju. Na I. zasedanju Upravnega sveta UNEP-a leta 1973, je bilo sprejeto stališče, ki je opozarjalo na potrebo po temeljitem proučevanju posledic, do katerih je prišlo zaradi prenosa »umazanih« tehnologij. Prav tako so se zavzeli za nudenje pomoči državam v razvoju pri izdelavi študij, ki bi še posebej poudarjale prednosti in pomanjkljivosti z vidika ekonomije – zlasti v primeru prenosa močno onesnažujočih industrij. Tudi na drugih zasedanjih Upravnega sveta so bile sprejete zahteve, naj se industrializacija postavi v okvirje, ki bi bili sprejemljivi za človekovo okolje. Zato je poudarjena potreba po izdelavi usmeritvenih načel in kriterijev ter zahteva po zagotovitvi svetovalne službe in tehnične pomoči državam v razvoju na področju razvoja industrije in njenega vpliva na človekovo okolje. Izhajajoč iz zapletenosti tega problema je Upravni svet še posebej poudaril potrebo po sodelovanju med UNEP-om, pristojnimi mednarodnimi organizacijami, vladami in predstavniki posamičnih industrijskih vej. Pa vendar vsa ta in še cela vrsta drugih prizadevanj niso obrodili sadov. V podobnem položaju je vzpostavitev Nove mednarodne ekonomske ureditve in oblikovanje načel, po katerih naj se razvija. Tudi novi načini in metode mednarodnega tehnološkega sodelovanja niso izdelani, kakor tudi ni izdelana in sprejeta Nova mednarodna tehnološka ureditev, ki bi morala vključevati tudi elemente prenosa »umazanih« tehnologij.

II. Prizadevanja razvitih dežel na tem področju so šla v tri osnovne smeri: 1. Da bi zmanjšali odstotek onesnaženosti, izvajajo izboljšave v »umazanih« tehnologijah. 2. Vsi naporji so naravnani v razvoj brezodpadnih tehnologij, ki bi morale znatno znižati in/ali odstraniti nevarnosti onesnažitve okolja. 3. Uresničujajo usmeritev na prenos – dislokacijo »umazanih« tehnologij v druge dežele, predvsem v države v razvoju. Seznam »umazanih« tehnologij, ki jih razvite države že ali pa jih šele nameravajo izvoziti v DVR, je precej dolg. Države proizvajalke avtomobilov gradijo tovarne v Braziliji, Indoneziji, Koreji, Španiji, ... kjer razen poceni delovne sile izkoriščajo tudi neonesnaženo okolje. ZR Nemčija ne želi graditi železarn na svojem ozemlju, zato jih postavlja v nekatere sredozemske države. Tipičen primer prenosa »umazanih« tehnologij predstavlja politika Japonske. V enem od prejšnjih petletnih planov je japonska vlada namenila reševanju najbolj perečih problemov človekovega okolja v svoji državi 30 milijard dolarjev. Del tega denarja bi moral biti uporabljen za izgraditev hitrih prometnic, kar bi prispevalo k nadaljevanju procesa decentralizacije industrije in ljudi; drugi del pa naj bi prispeval k preselitvi najbolj onesnažujočih tehnologij (papirna, tekstilna, jeklarska, naftna, petrokemijska) v države v razvoju, oziroma v Indijo, Kitajsko, Hong Kong, kakor tudi v Avstralijo, Novo Zelandijo idr. Pot uresničitve tega načrta je potekala skozi nudenje posojil, kreditiranje opreme, skupna vlaganja in tehnično opremo.

Interes razvitih za prenos onesnažujočih tehnologij je motiviran z več ekonomsko-prostorskimi razlogi. Poleg ekonomskih interesov, oskrbe tržišča in vlaganja kapitala gre tudi za odstranitev odvečnih »umazanih« tehnologij, ki ogrožajo okolje lastnih dežel, odstranitev zastarelih tehnologij, sprostitve fizičnega, ekonom-

skega in družbenega prostora za lastno modernizacijo oz. za razvoj malooodpadnih in brezodpadnih tehnologij. Gre tudi za zmanjšanje stroškov pri odstranitvi škodljivih posledic »umazanih« tehnologij in neodvisnost od uvoza surovin, kakor tudi neodvisnost od tuje, nekvalificirane delovne sile. Tudi izvajanje poizkusov z ne dovolj raziskanimi tehnologijami, in izkoriščanje surovin pod ugodnimi pogoji nista brez pomena. V pogodbah o prenosu »umazanih« tehnologij v države v razvoju pogosto srečujemo pridržek, naj se vložena sredstva vrnejo s proizvodnjo teh podjetij, kar pa praktično pomeni: »umazane« tehnologije in ogrožanje človekovega okolja deželi v razvoju, »čisti proizvod« pa razviti deželi. Poleg tega pa imajo razvite dežele še druge koristi: ni jim treba uvažati in predelovati rud, ne izrabljajo svoje energije, ohranjajo svoje okolje in ni jim treba vlagati sredstev za njihovo zaščito, ampak lahko vse to vlagajo v razvoj svoje brezodpadne tehnologije. Tudi obračanje kapitala prispeva bogatim izvoznikom pri njihovem lastnem razvoju in tako povečujejo svojo konkurenčno sposobnost ter poglobljajo že tako globok prepad med razvitimi in deželami v razvoju. Očitno je, da se bodo s sodobno tehnologijo razvita gospodarstva še bolj oddaljila od držav v razvoju. Poleg tega je kapital, vложен v »umazane« tehnologije na tujem, bolj donosen kot doma, kjer predpisi predvidevajo visoke dajatve za onesnaževalce človekovega okolja. Hkrati postajajo dežele uvoznice skladišča odpadkov »čistega napredka«. Vse težje prenašajo bremena vedno višjih cen za kvalitetno prečiščene izdelke visoko razvitih industrij.

Poleg prej naštetih razlogov, ki jih imajo razvite dežele za prenos »umazanih« tehnologij v dežele v razvoju, se postavlja vprašanje, ali ne gre pri tem še za kakšne drugačne, dolgoročneje interese in cilje? Ali nima ta prenos med drugim namena, da se deželam navrzijo problemi, ki jih bodo trajno obremenjevali, hkrati pa bodo njihovi učinki raznih vrst delovali ne samo na stanje človekovega okolja, ampak tudi na celoten družbenoekonomski razvoj?

III. DVR so v svojem industrijskem razvoju naklonjene uvozu tuje tehnologije, licenc in naprav po čim nižji ceni. Čimprej se hočejo rešiti bremen svoje revščine in zaostalosti, zato so prepričane, da z razvojem kakršen je, kvaliteta njihovega življenjskega okolja ni vprašljiva. V glavnem sodijo, da uvoz »umazanih« tehnologij za njih ne predstavlja resne nevarnosti. Odsotnost meril, ki zadevajo okolje, je pogojeno s prepričanjem, da lahko njihovo čisto ali minimalno onesnaženo okolje absorbira vse negativne učinke uvoženih tehnologij brez nevarnosti, da začno vplivati nanj. Poleg tega je prisotno še mnenje, da bi zaostrovanje okolja zadevajočih kriterijev pri prevzemanju teh tehnologij povzročilo negativen vpliv na celoten družbenoekonomski razvoj, ker bi ga zaviralo in upočasnjevalo. Ta stališča so opravičljiva, če govorimo o izkoriščanju vseh možnosti, ki prispevajo k razvoju teh dežel. Toda vprašanje, ki se nanaša na možne nevarnosti, ki jih skriva v sebi nenadzorovano sprejemanje »umazanih« tehnologij, ostaja še naprej odprto. Brez dvoma so tehnologije, dobljene pod ugodnimi pogoji, pomemben prispevek DVR, istočasno pa delujejo kot hipoteka, katere odplačilo, uravnavanje še nenastalih prostorskih problemov, bo morala država v prihodnosti precej drago plačati.

Zamisel, da predstavlja problematika človekovega okolja sestavni del Novega mednarodnega ekonomskega reda, precej počasi prodira v DVR. Razlog tiči v tem, da zaščita človekovega okolja v DVR še vedno ni ekonomska kategorija. Poleg tega pa postaja vse bolj jasno, da je treba za odstranjevanje posledic onesnaževanja (začenši od lažjih obolenj, izgubljenega delovnega časa, pa vse do delovne nesposobnosti ljudi in skrajševanja njihovega delovnega in življenjskega obdobja) vlagati mnogo večja sredstva kot za preventivno zaščito okolja.

V nekaterih državah v razvoju kar 90% industrijskih potencialov, postavljenih zadnjih 20 do 30 let, sodi v kategorijo »umazanih«. Kljub temu, posledice onesnaževanj niso tako hude kot v razvitih deželah, pa vendar vse kaže, da se bodo tudi DVR prej ali slej znašle v podobnem položaju, zlasti še, če ne bodo dojele nujnosti kritičnega pretresa takšnega razvoja in njegovih posledic za okolje. Izkušnje kaže-

jo, da je neupravičeno biti zadovoljen z učinki uvoženih tehnologij, če pri tem ne ugotovimo tudi njihovih negativnih posledic.

Tehnološka odvisnost je perspektivno trajnejša kot sta ekonomska in politična – gre za njuni podaljšani roki. Nedavno objavljeno poročilo Združenja inženirjev Mehike, v katerem je izraženo opozorilo, naj bodo DVR bolj pozorne do agresivnosti, ki spremlja uvoz »umazanih« tehnologij, je tipičen primer razsežnosti posledic prenosa teh tehnologij v države v razvoju. Sama Mehika je v zadnjih desetletjih uvozila kakšnih tisoč tovarn, od tega znatno število takšnih z »umazanimi« tehnologijami.

DVR se zanimajo za uvoz tehnologij iz razvitih držav iz naslednjih vzrokov:

Glede na svoj družbenoekonomski razvoj imajo DVR skoraj po pravilu več problemov kot sredstev in več potreb kot možnosti, pri čemer prihaja posebej do izraza pomanjkanje kapitala, kadrov in znanja. Takšno stanje zahteva intenzivno usmeritev vseh razpoložljivih nacionalnih zalog na prednostne smeri razvoja, čeprav običajno ni možnosti vzporednega reševanja sekundarnih problemov, med katere sodijo tudi problemi človekovega okolja. Nič manj nevarne niso sodbe določenih vodstvenih dejavnikov v nekaterih državah. Menijo namreč, da je nezadostna razvitost nevarnejša od nenadzorovanega razvoja, ki ogroža okolje.

Zaradi ogromnih potreb so DVR nagnjene k sprejemanju vsakršne tehnologije, ki jo je mogoče uvoziti. To pa zato, ker s svojimi lastnimi naporii nikakor ne bi mogli zagotoviti dovolj kapitala: krepi se gospodarska moč, dviguje se standard in to ne glede na odplačilo kreditov in ne glede na obdobje, ko je proizvodnja zaradi nabave nove tehnologije, s katero do tedaj niso imeli opravka in zaradi priučiitve delovne sile, neekonomična – kar pa velja tudi za spremljevalne dejavnosti. Hkrati pogosto menijo, da je odplačevanje dobljene tehnologije z izdelki in ne z denarjem posebno ugoden pogoj, ne glede na učinke za okolje.

Kljub prizadevanjem, da bi uskladili stališča glede prevzemanja »umazanih« tehnologij iz razvitih dežel, se DVR niso uspele dogovoriti za skupen sporazum, na podlagi katerega bi vplivale na razvite dežele. Izvzamemo lahko določene rezultate, dosežene na zasedanjih Upravnega sveta UNEP-a in na nekaterih drugih mednarodnih srečanjih.* Glavni razlog tiči v dejstvu, da večina DVR ni imela načrta nacionalne politike za zaščito človekovega okolja, vključno z odnosom do uvoza »umazanih« tehnologij. V takšnem položaju so se pojavljale številne razlike v pristopu k vprašanju, ali je sploh potrebno namenjati pozornost problemom okolja, če niso rešeni niti osnovni razvojni problemi? Njihovo stališče je bilo, da je treba sprejeti vse ponujene tehnologije razvitih dežel, ne glede na njihovo škodljivost za okolje. Pri tem se je poudarjalo, da je DVR potreben razvoj, da se izkopljejo iz zaostalosti in revščine; zato ni treba, kot smo že omenili, kritično ocenjevati ponujenih tehnologij.

Gibanje neuvrščenih je na začetku mednarodne aktivnosti o okolju namenjalo pozornost zgolj posamičnim vprašanjem, ki so jih sprožile določene države. Šele leta 1985 so oblikovali Skupino koordinatorjev neuvrščenih držav z nalogo, da izdela lasten program dejavnosti na področju človekovega okolja. Lahko predpostavljamo, da bo prenos »umazanih« tehnologij v prihodnje predstavljal eno od vprašanj, glede katerega bodo države v razvoju zavzele skupno stališče, kadar bo šlo za njihov odnos do razvitih.

IV. V prvem obdobju – po osvoboditvi (obnova) je bil uvoz »umazanih« tehnologij pogojen z ogromnimi potrebami naše družbe. Zato smo od tujih partnerjev sprejemali kredite pod ugodnimi pogoji, zavest o nevarnosti in škodi, ki jih prinašajo takšne tehnologije, pa ni bila dovolj razvita. V posameznih strokovnih krogih

* Na IV. okrogli mizi na temo »Industrijsko sodelovanje DVR« (Zagreb, 13.–17. IX. 1976), je bilo prvič sprejeto naslednje stališče glede prenosa »umazanih tehnologij«: »Opozorjeno je na pomen zaščite in izboljšanja človekovega okolja v procesu industrializacije DVR, da bi se izognile škodljivim posledicam za njihov nadaljnji razvoj. Še posebej, če gre za sprejemanje tehnologij, ki resno ogrožajo okolje.«

se je vedelo, da gre za proizvodne procese, ki poleg pozitivnih učinkov prinašajo tudi grožnje človekovemu okolju, toda njihova opozorila niso bila dovolj glasna in vztrajna.

Drugo obdobje – od leta 1983 (sprejem posebnega zakona o uvozu tehnologij) je za to razmišljanje še posebej pomembno, kajti v tem času je v vse dele naše države uvoženo največ tujih, onesnažujočih tehnologij. Torej smo nadaljevali s tem uvozom in to s še hitrejšim tempom kot prej. Še naprej nam je bil najpomembnejši pospešen razvoj države, njena industrializacija in težnja, da se na višji stopnji narodnega dohodka ustvarijo pogoji za širše in učinkovitejše reševanje ostalih vidikov razvoja družbe. Vse to je bilo razumljivo in zgodovinsko nujno. Tako so že leta 1958, na I. jugoslovanski konferenci o varstvu voda v Banja Luki, med drugim govorili tudi o negativnem vplivu posameznih industrijskih podjetij na okolje. Od takrat dalje so bila ta vprašanja na dnevnem redu mnogih domačih strokovnih srečanj. Naši predstavniki so se vključili v več mednarodnih organizacij, ki so oblikovale stališča in svetovale raznim deželam, med drugim tudi naši, naj posvetijo več pozornosti uvoženim tehnologijam – ne samo z vidika proizvodnje, temveč tudi z vidika vpliva na okolje.

Stihijski prenos tehnologij v našo deželo je v sedemdesetih letih povzročil, da smo vpleteni tudi v tuje ekonomske in druge interese. Dežela se je prepustila licencomaniji in vsak je uvažal, kar je hotel. Po podatkih Gospodarske zbornice Jugoslavije so ob koncu 1972. leta naše delovne organizacije uporabljale kakšnih 500 licenc, kupljenih v razvitih državah. V naslednjih šestih letih (tj. do srede leta 1978) je bil priliv tujih patentov kolikor toliko nadzorovan, pa vendar se je njihovo število povzpelo na 600. Od takrat naprej je zavladal povsem nenadzorovan uvoz licenc, tako da se je v nekaj več kot dveh in pol letih (tj. do začetka leta 1981) naša, že tako obsežna »zbirka« licenc in patentov razširila na 800 »primerkov«. Po nekaterih ocenah je bila to ena od poti, ki je jugoslovansko gospodarstvo privedla v položaj zunanje tehnološke odvisnosti. Vse to prispeva k zategovanju zanke tehnološkega kolonializma okoli našega vratu in nekaterih drugih držav v razvoju. Še posebej pomemben dejavnik tega procesa je vdor transnacionalnih družb v naše gospodarstvo.

Naj navedem primer: vse industrijske veje v naši državi imajo brez izjeme več tuje, licenčne tehnologije, kot domače. V kovinarski, elektronski in farmacevtski industriji je dobil ta odnos povsem negativne razsežnosti. Kar 4/5 naše kemične industrije temelji na uvoženi tehnologiji, strojogradnja kar 70% svojih proizvodov izdela na temelju tuje tehnične in tehnološke dokumentacije itd. Analize, objavljene v študiji »Znanstveni in tehnično-tehnološki razvoj Jugoslavije do leta 2000« vsebuje celo vrsto podatkov, ki lahko podkrepijo te trditve.

Številni primeri kažejo na škodo, ki so jo posamezniki z neodgovornim, škodljivim in neustrezno organiziranim delovanjem povzročili splošnim interesom na tem področju. Tako je npr. od začetka industrializacije naše države do danes, trinajstkrat kupljena ena in ista licenca za proizvodnjo žveplene kisline! Ali še en primer: naš sindikalni funkcionar je lahko na kongresu italijanskih sindikatov slišal očitek, da Jugoslavija uvažuje iz Italije staro tehnologijo, zaradi katere so italijanski delavci štrajkali, ker je preveč umazana itd. itd.

Več industrijskih objektov v naši državi je zgrajeno na temelju uvoženih tehnologij. Njihova proizvodnja na veliko onesnažuje človekovo okolje v bližini objektov kot tudi širšo okolico. Odpadne strupene snovi se izlivajo v reke in morje, prehajajo pa tudi v zrak, tla in hrano. V skoraj vseh večjih mestih in industrijskih središčih stoje tovarne, ki v večji ali manjši meri ogrožajo neposredno in širše okolje. Za določene onesnažujoče snovi so že izdelani tehnološki postopki, s katerimi jih nevtraliziramo, vendar to ne velja za vse snovi, zato se slednje spuščajo v okolje in s tem neposredni in širši okolici povzročajo veliko in trajno škodo. Onesnaževanja določenih industrijskih podjetij, ki se nahajajo v bližini večjih

mest, predstavljajo veliko potencialno nevarnost, še posebej če pride do naključnih nesreč, kot je bila tista v indijskem mestu Bopal.

Aprila 1983 smo sprejeli zakon o dolgoročnem proizvodnem in poslovno tehničnem sodelovanju in pridobivanju ter odstopanju materialnih pravic do tehnologije med OZD-i in tujimi partnerji. Štiriindvajseti člen tega Zakona pravi, da je treba v pogodbi o pridobivanju materialnih pravic do tehnologije predvideti (točka 7) zagotovilo tujega partnerja, da izkoriščanje (uporaba) materialnih pravic do tehnologije ni škodljivo za življenje in zdravje ljudi ter stvari in človekovo okolje, oziroma navodilo za zaščito pred škodljivimi vplivi, če do škodljivega vpliva pride. Zvezni upravni organ, ki je pristojen za področje energetike in industrije, lahko v izjemnih primerih (na predlog pristojnega republiškega ali pokrajinskega organa) odobri pogodbo o pridobitvi materialnih pravic do tehnologije, četudi ne vsebuje vseh zagotovil oz. obveznosti; to pa samo, če oceni, da ne bo škodljivih posledic. Vsaka OZD je dolžna poleg zahteve po odobritvi pogodbe o dolgoročnem proizvodnem sodelovanju, predložiti tudi ekonomsko-tehnično-tehnološki elaborat, ki med drugim vsebuje tudi podatke o zagotavljanju pogojev za ohranjanje in zaščito človekovega okolja. Uporaba tega zakona do sedaj ni dala pomembnejših rezultatov, pa vendar že samo dejstvo, da se je naša družba odločila zoperstavljati se stihijskemu uvozu tehnologij, vključno z »umazanimi«, pomeni prvi korak v dolgoročnem reševanju teh problemov. Naša država je poleg prevzetih obveznosti v Ekonomski komisiji OZN za Evropo bila dolžna izdelati tudi kataster onesnažujočih tehnologij. Tega ni storila, ker je baje primanjkovalo sredstev za izpolnitev te obveznosti. Neizpolnjevanje te obveznosti postavlja pod vprašaj tudi ugled naše države v evropski ekonomski komisiji OZN.

Analiza razlogov, ki so vodili določene subjekte, ki so odločilno vplivali na uvoz »umazanih« tehnologij, kaže naslednje:

V prvo kategorijo sodijo subjekti, katerim manjkajo najosnovnejša tehnična in druga znanja, zato niso bili sposobni tehtno oceniti opravičenosti uvoza posameznih tehnologij, niti oceniti nevarnosti njihove stopnje možnega onesnaženja; bili pa so v položaju, ko so lahko bistveno vplivali ali pa celo sprejemali odločitve o njihovem uvozu.

V drugo kategorijo sodijo subjekti, ki so zavzeli stališče, da je treba za zagotovitev industrializacije in razvoj države angažirati vse razpoložljive sile in zato uvažati tudi »umazane« tehnologije, ne glede na njihov vpliv na človekovo okolje. (»Razvoj za vsako ceno«).

V tretjo kategorijo sodijo »umazane« tehnologije, ki so *morale* biti uvožene, da bi bila zagotovljena določena proizvodnja, ali pa da bi bili kompletirani posamezni proizvodni procesi – ne glede na to, kako visoko stopnjo onesnaženja bodo prinesle v človekovo okolje. V to kategorijo spadajo tudi tiste »umazane« tehnologije, ki jih je bilo nujno potrebno uvoziti zaradi razvojnih potreb posameznih področij, hkrati pa je bila škoda s strani onesnaževanja manjša, kot pa so bile koristi proizvodnje.

V četrto kategorijo sodijo subjekti, ki se zavoljo koristoljubnih, ne pa strokovnih in ekonomskih razlogov odločajo za uvoz posameznih »umazanih« tehnologij, hkrati pa posredno ali neposredno vplivajo na odločanje o njihovem uvozu. Devizne provizije so najpogostejša oblika teh aktivnosti.

V peti kategoriji se nahajajo subjekti, ki so povezani s tujo obveščevalno službo. Po ukazu svoje »centrale« skušajo osebno ali posredno zagotoviti uvoz ali dostavo »umazanih« tehnologij. Gre za element specialne vojne proti naši državi. Posamezniki iz te kategorije so na tuje obveščevalne službe vezani na različnih temeljih: od kompromitirajočih do idejno-političnih.

V šesto kategorijo sodijo subjekti, ki so povezani s tujimi znanstveno-raziskovalnimi centri, univerzami, velikimi podjetji . . . Po izobrazbeni in strokovni liniji ter zaradi odsotnosti kritičnega odnosa, postajajo njihovi intelektualni posredniki; posledica tega je nagnjenost k nekritičnemu sprejemanju vseh, tudi »umazanih« tehnologij, ne glede na njihove posledice.

V prvi fazi našega industrijskega razvoja je večina dejavnikov pripadala prvi in drugi kategoriji, vendar je kasneje prišlo do znatnega povečanja vlog faktorjev iz ostalih štirih kategorij, kar je posledica splošnega napredka naše družbe in negativnih pojavov v njenem razvoju. Pomembno vlogo so odigrali pritiski tujih partnerjev, ki so videli priložnost na tem področju. Šlo je za njihovo infiltracijo v naše gospodarstvo in izvajanje dejavnosti s področja specialne vojne. Varnostnopolitični pomen te problematike (kot tudi problematike dragih in zgrešenih investicij) zahteva globlje, bolj vsestransko raziskovanje ter intenzivnejše angažiranje posameznih struktur naše družbe, ki se do sedaj niso dovolj zanimale za te stvari. Postavitev izrazito »umazanih« tehnologij na posameznih občutljivih področjih zahteva natančen odgovor na vprašanje: ali je uvoz in postavitev te tehnologije razvojna nujnost, ali pa gre pri tem za kakšne drugačne interese izvoznikov. Zelo redki so primeri, da so opravili točne raziskave o tem, kdo in pod kakšnimi pogoji je kupoval tehnologije, za katere so pozneje ugotovili, da s svojimi odpadnimi in škodljivimi snovmi prinašajo družbi veliko škodo, oz. da so ugotavljali vse namene izvoznikov (poleg profita, seveda).

V. Kar se tiče nadaljnih dejavnosti na področju prenosa »umazanih tehnologij iz razvitih dežel v DVR in našo državo, navajamo naslednje sklepe in sugestije:

Poleg ocene pozitivnih vplivov na razvoj dežel uvoznic, zahteva prenos tehnologij, še posebej tistih, ki močno onesnažujejo, tudi kritično oceno možnih negativnih vplivov na človekovo okolje v mikro in makro pogledu, vključujoč ceno okolja v dolgoročni ekonomski politiki. To pomeni, da je potrebno, ko vrednotimo razvoj, vrednotiti tudi okolje, določiti njegovo ceno; torej oceniti možno škodo in ceno ukrepov za njeno odpravo.

V iskanju rešitev, ki naj zavarujejo družbenoekonomske in ekološke interese, so DVR potrebne pomoči celotne mednarodne skupnosti, kajti ohranitev človekovega okolja v DVR ni samo vprašanje njihovega interesa, ampak je problem celotnega človeštva.

Jasno je, da je s splošnega družbenega stališča dosti bolj ekonomično in humano vlagati sredstva v preprečevanje vzrokov, kot pa v odstranjevanje posledic onesnaževanja; v tem primeru s selektivnim, kontroliranim sprejemanjem »umazanih« tehnologij. To pa je mogoče samo v pogojih integrirane družbene zavesti, ki bo v sebi združevala vse elemente; ne samo v pogledu sprejemanja in uporabe določenih tehnologij in njenih učinkov v proizvodnji, temveč tudi v odnosu do človekovega okolja, oziroma do človeka, njegovega zdravja, njegovega biološkega obstoja in končno glede na graditev lastnega gospodarskega sistema.

Dežele v razvoju si morajo prizadevati, da preko mednarodnega sodelovanja in še posebej preko UNEP-a uporabijo izsledke razvitih držav. Namen tega sodelovanja je, da pravočasno zaznajo dolgoročne probleme in pravočasno podvzamejo ukrepe za zaščito okolja pred onesnažujočimi tehnologijami.

Pri nas je nujno, da v razvojnih načrtih občin, republik in pokrajin predvidimo postopno sprejemanje ukrepov, z namenom zmanjšanja in odstranjevanja nevarnih onesnaževanj, ki izhajajo iz teh objektov. Pri načrtovanju uvajanja tehnologij, ki bi lahko ogrožale človekovo okolje na področjih njene nastavitve ali celo širše, je treba vztrajati pri uporabi že omenjenega zveznega zakona – še posebej člena 24, točka 7. V kolikor pride do prevzema »umazane« tehnologije, navedeni zakon pa ni bil upoštevan, je nujno vztrajati pri zahtevi o ugotavljanju okoliščin, pod katerimi je prišlo do kršitve zakona, kakor tudi ugotavljanja krivde posameznikov. Pristojne organe je treba tudi opozoriti, naj se zavzemajo za to, da bodo prostorski vidiki prenosa »umazanih« tehnologij obvezno vključeni v koncept sodelovanja naše države z neuvršenimi in državami v razvoju, da se zavzamejo za poenotenje stališč neuvršenih in držav v razvoju o vprašanju prenosa »umazanih« tehnologij.

Prevedel: Zlato Skrbiš

Polucijska obremenitev v manj razvitih slovenskih občinah

I

Obseg in stopnja degradacije geografskega okolja Slovenije kot celote, njenih regij in posameznih pokrajnotvornih sestavin je prostorska rezultanta modela nenehne količinske rasti proizvodnje in potrebe še vedno pretežno ekstenzivnega in ekološko destruktivnega družbenega (gospodarskega) razvoja s surovinsko-energetsko zahtevno industrializacijo, prostorsko agresivno in razpršeno urbanizacijo in nenadzorovano stihijsko deagrarizacijo. Prostorsko ekološki zahtevni in agresivno zasnovani visoko entropijski, več desetletij trajajoči in glede pokrajinskih posledic pogosto inverzibilni družbeni procesi, so se v vrsti slovenskih pokrajin (doline, kotline, kraške pokrajine, obalni pas) srečali z omejenimi samočistilnimi zmogljivostmi (Plut, 1987a). Zato je geografsko okolje v Sloveniji kot celoti bolj degradirano, kot bi lahko pričakovali po polucijskih obremenitvah, pa tudi po doseženi stopnji ekonomskega razvoja in materialnega standarda (Radinja, 1978). V posameznih regijah so zaradi kritične stopnje onesnaženosti okolja povratne ekonomske posledice (propadanje gozda, stavb, pomanjkanje pitne vode in kmetijskih zemljišč). Zaradi dolgotrajnega onesnaževanja zraka in drugih sestavin okolja pa se vse bolj opažajo zdravstvene posledice (Zbornik 10. Derčevih pediatričnih dnevov, 1987).

Regionalni pregled najbolj degradiranih slovenskih pokrajin kaže, da so pokrajinsko najbolj prizadete ozke doline in kotline, zlasti rudarsko industrijska Zgornja Mežiška dolina, Zasavje, Velenjska kotlina (Šaleška dolina), Celjska kotlina, Ljubljanska kotlina in vrsta manjših območij industrijskih krajev (Maribor-Ruše, Ravne, Kidričevo, Ilirska Bistrica, Krško itd.). Nakopičeni prostorsko ekološki in zdravstveni problemi gospodarsko polucijsko najbolj vitalnih slovenskih pokrajin so upoštevanje vredna »dota« bodočega regionalnega razvoja.

II

Zaradi vse večjega zaostajanja obmejnih robnih in hribovitih območij (Klemenčič, 1971, Lah, 1977) se je v sedemdesetih letih pričela sistematično izvajati politika policentričnega regionalnega razvoja. V obdobju 1970–1985 je policentrična razvojna usmeritev prinesla vrsto pozitivnih prebivalstveno ekonomskih in racionalnih učinkov. Obenem pa so se zaradi degradacijsko nepretehtane razširitve industrijsko urbanizacijskih procesov širila prostorsko ekološka protislovja v manj razvita območja. Z nekaterimi empiričnimi podatki o stopnji in obsegu polucijske obremenitve v manj razvitih občinah (MRO) Slovenije v obdobju 1981–1985 (in 1976–1980) bomo poskušali odgovoriti tudi na vprašanje: v kateri degradacijski in polucijski razred se uvrščajo manj razvite občine in za kakšno ceno degradacije okolja se ustvarja večji narodni dohodek in družbeni proizvod v primerjavi s preostalimi, gospodarsko razvitejšimi občinami.

V obdobju 1976–1980 so se med manj razvite občine (MRO 1) uvrščale: Črnomelj, Lenart, Lendava, Ljutomer, Murska Sobota, Ormož, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Tolmin in Trebnje. Njihova skupna površina je znašala 3916 km² oziroma 19,3% površine Slovenije, leta 1981 pa je v omenjenih občinah živel 253.000 prebivalcev oziroma 13% prebivalcev Slovenije. Povprečna gostota prebivalcev je bila bistveno nižja od slovenskega povprečja (95 preb./km²), saj je znašala 64,6 preb./km².

* Dr. Dušan Plut, docent na Oddelku za geografijo ljubljanske Filozofske fakultete.

Delež kmečkega prebivalstva (indeksi nivoja) je bil bistveno nad slovenskim povprečjem in je v povprečju za vseh 10 občin 1981. leta znašal 266,3 (SRS – 100,0), največji pa je bil v občini Lenart (334,7), Ormož (348,0) in Murska Sobota (369,%) (Dolgoročni plan SRS 1986–2000, priloga) Družbeni proizvod v manj razvitih občinah pa je bil bistveno pod slovenskim povprečjem – indeksi nivoja 56,9, najnižji pa v občini Lenart (32,1), Šmarje (43,5) in Ormož (44,5). Razen Šentjurja je v omenjenih občinah v obdobju 1971–1981 število prebivalcev le skromno naraščalo ali celo upadalo, označuje pa jih tudi podpovprečna infrastrukturna opremljenost, nižja stopnja industrializacije in urbanizacije. Po številu prebivalcev je bil delež zaposlenih občutno pod slovenskim povprečjem.

V obdobju 1981–1985 se je število manj razvitih občin (MRO 2) zmanjšalo z 10 na 6, mednje pa se še vedno uvrščajo: Lenart, Lendava, Ljutomer, Šentjur in Šmarje. Prevladujejo torej pretežno subpanonske občine SV Slovenije (regije Pomurje, Podravje in Savinjska), kjer je leta 1981 na 7,4% površine Slovenije živelo 6,8% prebivalcev Slovenije, ki so predstavljali 3,8% zaposlenih, in prispevale le 3,3% družbenega proizvoda (DP) Slovenije.

Po podatkih Zveze vodnih skupnosti Slovenije (za leto 1985) so MRO za obdobje 1976–1980 prispevale 9,4% industrijskega, rudarskega, obrtnega in trgovskega organskega onesnaževanja Slovenije oziroma 640.911 polucijskih enot (PE) (od 6,8 milijona PE). Po številu oziroma deležu (13,1%) prebivalcev v Sloveniji je navedena organska polucijska obremenitev za dobro četrtino (28%) pod slovenskim povprečjem. Razen občine Trebnje in predvsem občine Murska Sobota so ostale MRO 1 iz lastnih virov onesnaževanja po številu prebivalcev manj polucijsko obremenjene (glede onesnaževanja vode).

Občina Murska Sobota pa se s 329.831 PE¹ uvršča med tiste slovenske občine, ki prispevajo največje količine organskega onesnaževanja voda, zlasti na račun živinskih farm (nad 130.000 PE) in živilske industrije. V preostalih občinah so po količini manjši organski onesnaževalci voda, izstopa pa zlasti Dana (Mirna) v občini Trebnje. Empirični podatki sicer kažejo, da med posameznimi večjimi onesnaževalci voda prevladujejo tozdi, ki imajo sedeže predvsem v razvitejših občinah. Vendar bi bilo treba za potrditev hipoteze o »ekološkem imperializmu« razvitih v lokalnem okviru skrbno proučiti celotno strukturo slovenske industrije in zaposlenih – in še posebej v MRO.

Glede razmerja med količino PE in številom prebivalcev (Slovenije 3,5:1) je neugodno razmerje zlasti v občini Murska Sobota (5:1) in Trebnje (4,1:1), najbolj neugodna pa za občino Šmarje (0,6:1), Lenart (0,8:1) in Šentjur (0,9:1). Primerjava navedenega razmerja med MRO 1 (za obdobje 1981–1985) (1,25:1) in MRO 2 (za obdobje 1976–1980) (2,1:1) kaže, da je razmerje bistveno ugodnejše za tiste MRO, ki imajo še danes ta status. Ilustrativen je podatek, da so za vse občine, ki danes niso več manj razvite, vrednosti razmerja manj ugodne, kot je povprečno razmerje pri danes še vedno manj razvitih.

V Sloveniji je v povprečju proizvodna organska polucijska obremenitev 336,4 PE/km², za MRO 1 pa je bila ta vrednost skoraj trikrat manjša (116,7 PE/km², za MRO 2 pa dvakrat manjša. Razen občine Murska Sobota so bile po navedenem merilu vse preostale MRO pod slovenskim povprečjem, najmanj prostorsko obremenjene pa so občine Črnomelj (48,4 PE/km²), Šmarje (48,5 PE/km²), Tolmin (63,8 PE/km²) in Lenart (64,6 PE/km²). Kljub skromni organski polucijski obremenjenosti površin pa je zaradi posebnih pokrajinskih potez (kras, vodni tokovi s skromnimi pretoki, izraziti poletni minimumi) tudi v navedenih občinah lokalno kritična stopnja onesnaženosti vodnih virov. Tako je Hidrometeorološki zavod Slovenije na osnovi analiz kakovosti vode v obdobju 1983–1985 uvrstil Lendavo pod Mursko Soboto (IV. razred) in Pesnico pod Lenartom med najbolj onesnaže-

¹ Lahko jo označimo kot t.i. proizvodno organsko polucijsko obremenitev, saj ne vključuje še organske polucijske obremenitve prebivalcev, zasebne živine in prometa.

ne večje vodne tokove v Sloveniji. V navedeno skupino se uvršča tudi Mura (III.–IV. razred), ki pa že iz Avstrije priteče močno onesnažena, v Sloveniji pa jo še dodatno obremenijo komunalne in industrijske odplake. Obenem je treba poudariti, da bi ob upoštevanju še neorganskega onesnaževanja in drugih posebnih oblik polucijske obremenitve vode prišli do bistveno kritičnejših obremenitev in degradacije slovenskih voda. Ni namreč izključeno, da se specifične oblike polucijske obremenitve voda pogosteje pojavljajo tudi v MRO, o čemer drastično priča npr. onesnaženost s PCB v Beli krajini (izvor v občini Črnomelj). Žal za empirično dovolj podkovanu ugotovitve ni na razpolago sistematičnih meritev posebnih oblik vodnega onesnaževanja.

Po podatkih republiške skupnosti za varstvo zraka (ocena za leto 1980) so MRO 1 prispevale letno 6770 ton SO_2 , kar je le 2,9% vseh količin SO_2 v Sloveniji oziroma po deležu prebivalcev (13,1%) 4,5-krat manj, kot znaša slovensko povprečje. Gledano z vidika količine SO_2 v MRO, ni izjemno velikih onesnaževalcev zraka, večje količine SO_2 spuščajo v ozačje Tovarna sladkorja Ormož (780 ton), INA nafta Lendava (380 ton) in Steklarna Rogaška Slatina (260 ton), delno razen Šentjurga pri Celju, Črnomlja in Rogaške Slatine so ostala naselja z večjimi viri onesnaževanja zraka razmeroma prevetrena, kar zmanjšuje imisijske vrednosti. V IV. (zrak je onesnažen nad kritično mejo) ali III. območje (zrak je onesnažen nad dovoljeno, vendar pod kritično mejo) se ne uvrščajo naselja iz MRO. Vendar je treba poudariti, da se po podatkih za onesnaženost zraka z SO_2 za kurilno sezono 1985/86 Šentjur pri Celju uvršča že na 13. mesto v Sloveniji. Po povprečni koncentraciji dima v kurilni sezoni 1984/85 pa sta iz naselij MRO najvišje uvrščena Murska Sobota (16. mesto) in Šentjur pri Celju (24. mesto) (Plut, 1987 b). Tudi v industrijskih obratih v MRO se pojavljajo tehnološke emisije, vendar zanje ni natančnejših podatkov.

Na prebivalca MRO 1 in MRO 2 je prišlo letno okoli 30 kg SO_2 oziroma več kot 4-krat pod slovenskim povprečjem (121 kg). Vendar je treba poudariti, da je brez upoštevanja količin SO_2 iz TE in TE-TO povprečje za prebivalca Slovenije 40,5 kg SO_2 . Tako sta občini Lendava (68,7 kg SO_2 /preb.) in Ormož (47,3 kg SO_2 /preb.) celo nad slovenskim povprečjem, kar velja tudi za količino SO_2/km^2 . Vse preostale občine z SO_2/km^2 razmeroma skromno bremenijo geografsko okolje oziroma okolje sosednjih občin.

III

Dozdaj uporabljeni kazalci so prikazovali absolutno in relativno polucijsko obremenitev v MRO. Med kazalci demografsko ekonomskega vrednotenja polucijske obremenitve pa je ilustrativno razmerje med organsko polucijsko obremenitvijo (v PE) in količino SO_2 ter številom zaposlenih delavcev v MRO in razmerja med PE in SO_2 ter družbenim proizvodom (družbeni sektor in samostojno osebno delo). V letu 1984 oziroma 1985 je zaposleni delavec v SRS prispeval 8,1 PE. V primerjavi z razmerjem med PE in prebivalci oziroma prostorsko obremenitvijo (na km^2) je razmerje PE (zaposleni v MRO 1) manj ugodno, saj je vsak zaposleni ustvaril letno 9,0 PE (11% med slovenskim povprečjem). Nad republiškim povprečjem sta občini Tolmin (8,4 PE) in Ljutomer (8,2 PE), posebno pa izstopata Murska Sobota (16,4 PE) in Trebnje (15,6 PE), kjer je navedeno razmerje dvakrat višje od slovenskega povprečja. Vzrok je zlasti v strukturi industrije (zlasti živilska industrija) in živinskih farmah, kjer opažamo veliko organsko onesnaževanje na zaposlenega delavca. Razmerje pa je še posebej ugodno za občini Šmarje (2,4 PE) in Črnomelj (3,3 PE), ki se tudi v primerjavi z drugimi slovenskimi občinami po navedenem razmerju uvrščata v zgornji razred.

Koristen vpogled v »ekološko« uspešnost reševanja zaposlenosti nam daje tudi razmerje med SO_2 in številom zaposlenih delavcev. Vendar je treba ponovno poudariti, da je pri SO_2 vključen tudi delež individualnih kurišč, zato je razmerje v primerjavi s PE nekoliko drugačno, vendar sprejemljivo za prikaz globalnega

stanja in primerjav. Ob upoštevanju celotne količine SO_2 (z SO_2 iz TE in TE-TO) so vse MRO pod slovenskim povprečjem (276,8 kg SO_2 /zaposlenega). Vendar je za prikaz regionalnih razlik dejansko ustrežnejši podatek, kjer ne upoštevamo prispevka SO_2 iz energetskih objektov. Pri tem razmerju (SO_2 kg/zaposlenega) pa so v povprečju MRO 1 (95,4 SO_2 /zaposlenega) in MRO 2 (137,9 kg SO_2 /zaposlenega) nad slovenskim povprečjem (92,7 kg SO_2 /zaposlenega). Zaradi večjega industrijskega prispevka SO_2 v občini Lendava (INA nafta) in Ormožu (zlasti tovarna sladkorja) sta omenjeni občini po navedenem razmerju v zgornji četrtini slovenskih občin.

Razmerje med družbenim proizvodom in PE oziroma SO_2 je eden izmed bistvenih kazalcev »ekološke« uspešnosti ekonomskega razvoja. V letu 1984 je bilo v Sloveniji na eno PE ustvarjenega 89.113 din DP, v MRO 1 125.584 din in v MRO 2 celo 147.696 din DP. V MRO 1 je bil družbeni proizvod torej ustvarjen za ceno manjše polucijske obremenitve voda (za MRD 1 za 41% ugodnejše), za MRO 2 celo za 66% kot je povprečje za Slovenijo. Med posameznimi MRO pa so velike razlike. Najugodnejše razmerje velja za občini Šmarje (214.053 din) in Črnomelj (189.049 din), ki se uvrščata v zgornjo tretjino slovenskih občin, najbolj neugodno pa pri občini Murska Sobota in Trebnje, ki bistveno zaostajata za slovenskim povprečjem (indeks 43,9 in 56,0). Razmerje med DP/PE je sicer med vsemi slovenskimi občinami najugodnejše v občinah Ribnica (360.693 din), Mozirje (355.600 din), Logatec (336.414 din) in Kamnik (331.678 din). Navedene občine se sicer npr. po narodnem dohodku (za 1984) na prebivalca ne uvrščajo v zgornji razred slovenskih občin, vendar na drugi strani tudi niso v spodnjem razredu (Logatec – 14. mesto, Ribnica – 24. mesto, Kamnik – 32. mesto, Mozirje – 44. mesto med 65 občinami SRS). Ob primerni strukturi zlasti industrije je torej možno doseči ugodne ekonomske in vodnoekološke rezultate. Navedeno ugotovitev lahko podkrepimo še s primerjavo občin, ki so bile leta 1984 na prvih 11 mestih po doseženem ND/prebivalca (nad 500.000 din). Štiri občine med njimi so bile po razmerju DP/PE pod slovenskim povprečjem (Trbovlje, Ljubljana-Šiška, Maribor-Tezno, Velenje), sedem občin pa nad njim (Ljubljana-Center, Ljubljana-Bežigrad, Maribor-Rotovž, Celje, Krško, Kranj, Koper).

V MRO pa je ugodnejše razmerje med DP in SO_2 . Ob upoštevanju SO_2 iz TE so MRO daleč pod slovenskim povprečjem. Vendar je zaradi velikega deleža SO_2 iz TE primernejše upoštevati razmerje DP/ SO_2 brez količin iz TE. Pri tem razmerju pa so MRO 1 nekaj nad (indeks 106,2) in MRO 2 pod (indeks 92,2) slovenskim povprečjem. Med MRO je razmerje najugodnejše v občini Črnomelj (indeks 156,0), neugoden pa predvsem pri Lendavi (indeks 38,3). V Sloveniji so v razmerju PD/ SO_2 na prvih treh mestih slovenske obalne občine, izstopata zlasti Koper (55.720,9 din/kg SO_2) in Piran (52.759,2 din/kg SO_2), sledi Izola (31.122,3 din/kg SO_2). Pregled največjih onesnaževalcev SO_2 po občinah kaže, da v navedenih občinah ni večjih (zgolj po količini!) industrijskih emisij. Vendar je treba poudariti, da je seveda zaradi blage zime količina SO_2 zaradi kurjenja minimalna. Primerjava z občinami, ki so po ND/preb. na vrhu uspešnosti v Sloveniji, je otežena zaradi skupnih ocen količin SO_2 za ljubljanske in mariborske občine. Če upoštevamo pri občini Velenje in Trbovlje in Ljubljani Mesto izredno veliko količino SO_2 iz TE, TE-TO, potem je razen Kopa razmerje DP/ SO_2 za najbolj ekonomsko razvite občine neugodno. Visok ND/prebivalca je bil torej ustvarjen v najbolj razvitih slovenskih občinah na račun občutne polucijske obremenitve z SO_2 . Izstopata torej občini Velenje in Trbovlje, ki bi se sicer brez upoštevanja emisij SO_2 iz TE uvrščali po razmerju DP/ SO_2 po onesnaženosti zraka v vrh ekonomsko in »ekološko« uspešnih slovenskih občin.

Kljub delno neuskklajenim podatkom lahko ob koncu le navedemo nekatere skupne ugotovitve:

– razen Murske Sobote so polucijske obremenitve v MRO razmeroma skromne, vendar so zaradi posebnih pokrajinsko-ekoloških ptez že pogoste lokalno kritične stopnje degradacije okolja (voda, zrak). Preventivnih ukrepov za preprečevanje onesnaževanja je izredno malo, kar velja tudi za kurativne. Tudi v MRO poteka gospodarski razvoj po modelu nenehne količinske rasti, ki prinaša večjo količino odpadkov, povečano entropijo in polucijsko obremenitev, ki pa v celoti (še) ni dosegla degradacijsko kritične meje. Populacijska obremenitev in stopnja degradacije sta v MRO kot celoti torej (še) pod slovenskim povprečjem. Največja je v tistih MRO, ki imajo skromnejše samočistilne sposobnosti, še avtohtone vire onesnaževanja in skromno čiščenje;

– neugodno je razmerje med organsko polucijsko obremenitvijo voda po številu zaposlenih, saj so MRO nad slovenskim povprečjem, posebej pa negativno izstopata občini Murska Sobota in Trebnje. Ugodnejše je razmerje med količino SO₂ in zaposlenimi delavci, kjer sta nad slovenskim povprečjem (brez upoštevanja SO₂ iz TE) občini Lendava in Ormož. Vendar je sicer potrebna večja zaposlenost precej vplivala na večje polucijske obremenitve;

– v MRO je bil sicer DP ustvarjen na račun manjše polucijske obremenitve voda in zraka, med posameznimi občinami pa so občutne razlike izraz predvsem različne industrijske strukture;

– tudi za MRO velja ugotovitev Kovača (1986), da večina podjetij in drugih ekonomskih subjektov nista vključila varstva okolja v lastno razvojno strategijo in način poslovanja. Dodatna težava je, da ima veliko DO vodstvo drugje. Tako sta se tudi v MRO uveljavila načelo nenehne razširjene reprodukcije in zakon vrednosti, ki je po mnenju Kirna (1986) v svojem čistem bistvu ekološko absolutno brezobziren, saj upošteva le človekovo delo, materialne posledice (npr. onesnažen zrak in voda) pa se ga ne tičejo;

– v MRO je potrebna taka razvojna strategija, ki bo med drugim zagotavljala tudi izboljšanje in ohranjanje optimalne ravni kakovosti okolja. Za to pa je potrebna ne le višja »ekološka« zavest, temveč tudi zakonska prisila in ekonomske spodbude. Pa tudi temeljite spremembe v enodimenzionalnem vrednostnem sistemu, spremenjen odnos do dozdej veljavnih kazalcev razvoja (Cifrič, 1986). Upoštevati bo treba tudi pokrajinsko ekološke kazalce in v kali zatreti vse poskuse, da bi MRO pod zastavo »napredka« postale zbirališče zastarelih in ekološko destruktivnih tehnologij in odlagališče odpadkov razvitejših območij.

LITERATURA:

- Cifrič, I., 1986: O suvremenim ekološkim orijentacijama, *Kulturni radnik* 2, Zagreb, str. 158–175.
 Dolgoročni plan SR Slovenije za obdobje od leta 1986 do leta 2000, Ljubljana, 1986, str. 99.
 Kirn, A., 1986: Ekološka zavest in praksa različnih produkcijskih načinov, *Teorija in praksa* 9–10, Ljubljana, str. 869–877.
 Klemenčič, V., 1971: Prostorska diferenciacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva, *Geografski zbornik XII*, Ljubljana, str. 135–220.
 Kovač, B., 1986: Politično ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj, *Teorija in praksa* 9–10, Ljubljana, str. 878–888.
 Lah, A., 1977: Slovenija sedemdesetih let, Ljubljana, str. 457.
 Plut, D., 1987 a: Prostorsko ekološke protislovja družbenega razvoja Slovenije, *Teorija in praksa* 1986/9–10, Ljubljana, str. 912–920.
 Plut, D., 1987 b: Slovenija – zelena dežela ali puščina, Ljubljana, str. 237.
 Radinja, D., 1987: Pokrajinske značilnosti industrializacijske onesnaženosti v Sloveniji, *Geographica Slovenica* 9, Ljubljana, str. 75–84.
 Zbornik 10. Derčevih pediatričnih dnevov, 1987, Ljubljana, str. 557.

VELIMIR PRAVDIĆ*

Družbena strategija varstva okolja

Uvod

Študija o vplivu na okolje (ŠVO) je javni planski dokument integralnega razvoja, ki je nujen kot metodološka enota načrtovanja in najustrežnejšega razvoja.¹ V razvitem svetu ŠVO izdelujejo za vsak urbani, industrijski, proizvodni ali energetski objekt.^{2,3} Njeni sestavni deli so: 1. tehnoeкономski načrt iz področja ekonomike, premišljeno izdelan na področju tehnike in tehnologije; 2. družbeni načrt kot družbenopolitična študija, ki kaže na pogoje ohranjanja družbene stabilnosti, vključevanja raznih plasti družbe, še posebej mlajših generacij v tokove družbenega razvoja in seveda uresničevanja splošne družbene in nacionalne politike; 3. ekološka študija, ki kaže na ustreznost nekega razvojnega projekta, še posebej, če gre za urbani ali industrijski projekt v pogojih ekoloških omejitev, ali še natančneje, v pogojih, ko so postavljene zahteve po ohranitvi naravnega okolja.⁴

Namen tega sestavka ni opisovati vsebine ali oblike študij o vplivu na okolje. Moj namen je osvetliti okvire, v katerih ŠVO najde svoje mesto v družbenem načrtovanju, še posebej v načrtovanju ekološko sprejemljivega razvoja. To je razvoj (kakor kažejo mednarodne izkušnje), ki ustvarja pogoje za dolgoročni napredek. Zato je dilema: ali/ali, v naših okoliščinah pogosto omenjena v obliki – ali ekonomski napredek ali čisto okolje – *lažna dilema*. Z izbiro smeri razvoja in sodobnih tehnologij, s prenosom (transferom) in s prilagoditvijo pogojem družbenega in naravnega okolja, lahko spodbudimo razvoj, ki ima daljnosežnejše posledice kot razvoj primitivne industrializacije, proizvodnje za vsako ceno, način, ki je v večini naših krajev označeval družbenoekonomski razvoj v zadnjih treh desetletjih.

Nekatere značilnosti strategije zaščite okolja

V zadnjem času je naša država sprejela strategijo tehnološkega razvoja. Ukvarjajo se z izdelavo še ene različice strategije energetskega razvoja. Toda vse do druge polovice leta 1987 še nismo našli zamisli, v katero bi se lahko vključila strategija varstva okolja. Sodobni svet prepozna tri vrste strategij zaščite okolja. V primitivnem razvoju, ko se naravno okolje izkorišča (»ropa«) in na osnovi tega ustvarja dohodek, še ne govorimo o »strategiji«. Govorimo samo o tistih strategijah, ki so definirane z jasnimi zasnutki in zakonskimi določitvami.

Prva generacija strategij o zaščiti okolja je označena s konceptom, v katerem se z določanjem osnovnih pravil odmetavanja odpadkov⁵ dosegajo željeni rezultati: s standardi emisij, s postavljanjem prepovedi (npr. strategija »črnih« in »sivih« seznamov); potem s prilagajanjem obstoječih industrij pravilom o varstvu okolja

* Dr. prof. Velimir Pravdić, Center za raziskovanje morja, Zagreb, Institut Rudjer Bošković, Zagreb.

tako, da se vgrajujejo zračni filtri, naprave za čiščenje voda in da se izberejo izolirana odlagališča trdih odpadkov. V tehnologiji (npr. ladjedelništvu) se to imenuje »retrofitting«, pojavlja pa se kot kategorija stroška za že obstoječe proizvodne ali energetske naprave. V tej strategiji je zelo pogosta značilnost osnovno geslo: »onesnaževalec plača«. Pogosto, še posebej pri nas, se geslo skrči na to, da tisti, ki lahko plača, lahko tudi onesnažuje; tisti pa, ki nima denarja, ostane pri stari proizvodni tehniki, medtem pa čaka na odločitve političnih struktur o svoji nadaljni usodi in v glavnem zahteva »popust« pri pravih obnašanja. S to prvo generacijo strategij o zaščiti okolja dosežemo veliko – vsaj pri prvem koraku vrednotenja okolja. Od vsestranskega zanemarjanja okolja pa do določenega izboljšanja so rezultati običajno hitro opazni. Pogosto se, posebej v množičnih medijih, razpravlja o strošku, ki je privedel do visoke stopnje zmanjšanja onesnaževanja okolja (npr. do 60–90% izboljšanja glede na neko prejšnjo ugotovljeno vrednost). V okoljih z nizko stopnjo industrijske dejavnosti ali v okoljih, kjer so urbane aglomeracije srednjih velikosti, se ta strategija kaže kot sorazmerno uspešna. Ta faza se v zgodovinskem izkustvu običajno imenuje kozmetična faza ali pa faza sorazmerno nebolečih rešitev.

Druga generacija strategij ima značaj vnaprej določenih postopkov. Začnejo obravnavati dolgoročne posledice subakutnih, v bioloških sistemih pa subletalnih, kroničnih vplivov na okolje. To stopnjo označuje izdelava *ekoloških študij*, s katerimi se skuša napovedati možne vplive na naravno okolje. Načrtovanje je v tej fazi strategij zaščite okolja še zmeraj sektorsko (resorsko). Ekološke študije so sredstva, s katerimi se projektu dodajo prvine neizbežne zaščite okolja. Končni domet te strategije je odobritev ali pa prepoved izgradnje nekega projekta v regionalnem ali lokalnem okviru zavoljo ekoloških razlogov.^{6,7}

Tretja generacija strategij temelji na celovitem načrtovanju razvojnih projektov. Ravno študije o vplivu na okolje so povezovalni mehanizem družbenopolitičnih, tehnoeconomičnih in končno tudi ekoloških razsežnosti, ki jih narekuje razvojni projekt ali pa celo koncept razvoja cele dežele.⁸ S spopadom med tehnoeconomičnimi – z ene strani – in ekološkimi zahtevami – z druge strani – je mogoče razumeti in sprejeti koncesije tehnoeconomskega področja ekološkemu (npr. odstop od nekega sicer ekonomsko privlačnega in tehnološko izvedljivega projekta zaradi ekoloških prepovedi) in izraz druge generacije strategij; pa vendar se danes na obzorju komaj zaznavajo obrisi družbe, ki bi bila sposobna zavestno spremeniti koncept družbenopolitičnega razvoja zaradi omejujočih ekoloških dejavnikov. Zdi se, da je vstop v to strategijo zgodovinsko neizbežen in da bodo pridobile odločilno prednost tiste družbe, ki jo bodo prve začele uresničevati. V evropskih okvirih je ta strategija mogoča samo v kontinentalnih razsežnostih – in še te bodo pogojene z globokimi in korenitimi družbenimi spremembami.

Kadar govorimo v izrazih »revolucije«, kot korenite spremembe tako pojmovan kot proizvodnih odnosov, potem bi lahko drugo generacijo strategij varstva okolja prikazali kot prvo ekološko revolucijo. Druga industrijska revolucija je pogosto povezana s prvo ekološko revolucijo; bolj pojmovno, kot pa da bi bila časovno hkratna. Uporaba strategij tretje generacije je istovetna z drugo ekološko revolucijo. Tu je še splošno dejstvo, da je hkrati s tretjo industrijsko revolucijo v obrisih vidna tudi druga ekološka revolucija: torej si tudi sledita, tako da druga ekološka revolucija sledi tretji industrijski revoluciji.

Metodologija načrtovanja, temelječa na verjetnostni analizi

Vsako načrtovanje razvojnih objektov in energetskih naprav se začenja na temelju nenatančnih podatkov in mnogih neznank. Razen jedra osnovnih podatkov o tehnologiji in ekonomiki, na katerih temelji razvojni projekt, ali na temelju katerih poteka prenos tehnologije iz neke razvite dežele, so običajno na voljo le

osnovni ekološki podatki. Ti pa prav tako niso nikoli popolni (kolikor je sploh mogoče definirati, kaj je »popolno«!), zato se analize vedno lotevamo na temelju podobnosti z drugimi projekti, izvedenimi doma ali v tujini. Najbolj značilni so razvojni projekti energetskih naprav: na eni strani gre za kapitalne objekte, ki so posebej pomembni za nacionalno ekonomijo, na drugi strani pa se izvajalec/investitor sooča z vrsto problemov okoli izbire sistema (npr. fosilna goriva/nuklearne naprave; ali uvožen premog z nizko vsebnostjo žvepla ali domač, z visoko vsebnostjo žvepla; izkoriščanje vodnega potenciala – primer reke Krke v SR Hrvaški ali Tare v Črni Gori – glede na projekte termoelektrarn) in najustreznejše ekonomičnosti, zanesljivosti in ekološke združljivosti, točneje, *ekološke cene*.

Kot ena od metod celovitega načrtovanja v pogojih mnogih virov neznanek se lahko uporabi metoda *analize odločitev* (Decision Analysis).^{9,10} Tukaj je ponazorjena z vidika uporabe glede na izbiro tehnologije in lokacije nekega zamišljenega energetskega objekta.

Metoda analize odločitev (AO) je ena od podvrsti, ali natančneje, prilagojena podvrsta *sistemske analize* (Systems Analysis). V smislu prej povedanega, gre za značilno metodologijo tretje generacije strategij o varstvu okolja. AO predstavlja sistemski pristop pri sprejemanju odločitev v primeru, ko projekt vključuje nekaj ugotovljenih virov nezanesljivih podatkov. Še posebej se to nanaša na ekološke podatke, ki so podvrženi nepredvidljivim spremembam sezonskega ali letnega tipa, ravno tako pa tudi ekonomskim nihanjem v danes nestabilnih pogojih, kar velja za cel svet. Metoda AO je most med matematičnim, verjetnostnim formalizmom in sociološko metodologijo sprejemanja humanih vrednot, posebej nezmožnosti denarnega ovrednotenja tradicionalnih družbenih, naravnih, nacionalnih in zgodovinskih vrednot. Smisel te metodologije je, da eksplicitno definira sistem vrednosti in da se vnaprej dogovorijo kriteriji izbora.¹¹ S temi prvini vstopamo v področje znanstvene sfere, kjer se vsi nezadostno znani podatki ali pa podatki, ki so podvrženi nepredvidljivim nihanjem, izbirajo na temelju vzpostavljenih funkcij gostote verjetnosti. (Najbolj znana, toda ne edina in ne zmeraj uporabna funkcija gostote verjetnosti je normalna ali Gaussova distribucijska krivulja.) Slika 1. je shematičen in idealiziran opis izdelave ŠVO za neko energetskega napravo z metodologijo AO.

Področja, iz katerih črpamo podatke, se konceptualno delijo v dve sferi: v prvo sodijo »mehke« discipline – ekonomske in družbenopolitične – v katerih se tvorita dve kategoriji: *kriteriji za odločanje in sistem vrednosti*; v drugo sodijo »trde« znanosti – naravoslovne in tehnične. Tu je treba ponovno poudariti, da so ti podatki rezultat objektivnih merjenj, torej kvantificirani. Vsi potrebni podatki niso zmeraj dostopni. Razlogov je lahko več: ali so nemerljivi zavoljo velikih časovnih sprememb ali zato, ker ni mogoče izmeriti vseh potrebnih podatkov v času, ki nam je na voljo za pripravo in načrtovanje projekta.

Ves postopek je časovno in konceptualno razdeljen na 4 faze: (1) deterministično, (2) analizo občutljivosti in ugotavljanja vira nezanesljivosti, (3) verjetnostno in (4) informacijsko.

Prva, deterministična faza, je v strategijah prve in druge generacije pogosto edina faza. V tem primeru se s pomočjo modela ovrednotenja in vhoda znanstvenih informacij izdelata predhodna študija, ki pa je pogosto tako poenostavljena, da odseva le tradicionalna pojmovanja. Pogosto, še posebej pri nas, imajo to fazo za zaključek »ekoloških študij« (ki jih npr. pravilnik, veljaven v SR Hrvatski, imenuje: »Študije o vplivu na okolje«.¹² V tej fazi se implicitno pojavlja predpostavka, da so vse potrebne informacije dostopne in da ni potrebe po alternativnih rešitvah. Prav tako se v tej fazi vnaprej določa domet (»scope« študije).

Druga faza predstavlja stopnjo preverjanja podatkov z metodo analize občutljivosti spremenljivk. Označena je s postavljanjem modela in vprašanj: Kaj če . . . ?« Prav tako se zastavlja vprašanje, katera spremenljivka bo najobčutljivejša na spremembo vhodnih pogojev (npr. spremembe vodnega dotoka, spremembe kvalitete

goriva, spremembe osnovnih ekonomskih parametrov, kot so cene opreme ali goriva, pogojev, ki lahko izhajajo iz novih zakonov ali potrebe po uporabi mednarodnih dogovorov o zaščiti vodá in zraka, spremembe v strukturi in delovnih odnosih zaposlenih, cene kapitala in višine obresti, zanesljivost in varnostni dejavniki, itd.). Če je sistem občutljiv za sprejemljivke, pridemo do prve povratne pentlje: če se pokaže, da izbrani projekt nima na voljo dovolj podatkov za kritične spremenljivke v danih ekonomskih pogojih, potem moramo ves postopek načrtovanja vrniti v bazo novih podatkov. Če se pokaže in dokaže, da sistem ni občutljiv na spremembe varialov, takoj preidemo na naslednjo fazo izbire možnosti. Če pa je sistem občutljiv na spremembe variablov, potem preidemo k ugotavljanju izvora nezanesljivosti podatkov. Šele potem lahko preidemo k analizi tveganja.

Analiza tveganja in analiza možnosti (možnostim pogosto rečemo »alternativ«, pa čeprav sta alternativni vedno samo dve!) Analiza tveganja je pomembna sestavina verjetnostne faze. Analiza tveganja zahteva med ostalim tudi zgodovinsko razsežnost: kot primer lahko omenimo popolnoma zgrešeno statistično oceno tveganja, povezanega z nuklearnimi elektrarnami. Vendar pa je analiza pojmovanja tveganja vedno navezana tudi na objektivne ali pa subjektivne zamisli. Ne prvih ne drugih ne smemo zanemarjati.¹³ Konec koncev je stabilnost neke družbe in njen napredek možen samo, če družba sprejema tehnološki razvoj in z njim povezano tveganje. Dokaz za to je avtomobilski promet in z njim povezano onesnaževanje zraka. S podatki o višini ali minimalizaciji tveganja vstopamo v analizo razpoložljivih tehnoloških in lokacijskih možnosti. Iz tega zelo zapletenega postopka verjetnostne analize prehajamo v naslednjo, informacijsko fazo.

Informacijska faza je predstavljena shematsko in nepopolno. Njen bistven del je javnost in popolnost informacije. Nove informacije lahko prihajajo iz kateregakoli področja, vendar prav tako tudi iz družbe, od prebivalstva, posameznikov, vseh tistih, ki se v večji ali manjši meri čutijo prizadete v načinu in kvaliteti življenja, če bi prišlo do uresničitve projekta. Ocena, ali je nova informacija bistvena ali ne, izvira iz demokratične razprave. Če se pokaže, da je nova informacija pomembna, se ves postopek vrne v fazo analize občutljivosti in v fazo ugotavljanja vira nezanesljivosti podatkov. Če ni novih informacij ali pa so le-te nebitvene (npr. projekt ne bo grel ali onesnaževal vode ali zraka, odpadki, ustvarjeni na določenem mestu, ne bodo obremenjevali kakšne druge skupnosti ali kar družbe v celoti in prav tako ne bodo na drugem mestu ustvarjali stroškov – tj. problem, ki je značilen za jedrsko tehnologijo in njeno ustvarjanje radioaktivnih odpadkov), se v okviru izdelave ŠVO sprejme priporočilo. *Odločitev, ki temelji na priporočilu, se sprejme v socio-politični sferi.* Slednje je še posebej pomembno poudariti, ker se je v celem nizu napačnih investitorskih odločitev odgovornost prevračala na znanost.

Nekaj pripomb k tem teoretskim razmišljanjem

V SR Hrvaški smo imeli nekaj primerov takšnega sprejemanja odločitev, nekaj pa je bilo takih, ki so temeljile na sistematskem pristopu k politiki varstva okolja. Nekateri od teh projektov so bili tudi prave ekonomske katastrofe. Primer tovarne glinice »Jadral« iz Obrovca je bil že od začetka ekološko zgrešen, ker je popolnoma zanemaril varstvo voda v tem kraškem področju. Njen ekonomski zlom zaradi napačno izbrane tehnologije je bil odločilni dejavnik pri preprečitvi ekološke katastrofe. Tovarna sintermagnezita v Omišu je bila aktualna v letih 1978/79, ni pa bila nikoli zgrajena; gre za primer zavrnitve projekta zaradi ekoloških stališč. Dolge razprave okoli lokacije energetskega projekta Vir, z možnostjo izbire med nuklearno elektrarno ali elektrarno na fosilno gorivo (uvožen pensylvanski premog), so se končale brez odločitve o gradnji.¹⁴ Toda problem pomanjkanja električne ener-

gije za srednjedalmatinsko industrijsko področje ni rešen. Zelo verjetno je, da bo prvi naslednji napad usmerjen na vodni potencial reke Krke (Knin–Šibenik) in njenih projektiranih 300 MW energije. Cena za to bi bil uničen nacionalni park Krka. Odločitev je še vedno v zraku. Razprave o termoelektrarni Plomin II so znane. Problemi onesnaževanja okolja, pa tudi izbire varne in ekonomične tehnologije za uporabo premoga z 10–12% žvepla niso zanemarljivi in tudi ne rešeni. Šele s stavko labinskih rudarjev maja 1987 se je končno pokazalo, da rezerve tega premoga sploh niso zanesljivo ugotovljene. Če bi bila pravočasno izvedena analiza projekta, kot npr. v drugi fazi sistema AO, bi ves projekt dobil drugačno razsežnost: analizo ekonomičnosti na temelju alternativnega oskrbovanja z uvoženim premogom.

Sklep

V SFR Jugoslaviji se nahajamo, upoštevajoč ogromne regionalne razlike v ekonomskem razvoju, v zaključni fazi druge industrijske revolucije, in vsaj v zahodnem delu države, pred vstopom v tretjo industrijsko revolucijo (čeprav z zakasnitvijo!). Naš pristop k politiki načrtovanja in varstva okolja je še vedno na začetni stopnji; prvine prve generacije strategij so šele v obrisih. Pristop, ki vključuje vsaj nesistemske in raztresene prvine napovedovanja (anticipacije), velja pri nas za posebno naprednega. Naš sistem načrtovanja varstva okolja je v svoji najboljši obliki dosegel raven ekoloških študij in na tej stopnji vključuje »retrofitting«: na že dodelan ali določen projekt in njegovo lokacijo dodamo najnujnejše prvine za varstvo okolja. O alternativah kompleksnega, ekološko skladnega načrtovanja, ki bi pogojevalo tudi bistvene družbenopolitične spremembe, pa praktično niti ne razmišljamo. Vendar pa bodo te strategije tretje generacije postale pogoj vključevanja v tretjo industrijsko revolucijo in našega obstoja na tem prostoru jugovzhodne Evrope:

Prevedel: Zlatko Skrbiš

Literatura:

1. J. Mayda, Environmental impact assessment: toward a general adaptive model, Proc. IV World Congress of the International Water Resources Association, Buenos Aires, 3.–II. 09. 1982.
2. R. Corwin, P. H. Heffernan, R. A. Johnston, M. Remy, A. A. Roberts and D. B. Tyler, Environmental Impact Assessment, Freeman, Cooper and Co. San Francisco, CA, 1975. Ta referenca vsebuje celo vrsto praktičnih navodil, kako se v ZDA pripravljajo ŠVO; kot npr. vprašalna lista, analiza podatkov ipd.
3. G. B. Beanlands and P. N. Duinker, An Ecological Framework for Environmental impact Assessment in Canada, Institute for Resource and environmental Studies, Dalhousie University, Halifax, N. S. Canada (1984).
4. V. Pravdić, International cooperation in marine sciences: the nongovernmental framework and the individual scientist, cf. Ch. 4: The Environmental impact Assessment Process: a Case for an Effective Interface Between Science and Society, v Ocean Yearbook, E. Mann-Borgese and N. Ginsburg (Editors), The University of Chicago Press, 5 (1985) 117–129.
5. UNEP/WHO, Waste Discharge into the Marine Environment: Principles and Guidelines for the Mediterranean Action Plan, Pergamon Press, Oxford, 1982, ISBN 0-08-026194-9.
6. P. Burrows, The Economic Theory of Pollution Control, Martin Robertson et Co. Oxford, 1979, ISBN 0-85520-128-2.
7. World Bank, Environmental Considerations for the Industrial Development Sector, World Bank, Washington, D. Ca. USA, 1978.
8. J. Mayda, Environmental legislation in developing countries: some parameters and constraints, Ecology Law Journal, Special Issue, 1985.
9. R. A. Howard, Decision analysis: applied decision theory, v Proc. 4th Intl. Conf. on Operations Research, D. B. Hertz and J. Males (Editors), Wiley-Interscience, New York 1966.
10. R. A. Howard, Social decision analysis, Proc. Inst. Elect. Electron. Eng. 63 No. 3 (1975) 359-371.

11. GESAMP (IMO/FAO/UNESCO/WMO/WHO/IAEA/UN/UNEP) Joint Group of Experts on the Scientific Aspects of Marine Pollution, V. Pravič, Chairman, Environmental Capacity: An Approach to Marine Pollution Prevention, Rep. Stud. GESAMP No. 30, FAO, Rim 1986.

12. Rep. Komitet za građevinarstvo, urbanizam, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove okoline SRH, Pravilnik o izradi studije o utjecaju na okolinu, Narodne novine SR Hrvatske br. 31 (1984). Točneje bi se ta Pravilnik moral imenovati »Pravilnik za izradu ekoloških studija«, ker se ne dotika elementov celostnega načrtovanja, temveč zgolj predpisuje način zbiranja podatkov in oceno vpliva na okolje.

13. A. V. White and I. Burton (Editors), Environmental Risk Assessment, Wiley, New York, 1980, ISBN 0-471-27701-0.

14. Glej stenograme II. Konferencije o zaštiti Jadranskega morja, Hvar 1979, Izdajatelj RK SZDL Hrvatske, Zagreb 1980.

AVGUŠTIN LAH*

Realna podlaga preventive in zaštite

Govor je o zaštiti pred pojavi degradacije naravnega in antropogenega okolja in s tem o preprečevanju ogrožanja zdravja in normalnega življenja ljudi, pa tudi omejevanja in oteževanja gospodarskih dejavnosti in razvoja naselij. Jedro problema je, da vrsta proizvajalnih in storitvenih organizacij poleg tega, kar je bistveni predmet njihovega delovanja, oddaja v okolje nekoristne in škodljive snovi (plini, dim, prah, odplake, odpadki, hrup), odstranjevanje in čiščenje tega ter prenašanje ali saniranje posledic, ki s tem nastajajo, pa skušajo prenesti na druge – na prebivalstvo območja, na druge organizacije ali pa na skupnost. So tudi organizacije, ki trajno »spreminjajo« delavce v invalide in tako povzročajo ljudem razne tegobe, družbi pa dodatne obremenitve. Neredko skušajo povzročitelji prikriti vsaj del resnice in se celo jezijo, kdaj bo družba poskrbela za odstranjevanje odpadkov in drugo. Poleg tega so resni problemi zaradi odstranjevanja odpadkov in odplak, ki nastajajo v naseljih, in je to rezultat življenja določenega števila gospodinjstev. V naseljih se tudi križajo interesi in problemi prebivalstva in gospodarskih dejavnosti.

Realna podlaga pravočasne in učinkovite zaštite pred nastajanjem nezaželjenih in škodljivih pojavov in problemov in skupnega reševanja neizbežnih pojavov sodobnega življenja in dejavnosti se lahko opira le na normalno gospodarjenje: vsak nosilec dejavnosti in naložbe je polno odgovoren za vse učinke v prostoru in za varnost ljudi tako kot za ekonomski rezultat poslovanja. Pri tem mora upoštevati predpisani red (zakonodajo in lokacijske pogoje), nova spoznanja in dosežke znanosti. Pod normalnim gospodarjenjem seveda razumemo socialistično plansko-tržno ekonomijo, ki ob ekonomskih upošteva tudi ekološka pravila in merila ter seveda moralne norme družbene ureditve. Ekološka pravila govore o celovitosti prostorske stvarnosti, o upoštevanju dialektičnih zakonitosti (spremenljivost pojavov, povezanost pojavov, preskok iz kvantitete v novo kvaliteto, negacija negacije) in o nujnosti upoštevanja dolgoročne razvojne strategije, kajti spreminjanje okolja ima predznak trajnosti. Žal moramo ob vsem tem ugotoviti, da praksa ne potrjuje vsega tega: soodvisnost ekonomskih in ekoloških meril pri odločanju in upravljanju še ni zagotovljena, saj to še ni docela sistemsko urejeno niti spodbujevano. Nujno pa je, da to zagotovimo, ker smo pred modernizacijo tehnologije in prestrukturiranjem gospodarstva. Čudno bi bilo, če ne bi posebej podprli težnje po nadomeščanju zastarele s čisto tehnologijo, ker sta za to dva utemeljena razloga:

* Dr. Avguštin Lah, predsednik komisije za varstvo okolja pri SAZU.

rešiti se moramo problemov okolja, ker nas vsestransko obremenjujejo in utesnjujejo, pri izvozni naravnosti našega gospodarstva pa je nujno, da smo konkurenčni ne le v cenah, temveč tudi v kakovosti in jamstvih.

Preurejanje gospodarstva se mora opirati na dolgoročno razvojno strategijo. Glavne smernice razvoja določamo dogovorno in plansko, toda vsaka posamezna dejavnost ali naložba mora imeti svojo strateško opredelitev znotraj te usmeritve. Dolgoročni plan SRS do leta 2000 poudarja usodni razvojni pomen tehnologije, informatike, pridelave hrane, pridobivanja in varčnega ravnanja z energijo in surovinami ter varstva okolja in zdravja ljudi. Vse to je seveda uresničljivo z ustreznimi zmožnostmi in učinkovito znanostjo oziroma z raziskovalnim delom. Vsaka razvijajoča se družba je konfliktna in v sleherni je mnogo različnosti, razvoj pa je uveljavljanje naprednega nad preživelim in izrabljenim. Ta mnogovrstnost in spremenljivost poudarjata na eni strani pomen generalnih razvojnih usmeritev, na drugi pa iskanje strateške opredelitve sleherne organizacije.

Plan do 2000 vključuje v integralno strategijo razvoja tudi prostorski vidik. Na ravni republike je to prej dosegljivo, ker se v planu usklajujejo interesi in pristopi mnogih nosilcev planiranja in je možna tudi regionalizacija. Toda uresničljivo in potrebno je to tudi na občinski in medobčinski (regionalni) ravni. Naj povzamemo le *bistvene strateške usmeritve regionalnega razvoja in urejanja prostora ter varstva ljudi, okolja in dobrin splošnega pomena:* pospeševanje skladnejšega razvoja vseh regij zahteva izjemno pozornost pri policentričnem razvoju za manj razvita območja, obmejna in hribovita območja ter nekatere predele s posebnimi razvojnimi težavami (v Pomurju, Zasavju in Posavju, na Dolenjskem z Belo krajino in na Goriškem); industrializacija in urbanizacija morata zagotoviti ohranitev kmetijske proizvodnje in ustalitev kmečkega prebivalstva na ravni, ki to zagotavlja; vso skrb je treba posvetiti urejenemu odnosu družbe do narave in obvladati protislovja, ki so se nakopičila in zaostila v tem in prejšnjih desetletjih! To pa pomeni zaščito in primerno obdelavo orne zemlje, ohranitev osnov živinoreje, zavarovanje perspektivno zadostnih vodnih virov, zaščito gozdov in genetsko mnogovrstnih in trdnih ekosistemov, obvladovanje urbanizacije in ureditev prometa, razvijanje le do okolja primernih gospodarskih dejavnosti, ki skrbijo tudi za krajinsko urejanje in za zagotavljanje zdravih razmer za delo delavcev in življenje prebivalcev, ne nazadnje pa prilagajanje infrastrukturnih dejavnosti merilom varstva okolja in naštetim usmeritvam.

Za posamezno organizacijo, dejavnost ali območje je mogoče *opredeliti strategijo tehnološkega in prostorskega razvoja le na podlagi*

a) *temeljitega in objektivnega poznavanja celovitih in posebnih razmer v človekovem okolju,*

b) *upoštevanju naravnih in družbenih zakonitosti razvoja obenem in posebnosti regionalizacije in*

c) *interdisciplinarnih analize izhodišč, ciljev, načinov in možnosti za sleherni projekt oziroma objekt.*

Nekaj primerov to značilno ponazarja.

V zadnjih desetletjih smo meliorirali nekaj deset tisoč ha slabih zemljišč. Nekatere doline in nižine so spremenile podobo in veliko pridobile. Vse nam pa le ni tako uspelo, kakor smo načrtovali. *Vsaka melioracija, ki posega v vodni režim in naravne biotope, povzroči podnebne spremembe* v melioriranem in celo sosednjem prostoru (voda hitreje odteka drugam, osuševanje in odvajanje voda sta najkoristnejši po vegetacijski sezoni, med rastjo pa morajo marsikje zdaj umetno namakati polja, spreminja se nivo zadrževanja talne vode ne le na poljih, temveč tudi na črpalnih območjih in v vodnjakih, odstranjeno je bilo drevje, toda drevesni pasovi tudi odvajajo vodo, hkrati pa dajejo zavetje živalim, kanalizirane reke izgubljajo pomen za ihtiofavno in ribištvo, druge pa so onesnažene in zato niso primeren vir za namakanje). Nazadnje je zanimiva *bilanca sprememb zemljiških kategorij od 1960 do 1985:* močvirnih tal z ribniki je le 53 ha ali 1,7% manj, izgubili pa smo 16%

ali 46.198 ha orne zemlje, 8% manj je vinogradov (1839 ha) in 18% več sadovnjakov (6432 ha), veliko več je travnikov (+33740 ha ali 11%) in gozdnih površin (+60993 ha ali 6,2%) – vse po podatkih Statističnega letopisa Slovenije 1986. S tem ne želim zmanjševati pomena melioracij zemljišč in regulacij voda za intenziviranje in prostorsko širjenje kmetijske proizvodnje (po dolgoročnem planu do 2000 naj bi se povečala za 40 do 45%), temveč je treba te posege v pokrajino presojati po vseh vplivih, in zlasti še na ekosistem.

Na to se navezuje pogled na *vodno gospodarstvo, ki veliko prispeva h kultiviranju pokrajine in boju z naravno stihijo*. Toda že v *tretjem srednjeročnem planu zapored se ponavljajo iste naloge glede zmanjšanja onesnaževanja vode*. Čistimo le kakih 15% odplak, količina onesnažene vode pa se ne zmanjšuje in vse pogostejša so tudi zastrupljanja. Vzrokov za zaostajanje pri uresničevanju planskih nalog je več. Nedvomno so odškodnine in prispevki onesnaževalcev voda pre nizko odmerjeni, saj bi sicer morali čutiti večjo zavzetost za izboljšanje tehnologije in za gradnjo in vzdrževanje čistilnih sistemov. Res pa je tudi, da ta pre nizka sredstva niso bila vsa izkoriščena za izboljšanje kakovosti voda. Vodnogospodarske organizacije imajo veliko izkušenj s hidrotehničnimi gradnjami, za dela, ki terjajo obenem reševanje kemijsko in biološko zahtevnih procesov, pa je izkušenj manj, več se pričakuje od znanosti in posega tudi v tehnologijo raznih dejavnosti. *Samoupravno reševanje* te važne družbene naloge *še ni dograjeno*, kar lahko sklepamo po tem, da so še vedno *potrebni upravni ukrepi in druge spodbude*, preden se zadeve premaknejo. Pomoč znanosti bi vsekakor mogla biti še pomembnejša, če bi imeli generalni interdisciplinarni projekt ohranjanja naravnih voda in preprečevanja njihovega onesnaževanja. Zdaj imamo poseben dogovor o postopnem očiščenju reke Save in njenih pritokov, za katerega uresničevanje se zagotavlja tudi več sredstev, v ta program nas sili tudi gradnja hidroelektrarn oziroma umetnih jezer, pa vendar tudi to ne gre povsem zadovoljivo.

Med drugim še sredi drugega leta dolgoročnega in srednjeročnega planskega obdobja, ko se pripravljamo že na spreminjanje teh planov, *še nimamo dolgoročne strategije urejanja kmetijskih zemljišč, vodnogospodarskih posegov v okolje in gozdarjenja*. Kaj lahko je sestavljati planske račune na podlagi hektarov in zamišljenih donosov. Toda realnost zahteva temeljito pedološko analizo tal, ki bo opredelila pogoje obdelave in izkoriščanja tal, pa tudi družbene procese, ki so v nasprotju z interesi prav te družbe.

Dolgoročni plan SRS do 2000 dopušča očitno kar intenziven nadaljnji pritisk urbanizacije na kmetijske površine (verjetno ob sprejemanju plana še niso bile predvidene posledice erozije zaradi propadanja gozdov):

	1970	1985	plan 2000
kmetijska površina, ha	944.928	870.664	760.000
obdelovalna zemlja, ha	654.873	646.126	650.000
njive in vrtovi, ha	275.032	248.567	300.000

Vir: Statistični letopis 1986, str. 196, tab. 10-5 in 6: Dolgoročni plan SRS do 2000, tč. 3. 1. 11.

Plan 2000 naj bi dosegli s pomočjo 95.000 ha hidromelioracij in 100.000 ha agromelioracij, kar pomeni, da na energetsko in ekonomsko zelo zahteven način popravljamo to, kar izgublamo v naravi zaradi urbanizacije. Kaj je realno, je treba proučiti ne le z družbeno ekonomskega vidika, temveč tudi s pedološkega in ekološkega.

Podobno je treba *pregledati dolgoročni razvoj gozdarstva*. Plan predvideva povečanje poseka s sedanjih 3,3–3,5 mio m³ letno na 4 mio m³, ker ugotavljajo, da se lesne zaloge večajo. V teh dveh letih pa smo postali zelo zaskrbljeni za prihodnost naših gozdov in marsikje sekajo že znaten delež sušic. Očitno je, da bo *potrebna revizija vseh planov primarnega gospodarstva*.

Hkrati spet razpravljamo o *strategiji energetskega razvoja, ker si strokovni programi energetskega gospodarstva in družbeni interesi skladnejšega razvoja v marsičem nasprotujejo* (jedrske elektrarne, HE Tribuša in izkoriščaje Soče in jezer, zgornji tokovi rek, ki so izjemnega pomena za pitno vodo itd.). Termoelektrarne in metalurški obrati zelo onesnažujejo ozraže tudi žveplom, vendar bi lahko po določenih postopkih pri posebnem družbenem interesu pridobivali žveplo ali žveplove spojine, toda to bi poseglo v strukturo in proizvodnjo kemične industrije ter v zunanjetrgovinsko bilanco. *Problem je ekonomsko bolj zapleten kot tehnološko zahteven, rešljiv pa le, če rešujemo vse hkrati – zdravje ljudi in gospodarske interese. Odprtih problemov je še vrsta:* prašičjerejske farme, izkoriščanje gozdov in naravnih bogastev sploh, promet od obratnega do prometa na velike razdalje, industrijska gradnja čistilnih naprav v primerjavi z drago gradnjo kanalizacijskih in čistilnih sistemov itd.

Na podlagi povedanega lahko sklepamo, da *vsaka strokovno še tako utemeljena rešitev posega v okolje vseeno terja interdisciplinarno presojo*, da je treba zaradi številnosti nalog in obenem omejenih možnosti in sredstev določiti, kaj ima prednost in k temu usmeriti glavna prizadevanja, in tretjič, da je prav tako treba ravnati z raziskovalnim delom.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti je po podatkih Raziskovalne skupnosti Slovenije, Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo in anketiranih raziskovalnih organizacij ugotovila, da *ta čas poteka okoli 200 raziskovalni projektov ali nalog, ki obravnavajo varstvo okolja. Le nekaj od teh projektov je medinstitucionalnih in interdisciplinarnih ter usmerjenih k reševanju ključnih nalog*, ki jih opredeljujejo razvojni plani. Žal nimamo podrobnejših ocen o uspešnosti številnih raziskav, o njihovem medsebojnem dopolnjevanju, manjkajo pa nam tudi temeljna dela, ki so potrebna za sistematično obravnavanje programov in planiranje. Zaradi tega *zaostajamo tudi pri pripravi metodoloških podlag za celovite sanacijske programe, za prostorsko planiranje in za interdisciplinarne raziskave celovitih pojavov*. Zaradi podpore znanosti in racionalizacije raziskovalnega dela, pa tudi zaradi potrebe, da se intenzivneje posvetimo ključnim razvojnim problemom, smo na podlagi primerjanja potreb in možnosti *predlagali organiziranje naslednjih osrednjih raziskovalnih projektov?*

– *Človek, okolje in zdravje:* čimprej in natančneje moramo ugotoviti, kaj in kako škoduje človeku in živi naravi, da bi lahko uvedli preventivne in kurativne ukrepe;

– *Temeljna dela in informacijski sistem o okolju:* brez sistematičnega opazovanja pojavov v okolju ter nadzora nad vsemi emisijami ne more biti učinkovite politike varstva okolja, brez temeljnih del o pokrajini, zakonitostih v njej, brez bilanc vodnih in energetskih virov, pridelovanja hrana in izkoriščanja naravnih bogastev pa se bodo stopnjevale napake, ki jih povzročajo odločanje na podlagi pomanjkljivega znanja in informacij ter neobvladani pojavi degradacije okolja;

– *Rajonizacija in policentrizem v Sloveniji:* sinteza znanja o okolju, obravnavanje razvojnih zakonitosti (naravnih in družbenih), sprememb v prostoru, pokrajinskih posebnosti in skladnosti regionalnega razvoja naravnost kličeta po tem projektu;

– *Ravnanje z odpadki in sekundarnimi surovinami:* dva problema sta, da namreč zavržemo veliko snovi, dela in energije in tako povečujemo stroške za uporabne izdelke, in pa nevarne snovi v okolju, s katerimi je treba ravnati skrajno odgovorno in jih nadzorovati. Pri dosedanjih prizadevanjih v tem pogledu nismo bili dovolj uspešni kljub zakonodaji in problemom, ki zapletajo razmere.

– *Primarno gospodarstvo in urejanje okolja:* O nekaterih pojavih v kmetijstvu, vodnem gospodarstvu in gozdarstvu je govor tudi v prvem delu tega prispevka. Dodati je treba obravnavanje učinkov rudarjenja in izkoriščanja gradbenega materiala. Naravnih virov, ki so nam potrebni, nimamo veliko in pri nekaterih smo že na robu dopustnega. Potrebna pa so tudi nova raziskovanja, na primer geotermal-

ne energije. Posebno skrb je treba posvetiti nekaterim kotlinam in dolinam, kjer se koncentrirata naselitev in gospodarstvo.

– *Varstvo morja in izkoriščanje morskega bogastva* sta za Slovenijo posebni nalogi, saj imamo malo morja, ogroženo je, za nas pa je izjemnega pomena. Nanj se navezuje tudi zaledje.

– S problematiko *ekonomske in ekološke soodvisnosti*, ki se ji posebej posvečamo na tem simpoziju, se bomo srečevali tudi v prihodnosti pri slehernem pojavu v okolju in našem ravnanju v prostoru. Zavedati se moramo, da sta ekonomska in ekološka kriza izraz razmerij v našem in evropskem prehodnem obdobju, značilnost razvojne faze, v kateri prestopamo v novo znanstveno, tehnološko in sociološko stopnjo družbenega razvoja, ki ima še tudi druge značilnosti. Vse je med seboj povezano, zato ekološkega vidika ni mogoče ignorirati, čeprav to ponekod poskušajo.

– *Urejanje bivalnega okolja* ima več vidikov: obvladovanje antropogenih vplivov v pokrajini, spremljanje strukturnih sprememb v pokrajini in življenju ljudi, urejanje življenja v soseskah in prilagajanje doma (stanovanja) novostim v gospodinjstvih in kulturnemu napredku, usmerjanje komunalnega gospodarstva in urejanje naselij. Vse to je prav tako pomembno kakor zaščita naravnih in kulturnih spomenikov ali obravnavanje arhitekture stavb.

– *Promet kot sistem, omrežje, gibanje in učinek prometnih sredstev ter režim varstva ljudi*: ta tematika je v prehodnem prostoru, kot je Slovenija, in ob dinamičnem razvoju prometa, ki je značilen za nas, zelo pomembna.

– *Model razvoja industrializacije in vplivov na okolje* je neodločljiva raziskovalna naloga v razvojni fazi, ko se pripravljamo na prestrukturiranje gospodarstva in v nekem smislu na poindustrijsko informativno družbo. Neodločljivost modernizacije našega gospodarstva, robotizacije in informatike ter uvajanja novih dejavnosti ali celih panog ni samo znanstven, tehnološki in ekonomski razvojni korak, temveč tudi družbena preobrazba, saj zahteva drugačno izobraževanje in usposabljanje od sedanjega, določeno spreminjanje družbenih odnosov itd.

– Poseben projekt ali posebno zahteven del kakega makroprojekta je *razvoj biotehnologije in bioinženiringa*. Upoštevajmo posebne družbene interese in hkrati odgovornosti, ki jih s tem prevzemamo. Samo z interdisciplinarnim raziskovalnim delom bo mogoče opredeliti te naloge in cilje.

– *Varstvo okolja*, ki ga zdaj predvsem usmerja republiška zakonodaja, je v določeni zagati tudi zaradi različnih razmer v *enotnem jugoslovanskem gospodarstvenem prostoru*. Potrebni so dogovarjanje in usklajene akcije, zato pa tudi uvedba enotnejših standardov kakovosti okolja in preventivnih ukrepov za varstvo ljudi in žive narave. Ti interesi se ne končajo niti na državnih mejah. Sodelovanje pri mednarodnih projektih je nujno.

– Posebna naloga je tudi sintetizirati ustrezna dela, ki v knjižni obliki koristijo najširšim plastem ljudstva. Takšna dela so druga *zelena knjiga o okolju v SRS* (delovni naslov: Slovenija 88 – narava, družba in prihodnost), ki naj prikaže ob vsetranski presoji okolja kritične pojave in načine za njihovo reševanje, nadalje nova *geografska monografija Slovenije z nacionalnim atlasom*, prikaz naravnih znamenitosti Jugoslavije in *razna dela, ki obravnavajo ustrezna področja*.

Oblikovanje takšnih projektov lahko le prispeva k razvoju znanosti in uveljavljanju sposobnih raziskovalnih organizacij, ki obvladujejo skupinsko delo in interdisciplinarno metodologijo. *Za vsako programsko področje je treba izdelati ustrezen program s podrobnejšimi navodili*. Ker je za posamezne teme že veliko nalog, je možno ne le *postopno prehajanje na razpisovanje glavnih tem in določanje nalog* (dandanes se raziskovalno delo naroča), temveč tudi brez pretresov usmeriti prizadevanja na bistvene naloge. Ni treba dokazovati, kako pomanjkanje takšnih raziskav in del otežuje uresničevanje politike varstva okolja. Na tej podlagi se lahko le poglobljata samoupravljanje in odgovornost znanstvenikov za napredek v znanosti. Na vseh področjih ne bo mogoč enako intenziven razvoj: tega opredeljujejo

sposobni kadri in dobri programi, dobri v znanstvenem pogledu in po družbeno-ekonomski strani.

Pregledovanje razvojnih planov SRS do 1990 in 2000 opozarja, da smo si zastavili daljnosežne cilje in naloge, ki so del splošne gospodarske in družbene preobrazbe. Uresničiti jih bo težko, vsekakor pa ne bo šlo brez intenzivnega interdisciplinarnega raziskovalnega dela, katerega pomen je trojen: zahteva monitoring in informacijski sistem, usposablja kadre in razrešuje probleme. Prav to, da je bilo doslej reševanje problemov okolja bolj odvisno od osveščenosti in dobre volje vplivnih in odločujočih dejavnikov, ki so se neredko opredeljevali na podlagi pomanjkljivih strokovnih informacij in projektov ter predvsem glede na razpoložljiva (finančna) sredstva, kakor pa od temeljitega raziskovalnega dela in družbeno objektivne presoje, je tudi vzrok relativne neuspešnosti dosedanje politike varstva okolja. Politika mora poleg nakazovanja smeri zagotoviti vsestransko mobilizacijo za uresničevanje ciljev. Ob desetletje veljavnem zakonu o ravnanju z odpadki smo danes pri slabo rešenem odstranjevanju komunalnih in industrijskih odpadkov in nerešenem odstranjevanju in nevtralizaciji škodljivih odpadkov, ter to rešujemo – oprostite izrazu – smetarsko (s prenašanjem od nastajališč na zbirališča, urejena in neurejena), reciklaža pa je postavljena na omejen komercialni (dohodkovni) interes. V pretok materije, kjer nastajajo problemi, je treba poseči tako kot v tistem pretoku, ki je vsestransko koristen: s tehnologijo, znanjem in predpisanim (pa tudi uveljavljenim) redom. Če bomo ob termoelektrarne in druge onesnaževalce zraka samo postavljali čistilne naprave, bo to najdražja in najmanj učinkovita rešitev. Gre za tehnologijo, ki onesnažuje, ki jo je treba tehnološko razrešiti, to pa je možno le v tesni povezavi s kemično industrijo in z upoštevanjem vseh elementov računa – od stroškov preprečevanja in saniranja posledic do cene energije. Kamorkoli pogledamo, je ekonomsko in ekološko obravnavnaje tako povezano, da tega ni mogoče ločiti.

Vsak korak k stabilizaciji gospodarstva je naravnani na varčnost in varnost, na kakovost in redno izpolnjevanje obveznosti, na usposabljanje delavcev in novo kakovost dela. *Varstvo okolja na eni strani in potrjevanje uspešnosti na (mednarodnem) tržišču spodbujata tehnološko in vsakršno napredovanje.*

Nujno zanemarjanje vodi v neuspeh in inflacijo, pa naj gre za družbeno politiko ali za plavanje posameznih organizacij, ker je to izraz nesposobnosti, da bi odgovorili zahtevam tehnološko in razvojno nove faze družbene preobrazbe (kjer ni znanja in napredka, je ključ reševanja položaja dvigovanje cen, pa ne po odstotkih, temveč po uničujočih skokih). *Tehnološka modernizacija ni odvisna le od uvoza in razvoja tehnike in novih postopkov, temveč predvsem od naše usposobljenosti, katere del so tudi ustrezne raziskave. To je edina pot reševanja naših družbenih problemov, katerega elementi so premagovanje ekonomske, energetske, ekološke, prehranske, kadrovske in še kakšne krize in zaostajanja znanosti, izobraževanja, zdravstvene preventive, varstva okolja in ustvarjalnosti.*

Razlika med našima (niti ne) dvema in španskimi dvajsetimi milijardami dolarjev dohodka od turizma je predvsem kulturno pogojena, kajti dejstvo, da je Špancev precej več in da španščina odpira širša obzorja, mi pa imamo morda več naravnih in drugih vrednot, obenem pa smo na geografsko središčnem položaju, se lahko primerja le s kulturno ravnijo turizma, ob kateri živita kultura in proizvodnja. V Jugoslaviji imamo dvajset nacionalnih parkov, ko pa smo od njih zbirali podatke za knjižni pregled naravnih znamenitosti, nam jih je lahko dala le četrtina. Kako pa je z urejevanjem drugih parkov in znamenitosti? Brez urejevanja tega ne more biti dohodka ne za turizem in ne za znanost.

S tem prispevkom smo skušali ne le izluščiti, temveč tudi nakazati nujno potrebne korake razvoja. Naj ponovimo: dograditi moramo sistem opazovanja in informiranja, raziskovalno delo pa razviti in usmeriti po interesih družbenega in znanstvenega razvoja. Novo kvaliteto bomo dobili z novimi pogledi in novimi strokovnjaki. Zdaj se moramo s tega vidika samoupravno dogovoriti o bistvenih nalo-

gah in se jih lotiti na podlagi razpisov. Dve leti tega planskega petletja sta že mimo. Mi pa moramo očistiti kotline in reke, uvesti strog nadzor nad vsem nevarnim in škodljivim, zavarovati gozdove in pitno vodo, rešiti prehranske, surovinske in energetske naloge. Nekatere raziskovalne organizacije bodo morale prevzeti interdisciplinarne makroprojekte, potrebujemo pa tudi nove strokovnjake in še kakšno študijsko jedro. Naše kadrovske in znanstvene zmogljivosti niso nič nad ravnijo naše premajhne razvitosti v primerjavi z evropsko.

LOVRO ŠTURM*

Ekosistemska presoja družbenih podvigov

(Izhodišča za presojo družbenih posledic in preizkus njihove sprejemljivosti za okolje)

1. Namen sestavka in opredelitev pojmov

Namen tega prispevka je, da prikaže glavne značilnosti t. i. ekosistemske presoje pomembnih družbenih podvigov in da predstavi izhodišča za presojo in preizkus takih podvigov glede na njihovo sprejemljivost za okolje.

Nadaljnji namen prispevka je, da ugotovi, kako je ta problematika urejena v veljavnih pravnih predpisih v razvitih evropskih državah in tudi v Jugoslaviji. Zanimalo nas bo tudi, ali je naša pravna ureditev zadovoljiva ter kako bi jo bilo mogoče izboljšati.

Še nekaj pojmov, ki jih bomo uporabljali v nadaljnjem besedilu, bo treba opredeliti. Ključni pojem je družbeni podvig, ki ga pojmuje v najširšem smislu. Z družbenim podvigom označujemo vsako zavestno, hoteno in dosledno človekovo delovanje, ki pomembno spreminja svet, v katerem živimo. Družbeni podvigi so zelo raznovrstni, zato si bomo pomagali tako, da bomo našli nekaj značilnih primerov. Med pomembne družbene podvige uvrščamo tako vse večje naložbe (investicije), uvajanje novih tehnologij in posodabljanje sedanjih delovnih postopkov kakor tudi takšne podvige, ki se ukvarjajo npr. z vzpostavitvijo sodobnega informacijskega sistema v državni upravi ali s spreminjanjem šolskega sistema. V prispevku se bomo omejili na tiste družbene podvige, ki neposredno ali posredno učinkujejo na človekovo okolje. Ne bomo upoštevali samo kratkoročnih učinkov, ampak tudi srednjeročne in dolgoročne.

Opredeliti moramo še dva pojma, ki ju bomo obravnavali in ki sta doma na anglosaškem jezikovnem področju. Prvi pojem je Technology Assessment. Slovenili ga bomo kot presoja družbenih posledic novih tehnologij ali pa ga bomo uporabljali kar v izvorniku, včasih tudi s kratico TA. Drugi je Environmental Impact Assessment, za kar bomo uporabljali izraz ekosistemska presoja in preizkus sprejemljivosti za okolje. Nemci so zanj skovali izraz Umweltverträglichkeit-sprüfung. Tudi zanj bomo včasih uporabljali kratico EIA. V nadaljnjih dveh poglavjih tega sestavka bomo prikazali, za kaj gre pri obeh navedenih pojmi in zakaj sta tako pomembna.

* Dr. Lovro Šturm, profesor na Pravni fakulteti v Ljubljani.

Pojem Technology Assessment (TA) se je uveljavil v poznih šestdesetih letih v ZDA. Z njim razumemo analitični predhodni postopek za presojanje učinkov določene tehnologije za družbo in na okolje v najširšem smislu. Pri tem je treba presoditi tako negativne kot pozitivne učinke, in sicer za kratkoročno in dolgoročno časovno razdobje z vsemi predvidljivimi možnostmi.

Znano je, da je industrijski razvoj in z njim povezano uvajanje novih tehnologij zgodovinsko potekal po svetu večinoma na podlagi odločitev posameznikov, ki pri tem običajno niso mislili na interese prebivalstva. Značilen primer je proizvodnja pralnih sredstev. Proizvajalci so si pri tem prizadevali za lasten profit, uporabniki pa so bili tudi zadovoljni z učinkovitim novim pralnim sredstvom. Vendar je že deset let po njihovem uporabljanju postalo jasno, da z uporabo detergentov prihaja do številnih neugodnih posledic v širšem okolju. Pokazalo se je kot potrebno, da uvajanje novih tehnologij skrbno presodimo z najširših vidikov, zlasti tudi z vidika, kako bo to učinkovalo na širšo okolico, in poleg doslej uveljavljenih meril za presojo upoštevamo zlasti tudi vrednostna gledišča.

Pojem Technology Assessment se je prvič pojavil v osebnem poročilu Komiteja za znanost in astronautiko predstavnškega doma ameriškega kongresa v letu 1967. Cilj TA je, da tistemu, ki sprejema odločitev o nameravani novi tehnologiji, pri tem pomaga, in sicer ne samo s konvencionalno presojo odločitev za in proti, temveč po možnosti tudi z alternativnimi rešitvami in dopolnilnimi predlogi. Naloga TA je, da ugotovi in ovrednoti potencialne učinke nove tehnologije na okolje, na zakonodajo, na ravnanje ljudi, na kulturo in na gospodarstvo.

Načelno gre za učinke treh vrst, ki jih je treba dokazati s to analizo:

- nameravani ali zaželeni učinki,
- nezaželeni učinki oziroma negativni spremljevalni pojavi,
- predvidljivi, toda negotovi negativni učinki.

Načela oziroma smernice za opravljanje TA bi bilo mogoče prikazati takole:
– celoten postopek predvidenega tehnološkega podviga je treba razstaviti do podrobnosti na posamezne transparentne dele in korake, tako da je postopek za vse prizadete pregleden in da ga lahko obnovijo v mislih;

– javnost, zlasti pa vse prizadete je treba enostavno in razumljivo seznaniti že med potekom raziskovanj TA z vmesnimi ugotovitvami in vmesnimi odločitvami, kakor tudi z njihovimi obrazložitvami. Obvestiti jih moramo pravočasno, v popolnosti, brez prikrivanja;

– treba si je prizadevati, da zagotovimo maksimalno aktivno udeležbo pri TA vsaj najbolj prizadetih oseb, ki zaradi svojega položaja vedo marsikaj specifičnega o načrtovanem podvigu;

– na postopke v TA je treba gledati kot na argumentativne. To pomeni, da pri njih vsak odgovor utegne povzročiti nova vprašanja. Zaradi tega se stališča udeležencev ali prizadetih pač glede na njihovo pojmovanje problemov lahko zelo razlikujejo;

– posameznih vidikov ne smemo obravnavati ločeno. Zaradi tega je treba vse TA raziskave izvajati v interdisciplinarnem sodelovanju in s pritegotvanjem strokovnjakov z raznih področij;

– zaradi obsežnosti in zahtevnosti TA študij je priporočljivo, da že od začetka razmišljamo v makro razsežnostih, kajti morebitna izdelava simulacijskih modelov, ki niti ne povedo bistveno več, je lahko zelo draga;

– če gledamo na celoto, je vsekakor nujno potrebno, da vse TA postopke organiziramo kot transparentne, participativne in argumentativne procese, tako kot jih delno že poznamo, delno pa jih bo treba še razviti.

Presoje učinkov bodočih tehnologij niso nekaj povsem novega. Takšne raziskave smo poznali, še preden je nastal pojem Technology Assessment. Vendar je pojem TA v primerjavi s predhodnimi tovrstnimi raziskovanji bistveno širši. Dan-

danes je težišče študij usmerjeno k proučevanju nenameranih poslednikov učinkov, ki so posledica uporabljanja tehnologije in ki se običajno lahko spoznajo šele po daljšem časovnem obdobju, to se pravi dolgoročno, in zaradi katerih je vprašljiva koristnost prvotno predvidenih ugodnih učinkov. V primerjavi s študijami o izvedljivosti (Feasibility Studies) ali z analizami o stroških in koristih (Cost/Benefit Analysis), ki so izrazito tehnične in ekonomske narave, so pri TA študijah v ospredju najširši družbeni vidiki.

3. Preizkus predvidenih novih naložb in podobnih podvigov glede na njihovo sprejemljivost za okolje – Environmental Impact Assessment

Prvi preizkusi predvidenih novih naložb in novih tehnologij glede na njihovo sprejemljivost za okolje so se v razvitih evropskih državah pojavili že v sedemdesetih letih. V Evropski gospodarski skupnosti (EGS) so bila v osemdesetih letih opravljena temeljita usklajevanja, ki so se končala l. 1985 s sprejemom Smernic EGS o preizkusih sprejemljivosti za okolje. Številne evropske države so prejele tudi zakone. Poglejmo, kaj urejajo omenjene smernice.

Smernice določajo obveznost vsakega investitorja in drugega podjetnika, ki pripravlja projekte, ki bi utegnili biti pomembni za okolje, da o nameravanim podvigu izčrpno seznaní pristojni državni organ. Ta državni organ najprej pošlje prejete informacije drugim javnim organom in zainteresirani javnosti, nato pa pred dokončno odobritvijo predlaganega naložbenega podviga obvezno pretehta vsa mnenja, ki jih prejme, medtem ko traja postopek odločanja.

Smernice EGS najprej določajo, katere projekte je treba obvezno preizkusiti glede na njihovo sprejemljivost za okolje. Načelno gre za projekte, ki imajo velik obseg ali pa so na občutljivi lokaciji. Za lažje razvrščanje projektov sta v smernicah dva aneksa. V Aneksu I so naštetí projekti, za katere je v vsakem primeru treba opraviti preizkus njihove sprejemljivosti za okolje. Navajamo nekaj takšnih projektov: rafinerije surove nafte, naprave za plinifikacijo premoga, jedrske elektrarne, termalne elektrarne z več kot 300 MW, skladiščenje radioaktivnih odpadkov, pridobivanje in predelovanje azbesta, integrirane kemične naprave, gradnja hitrih avtocest in letališč s pristajalno stezo nad 2.100 m, gradnja pristanišč in sodobnih poti za plovila nad 1.350 tonami, naprave za sežiganje, kemično predelavo ali skladiščenje nevarnih in škodljivih snovi itd.

Aneks II vsebuje še precej več projektov s področja poljedelstva, predelovalne industrije, obrti, pridobivanja energije, gradnje infrastrukturnih objektov in ravnanje z odpadki. Nanaša se tudi na vse prenovle in predelave objektov in naprav iz Aneksa I. V vseh teh primerih gre lahko za dejavnosti, ki so lahko nevarne za okolje in jih je zato treba predhodno preizkusiti. Smernice EGS prepuščajo posameznim državam, da s svojimi predpisi določijo, kdaj je treba opraviti preizkus sprejemljivosti za okolje.

Posebno pozornost posvečajo smernice postopku za preizkus sprejemljivosti za okolje. V postopku se ugotovijo, opišejo in preizkusijo neposredni in posredni učinki načrtovanega projekta na:

- ljudi, živalski in rastlinski svet;
- zemljo, vodo, zrak, podnebne razmere in krajino;
- soodvisna vplivanja in razmerja med naštetimi dejavniki;
- grajeno okolje ter na kulturno in naravno dediščino.

V postopku se najprej pridobijo potrebni podatki in informacije o predvidenem projektu. To je izrecna obveznost predlagatelja projekta. Smernice natančno določajo vsebino in obliko tovrstnega gradiva.

Naslednji korak v postopku je obvezen posvet na podlagi predloženega gradiva. Gradivo pretehtajo vsi za to pristojni upravni organi, združenja za varstvo okolja, prizadeti posamezniki in najširša javnost. Ti morajo imeti zagotovljeno

možnost, da se opredelijo in izrazijo svoja stališča, še preden se začne delo za uresničevanje nameravane dejavnosti.

V zadnji fazi postopka mora državni organ, ki je pristojen za stvarno odločanje, upoštevati vse predložene informacije in izražena stališča. Ko sprejme odločitev, o njej takoj obvesti vse prizadete; obvezno navede tudi razloge za svojo odločitev. Podjetnik ne more začeti nameravane dejavnosti, dokler postopek ni pravnomočno končan.

4. Kratek prikaz pravne ureditve v Jugoslaviji

Jugoslovanska zakonodaja obravnava med različnimi vrstami pomembnih družbenih podvigov pretežno naložbene. Vsi podvigi (naložbe) in vse večje naložbe morajo biti predvideni v družbenih planih (v srednjeročnih in dolgoročnih). To področje urejajo zvezni zakoni o temeljih sistema družbenega planiranja in o družbenem planu Jugoslavije (Ur. l. SFRJ, št. 46/85) in ustrezni republiški zakoni o sistemu družbenega planiranja in o družbenih planih posameznih republik.

Podrobnosti v zvezi s predvidenimi naložbami pa urejajo zvezni zakon o razširjeni reprodukciji in minulem delu (Ur. l. SFRJ št. 2/82, 32/82), republiški zakon o graditvi objektov (Ur. l. SRS, št. 34/84) in republiški zakon o zagotovitvi sredstev za graditev objektov (Ur. l. SRS, št. 18/85). Omenjeni predpisi so uvedli obvezno presojo smotrnosti gradnje investicijskih objektov.

Od leta 1981 poznamo v SR Sloveniji posebne komisije za ceno investicij. Komisije za oceno investicij ustanovijo z dogovorom izvršni sveti družbenopolitičnih skupnosti, gospodarske zbornice, temeljne banke in službe družbenega knjigovodstva. Komisije so bile ustanovljene z namenom, da ocenjujejo družbenoekonomsko upravičenost investicijskih vlaganj (investicijskih zasnov, investicijskih programov, nadaljevanja investicijske izgradnje in prekoračenj investicij). Ocenjevanje družbenoekonomske upravičenosti investicijskih vlaganj se po zakonu omejuje na ugotavljanje njihove usklajenosti s temeljnimi usmeritvami planskih aktov družbenopolitičnih skupnosti in usklajenosti z merili za prestrukturiranje gospodarstva iz dogovora o temeljih družbenega plana SR Slovenije. O družbenoekonomski upravičenosti investicijskih vlaganj dajejo komisije za oceno investicij mnenja, ki jih je dolžan obravnavati pristojni organ upravljanja nosilca investicije.

Zvezni zakon o razširjeni reprodukciji in minulem delu postavlja podobno obveznost temeljnih organizacij združenega dela. Temeljna organizacija mora določiti s svojim samoupravnim splošnim aktom primere, v katerih si bo priskrbel mnenje o družbeni in ekonomski smotrnosti in upravičenosti investicijskega vlaganja od gospodarske zbornice, določenih znanstvenih, strokovnih in drugih samoupravnih organizacij in skupnosti.

Zvezni in republiški zakon poudarjata, da je treba delavce seznaniti s pridobljenimi mnenji. Ker mnenje po svoji pravni naravi ne more biti obvezujoče, nosilec investicije nanj ni vezan, ampak lahko vztraja pri svoji prvotni odločitvi.

Prikazana zakonska ureditev, ki velja v Jugoslaviji, *po našem mnenju ni popolna in ima številne pomanjkljivosti.*

Načelni pomisleki se vzbujaajo še ob določitih, ki urejajo sistem družbenega planiranja. Postopek prejemanja družbenih planov je skrajno zapleten in dolgotrajen. Družbeni plani vsebujejo raznovrstne načrte, od katerih se številni ne uresničijo. Vendar, ko je neka naložba predvidena v srednjeročnem in dolgoročnem planu, je končna odločitev o tem, ali bo do naložbe prišlo, s pravnega stališča izključno v investitorjevih rokah.

V postopku, ki ga pozna naša pravna ureditev, o sprejemljivosti predvidene naložbe za okolje *odloča investitor, ne pa državni organ.* V uradnem postopku odločanja o nameravanim podvigu ne sodelujejo niti javnost, niti prizadete osebe, niti združenje občanov. Zaradi tega *predlagamo, naj se nemudoma začne prouče-*

vati pravna ureditev postopkov za odločanje o družbenih podvigih in o njihovi sprejemljivosti za okolje po zgledu razvitih evropskih držav. Čimprej bi bilo treba tudi pripraviti spremembe in dopolnitve naše veljavne zakonodaje.

5. Sklepne ugotovitve

Končna odločitev o začetku in o izvedbi projektov, naložb in drugih pomembnih podvigov v naši družbi, ki imajo učinke med drugim tudi na okolje, je po veljavni zakonodaji v SFRJ prepuščena izključno delavcem OZD, ki nastopa kot investitor. Pri tej odločitvi širša družbena skupnost formalno-pravno nima možnosti za vplivanje. To je toliko bolj nenavadno, ker sta v razvitih deželah, v katerih sicer velja načelo neomejenega delovanja trga in samostojnega odločanja vsakega podjetnika, pri vseh večjih družbenih podvigih, ki vplivajo na okolje, s pravnim redom zagotovljena mnogo večji družbeni vpliv in udeležba zainteresiranih oseb kakor v SFRJ. Zakonodaja v omenjenih deželah namreč določa zelo stroga pravila, ki s formalnopravnih vidikov urejajo celoten potek postopka, ki mora biti obvezno izpeljan v vseh takih primerih, in preizkus sprejemljivosti predvidenih projektov glede na okolje.

Ob upoštevanju izkušenj iz razvitih evropskih držav bi bilo treba kar se da hitro in korenito dopolniti in spremeniti veljavno zakonodajo v SFRJ.

TONE STROJIN*

Na razpotju interesov med ekonomijo in ekologijo z vidika narave

Če je eno od temeljnih spoznanj marksistične dialektike spoznanje, da je družbeni razvoj odvisen od usklajenosti splošnih s posebnimi in posamičnimi interesi ter da je hitrejša rast družbenega razvoja povezana tudi s smotrnim planiranjem, potem lahko rečemo, da pri nas zavarovanje narave in s tem tudi okolja pred rastočo urbanizacijo in industrializacijo vsa leta po vojni ni bilo niti planirano niti usklajeno, in da pravzaprav ne moremo govoriti o družbeno odgovorni politiki do narave in zavarovanja njenih vrednot. Do zavarovanja posameznih njenih vrednot je prišlo redko, prej iz potrebe kot iz zavestnega interesa.

I

Značilno je bilo, da smo pri zavarovanju narave pričeli z zavarovanjem posameznih ogroženih živalskih in rastlinskih vrst ter naravnih spomenikov, za katere je obstajal posamični družbeni interes. V bistvu je šlo za reševanje redkih in endemičnih naravnih primerkov organskega in anorganskega izvora. Uspeh pri zavarovanju je bil bolj odvisen od razumevanja upravnega organa, predvsem nekdanjega ministrstva za kulturo; manjkalo je organizirane družbene skrbi za zavarovanje narave in njenih delov. V prvem desetletju po osvoboditvi, od leta 1945 do leta 1955, je bilo zavarovanih več naravnih spomenikov, živalskih in rastlinskih primerkov in vrst kot vsa desetletja pozneje. Razmeroma pozno (leta 1961) je bila

* Dr. Tone Strojina, izr. prof. na Višji šoli za zdravstvene delavce v Ljubljani.

z zakonom razglašena za narodni park Dolina sedmerih jezer, ki je bila leta 1981 razširjena v Triglavski narodni park. Žal je danes opredelitev tega območja za narodni park zaradi mnogih posegov, predvsem pa zaradi prometnic, dvomljiva. Posegi v narodni park so legalizirani zaradi posebnih družbenih interesov. Na ta način imamo opravka z ugotovitvijo, da posebni interes razveljavlja posamičnega, družbeno verificirana pa sta oba. Ne gre za vprašanje privilegiranosti družbenih interesov, ampak gre po eni strani za družbeno moč določenih družbenih dejavnikov, predvsem iz gospodarskih panog, po drugi strani pa za zaslepljenost glede smeri usmeritve v dolgoročni razvoj. To ponazarja dilema, ali ohraniti Triglavski narodni park za bodoče generacije ali pa razvijati na tem področju gozdarstvo.

II

Z zavarovanjem dobrin splošnega pomena, kot so zemlja, voda, les ali rudna bogastva, smo pričeli desetletja ali več po osvoboditvi bolj zaradi zemljiško-knjižnega urejanja kot zaradi varstva narave, okolja ali samih dobrin. Tudi za to varstvo je značilno, da so bili sprejeti posamezni zakoni, na primer zakon o rudarstvu, o sladkovodnem ribištvu, o morskem ribištvu itd. Značilno je, da je za uporabo teh dobrin splošnega pomena »stala« industrija, kasneje pa še razne samoupravne interesne skupnosti, ki so glede samega varstva, še bolj pa glede uporabe imele večji vpliv kot ustrezni republiški upravni organi, ki so bili sicer predlagatelji zakonskih besedil.

V bistvu posebni družbeni interes izražajo razne industrijske panoge, na primer lesarska, gozdarska, rudarska itd., ali pa samoupravno gospodarjenje z dobrinami splošnega pomena, na primer kmetijske, gozdarske skupnosti itd., ne pa dobrine splošnega pomena same, njihovo varstvo in raba.

Glede na naravo je, skratka, prednostnega varstva deležna iz posameznih dobrin splošnega pomena izvedena gospodarska panoga ali samoupravna interesna skupnost, čeprav so tudi med njimi razlike: gospodarske panoge so ponekod urejene z zakonom, samoupravne interesne skupnosti s samoupravnimi akti, varstvo dobrin splošnega pomena pa je drugotnega pomena.

Žal se je na probleme gospodarskega razvoja gledalo bolj z vidika proizvodjalnih sil, kot pa proizvodjalnih sredstev. Postali smo družba posebnih družbenih interesov, pa še ti niso bili med seboj enakovredni, niti glede na varstvo enakopravni. Problem ekološke in ekonomske soodvisnosti je prav v križanju posebnih ali kratkoročnih družbenih interesov, ki so se uveljavljali na škodo posameznih in splošnih družbenih interesov.

Prav zanimivo je, da si tudi dobrine splošnega pomena, ki so v javni rabi, med seboj niso enakovredne. Razločevati moramo med njimi tiste, ki so naravno ustvarjene, in tiste, ki so delo človeških rok.

Zaradi rabe nekaterih dobrin splošnega pomena, na primer cest in motornega prometa na njih, morja, morsklega prometa, uporabe vode za industrijske komunalne in gospodinjske namene, predvsem pa zaradi nekaterih panog predelovalne industrije (na primer predelava lesa za celulozo ali elektrarne, ki so uporabljale fosilna goriva) so se bistveno onesnažile dobrine splošnega pomena, kot so vodotoki, zraka pa tako ali tako nihče – niti po zakonodaji – nikoli ni štel za pravno varovano dobrino (!)

In vendar so zrak, kmetijska zemljišča in vodotoki v naši republici najbolj ekološko prizadeti prav zaradi nebrzdanega uveljavljanja posebnih družbenih interesov, zlasti v proizvodnji, rabi, prometu in energetiki, ki pretežno uporabljajo dobrine splošnega pomena neposredno ali posredno, v nekaterih proizvodnih panogah, pri prometu in energetiki.

Veljavna ustava SR Slovenije v prvem odstavku 104. člena sicer deklarativno določa, da imajo v tem členu citirani družbeni dejavniki »... pravico in dolžnost zagotavljati pogoje, . . . kakor tudi, da preprečujejo zdravju škodljive posledice, ki nastajajo v proizvodnji, rabi in prometu.«

Vse to kaže, da se vrtimo v začaranem krogu, navzkrižni interesi pa se cepijo na temeljni človekovi možnosti preživetja – na naravi.

III

Kaj vse je danes splošni in skupni interes, je od navzočnosti številnih posamičnih in še posebej posebnih družbenih interesov težko določiti. V ospredju sta splošni interes po naravni in kulturni dediščini in skupni interes po urejanju prostora. Splošni interes se izraža v ohranjanju omenjene dediščine, skupni interes do urejanja okolja pa v smotrnem usklajevanju splošnih, posebnih in posamičnih interesov v tem prostoru.

Zakon o naravni in kulturni dediščini je sicer nadomestil zakon o varstvu narave iz leta 1970, vendar samo kot zakon in – če hočete – zakonodajno, vsebinsko pa pojma naravna in kulturna dediščina in narava ne pokrivata, enostavno zato, ker je naravna in kulturna dediščina le del narave.

Še bi lahko primerjali (ne)skladnost obeh pojmov, vendar bi pomislek, ali je narava kot celota v svojem naravnem ravnotežju zaščitená, še vedno ostal.

Ker pojem narava pravno ni opredeljen, se je skušal zakonodajalec zavarovati s pojmom prostor, ki pomeni prav tako abstrakcijo v pravnem smislu, čeprav je bolj funkcionalen.

Zakon o urejanju prostora iz leta 1984 je skušal realizirati ustavno določbo iz drugega odstavka 104. člena Ustave SR Slovenije, po kateri se s prostorskimi plani določa politika urbanizacije, prostorskega urejanja in varstva človekovega okolja.

Čeprav sta oba zakona, zakon o naravni in kulturni dediščini in zakon o urejanju prostora, naslednika zakona o varstvu narave iz leta 1970, zakona o urbanističnem planiranju in zakona o regionalnem planiranju iz leta 1967, sta prišla, žal, pozno, ker sta v slovenskem prostoru že trčila na urbane in industrijske danosti, zaščitene s posebnimi družbenimi interesi.

Splošni in skupni interesi do prostora, narave in okolja v Sloveniji so bili od vseh družbenih interesov razmeroma najpozneje zakonodajno verificirani, čeprav moramo ob tem še reči, da v ekoloških razsežnostih in v pravnem pomenu še niso opredeljeni. Ne le zato, ker za plan Slovenija 2000 v nekaterih ekološko ključnih postavkah še vedno ni doseženo soglasje, temveč tudi zato, ker ni zagotovila, da se plan Slovenija 2000 ne bo za okolje spreminjal na slabše!

IV

Če je kaj pri družbenem interesu težje določljivo, potem je to, kaj je splošni in skupni interes. V varstvu okolja in prostora si pri določanju pojma zdravega življenjskega okolja deloma pomagamo s standardi in normativi. Za določanje standardov, tehničnih normativov in norm za kakovost proizvodov in storitev je po 13. točki 281. člena zvezne ustave pristojna federacija, torej zvezni organi, kadar v interesu vse države tako odloča zvezni zakon.

Zveznih predpisov je prav na področjih, ki se vežejo na naravo, okolje in prostor, malo in so okvirni, kar je sicer prav, vendar pa se republiški in pokrajinski predpisi (zlasti pa normativi) ne bi smeli toliko razlikovati med seboj, kot se zdaj. Zato:

– prvič, naj bi bilo zdravje ljudi in zdravo življenjsko okolje tisti splošni in skupni interes, ki povezuje bivanje, delo, počitek in kulturo človeka z naravnim ravnotežjem in temu interesu naj bi bile podrejene vse dejavnosti v proizvodnji, rabi, prometu in energetiki, če ne drugače, tudi z omejevanjem njihove rasti;

– drugič, normativi in standardi, ki jih je sprejela Svetovna zdravstvena organizacija in veljajo kot priporočila za vse člane – tudi za SFRJ, naj bi bili resnično uveljavljeni in prilagojeni naj bi jim bili tudi vsi naši normativi;

– tretjič, potrebna bi bila kodifikacija vseh v Jugoslaviji in Sloveniji (za nas) veljavnih normativov in standardov za okolje in zagotovljen red pri spoštovanju teh normativov in standardov;

– četrtič, normativna politika ni zgolj uresničevanje posameznih zakonov, vsakega posebej in po ločenih resornih upravnih organih, temveč usklajeno delovanje medresorskih teles, koordiniran nadzor inšpekcijskih služb itd.

– petič, prepogosto le občinska skupščina ugotavlja in določa, kaj je splošni in skupni družbeni interes, čeprav gre za dobrine, ki presegajo lokalni pomen.

Noben družbeni interes ne more biti normiran prej, preden ni določen in verificiran.

Ker vse to v naši zakonodaji ni izpeljano, prihaja do razhajanj med družbenimi interesi, v katerih prevlada vse drugo kot ekološka modrost in – žal – velikokrat tudi nezakonitosti in nepravilnosti pri izvajanju.

Sklepno poročilo

II. jugoslovanskega simpozija »Alternative družbenega razvoja in problematika okolja« – na temo »Ekološka in ekonomska soodvisnost« (Maribor, 14. in 15. oktober 1987)

Organizator: Medobčinsko študijsko središče PŠ CK ZKS Maribor; *Pokrovitelj:* Marksistični center CK ZKS Slovenije; Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Univerza Maribor; Univerza Edvarda Kardelja Ljubljana; Zvezna konferenca SZDL.

Srečanja se je udeležilo 180 strokovnih, znanstvenih in družbenopolitičnih delavcev iz SR Slovenije, SR Hrvatske, SR Srbije in SAP Vojvodine. Prispevali so 52 referatov in koreferatov ter 106 diskusijskih prispevkov v treh tematskih sklopih: a) ekologija in ekonomija (ekološki izziv družboslovju); b) ekološki izziv tehnologiji; c) sistemska regulativa in ekonomska politika.

STALIŠČA, POBUDE IN SKLEPI UDELEŽENCEV

I. EKOLOGIJA IN EKONOMIJA (EKOLOŠKI IZZIV DRUŽBOSLOVJU)

Časovni zaostanek in navzkrižja splošnega družbenega razvoja pri nas imajo vzporednico v zaostanku ekološko bolj uravnoteženega in sprejemljivejšega načina materialne proizvodnje, kakor tudi v zaostanku teoretske misli, široke ekološke zavesti in ekološko osmišljene družbenopolitične prakse. Ta ugotovitev je vodila organizatorja in udeležence prvega posveta (Maribor, maj 1986) v naporih, da združijo čimveč ustvarjalnih moči v iskanju kvalitetnih, načelnih, pa tudi čisto konkretnih alternativ. Žal smo morali udeleženci drugega posveta uvodoma ugotoviti, da teorija ne more kaj več kot analizirati v interesu resnice in na tej osnovi pokazati na možne poti rešitev, ki so pri nas na deklarativni ravni sicer splošno sprejete, da nam pa v praktičnem, izvedbenem smislu zaradi pogosto nasprotujočih si interesov zmanjka moči in realne volje. Dejstvo, da navkljub mnogim *strokovnim posvetom in problemskim konferencam nenehno drsimo v eksploatacijo, polucijo, devastacijo, v splošno poslabšanje okolja*, nespodbitno priča o tem. Seda-

nji »razvojni« trendi, plani in strategije kažejo, da se še vedno nismo pripravljene odreči načinu družbene reprodukcije, ki grozi za ceno sedanosti zapraviti perspektive humanejšega ekosocializma. Časa za odlog temeljitejših sprememb ni več; tudi zato ne, ker bodo nekatere posledice sedanje prakse razvidne že v bodočnosti in ker sanacijski naporji ne obrodijo takojšnjih sadov.

Z razvojnimi koncepti še *nismo izstopili iz industrialističnih modelov socializma*, ki se v razmerju do okolja od kapitalističnega industrializma ločijo bolj po terminologiji kot po realni vsebini. Leto in pol stvarnih dogajanj, kolikor je preteklo med našim I. in II. srečanjem ALTERNATIVE DRUŽBENEGA RAZVOJA IN PROBLEMATIKA OKOLJA, terja najodločnejši poziv k streznitvi. Skoraj vsi poglobilni kazalci govore o poslabšanju, mnoge meje reverzibilnosti smo že prestopili, neupoštevanje stroke in njenih ugotovitev pa terja, da zmeraj znova ponavljamo tudi že znano in s tem povečujemo energetske, snovne, informacijske ter strukturno organizacijske entropije.

Posamični uspehi, ki jih ne kaže spregledati ali celo podcenjevati, ne morejo zmanjšati teže opozoril ali globalnih ocen, lahko pa postanejo pozitiven zgled, deležen vse družbene podpore in priznanj. Postanejo najzametki novih razvojnih zamisli: znanstveno podprtih, v demokratični javni presoji sprejetih ter v humani socializmu družbenoekonomsko in politično usmerjenih. Ostati pa morajo predmet stalne presoje, še zlasti, kadar to zahtevajo nova strokovna spoznanja.

Udeleženci posveta se jasno zavedamo, da bi enostransko razumevanje naših zahtev, stališč in pobud vodilo k nadaljnjemu zaostajanju za razvitim svetom, kar bi še bolj zaostri ekonomske, socialne in politične probleme. Zato ne sprejemamo odgovornosti za enostransko mišljenje in praksi ter terjamo celovit pristop. Ne pozivamo k nepremišljenemu in takojšnjemu odpravljanju vseh kriznih žarišč za vsako ceno. Prav tako ni naš namen zgolj odkrivati in dramatizirati probleme, pač pa skušamo iz protislovij našega družbenega razvoja sprevideti tiste realne razvojne potenciale, na katerih je moč graditi prihodnost, v kateri ne bomo v sporu z naravo in ki bo sprejemljiva za našo celotno družbeno skupnost. Predpogoj za to pa je prehod v bolj demokratično, varčno, nizkoentropsko, uravnoteženo in na realne človekove potrebe usmerjeno globalno družbeno reprodukcijo. Zavzemamo se za javen, demokratičen, strpen dialog, ki naj omogoči konsenz o postopnem, a v ciljih radikalnem prestrukturiranju ekonomskega in političnega življenja. *Dosedanji konflikt med ekonomijo in okoljem bomo razrešili samo, če bo ekonomija izgubila svoj ekskluzivni primat nad ekologijo* in bomo dosegli integracijo ekonomske in ekološke racionalnosti ter ekološko usmerjene globalne družbene politike.

Tudi znanost še ni v zadostni meri sprejela in reflektirala ekoloških izzivov. Zato udeleženci obnavljamo poziv s prvega posveta, da maksimalno pozornost posvetimo ekološki vzgoji, znanstvenemu in raziskovalnemu delu ter kadrovskim ukrepom in pričakujemo v tem smislu ustrezne napore vrhunskih znanstvenoraziskovalnih in pedagoških institucij, ki morajo biti deležne ustrezne družbene podpore. Ocenjujemo, da *ekološko ozavešanje ne more biti prepuščeno v odgovornost kakšni posamični stroki ali predmetnemu področju*, temveč mora biti v skladu s holistično in interdisciplinarno naravo ekologije same integralni del vseh strok, vsebin in stopenj vzgojnoizobraževalnega procesa.

Še posebej velja to za ekonomijo. S kvaliteto in obsegom ekonomskega proučevanja ekoloških problemov ne moremo biti zadovoljni. Posvet je na teoretski ravni pokazal, da dosedanja ekonomska znanost (pa tudi družboslovje širše) pre-

malo upošteva ekološko problematiko in ne vpliva na ustrezno ekonomsko zavest in ekonomsko kulturo varstva in izboljševanja okolja.

Ekonomija je lahko nasprotna ekologiji samo v svoji specifični ideološki posredovanosti. Dejansko ekologija ne pomeni zoperstavljanja ekonomiji, temveč terja priznavanje univerzalnega delovanja ekološke entropičnosti in ireverzibilnosti ter s tem drugačno teoretsko razumevanje in praktično zastavitev. *Nizkoentropični način gospodarjenja je edina racionalna družbena perspektiva*, kar je tudi spoznanje najbolj propulzivne ekonomske znanosti. Zato mora ekonomsko raziskovanje konkretno pokazati, kako ekonomiziranje z okoljem postaja sestavni del gospodarske dejavnosti na makroekonomski in podjetniški ravni.

Na konkretno zgodovinski ravni je posvet opozoril na neustreznost ekonomskega sistema, strategije gospodarskega razvoja in ekonomske politike, *ki tako podjetjem kot celotnemu gospodarstvu onemogočajo, da bi gospodarjenje z okoljem postalo sestavni del naše gospodarske prakse*. Vrednotenje naravnega okolja in ekonomska kalkulacija povzročata drugačne relativne cene produkcijskih faktorjev in s tem alokativne, distributivne ter selektivne spremembe našega gospodarstva. Ekonomsko upoštevanje okolja zahteva torej prestrukturiranje gospodarstva in v naših razmerah globalno gospodarsko reformo. Da bi v socialističnem gospodarstvu sploh lahko gospodarili z okoljem, je potrebno najprej vzpostaviti tržne mehanizme vrednotenja produkcijskih faktorjev in globalno usmerjanje gospodarstva s konsistentno strategijo razvoja ter ekonomsko politiko države. Aktivni odnos do okolja je namreč mogoče vzpostaviti šele takrat, ko organizacije združenega dela, samoupravne interesne skupnosti in vsi drugi družbeni subjekti vgradijo varstvo okolja v svojo lastno razvojno strategijo ob upoštevanju lastnih ekonomskih interesov in širših družbenih škod in koristi, ki jih povzroča njihova gospodarska, tehnološka in druga aktivnost.

Očitno je, da je *nezadosten in celo zgrešen posledični, kurativni pristop k zgolj varovanju okolja, ki mimo drugega pozablja na ireverzibilnost entropijskih procesov*; zato ne moremo pristati na noben razvojni koncept, ki bi temeljil na časovnem sosledju, tako da bi si najprej prizadevali razrešiti ekonomsko krizo in se potem na ekonomskem vzgonu lotili še problema varovanja okolja. Tudi zato, ker so ekonomski stroški preprečevanja dolgoročno manjši od stroškov odpravljanja ekoloških škod, predvsem pa zato, ker je sleherni produkcijski faktor in proizvod ekonomske aktivnosti najpoprej uporabna vrednost, katere razsipanja si iz profitnih potrošniških interesov ne smemo in nismo upravičeni privoščiti; navsezadnje gre tudi v takih primerih za prevalitev stroškov na družbo kot celoto, torej fiktivno računanje dejanskih stroškov posega.

Za tak globalen, integralen in interaktiven koncept razvoja bomo morali šele razviti drugačno in kvalitetnejšo ekosistemsko presojo, ekološke standarde, računalniško podprte sisteme informacij, statistiko, ekološko knjigovodstvo, humanejši in bolj podružbljeni marketing (npr. tudi skozi »ekološki znak«), davčno politiko, interaktivno planiranje itd.

Posvet je nedvoumno pokazal na mnoge še ne dovolj raziskane razsežnosti ekoloških vidikov ekonomije oziroma ekonomskih vidikov ekologije, zato predlagamo strokovnim asociacijam ekonomistov, da prispevajo *k njihovi razrešitvi s svojo nepristransko znanstveno-raziskovalno presojo*. Ocenjujemo, da bi naša pobuda, nerazrešeni praktični in teoretski problemi mogli biti zadosten

izziv za tematski posvet, ki bi zbral vrhunski jugoslovanske strokovnjake s področja ekonomije. Organizator dosedanjih posvetov je pri tem pripravljen ponuditi organizacijsko pomoč.

II. EKOLOŠKI IZZIV TEHNOLOGIJI

Gospodarski zastoj, v katerem smo, je deloma pogojen tudi z zastarelimi in ekološko neustreznimi tehnologijami in sredstvi za delo, obenem pa predstavlja resno blokado v prizadevanjih, da bi ujeli stik s svetovnim tehnološkim napredkom. To nas ne sme pripeljati v skušnjava, da bi se zadovoljili s koncediranimi drobtinami visoke in ekološko neagresivne tehnologije, in še manj, da bi privolili v transfer umazanih tehnologij, v svetovni ali naš notranji tehnološki in ekološki imperializem. Sam tehnološki razvoj in inovacijski naporji morajo biti problematizirani in preverjeni ne samo z ekonomskimi, temveč tudi z ekološkimi, političnimi in drugimi kriteriji ter usklajevani z našimi naravnimi danostmi. To nikakor ne pomeni avtarkičnega samoomejevanja, ampak prav nasprotno smejejši prodor in vključitev v mednarodne tokove ter uporabo prostega znanja in tehnologij v svetu; sami pa moramo intenzivirati raziskovalno delo, racionalno organizirati in povezovali znanstvene in raziskovalne institucije ob propulzivnih projektih ter razbremeniti raziskovalce nepotrebnega balasta. Tudi družbena sredstva, namenjena raziskovalnemu delu morajo biti *bolj namensko uporabljena, ne pa, da se jih velik del porazgubi že v preddverju znanstvenega in raziskovalnega dela*, pri čemer področje varovanja in izboljšanja okolja nikakor ni izvzeto.

Usmeritvam in dosežkom raziskovalnega dela posvečamo posebno pozornost. Ugotavljamo namreč, da ob izredni razvejanosti v posameznostih raziskovalnega dela nismo uspeli usmeriti na bistvene naloge našega razvoja. *Nimamo sintetičnega, temeljnega dela, potrebnega za celovito družbeno planiranje in kakovostno odločanje o ekoloških vprašanjih.* Zato podpiramo predlog SAZU in SZDL, da je nujno na republiški ravni spodbujati koncentracijo raziskovalnih prizadevanj na tiste naloge, ki obetajo premagovanje tehnološke, strukturne in ekološke neusklajenosti. To so temeljne študije o prostoru, bivalnem okolju, vplivih okolja in tehnologij na delo in zdravje ljudi, o ravnanju z odpadki, surovinami in energijo ipd. Potrebno je stalno sociološko in filozofsko teoretsko poglobljeno osmišljanje ekoloških razsežnosti razvoja. Proučiti moramo model razvoja industrializacije in urbanizacije, pospešiti razvoj novih tehnologij, dati več poudarka regionalnemu, policentričnemu razvoju v republiških prostorskih konceptih ter zagotoviti skladnejši ekonomski in ekološki razvoj. Udeleženci posveta ugotavljamo, da zaostajanje raziskovalnega dela tako po vsebini kakor po kakovosti in obsegu pomeni dodatno oviro napredku in priporočamo Raziskovalni skupnosti Slovenije, organom za znanost, družbeno planiranje in varstvo okolja, da se temu posvetijo z vso odgovornostjo.

V prid boljšemu in bolj usklajenemu planiranju je potrebno v okviru raziskovalnega projekta dobiti sintetično entropijsko podobo tehnologij, ki jih imamo in ki jih bomo še vpeljali ter na tej osnovi planirati nadaljnji razvoj.

Opozarjamo na nujnost racionalne uporabe in na poostroženo varstvo vodnih virov. Reciklaža industrijske in sanitarne vode in njuna ločitev od oskrbe s pitno vodo sta nujni in terjata ustrezno zakonsko in davčno ukrepanje.

Tehnologija za zbiranje in ponovno uporabo »odpadnih« (?) snovi, skladišče-

nje in nevtralizacijo so v razvojnih začetkih. Glede na veliko škodo in razsipanje, ki jo že danes povzročajo odpadki (zlasti nevarni), udeleženci posveta menimo, da je potrebno kar najhitreje *urediti kataster teh snovi in zbiranje sredstev za ravnanje z njimi*. Uspešne rešitve problema posebnih odpadkov (npr. Metava v Mariboru) kažejo, da je mogoče le z domišljeno organiziranostjo tudi zapletene težave dokaj hitro obvladati. Podobno velja za potek priprav za odžveplanje in denitrifikacijo dimnih plinov v TE v Sloveniji, čeprav pri tem ni rešeno ne financiranje ne sodelovanje domače industrije pri razvoju, izgradnji in organiziranosti za vodenje tako zahtevnih projektov.

Obstoječe stanje tehnologij je v direktni medsebojni zvezi z našimi energetskimi bilancami in načrtovanji. Letošnje naraščanje porabe elektrike in primarne energije v celoti kaže, da kljub sprejetim sklepom I. posveta in konference SZDL o ekologiji, energiji in varčevanju ni prišlo do premikov v ekonomski politiki (nizke in neekonomske cene energije) in sprememb v tehnoloških procesih. Zato udeleženci zahtevamo, da se *predvsem z ekonomskimi ukrepi omogoči, da bodo uporabniki energije imeli ekonomski interes za manjšo uporabo energije ter intenzivnejše uvajanje novih tehnologij*. Energetska strategija mora že zaradi prirodnih omejitev radikalneje vključiti alternativne, obnovljive vire, predvsem pa se mora od planirane rasti preusmeriti v racionalnejšo izrabo in varčevanje ter upoštevati časovni razkorak med plani gospodarstva (uporabnikov) in planiranjem oskrbe z elektriko. Prav tako menim, da je potrebno zakonsko opredeliti, da je uporaba energije dovoljena samo pod pogoji, ki jih določa zakon in ki jih dovoljujejo interesi zdravega življenjskega okolja.

Promet in prometna infrastruktura sta izjemnega pomena za narodno gospodarstvo. Obstoječe analize in znanje o škodljivosti cestnega prometa terjajo jasnejšo opredelitev naših ciljev. Udeleženci posveta menimo, da ob izgradnji cestne infrastrukture v Jugoslaviji le-ta ne sme biti prvenstveno tranzitnega značaja za težak tovorni promet med severno in južno Evropo ter Bližnjim vzhodom; enak tretman kot izgradnja cest pa mora dobiti tudi izgradnja hitre železnice. Ob smotrnem urejanju individualnega prometa terjamo hitro uvajanje vozil s katalizatorji in z manjšo porabo goriva. Avtomobilska industrija naj predloži program ekoloških ukrepov na svojem področju. Opozarjamo pa tudi na ekonomske in ekološke prednosti razvoja javnega prometa in prehoda s cestnega na železniški transport.

Že pretekli posvet je poudaril potrebo po postopnem, zavestnem preusmerjanju ravoja na obnovljive vire in pokazal na komparativne prednosti kmetijstva in gozdarstva. *Nadaljevanje napačne usmeritve iz preteklih desetletij pa grozi, da bo kmetijstvu in gozdarstvu iztrgana sama materialna osnova*. Ker sta kmetijstvo in gozdarstvo največja upravljalca s prostorom, je potrebno doseči uravnotežen razvoj vseh gospodarskih panog z upoštevanjem ekoloških, ekonomskih in socialnih komponent.

Pritisk nekmetijskih panog in nesmotrne urbanizacije na kvalitetno zemljo je tako agresiven, da terjamo odločno ekonomsko in zakonsko zaščito le-te. Desettisoče hektarjev plodnih površin, ki jih nepretrgoma izgubljam, nadomeščamo z melioracijami slabših in mejnih zemljišč, kar dodatno ekonomsko obremenjuje kmetijstvo z zvišanjem produkcijskih stroškov. Tudi izvennamenska uporaba kmetijskih zemljišč mora biti z zakonom preprečena. Nujno bo tudi uskladiti osnovna razmerja kmetijskih pridelkov v primerjavi z industrijskimi produkti, kar bo samo to omogočilo vkalkulirati stroške varstva in izboljšanja okolja v lastno ceno.

Izredno naglo obolevanje in propadanje gozdov narekuje dosledno spoštova-

nje in izvedbo predpisanih ukrepov in planiranih zahtev za zmanjšanje emisij škodljivih snovi, ki povzročajo umiranje gozdov. V ta namen je potrebno vzpostaviti stalni monitoring emisij in propadanja tako gozdnega kot sadnega drevja.

Tudi intenzivna tehnizacija in kemizacija ter v ekonomijo obsega usmerjena kmetijska proizvodnja ni ne ekonomsko ne ekološko in ne socialno racionalna in optimalna, kar je zlasti očitno v velikosti nekaterih živinorejskih obratov, ki niso usklajeni z velikostjo obdelovalnih zemljišč za krmo in izrabo iztrebkov kot gnojila. Prevladujočo industrijsko kmetijsko produkcijo je potrebno komplementirati z alternativnim kmetijstvom, z bioekonomskim programom, premisliti pa moramo tudi razmerje med družbenim in zasebnim kmetijstvom z ekološkega in ekonomskega vidika.

Zaradi obremenitev ekosistemov z ostanki kemičnih snovi (gnojila in fitofarmacevtska sredstva), zaradi disponiranja gošč iz čistilnih naprav in gnojnice na kmetijska zemljišča je potrebna ustrezna normativna in pravna regulativa ter vzpostavitev stalnega nadzora. Tudi gošče in iztrebki pogosto vsebujejo preveč škodljivih organskih in anorganskih spojin ter bolezenskih klic, ki zaradi kroženja snovi predstavljajo stalno zdravstveno ogrožanje ljudi in živali ter negativno vplivajo na rodovitnost tal.

III. SISTEMSKA REGULATIVA

Udeleženci posveta soglasno ugotavljamo pravno in normativno hipertrofijo, obenem pa nekoherentnost, pomanjkljivost, nespoštovanje, možnosti izigravanja, skratka neučinkovitost. Zato opozarjamo, da je *potrebna odločna deregulacija zaradi večje racionalizacije in s temeljnim ciljem: večje, praktične učinkovitosti pri varovanju in izboljšanju okolja!* Ponovno predlagamo, da se pripravi predlog systemskega zakona o družbenem varstvu in izboljšanju okolja z vsemi podzakonskimi izvedbenimi predpisi, ki bi zagotovili tudi smotrno in učinkovito organizacijo ekološke inšpekcije.

Zastavlja se vprašanje, kako z ustavo urejati področje varovanja in izboljšanja okolja. Menimo, da bi bilo nesmotrno preobremenjevati ustavo z določili, ki bi v posamičnostih segala v mnogotere vidike ekologije. Mora pa *ustava kot celota in s svojim duhom zavezovati k ekološki imperativnosti in tako vzpostaviti zadosten temelj za ekologizacijo vsega družbenega življenja skozi ekonomsko, politično in drugo, ekološko osmišljeno racionalizacijo.*

Dozdajšnje slabosti in stalna degradacijska praksa ne govore v prid razmišljanjem, da bi probleme učinkoviteje reševali z ustanavljanjem novih zveznih organov ali s pooblašcanjem obstoječih z novimi kompetencami in ingerencami. V skladu z znanim načelom bi to samo povečalo entropijo in zmanjšalo učinkovitost. O tem nas podučujejo empirične izkušnje z vseh področij našega družbenega življenja. Podpiramo pa ustavno načelo skupne odgovornosti vseh republik in avtonomnih pokrajin za skupne zadeve. *Odločno zavračamo tudi pred javnostjo zastrto decentralizirano etatiistično odločanje, ki ni nič drugega kot transformirani panetatizem.* Zahteve po decentralizaciji, samoreguliranju, avtonomiji, demokratičnem, javnem odločanju in nadzoru ne razumemo kot poskus umestitve partikularizma in volontarizma. Prav nasprotno. Univerzalnost ekoloških problemov nas obvezuje k univerzalni odgovornosti. Zato podpiramo načelo, da mora vsak na svojem področju, od posameznika do vseh družbenih institucij, odgovorno prispe-

vati k reševanju problemov na osnovi vrhunskih, skupaj dogovorjenih strokovnih standardov in po tej poti ugotoviti, kaj je tisto, kar presega zmožnosti in pristojnosti republik in pokrajin in česar nihče ne more reševati sam. Pri tem ni sporno, da morajo znanstveni parametri, polucijski pragi itd. biti enotni, vendar je to pomemben, a sam po sebi nezadosten del ekološke problematike, ki sega od organizacijskih, ekonomskih, političnih, vzgojnoizobraževalnih, planskih, investicijskih, nadzornih... do vseh drugih ekosistemskih dimenzij. Predvsem pa to pomeni, da mora biti najširši javnosti transparentna vsa problematika od načrtovanja do izvedbe, od analiz realiziranega do potrebnih korekcij. To je tudi v duhu naših srečanj, ki morajo biti fokus znanosti, gospodarstva, politike in javnosti.

Ob zaključku srečanja smo udeleženci sprejeli sklep, da z zaključnim dokumentom seznanimo znanstvene asociacije, družbenopolitične organizacije in skupnosti, javnost pa z objavo v reviji Teorija in praksa.

Sprejet je bil tudi sklep, da naslednje srečanje organiziramo leta 1989 ob tematskem sklopu političnih in vrednotnih dimenzij varovanja in izboljšanja okolja.

VUKAŠIN PAVLOVIĆ*

Ekologija in politični sistem

Srečanje ali morda bolje rečeno trk ekologije in politike, do katerega je prišlo v sedemdesetih in osemdesetih letih našega stoletja, je povzročil mnogotere učinke za obe strani, ki sta v sporu. Moderna ekologija in klasična politika namreč sploh ne moreta biti v drugačnem razmerju kot le v spopadu. Klasična politika ne želi, niti ne zna, niti ne more misliti ekološko. Zato je ekologija eden največjih izzivov staremu tipu politike in političnega mišljenja.

Teško je reči, na kateri izmed obeh strani v spopadu je več sprememb, katera stran več dobiva in manj izgublja. Dejal bi, da so za zdaj večje spremembe na ekološki kot na politični strani. Ekologija ni postala iz tihe akademske discipline samo področje teoretičnih in metodoloških kontroverz, marveč tudi razlog za ostre socialne in politične konfrontacije.

Miniti je moralo samo nekaj več kot stoletje, da je ekologija (ki je nastala kot poddisciplina biologije, z namenom, da raziskuje celotnost razmerij med živalskimi vrstami ter njihovim neorganskim in organskim okoljem, prvič pa je bil ta izraz uporabljen leta 1868), prerastla v eno izmed najkompleksnejših in najintenzivnejših področij moderne teorije. Toč se sintetizirajo dejstva in spoznanja nad 20 različnih znanstvenih disciplin – od ekonomije in statistike, prek termodinamike, biokemije, oceanografije, metereologije, medicine, do genetike, jedrske fizike ali agronomije, urbanizma, demografije, sociologije in političnih ved.

Preobrazba ekologije iz tipično prirodoslovno-znanstvene v disciplino, ki premošča prepad med družbenimi in naravoslovnimi vedami (na način, ki je nad hibridnimi rešitvami in klasično pojmovano interdisciplinarnostjo), je spremljalo vključevanje človeka in družbe v žarišče ekoloških preučevanj. Ta trend se kaže v konceptijsko novih pristopih v ekologiji, ki se razkrivajo v porajanju in vzponu humane ekologije, socialne ekologije in politične ekologije.

V tem je pomen uvajanja tako imenovane ekološke paradigme, ki nam med drugim ponudi tudi drugačno zasnovo znanosti. Do pojava moderne ekologije je znanost poleg tehnike služila kot najučinkovitejše orožje v človekovem zaslužjevanju in koloniziranju narave (za kar se že stoletja uporablja beseda, ki je postala mit – napredek).

Naglo slabšanje ekološkega položaja sodobnega človeka in družbe je stopalo z roko v roki s še nekim občutnim premikom na tem teoretičnem področju; drugače kot pri klasični ekologiji, v kateri prevladujejo deskriptivni, zbirateljsko-raziskovalni in v manjšem obsegu analitični pristopi, pa se v moderni ekologiji krepijo prognostično-futurološke razsežnosti.

Obe omenjeni dimenziji sta ustrezali vstopu ekologije v področje družbe in politike. Poti ekologije in politike so se danes križale na način, ki utegne biti daljnosežnega pomena tako za ekologijo kot za politiko.

* Dr. Vukašin Pavlović, izredni profesor na Fakulteti za politične vede v Beogradu; referat je bil pripravljen za znanstveno posvetovanje »Ekologija in družba«, Crikvenica 8.–10. 9. 1987.

V modernih družbah je odnos človeka do narave posredovan s političnim sistemom. Razumljivo je, da je slednji samo eden izmed številnih členov v verigi posredovanja. Toda poleg ekonomije in tehnologije je videti, da pomen posredovanja političnega dejavnika v razmerju do sodobnega človeka in njegovih skupnosti nasproti naravi, ki ga obdaja, nenehno narašča. Krepitev regulativnih in drugih funkcij moderne države se kaže tudi na področju urejanja človekovega odnosa do naravnega okolja.

Videti je, da je posredovanje političnega sistema v razmerju do narave bolj prisotno v socialističnih kot kapitalističnih družbah. To je mogoče pojasniti z dejstvom, da v tem tipu družb politika prevladuje nad gospodarstvom. Toda naivno bi bilo podcenjevati vlogo države in politike v sistemu moderne kapitalistične reprodukcije in posredniško vlogo omejiti le na proizvodni sistem. Celo v modelih tako imenovane reaganomike in tatcherizma je zmanjševanje vloge države v gospodarstvu samo navidezno; medtem ko se po eni strani zmanjšujejo funkcije države v sferi urejanja trga in na področju socialnih dajatev (redukcija »države blagostanja«), pa na drugi strani enormno naraščajo državni stroški za oborožitev. V sodobnih kapitalističnih družbah se čedalje močnejši vojaško-industrijski kompleks trdno povezuje z državo in gospodarstvom ter bistveno vpliva na vzpostavljanje odnosa do naravnega okolja. V enako odklonilnih stališčih do ekoloških izzivov imata politična sistema Vzhoda in Zahoda veliko več skupnega, kot bi lahko pričakovali na podlagi njunega ideološkega samorazumevanja.

Pametno je sklepanje, da demokratična narava političnega sistema bolj ustreza vzpostavljanju ekološko zelenega in zdravega odnosa človeka in družbe do narave, kakor pa nedemokratičen sestav države in političnih institucij. Po drugi strani lahko pričakujemo, da izkoriščevalski in razdiralni odnos človeka do življenjskega okolja stopa z roko v roki z avtoritarnimi odnosi v družbeni organizaciji in političnem življenju. Osvajanje narave in vzpostavljanje novih oblik moči in dominacije v družbi – sta neredko samo različni strani istega toka. Tehnoinženiring, tako učinkovit v »vojni« z naravo, služi kot zelo ustreznna podlaga tudi za socialni inženiring, inženiring človeških duš.

Vse to seveda ne pomeni, da se med demokracijo in ekologijo samodejno vzpostavlja enačaj, niti obratno – da v razmerah ozkih demokratičnih možnosti ni mogoče sprožiti kakšnega vidika ekoloških vprašanj. Obstajajo tudi ekološke desne pozicije in ekološke politične podlage z izrazito konservativnim nabojem. Toda tisto, kar je bistveno in kar velja za večino ekoloških pobud, je njihov demokratični potencial, ki nam daje pravico, da trdimo, da sta ekologija in demokracija naravna zaveznika.

Tisto, kar velja za razmerje med ekologijo in demokracijo sploh, velja v veliki meri tudi za razmerje med socializmom in ekologijo. Upravičeno bi lahko pričakovali, da bodo socialistične države in politični sistemi v primerjavi z logiko profita in kapitalistične industrializacije imeli veliko razvitejše ekološke ideje in ekološko prakso. Toda očitno je, da sta socializem in ekologija v nesporazumu. Socializem, kakršnega poznamo zdaj, ureja svoj odnos do narave z logiko, prevzeto iz uničujočega in potratnega razvoja kapitalističnih industrijskih družb. Še vedno mnogi izkazujejo napredek socializma in ga merijo v tonah izdelanega železa, vagonih izkapanega premoga, megavatih porabljene električne energije.

Socializem je celo v Marxu videl predvsem predhodnika Stahanova, v naravi pa sovražnika, ki ga je treba obvladati in pokoriti. Od Marxovega renesančnega projekta o spravi človeka z naravo so ostale samo pobožne želje. Seveda se poraja tudi vprašanje, kakšen socializem je to, ki je v spopadu in nesporazumu z ekologijo. Očitno je pravi ekološki pristop težko združljiv z avtoritarnimi oblikami socializma, v katerih se namesto družbenega izbora tipa razvoja vsiljujejo gola politična volja (v tradicionalni birokratski varianti) ali suhe tehnične rešitve ozkih ekspertov (v nekoliko modernejših tehnokratskih variantah). Narava pa je v tem našem času, tako v socializmu kot v kapitalizmu, postala eminentno politično

vprašanje. In to morda prvič na tako popoln način, v razmerju do dosejanja celotnega razvoja človeške civilizacije.

Če preidemo s terena splošnih razglabljanj na konkretno področje našega političnega življenja, bomo videli, da številne odlike in sedanje značilnosti našega političnega sistema ne ustrezajo ekologiji. Iz kopice omejujočih lastnosti našega političnega sistema bom nakazal le tiste, ki najbolj negativno vplivajo na ekologijo.

1. *Avtarkija*, razcepljenost, okrnjenost in interesna razdrobljenost političnega sistema in politike neposredno nasprotujejo ekološkemu pristopu, ki po naravi stvari presega zidove naših tovarn in delovnih kolektivov, ozke meje naših tozdov, meje naših občin in še tršo delitev naših pokrajin in republik. Politične delitve na vseh ravneh pogosto pripeljejo do pravega ekološkega preliivanja krvi v državi kot celoti. Čeprav vsezajemajoč in celo planetaren, ekološki pristop ne kliče po birokratiziranem centralizmu. Nasprotno, računa s pravico do različnosti, demokratičnega pluralizma. Toda med pravico do neke avtonomije v funkciji bazične demokracije na eni strani in avtarkije (v kateri vlada vojna interesov vseh proti vsem) na drugi strani je velikanska razlika.

2. Splošna *potratnost* z vsemi viri in potenciali (od ekonomskih do intelektualnih), katerim gre na roko tudi naš politični sistem, zlasti hudo prizadene ekološko polje. Koeficient potratnosti na različnih področjih družbenega življenja se pomnoženo povečuje, kar zadeva negativne ekološke posledice.

3. *Praktična neučinkovitost* političnega sistema in nizka raven regulativnih sposobnosti državnih in drugih političnih institucij zlasti uničujoče vpliva na ekološko raven. Državni in drugi pristojni organi zelo pogosto niso sposobni izpeljati svoje kontrolne funkcije niti izvajati začrtane politike sankcij za kršilce sprejetih norm in standardov ravnanja na področju ekološkega varstva.

4. Tehnološka *odvisnost*, ekonomska neenakopravnost in nesposobnost kot tudi finančna prezadolženost v primerjavi s svetom, ter inertnost in nezainteresiranost ustreznih organov mednarodne politike zmanjšujejo možnosti ekološke obrambe in preprečevanje »uvoza« negativnih ekoloških učinkov iz sosednjih držav in širše okolice (kolikor mi je znano z jugoslovanske strani ni bilo nikakršnih uradnih protestov ne proti graditvi jedrskih central črnobilskega tipa na Madžarskem blizu naše meje kot tudi ne proti nedavnemu onesnaženju s prahom čez Donavo iz Romunije – če ostanem samo pri teh dveh primerih).

5. Premalo razvita demokratična javnost, pomanjkanje ustrezne *ekološke kulture* in relativno nizka raven ekološke zavesti izhajajo, ne oziraje se na nekatere izjeme, iz izrazito nizke ravni političnega ekološkega angažmaja znotraj političnega sistema. Delovanje različnih skupščinskih komisij za varstvo človekovega okolja kot tudi konference in sekcije z enakimi naslovi pri socialistični zvezi še vedno ne odmevajo dovolj v javnosti, niti nimajo potrebne teže v političnem sistemu. Navzlic vsemu temu se naša javnost bolj in bolj zanima za ekološke probleme. Sicer pa, če ne bi bilo pritiska te javnosti in če ne bi tisk in drugi množični mediji odigrali v tem ključne vloge, verjetno ne bi odložili tako imenovanega jugoslovanskega jedrskega programa. Izkušnje s kritičnim odporom naše javnosti zoper graditev novih jedrskih elektrarn v naši državi vlivajo pogum.

6. Odpornost sedanega političnega sistema proti alternativno artikuliranim interesom, vključno z ekološkim, *zmanjšuje možnosti samoorganiziranja in združevanja občanov v zvezi z ekološkimi projekti in praktičnimi ekološkimi akcijami*. Ob številnih političnih etiketah in ideoloških diskvalifikacijah, s katerimi pričakajo sleheren takšen poskus, padamo tudi v nesmiselne situacije, da za ekološke probleme krivimo tiste, ki nanje opozarjajo, ne pa tiste, ki jih povzročajo.

7. Majhna motiviranost politične, gospodarske in vojaške elite za reševanje ekoloških problemov vodi v *politično marginalizacijo ekologije* v sklopu marginalizacije vseh drugih razsežnosti kvalitete življenja.

8. *Skromne prognostične možnosti* našega političnega sistema sploh odsevajo

zlasti negativno v nezadostnih ali celo zmotnih predvidevanjih ekoloških posledic različnih ekonomskih, tehnoloških in drugih razvojnih potez.

V celoti gledano bi lahko preprosto povedali, da *obstoječa interesna struktura družbene in politične moči v našem političnem sistemu še zdaleč ne ustreza čedalje ostrejšim, širšim in bolj upravičenim ekološkim zahtevam.*

Seveda obstajajo tudi v sedanji, ekologiji nenaklonjeni, politični praksi izjeme, ki vlivajo up. Dan, ko je pred nekaj leti zadrška občina zavrnila republiški pritisk, naj bi na otoku Viru zgradili jedrsko elektrarno, pomeni prvi zametek protijedrskega razpoloženja v Jugoslaviji. Tudi nedavna odločitev Ustavnega sodišča Jugoslavije (17. junija 1987), s katero je razveljavljen dogovor o izkoriščanju hidroenergetskega in vodnogospodarskega potenciala porečja Drine in Morače (ki so ga že leta 1984 sklenile skupščine treh naših republik: Bosne in Hercegovine, Črne gore in Srbije) je pomembna potrditev vzpona ekoloških sil tudi znotraj političnega sistema. S to odločitvijo je končno obvarovan pred potopitvijo kanjon Tare, kateri niso nasprotovali le ekologi, marveč tudi številni drugi kulturni in javni delavci in ogromen del javnega mnenja Jugoslavije. Ob zanimivem in opogumljajočem dejstvu, da je do te odločitve prišlo na predlog Zveze društev za varstvo okolja Slovenije, razkrivata sama odločba in njena obrazložitev, da je sistem zmogel toliko moči, da ohrani kanjon Tare tako, da se je oprl na mednarodne obveznosti Jugoslavije. Če ne bi bil kanjon Tare vpisan v »seznam svetovne zakladnice«, v okviru narodnega parka »Durmitor« in če Jugoslavija ne bi ratificirala konvencije o varstvu svetovne kulturne dediščine, je vprašanje, ali bi institucije sistema zmogle toliko moči, da bi preprečile potopitev ene najlepših sotesk v Evropi.

Demokratska rekonstrukcija političnega sistema je ena izmed najnujnejših zahtev našega družbenega trenutka in ena izmed njenih postavk, da se ta družba izkoplje iz globlje in globlje krize. Razsežnosti konstrukcije, ki je ni mogoče obiti, je tudi ekološko vprašanje, ki se bo, če bi stvari še naprej odlagali in jih tako nemarno reševali, porajalo v bolj in bolj ostri politični obliki: od ponujanja političnih programov na ekološki podlagi do ekoloških protestov in uporov lokalnih in širših razsežnosti.

Institucije političnega sistema so nujen, ne pa tudi zadosten pogoj za uspešno reševanje sodobnih ekoloških problemov. Ekološke groznje je mogoče preprečiti vnaprej, ekološkim katastrofam pa se izogniti, predvsem z družbeno in ne samo politično akcijo. Politika je res da pomembno, ne pa tudi ključno področje reševanja ekoloških vprašanj.

Vendar so nekateri mnenja, da so ekološki problemi predvsem politični in da bi jih morali pretežno reševati s političnimi sredstvi. Seveda se je mogoče tudi tako lotevati ekologije in tudi to ima svojo utemeljitev. Toda tisto, kar manjka takšnemu, na prvi pogled radikalnemu kritičnemu pristopu, je to, da ostaja v mejah stare logike in razmišljanja z vidika klasične politike. Ekologija pripada tistemu tipu novih problemov in novih družbenih konfliktov, ki jih ni mogoče uspešno reševati v mejah stare politike in politike sploh. Ekološki izziv odkriva še nekaj. Vse institucije pa tudi institucije političnega sistema vsebujejo veliko pomanjkljivost: ne morejo učinkovati in delovati (manj ali bolj uspešno) znotraj danih postavk in matrice, ki jim je določena. Poglavitni problem pa je, da so vse institucije premalo občutljive za probleme, ki presegajo te okvire. Preprosto ne morejo opaziti globalnih rizikov, ki jih pogosto same ustvarjajo, bodisi kot stranski ali kot glavni produkt lastnega delovanja. Potemtakem je poglavitni naslovnik za ekološke zahteve družba in ne politika. Tudi rešitev ekoloških problemov ni samo v tem, da obstoječe politične institucije bolje in učinkoviteje delujejo na tem področju; to se nehaja le del neposrednih rešitev in omilitov negativnih posledic. Središnji problem ekologije je, da prihaja do ekoloških težav tudi takrat, ko obstoječe institucije relativno dobro opravljajo svoje funkcije. Drugače povedano, sodobni ekološki problemi niso samo rezultat napak obstoječega poli-

tičnega sistema (čeprav gre tudi za to), marveč so nujen učinek uspešnega delovanja sistema in njegovih institucij (seveda uspešnega znotraj danih postavk).

Zato zoževanje ekološke problematike samo na politično področje ne pomeni nič drugega, kot poskus politične instrumentalizacije ekologije. Nedvomno imajo ekološke akcije pomembne politične posledice, vendar politika in politični sistem nista v glavni smeri udarcev ekoloških družbenih sil. Iz tega izvirajo tudi številni nesporazumi med ekologisti in politično levico (vseeno ali klasično ali novo). Ekološkemu pristopu se očita, da je ideološko preveč nevtralen, da je premalo odločen v kritiki obstoječega političnega sistema. Največ, kar ta vrsta ugovorov sprejema, je nekaj, kar se imenuje oportunističnost ekologov iz taktičnih razlogov. Ne doume se, da ekološki položaj transcendirata politični, ne le iz razlogov politične strategije in oportunističnosti, marveč tudi iz bistveno novega izhodišča, ki jemlje za podlago družbo in ne politiko. Ekološki položaj ni in ne sme biti ne položaj na rob odrinjenega disidentstva ne stališče radikalne politične opozicije. Katerakoli izmed teh opcij bi zoževala najširše utemeljen družbeni položaj ekološkega pristopa. Tisto, kar je novost v ekološkem stališču in kar je bistvo izziva statusu quo, ni nadomeščanje ene vrste politike ali ideologije z drugo, marveč prizadevanje, da bi ekološka vprašanja postavili kot zares družbena in ne samo kot politična vprašanja. To seveda domneva tudi, da se pomemben del ekološke problematike izvzame iz pristojnosti države in političnih institucij in vrne družbi, skupnosti. Ko se hkrati angažira pri opozarjanju na ekološke probleme in njihovo reševanje, se družba rekonstituirata kot človeška skupnost, ki pomeni kontrapunkt in protiutež državi in institucijam politike in političnega sistema.

Ekonomija človekovega dela in ekonomija narave

Energija, denar in civilizacija*

Teza

Zgodovina civilizacije je v tesni zvezi z razpoložljivimi energetske viri. Lovci in nabiranci so živeli kot del naravne prehrabene verige v ekosistemih, bogatih s sončno energijo in bili gosto naseljeni v naravno vzdrževanih sistemih na obalah in rečnih bregovih. Ko sta se poljedelstvo in akvakultura razvila, se je zelo povečala tudi zmogljivost, saj je človek postal bolj vešč v obdelovanju rastlin, udomačevanju živali in vzdrževanju koristne primarne produkcije. Mnoga leta sta les in druga biomasa predstavljala poglavitna vira energije; velike piramide, katedrale, mesta so bila zgrajena z močjo živalskih in človeških mišic, ki jih je poganjala ta biomasa, četudi je bilo delo slednjih največkrat suženjsko. To dolgo obdobje lahko imenujemo doba mišičnega dela. Nato je nastopila doba fosilnih goriv, in sicer s tako obilnimi zalogami, da se je globalna populacija podvojila nekako vsakega pol stoletja. »Služabniki stroji« na bencinski in električni pogon so postopoma nadomestili živalsko in človeško delo (vsaj v razvitih deželah). Do nedavnega je bilo povsem verjetno, da bo, ko bodo fosilna goriva izčrpana, nastopilo tretje človeško obdobje, doba jedrske energije. Toda ob vseh zmedah v zvezi s tem virom, ki se je izkazal za tako nadležnega, je bodočnost nenapovedljiva. Ob premisleku o morebitnih virih se moramo zavedati, da je treba energijo – brez izjeme – porabiti za povečanje in vzdrževanje dotoka koristne energije iz vira. Zatorej so najboljši viri tisti, ki obetajo največji čisti energijski donos, to je, največ uporabne delovne energije, in sicer po poravnanih nujnih energetskih stroških. Tekmovanje med kvaliteto vira in uporabo je drugo pomembno dejstvo, kot smo omenili v 5. oddelku (v našem prevodu ga ni – op. prev.).

Denar je že zgodaj postal pomembna sila v civilizaciji. Denar predstavlja enerjskemu toku nasproten tok, saj odteka iz mest in s kmetij v zameno za energijo in zaloge, ki vanje dotekajo. Vsekakor pa v nasprotju z energijo denar kroži. Vsaj v teoriji lahko denar pretvorimo v kvalitativno prirejanje energetske enote (kalorije, na primer), in sicer za vzpostavljane monetarne vrednosti za dobrine in blago s strani narave. Hiba današnjih ekonomskih sistemov, pri tem ni pomembna njihova ideologija, pa je, da se kar največ ukvarjajo z dobrinami, ki jih je ustvaril človek in s človeškim poslom, ne ocenijo (ali celo podcenijo) pa nič manj pomembnih naravnih dobrin in dela, ki oskrbujejo življenje (to je, puščajo jih ob strani ali zunaj monetarnega sistema). Ekologi in ekonomisti se v glavnem strinjajo, da je mašenje

* Vir: Eugene P. Odum: *Basic Ecology*; Sounders College Publishing, New York, 1983. V ta izbor smo vključili 3. poglavje 10. oddelka in 8. poglavje 7. oddelka – op. prev.

E. P. Odum je profesor ekologije, direktor instituta za ekologijo na univerzi v Georgiji. Njegov prispevek smo naslovlili v redakciji, iz teksta smo izpustili nekatere grafikone – op. ur.

vrzeli med tržnimi in netržnimi vrednostmi (ali popravljane polomije tržišča, ki zadeva dobrine in usluge narave, in sicer tako, da jih drugače izrazimo) nujno, saj je vsaka od obeh zvrsti vrednosti odvisna druga od druge.

Obrazložitev

Civilizacija je napredovala skozi štiri ekosisteme. V zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja deluje del sveta, ki troši nafto in ostala fosilna goriva, predvsem kot sistem na goriva, medtem ko ostaja drugi del, tako imenovani Tretji svet, v bistvu odvisen od biomase (hrane in lesa) kot pglavitnega vira, z dodatkom lahkega kurilnega olja, in na ta način deluje kot vzdrževan sistem na sončno energijo. Kot smo pravkar omenili, razlika v narodnem dohodku na osebo med deželami z visoko in deželami z nizko porabo energije, ki povzroča neprijetne družbene, ekonomske in politične konflikte, prej narašča kot pa upada – kljub svetovnim naporom, da bi zamašili to vrzel.

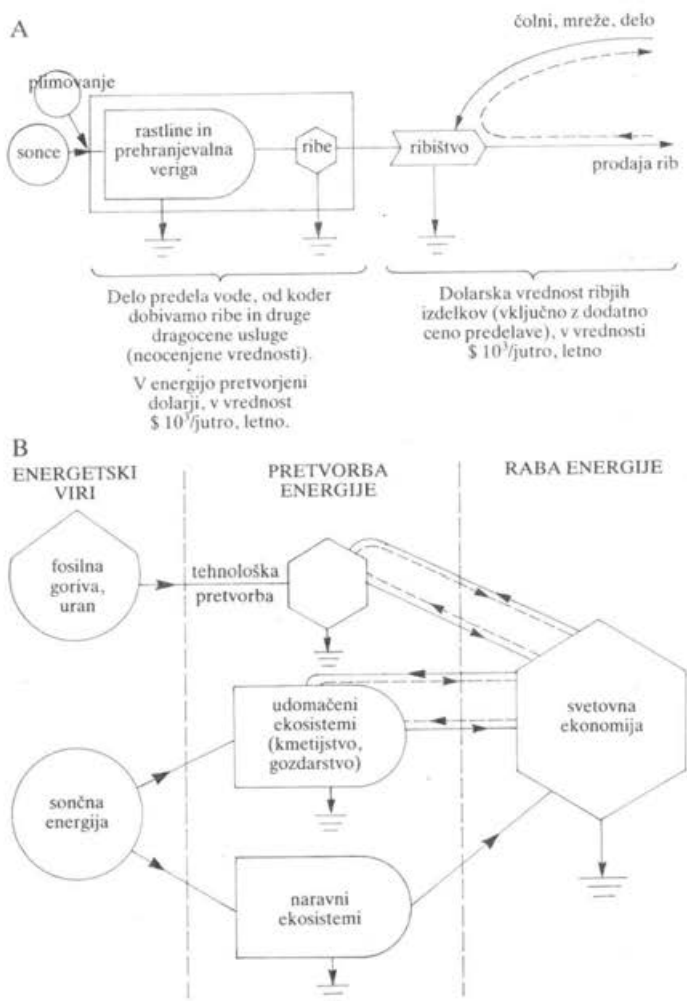
Na prvi Mednarodni konferenci za miroljubno uporabo jedrske energije leta 1955 v Zenevi, je takratni predsednik te konference, Indijec Homi J. Bhaba, navedel tri obdobja človeštva: dobo moči mišic, dobo fosilnih goriv in atomsko dobo. Bhaba je bil zelo zgovoren glede svojega prepričanja, da bo, zaradi univerzalne uporabnosti atoma, prihod atomske dobe odpravil vrzel med bogatimi in revnimi narodi. Sedaj smo na tem, da se sanje o enaki količini in obilju energije iz atoma za vse uresničijo, saj je izkoriščanje neizmernege potenciala jedrske energije dokazalo, da vsebuje še dosti večji »potencial nereda«, kot so predvidevali leta 1955. Prvi generalni vodja ameriške Komisije za jedrsko energijo Carroll Wilson, je v članku »Kaj je narobe?« (1979), zadel v črno, ko je zapisal: »Zdi se, da nihče ne razume, da ne more biti noben sistem sprejemljiv, če ni v celoti skladen in trden.« Dokler ne postane celoten ciklus od surovine do široke uporabe »koherenten«, in ne odkrijemo novih in boljših načinov za pridobivanje energije iz jedrskih virov, je treba prihod atomske dobe vsaj odložiti. Medtem pa mora svet resno premisliti o vrnitvi k sončni energiji, povezani z bolj učinkovito (manj razsipno) uporabo preostanka fosilnih goriv, in sicer zato, da podaljšamo njihovo izkoriščanje še za mnogo let.

Ker potrebujemo energijo za proizvodnjo kvalitete in kvantitete energije, ki je potrebna moderni civilizaciji, naj izbire za neposredno prihodnost temeljijo na virih, ki zagotavljajo najboljše koriščenje energije z najmanjšo entropijo, kar lahko določimo z oceno razpoložljive neto energije, in sicer šele po odbitku izgub zaradi pretvorbe energije. Razpoložljiva neto energija z vira S je enaka energijskemu toku A, minus količine energije B, ki jo moramo uporabiti za vzdrževanje energijskega toka. B imenujejo inženirji včasih tudi »energijski penali«. Za tokove energije, ki dajejo višjo kvaliteto kot jo potrebujejo, lahko rečemo, da proizvajajo *neto energijo*. Za obstoj neto energije vzdolž celotnega prenosa je potrebno, da iz slednje vsaj dvakrat izdvojimo penale. B, ali z drugimi besedami, *razmerje energijskega donosa* mora znašati 2 ali več. Če je, na primer, z globinskim vrтанjem iz oceanskega dna potrebno 10 enot goriva, da bi načrpali 12 enot nafte, ta vir ne bo trajna rešitev za energetska pomanjkanja.

In drugače: vprašanje ni, koliko nafte je v zemlji ali koliko energije se sprosti, kadar podvržemo uran plaziji, pač pa koliko visokokvalitetne energije bo razpoložljive iz takih virov *po plačilu vseh energijskih penalov*, v zvezi z *nujno izgubo zaradi entropije*, vključno z zaščito človeškega zdravja in obvarovanjem integritete sistemov, ki vzdržujejo življenje. Zatorej je, kot pri biotični produkciji, potrošnikova pglavitna skrb *neto*, ne pa *bruto* količina. O podrobni analizi teh pojmov, glej H. T. in E. C. Odum, 1981, 6. poglavje.

Denar imamo lahko vsekakor za eno izmed najpomembnejših iznajdb; sedaj predstavlja na vseh nivojih družbe osnovo za odločanje. Denar in energija sta

v tesni zvezi, z razliko, da tok denarja teče v nasprotni smeri kot energijski (slika 1). V Tezi smo še posebej omenili, da denar kroži, energija pa ne. Vseeno pa lahko denar pretvorimo, v približek kvalitativno prirejenih energijskih enot in narobe, medtem ko strošek dobrin in dela določa, koliko energije moramo porabiti, da ga proizvedemo. Kot kaže slika 1, denar nastopi šele takrat, ko pretvorimo

Slika 1 – A. V ustaljenih ekonomijah se denar ne pojavi, dokler ribe niso ulovljene; delo vodnega predela, ki dobavlja ribe, nima vrednosti. Skupna vrednost tega vodnega predela, izražena s koristnim delom, znaša vsaj desetkrat toliko kot ulov. (Krepke puščice označujejo energijske tokove, črtkane pa denarne). (Glej Gosse-link, Odum in Pope, 1974.)

B. Človekov energetskovzdrževalni sistem. Denarni tokovi (\$) se pridružijo energijskim iz od človeka ustvarjenih ali udomačenih ekosistemov, ne pa iz naravnih.

naravni vir v proizvedene dobrine ali človeške usluge, medtem ko je neocenjeno delo narave, ki vzdržuje celoten vir. V našem primeru imata denarno vrednost edino žetev in del produkcijske verige, ko dobivamo hrano iz morja; vsa energija in delo, ki ga zahteva morje za vzdrževanje pridelka in za druge koristne usluge, kot na primer recikliranje zraka in vode, pa sta popolnoma »zunaj« denarnega sistema. Ocenjeno je bilo namreč, ko bi bilo celotno za človeka koristno delo, ki ga izvrši narava, ovrednoteno stroškovno in prišteto k skupnemu imenovalcu energetske vrednosti, in bi to vrednost pretvorili v denar, da bi se izkazalo, da je eno jutro (40,476 arov) vredno nekajkrat toliko, kot je bilo ocenjeno le ob končni žetvi (Gosselink, Odum in Pope, 1974). Četudi se kaj malo ekonomistov veseli takega pristopa (glej Shabman in Batie, 1979), pa se malone vsi strinjajo, da gre za resen »tržni neuspeh«, kadar računamo še z naravnimi viri. Kenneth Boulding (1962, 1964), Georgescu-Roegen (1971) in Rifkin (1980) so močno zagovarjali bolj holistično ekonomijo (Bouldingova »ekonomija vesoljske ladje«) in se zavzemali za več pozornosti vlogi entropijskega zakona v ekonomski transakciji. Vendar, četudi o načinih, kako zapreti vrzel med »tržnimi« (tj. ocenjenimi) in »netržnimi« (tj. neocenjenimi) vrednostmi, razpravljajo že najmanj dve desetletji, pa je malo tega prišlo v prakso. Proizvedenim dobrinam in človeškemu delu še dalje predpisujemo visoke vrednosti, medtem ko enako pomembne naravne dobrine in delo narave še dalje puščamo neocenjeno, ali v najboljšem primeru, globoko podcenjeno. Brown (1979) je dokazal, da je globalna ekonomija konec koncev odvisna od določenih bazičnih ekosistemov (kot sta morje, gozdovi) in od poljedelstva. Kadar so ti viri izčrpani ali prizadeti, trpi hkrati tudi svetovna ekonomija; vsakovrstne dobrine in delo postanejo redkejši, dražja je proizvodnja in hranjenje, in sicer s težnjo k inflaciji svetovnih razsežnosti.

Današnja neučinkovitost denarja v pogledu naravnosti k vsem za človeka pomembnim energijskim tokovom prikazuje slika 1/B. Prikazana sta temeljna vira energije in trije za človeštvo pomembni pretvorbeni sistemi. Denar kroži zaradi plačevanja tako rekoč tehnološkega dela urbanih industrijskih sistemov in dobrin ter uslug agroekosistema, ne pa za enako pomemben vložek dobrin in uslug iz naravnih ekosistemov. Četudi se ekonomisti in ekologi nemalokrat razhajajo v dojemanju nujnosti tržnih neuspehov in sredstev za njihovo odpravljanje, pa se na splošno strinjajo, da ekonomska teorija, povezana s pravilno razumljeno energijsko teorijo, omogoča, da računamo z delom narave kot z ekonomsko vrednostjo in ne kot z dobrino »brez cene«, in tako povišamo ekonomski sistem na raven ekosistema.

Mishanova *Technology and Growth* (1970), Ellulova *Tehnological Society* (1967) in Schumacherjevo *Small is Beautiful* (1973) so močne kritike pomanjkljivosti ekonomije v tehnološki družbi. Kot odločnejši pristop, ki skuša premostiti »prepad zaupanja« med ekonomskim in ekološkim mišljenjem (in kot dodatek delom, ki smo jih že navedli v tem poglavju), je treba pregledati še: H. T. Odum (1972, 1973), Daly (1973), Westman (1977), Anderson (1977), Ayeres (1978) ter Smith in Krutilla (1979). Posebno obetaven pristop pa temelji na uporabi udejanjene energije (definicijo glej na str. 147), in sicer kot skupni imenovalec tako naravnih kakor človeških dobrin in dela. Costanza (1980) je nedavno uporabil analizo vložene in dobljene [input-output] za preračunavanje celotne (neposredne in posredne), tj. udejanjene energije, ki je potrebna za produkcijo dobrin in opravljanje uslug v ameriški ekonomiji in dokazal, da na mnogih ekonomskih področjih obstaja trdno razmerje med udejanjeno energijo in dolarsko vrednostjo.

Teza

Načela razvoja ekosistema kar najbolj vplivajo na razmerja med ljudmi in naravo, saj so razvojne težnje v naravnih sistemih, ki zaobsegajo naraščajoče strukture in kompleksnost na enoto energijskega toka (maksimalna zaščitna strategija ali tako nekako) v nasprotju s ciljem maksimalne produkcije (s poskusom doseči največji možen donos). To, da se zavemo ekološke osnove konflikta med človekom in naravo, pomeni prvi razumen korak k vzpostavljanju razumne politike za upravljanje z okoljem.

Obrazložitev

Obstaja torej temeljni konflikt med človeškimi strategijami in strategijo narave. Delitev energije, kot jo kaže npr. 30-dnevni mikrokozmos ali 30-letni gozd, ilustrira mišljenje političnih in ekonomskih voditeljev, kako naj bi usmerjali naravo. Cilj poljedelstva ali intenzivnega gozdarstva, kot ju, na primer, danes izvajajo, je doseči visoka razmerja proizvodnje že gotovih pridelkov z majhnim ostankom na zemljišču – z drugimi besedami, visoko učinkovitostjo P/B^{**} . Po drugi strani pa je strategija narave, kot se vidi iz učinka zaporednih procesov, usmerjena k nasprotni učinkovitosti – visokemu razmerju B/P . Ljudje so se običajno pretirano ukvarjali s pridobivanjem tolikšnega pridelka iz zemljišča, kolikoršnega je bilo možno dobiti z razvijanjem in vzdrževanjem začetno uspešnih zvrsti ekosistemov, čisto monokultur. Vsekakor pa ne živimo le od hrane in vlaken; prav tako potrebujemo uravnovešeno CO_2/O_2 v ozračju, klimatski blažilec, s katerim nas oskrbujejo oceani in množica rastlinja, in čisto (tj. neproduktivno) vodo za poljedelsko in industrijsko rabo. Z mnogimi pomembnimi viri za življenjske cikle, ne da bi omenjali rekreativne in estetske potrebe, nas oskrbuje prav najmanj produktivna področja. Z drugimi besedami: okolje ni le skladišče za oskrbo, pač pa je oikos – dom –, v katerem moramo živeti. Do nedavnega smo imeli za samoumevno izmenjavo plinov, čiščenje voda in druge funkcije za samovzdrževanje ekosistemov, namreč vse dotlej, dokler niso naša številčnost in manipulacije v okolju postali tako obsežni, da so ogrozili regionalno in globalno ravnotežje. Najprijetnejše in zagotovo najvarnejše okolje za življenje je takšno, ki vsebuje zemljo z različnimi pridelki, gozdove, jezera, reke, obrobne poti, barja in »zapuščene predele« – z drugimi besedami, zmes raznih skupnosti iz različnih ekoloških obdobj. Tudi mi, kot posamezniki, bolj ali manj nagonsko obdajamo naše hiše z zaščitnim, neužitnim ovojem (drevjem, grmičevjem, travo), in sicer sočasno, ko stremimo k temu, da bi izvabili še dodatne mernike zrn iz naših koruznih nasadov. Koruzni nasad je vsekakor »nekaj dobrega«, vendar večina ljudi ne bi hotela živeti sredi tega nasada. Samomorilsko bi bilo pokriti celotno kopno biosfere s poljščinami, saj ne bi imeli sicer neužitnega, vendar življenje vzdržujočega blažilca, ki je pomemben za stabilnost v biosferi in za estetsko ugodje. Kaj takega bi nas peljalo tudi v polom v obliki epidemij.

Ker pa v istem sistemu ne moremo maksimirati konfliktne izrabe, se v tej dilemi ponujata dve možni rešitvi: lahko smo v nenehnem kompromisu med količino donosa in kakovostjo življenjskega prostora, lahko pa ozemlje premišljeno razparceliramo in vzdržujemo tako visoko produktivne in pretežno zaščitne zvrsti kot ločene enote, ki bodo predmet različnih upravljalških strategij (npr. strategije,

* 8. poglavje, 7. oddelek (op. prev.)

** P = bruto pridelava

B = biomasa (op. prev.)

ki segajo od intenzivnega pridelovanja do divjijskega upravljanja). Če je razvojna teorija ekosistemov uporabna za planiranje, bo strategija mnogovrstne rabe, o kateri toliko slišimo, delovala le na en ali največ dva načina, saj so v večini primerov načtovane mnogovrstne strategije med seboj nasprotnega. Jezovi na velikih rekah pogosto služijo celi vrsti koristnih namenov kot so na primer: energijski zbiralniki opravljajo nadzor nad poplavami, so zbirališča za vodo, bazeni za gojenje rib, prostori za rekreacijo in tako naprej. Vendar si te uporabe dejansko med seboj nasprotujejo, saj je treba zaradi nadzora nad poplavljanjem vodo »izpuščati«¹ še pred nastopom poplav, kar pa seveda zmanjšuje zbiranje energije in vpliva tudi na rekreacijo. Zatorej lahko maksimiramo eno sam rabo (morda tudi nekaj tesno prepletajočih se rab), medtem ko ostale zožujemo, ali pa vpeljemo nekaj rab, to je, vzpostavimo kompromis. Zato je potem primerno raziskati nekaj načinov kompromisa in strategij.

Stabilnost

Bolj ali manj redne, vendar silovite naravne motnje od zunaj, utegnejo zadržati ekosistem na neki vmesni točki razvoja, težeč tako rekoč h kompromisu med mladostjo in zrelostjo. Dober zgled za to je tisto, kar navadno imenujemo »ekosistem nihajočega vodnega nivoja«. Široka rečna ustja in predvsem področja med plimo in oseko se vzdržujejo na zgodnji, razmeroma rodovitni stopnji, in sicer z bivavico, ki dobavlja energijo za hitro kroženje hraniv. Enako močvirja s svežo vodo, kot so Evergladi na Floridi se vzdržujejo zaradi sezonskih nihanj vodne gladine. Padec vode v suhem obdobju pospeši aerobno razgrajevanje nakopičenih organskih snovi, osvobajajoč hraniva, ki ob poplavljanju pospešujejo v vlažnem času rodovitnost. Življenja mnogih organizmov so tesno povezana s to periodičnostjo, na primer, čas gnezdenja gozdne štokrlje. Ustaljevanje vodnega nivoja s prekopi, zaporami in zaježitvami, kakor vemo, Everglade bolj uničuje kot pa jih varuje, in sicer v enaki meri, kot bi jih uničilo popolno izsuševanje. Brez občasnega odtekanja vode in požarov bi se plitve kotanje napolnile z organskimi snovmi; procesi bi se razvijali drugače: na današnjih tleh z napajališči in prerijo, bi pognalo grmičevje in močvirnat gozd.

Nenavadno je, da ljudje neradi spoznajo pomembnost ponavljajčih se sprememb vodne gladine v naravnih okoljih, kot na primer na Evergladih, četudi je takšno pulziranje temelj za naše najtrajnejše sisteme prehrabnih kultur. Izmenjujoče se polnjenje in odtekanje vode iz ribnikov je bil v Evropi in v Orientu že stoletja ustaljen postopek. Poplavljanje, izsuševanje in prezračevanje zemlje za gojenje riža pa je drug primer. Riževa polja so torej kultivirana inačica naravnega močvirja ali sistema med plimo in oseko.

Ogenj je drugi naravni dejavnik, katerega periodičnost je že stoletja življenjsko pomembna. Vsi bioti so se, kot na primer afriški pašniki in kalifornijsko goščavje, prilagodili periodičnemu ognju, porajajoč to, kar ekologi često imenujejo »ognjeni klimaksi«. Že stoletja so ljudje premišljeno izkoriščali ogenj za vzdrževanje takšnih klimaksov ali za vzdrževanje neke rastlinske vrste na zaželeni ravni. Z ognjem uravnavan gozd daje manj lesa kot drevesni nasad (namreč nasad mladih dreves enake starosti, posajenih v vrstah), pač pa nudi okolju zaščitni ovoj, kvalitetnejši les in domovanje pticam za ulov (prepelicam, puranom itd.), ki v drevesnih nasadih ne morejo živeti. Ognjeni klimaks je zatorej zgled za kompromis med produkcijo in enostavnostjo na eni strani ter zaščito ter raznovrstnostjo na drugi.

Stabilnost pulziranja učinkuje le, če je vsa skupnost (ne le rastline, pač pa tudi živali in mikroorganizmi) prilagojena posamični intenzivnosti in pogostnosti motnje. Prilagajanje (izvajanje selekcijskega postopka) zahteva čas, ki ga merimo z evolucijskim merilom. Večinoma so fizični sunki, ki jih povzroča človek, preveč nenavadni, nasilni in neritmični, da bi lahko prišlo do prilagajanja, zatorej je

posledica prej močno nihanje kot pa uravnoteženje. V mnogih primerih pa se zdi, da bi bilo za kultivacijske namene zaželeno popolnoma znova začrtati vsaj spremembe naravno prilagojenih ekosistemov.

Možnosti za poljedelstvo na prodnati zemlji

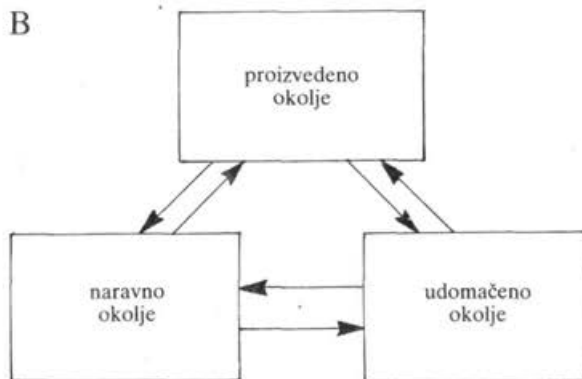
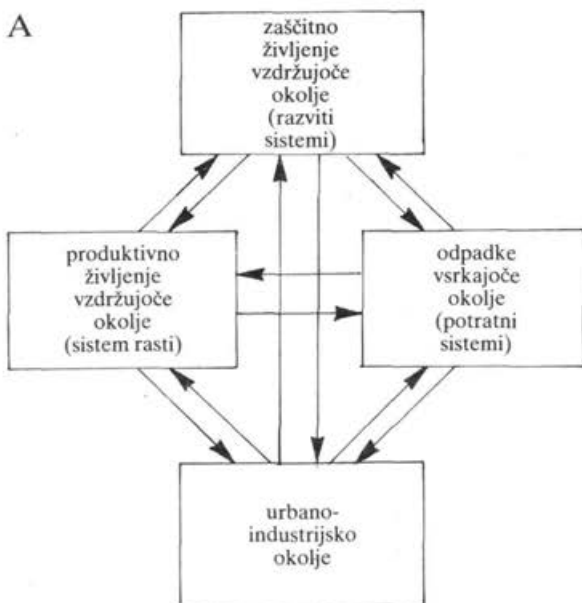
Heterotrofna raba primarne produkcije v kultiviranih ekosistemih močno zavi- ra in tudi preprečuje izrabo prodnate zemlje. Nobenega razloga ni, da ljudje ne bi obilneje izkoristili užitnih plodov s prodnate zemlje za pridobivanje hrane in dru- gih pridelkov, s čemer bi ohranjevali zaščitno delovanje ekosistema. Vsekakor bi bila takšna izbira kompromis: kratkoročno gledano pridelek ne bi bil pri neposred- nem izkoriščanju prehrabene verige tako velik kot ob paši. Poljedelstvo na prodnati zemlji pa bi vsekakor imelo nekaj drugih prednosti. Sedanja poljedelska strategija temelji na selekciji za hitro rast in užitnost prehrabnega rastlinja, to pa povzroča občutljivost rastlin glede napadov žuželk in bolezní. Zato moramo vložiti toliko več navora v kemično nadzorovanje okužb, kolikor večja je selekcija glede sočnosti in rasti. Ta napor pa postopoma povečuje verjetnost, da zastrupimo koristne organizme, da ne omenjamo lastnega. Zakaj ne bi tudi vpeljali obratne strategije – to je, selekcionirali predvsem neužitne rastline, ali pa takšne, ki med svojo rastjo proizvajajo lastne sistemske insekticide, in potem, če je potrebno, čisti pridelek pretvorili v užitne proizvode, in sicer v tovarnah, z mikrobiološkim in kemičnim oplemenitenjem? Naš biokemijski genij bi potemtakem lahko zaposlili z obogatitvenimi postopki, namesto da polnimo naš življenjski prostor s kemičnimi strupi. Proizvodnja silaže s fermentacijo manj vredne krme je primer takšne, že široko uveljavljene uporabe. Kultiviranje rib, ki so namenjene prehrani, na prodiš- čih na Orientu pa je drug tak zgled. Kmetovanje in poljedelstvo brez uporabe anorganskih snovi z manj intenzivno obdelavo zemlje sta prav tako koraka v tej smeri.

Modeli za izkoriščanje zemlje

Ob premisleku, v kakšnem razmerju so načela glede razvoja ekosistema z oko- ljem kot celoto, upoštevamo področja, kot jih prikazuje slika 2. Zgornji diagram upodablja tri zvrsti področij, ki tvorijo sistem za vzdrževanje življenja četrtega, urbano-industrijskega, heterotrofnege sistema. Človekovo produktivno »okolje« obsega tako prvotne zaporedne ekosisteme kot tudi kultivirane ekosisteme, kot so npr. obdelava zemljišča, pašniki, drevesni nasadi, pa tudi intenzivno gojeni gozdovi, ki mu dobavljajo hrano in les. Davni ekosistemi, kot so na primer stari gozdovi, brezmejni pašniki in oceani so bolj zaščitni kot pa produktivni. Ti stabilizirajo substrate, so blažilci zračnih in vodnih ciklusov in uravnavajo temperaturne skraj- nosti ter druge naravne pojave, hkrati pa često prinašajo tudi dobrine. Tretja kategorija naravnih ali polnaravnih ekosistemov pa prenaša glavne sunke, vsrkava obilico odpadkov, ki jih proizvajajo urbanoindustrijski in poljedelski sistemi, sestavljajo pa jih vodne poti (znotraj kopnega ali ob njegovih obalah), deževni predeli in druga okolja, ki so izpostavljene močnim vplivom. Ekosistemi v tej domnevno arbitrarni kategoriji so v razvojnem smislu večinoma na posredni, evtrofični ali zaustavljeni stopnji napredovanja. Vse te komponente se nenehno prepletajo, in sicer vnašajoče in iznašajoče (kakor kažejo puščice in sliki).

Parceliziranje zemlje na tri komponente okolja, na »naravno«, »udomačeno« in »proizvedeno«, kot je bičaj pri pokrajinskih arhitektih (slika 2/B), ponuja pri- mernejši način za obravnavanje potreb in potrebnih razmerij med nujnimi sestavi- nami našega gospodarjenja.

Četudi je urbano ali proizvedeno okolje parazitsko glede na življenjsko

Slika 2-15. Modeli predelov za načrtovanje izrabe okolje. A. Razdelitev po teoriji ekosistemov, B. kot jih vidijo oblikovalci in načrtovalci okolja. Za razlago glej besedilo.

pomembno okolje (naravno ali udomačeno), to pa zaradi bazično bioloških potreb, pa po eni strani ustvarja in razpečava drugačne, nebiotične zaloge, kot so gnojila, denar, procesirana energija in dobrine, ki koristijo, po drugi strani pa za življenje potrebno okolje hudo obremenjuje. Mnogo več bi bilo lahko storjenega za blaženje in odpravljanje tega pritiska in učinkov visoke energije in gosto naseljenih »vročih madežev«, to pa naj bi bila glavna naloga človeštva v bodoče.

Vendar nobena do sedaj znana možna tehnologija ne more globalno nadomestiti osnovnih biotičnih, za življenje potrebnih dobrin, s katerimi nas oskrbujejo naravni ekosistemi.

Preden pretehtamo možnosti za načrtno izrabo zemlje ali »organski razvoj«, ki naj bi nadomestil današnjo naključno in pretežno kratkoročno usmerjenost ekonomij ter politik, ki določajo izrabo zemlje in vode (to pa zaradi primerjave naključnih in organsko razvojnih filizofij), si oglejmo delitev ali parceliziranje okolja v Združenih državah Amerike iz leta 1980. Od celotne površine zemljišč odpade 24 odstotkov na agroekosisteme in 6 odstotkov na urbane industrijske sisteme (vključno s potmi za kmetijski transport), ostalih 70 odstotkov pa pripada naravnim ekosistemom, ki so različno prizadeti zaradi paše, pridobivanja lesa, rekreacije in onesnaževanja. Štirje odstotki nacionalnih ali državnih parkov, divjine in zatočišč za divjačino so zaščiteni pred človekovimi posegi; nekateri med njimi so uravnani tako, da je možno ohraniti posebno vegetacijo, vrste divjačine in pokrajinske značilnosti. Javni gozdovi in drugi predeli (pašniki in puščave) zavzemajo 30 odstotkov površine 48 držav; ti naj bi domnevno poskrbeli za ohranjanje strukture vegetacije in za vzdrževanje ravnovesja med donosi, in sicer med žetvijo ali pašo ter nadomestki rasti. Takšno nacionalno politiko pa je vedno težje ohranjati spričo naraščanja prebivalstva in njihovih potreb.

Medtem ko deluje ocean na kontinentalne ploščadi kot velik, odpadke vpijajoč in klimatski zaščitni sistem, ki hkrati dobavlja morsko hrano, pa pomeni tudi bistveni del za življenje potrebnega okolja celinskih področij. Če vključimo v prikaz še to področje, je blizu 75 odstotkov površine Združenih držav vmeščene v (različno prizadete) naravne ali polnaravne okoliščine, 25 odstotkov pa pripada urbano-poljedelskim sistemom.

Preden zaključimo, da razmerje od 3:1 do 5:1 med naravnim in človeško narejenim okoljem kaže, da je za življenje pomembno okolje dovoljšnje (morda celo bolj kot je potrebno), premislimo naslednje tri omejitve:

1. Medtem ko je raven moči urbanega industrijskega sistema nekako 100-krat večja od kateregakoli naravnega ekosistema (glej tabelo 3–18) (ni v našem izboru, op. prev.), pa je potrebna izredno velika površina naravnega sistema, da se razprši nered, ki ga je prinesla majhna površina urbanega sistema, in, kakor smo pravkar dognali, je ta razpršitvena sposobnost nujna za razvoj in obstanek visokoorganizirane strukture.

2. Sposobnost naravnih okolij za vzdrževanje življenja lahko zelo variira, in sicer glede na njihovo produktivno moč (delovni potencial) in glede na stopnjo motenj, ki so bile vanje vnešene. Zato ni hektar puščave prav nikjer tako učinkovit kot hektar rodovitnega obalnega močvirja, jezero, ki je že hudo onesnaženo, pa bo kaj slaboten prispevek k sposobnosti za vzdrževanje življenja.

3. Dežele, ki so gosto naseljene in močno industrializirane, kar velja npr. za Japonsko in mnoge evropske države, so odvisne od velikih površin zunaj svojega ozemlja, da se oskrbijo s potrebno energijo, surovinami, hrano in mnogoterimi, za vzdrževanje življenja potrebnimi dobrinami ter uslugami. Ta vložek zahtev okolja je prav to, kar Borgstrom (1969) imenuje »ghost acres«. Ocenil je, da je potrebno samo za hrano na Japonskem, za vsako jutro obdelane zemlje, kar 5 juter zemlje in oceana izven Japonske, da bi se prehranila ta izjemno gosto naseljena dežela. Razmerje med »ghost acres« in jutri zemlje znotraj dežele je malone enako visoko v Beneluxu ali kjerkoli drugje v Evropi. Nasprotno pa Združene države ne prehranjujejo le sebe, temveč hrano tudi izvažajo, s tem pa so »ghost acres« za dežele, ki se ne morejo same prehranjevati. Zatorej ne moremo primerjavi vzorcev za izrabo zemlje in razmerij v majhnih, gosto naseljenih deželah z velikimi, ki so redkeje naseljene, če ne prištejemo še zunanjih vzdrževalnih površin, ki jih prve potrebujejo. Vključno s temi področji pa je razmerje med vzdrževalnimi površinami in urbano industrijskimi področji v vsakem primeru visoko.

Vsi ti razmisleki izredno otežujejo objektivno določevanje, koliko naravnega

okolja je treba ohraniti znotraj neke politične enote (države ali dežele) za vzdrževanje določene ravni človekovega socialnega razvoja. Pristop, ki ga predlagata Odum in Odum (1972), je vzpostavljanje modela za upravljanje z zemljo, v katerem je lahko razmerje med razvitim in naravnim zemljiščem različno. Če vse vložke in iznose komponent tega modela kvantificiramo z energijskimi enotami kot skupnim imenovalcem, lahko različne modele planiranja izbrane zemlje simuliramo z analognim ali digitalnim računalnikom. Zaradi modela so »naravna zemljišča« opredeljena kot del regionalne pokrajine, ki se sama vzdržuje, tako da je potrebno kar najmanj človekove dejavnosti za ohranjanje. Funkcionalno pa je »naravno okolje« opredeljeno kot tisti del vzdrževalnega sistema za človekovo življenje, ki deluje brez energetskih ali ekonomskih vložkov s strani človeka.

Celo najpreprostejši model jasno prikaže, da sistemi z močnim pogonom, kot na primer mesta, zahtevajo obilno življenjsko podporo od narave. Če področja naravnega okolja niso ohranjena tako, da dajejo potrebni vložek iz narave, kvaliteta življenja v mestu upade, mesto pa se ne more več ekonomsko primerjati z drugimi mesti, ki imajo obilnejši življenje vzdržujoči vložek. Pogosto ni energija ta, ki postane omejujoči dejavnik, pač pa kak bazični naravni vir, ki je potreben za ohranjanje visokega energijskega dotoka. Zdi se, da je na mnogih področjih danes prav voda ta omejujoči dejavnik. Nepretrgani urbani, industrijski ter poljedelski razvoj v mnogih predelih Združenih držav (in na svetu sploh) bo odvisen od ustvarjanja posebnih novih vodnih zalog, kot je na primer desalinacija in črpanje iz podzemeljskih ali oddaljenih virov, zaradi česar so prav ti energetsko dragi. Če je treba poseči po teh virih, narastejo energetski stroški mesta tako visoko, da se ne more več primerjati z mesti, katerim ni treba plačevati teh dodatnih stroškov. Žalostno je, ko mesta prerastejo lastna sredstva in ne zmorejo več financirati lastnega vzdrževanja. Sposojajo si denar ali pa zahtevajo zvezno pomoč, in sicer zato, da bi se še bolj razširila in še več zahtevala od zunanjih sistemov, ki vzdržujejo življenje – čeprav bi morala usmeriti kar največ energije k vzdrževanju kvalitete in učinkovitosti okolja, ki se je že razvilo, in k zmanjševanju bremen za vitalno, življenje vzdržujoče okolje.

Določanje optimalnega razmerja med različnimi vrstami pokrajin je vsekakor le prvi in najelementarnejši korak k obširnemu načrtovanju. Enako pomembni so prostorski vzorci, lokacije elektrarn, industrijskih parkov, poljedelskih površin in naravnih predelov, in sicer za doseganje kar najbolj ugodnih medsebojnih vplivov. Z drugimi besedami: če so elektrarne, letališča in industrija obdani z naravnimi predeli ali »zelenimi pasovi«, je blažilna učinkovitost slednjih večja, kot pa če je v daljavi nekaj juter naravnega okolja. Socialni problemi, še zlasti tisti, ki se nanašajo na neenakost, ekonomski status in družbeno pravičnost, so postali najpomembnejši, posebno tam, kjer sta gostota prebivalstva in industrijski razvoj zelo velika. Vpliv planskih odločitev se ne sme omejevati le na celoto (to je per capita), temveč mora upoštevati tudi rasne in gospodarske skupine, ki so lahko zelo različno prizadete z odločitvami načrtovalcev. Zato utegne biti načrtovana avtocesta, ki pomeni dobiček za regionalno ekonomijo, popolna dolgoročna izguba, kadar ima znaten negativen vpliv na okoliško stanovanjsko sosesko. Stroške družbenih navzkrižij je treba tehtati hkrati z načrtovanim ekonomskim dobičkom. Moji študentje, kolegi in jaz osebno smo bili često naprošeni, da izdelamo holistične modele, ki bi pripomogli pri odločanju glede magistrálnih avtocest. Prvič je šlo za selekcijo med različnimi vrstami ceste, drugič spet za odločitev, ali naj se gradi ali ne gradi cest z vpeljano cestnino skozi stanovanjsko sosesko v Atlanti, tretjič pa je šlo za novo traso meddržavne avtoceste, s čemer naj bi zmanjšali vpliv na naravno okolje, ki je imelo rekreacijsko, pokrajinsko in za življenje vzdrževalno vrednost. V vseh treh primerih smo uporabili kompjuterizirani linearni vektorski model, s katerim smo vse zajete vrednosti – ekološko, ekonomsko socialno in še druge strnili v skupni imenovalce in jih presojali tudi skoz najbolj ustrezno mnenje izvedencev (glej E. P. Odum et al., 1976). V vseh teh primerih so poslovne skupine in drugi posebni

interesi nasprotovali takšnemu prizadevanju za totalno oceno, toda, ko so bile vse »karte položene na mizo«, če se smem tako izraziti, so vsi zainteresirani privolili, da odločitev sprejmemo v skladu z izidom holističnega modela. Nek časopis je v uvodniku to komentiral takole: »To je način, kako se lahko doseže soglasje v demokraciji za dobrobit celote.«

Če se vrnemo k vzorcem za izrabo zemlje v Združenih državah, se zdi v luči teoretičnih premislekov, o katerih smo pravkar razpravljali, razmerje ena tretjina »razvitega« in dve tretjini »naravnega« okolja, ugodno. Lahko bi kdo dejal glede dežele kot celote, da so Američani srečni, ker imajo od narave takšno obilje dobrin in uslug. Vsekakor veš nerodovitni del Združenih držav nima tolikšnih vzdrževalnih kapacitet kot regije, kjer je obilo vode, kar se kaže v resnih pomanjkanjih in naraščajočih stroških za vodo v večini zahodnih držav. Zatorej življenje vzdržujoče področje nikakor ni pretirano, Američani pa se morajo nenehno ukvarjati tako s kvaliteto kot s kapaciteto obstoječega naravnega okolja. Seveda pa je življenje vzdržujoča kapaciteta nekaterih regij, kot so na primer južna Florida, južna Kalifornija, industrijska severovzhodna obala in industrijsko območje Velikega jezera vsekakor prekoračena, na kar opozarjajo stopnjevano širjenje kislega dežja, smoga in drugih onesnaženj.

Nekaj razmislekov o integraciji ekoloških in ekonomskih zadev

Ob vse močnejšem javnem mnenju utegnemo morda premagati politične težave, vendar pa ekonomistična rezoniranja ostajajo še vedno glavna ovira za kakršnokoli razumno in obširnejše načrtovanje izrabe okolja. Problem izvira iz ostre dihotomije med tržnimi in netržnimi vrednostmi. Ne glede na politične sisteme so v različnih deželah proizvedene tržne dobrine in usluge – kot na primer avtomobili ali elektrika – usklajene z višjimi ekonomskimi vrednostmi, medtem ko enako pomembne naravne dobrine in usluge, kot sta čiščenje vode in recikliranje, ostajajo zunaj ekonomskega sistema in jim pripisujejo le majhno denarno protivrednost ali pa sploh nobene (odtod oznaka »netržne« vrednosti). Razlog za takšno dihotomijo ilustrira ocena celotne vrednosti nekega rečnega ustja. To Lester Brown ob ponovnem pregledu »globalnih ekonomskih nazorov« (1978) komentira takole:

Ekonomisti niso navajeni razmišljati o vlogi bioloških sistemov v ekonomiji, še manj pa o pogojih za te sisteme. Na ekonomistovi delovni mizi naj bi bile reference, ki vsebujejo zadnje pokazatelje zdrave ekonomije; vsekakor pa se ekonomisti redkokdaj ukvarjajo z zdravjem temeljnih zemljinih bioloških sistemov. Ta manjko ekološke zavesti pripisujemo nekaterim pomanjkljivostim v ekonomski analizi in oblikovanju politike.

Brown odbere štiri biološke sisteme – gojišča rib, gozdove, pašnike in obdelovalne površine – in sicer kot temelje globalne ekonomije ter nadaljuje svoj komentar:

Pogojev v ekonomiji in razmer v teh bioloških sistemih ne smemo ločevati. Ker se globalna ekonomija širi, raste pritisk tudi na zemeljske biološke sisteme. Na mnogih velikih področjih po svetu dosega človeške zahteve glede teh sistemov že nezavidno raven, točko, v kateri se njihova produktivnost zmanjšuje. Ko pa pride do tega, tedaj ribniki propadajo, gozdovi umirajo, pašniki se spreminjajo v nerodovito puščavo, obdelovalne površine pa se s kakovostjo zraka, vode in drugimi življenje vzdržujočimi viri vred izpridijo.

Brownov scenarij za »Izgradnjo znosne družbe« (1981) poziva k sistematičnemu, od vlade podprtemu ohranjanju virov, kar pomeni manjšo porabo ob večji učinkovitosti, povrh pa še recikliranje. Presenetljivo nasprotje pa je, da se ekonomist Simon (1981) pritožuje, češ da ljudje kot Brown povečujejo »mit« o rastočem pomanjkanju virov. Simon razvrednoti vlogo bioloških dejavnikov in ugotavlja, da »naša oskrba z naravnimi viri v ekonomskem smislu nikakor ni zaključena«.

in da ni »nikakršnega razloga, da ne bi človeška iznajdljivost in podjetnost tudi v prihodnje našla odgovore na grozeče pomanjkanje in obstoječe probleme v novih odkritjih, zaradi katerih bi bili po določenem času še na boljšem kot takrat, ko tega problema še sploh ni bilo.« Mnogi strokovnjaki z različnih področij pritrjujejo tem skrajnim nazorom. Kenneth Boulding (1982) je napisal zajedljivo predstavitev Brownovih in Simonovih knjig, ki ga je vredno prebrati.

Večina ekonomistov priznava, da se pokaže neuspeh tržišča takrat, kadar pride do prerazporeditve večjega števila naravnih virov. V ekonomski literaturi je opredeljeno, da pride do razpada tržišča takrat, kadar ima družba nekatere vrednosti za bolj ali manj zaželjene, kot jih označujejo cene na trgu. Bator (1958) opredeli razpad tržišča z »alokacijsko teorijo« kot »razpad bolj ali manj idealiziranega sistema tržnocenovnih institucij za ohranjanje 'želenih' in zaustavljanje 'nezaželenih' dejavnosti (seveda, glede na družbo kot celoto). Po tradicionalnih ekonomskih nazorih je politična intervencija na tržišču potrebna za zaščito človeških vrednot in za razporeditev pičlih virov tistega, za kar ni nadomestila (na primer zemlje in vode). Trije zgledi iz preteklosti so poučni: 1. zakonska ukinitvev »izkoriščevalskih« industrij, ki so bile dobičkanosne za proizvajalce, za družbo pa nezaželene; 2. določanje con, v katerih se smejo zaradi pomanjkanja zemljišč te uporabiti samo za javne namene in 3. vzpostavljanje sistema nacionalnih parkov, s tem da bodisi zemljo odvzame ali pa se ne dovoli, da se pojavi na tržišču. Ekonomisti tudi poudarjajo, da ljudje ne le trošijo ali izkoriščajo vire, pač pa tudi ustvarjajo nove, tako da niso popolnoma odvisni le od obstoječih naravnih virov (glej Straffa, 1973). Četudi so trditve o nekaterih naravnih dobrinah in uslugah nesporno resnične, pa temeljnih, življenje vzdržujočih virov ni mogoče ustvariti.

Nacionalna listina o zaščiti okolja (NEPA) (National Environmental Protection Act), ki jo je sprejel ameriški Kongres, je v mnogočem prvi poskus, da dobimo vsenarodno pravno osnovo za utrditev vrednostnega sistema, ki vključuje naravno okolje. Listina nalaga, da morajo biti izdelane »ugotovitve vplivov«, četudi jih bodo hoteli ljudje na široko spreminjati. Počasi, četudi nekoliko boleče, mora ta vrzel mašič pristop pripeljati do izboljšanih postopkov za celovito oceno, ki bi vključevala stroške in koristi okolja te družbe, s tradicionalno ekonomskimi merili vred.

Netržne vrednosti delimo na dve kategoriji: na pripisljive (atributivne) in nepripisljive (neatributivne). Atributivne netržne vrednosti lahko po mnenju mnogih ekonomistov prevedemo v denarne vrednosti – in sicer znotraj tradicionalnega jezika tržne ekonomije. Nadomestilo za vrednost naravnega okolja lahko na primer ugotovimo tako, da ocenimo, koliko bi stala oskrba z umetnimi nadomestki za proste dobrine in usluge, ki nam jih nudi naravni ekosistem (glej Westman, 1977, pregled možnih načinov »internaliziranja« naravnih uslug v antropogeno ekonomijo). Nasprotno pa neotipljivih ali neatributivnih vrednosti ne moremo obravnavati v ustaljenih ekonomsko proračunsko-stroškovnih analizah ali analizah stroškov in koristi.

A. C. Pigou je bil leta 1920 med prvimi ekonomisti, ki je oporekal laissez-faire tržišču, kot učinkovitemu razporejevalcu virov, in s tem točno določil neuspeh tržišča, ki nastane, kadar poslovnost upošteva le lastno sebičnost, in sicer na račun javnega interesa. Pigou je bil s svojo skrbjo zaradi urbane rje pred svojim časom: zapisal je, da lahko edino država »postavi pravila o odgovornosti in jih uveljavi v napadu na neporavnano škodo, nastalo zaradi onesnaževanja vode in zraka«. Predlagal je davke in podpore kot sredstva za izenačevanje privatnih in družbenih stroškov (o obravnavanju Pigoujeve analize stvarnosti in javnih dobrin, glej Britt, 1971).

Ker »državna« akcija postaja vse težja, ali pa je premajhna in prepozna spričo rastočega tržnega pritiska na izrabo zemlje, in ker ekonomisti, ekologi in politologi težijo k obravnavanju zgolj nekaterih delov problema (ter se nagibajo k medsebojnemu oštevanju zaradi neuspeha), je le morda nekaj v zamisli, da ustanovimo novo disciplino, ki bi obravnavala celoto tržno-netržnega problema.

Za to disciplino, ki naj bi proučevala vlogo bioloških sistemov, hkrati pa tudi s človekom vzpostavljenih abiotičnih sistemov, in to v korist celotne ekonomije, so predlagali ime *bioekonomija* (Georgescu – Roegen, 1977, Clark, 1981). Še bolje je *holoekonomija*, saj se ta izraz dotakne zgodnjih naporov skupine ekonomistov, da bi razširili to področje – in sicer že pred pol stoletja (glej Gruncky, 1947).

Mnogo obetajoča osnova za neko takšno novo disciplino vključuje »udejanjenje«¹ energijo kot skupni imenovalc (obravnavano v 3. poglavju oddelek 10, kjer najdemo opisana osnovna načela razmerij med energijo in denarjem). Drug obetajoč pristop pa bi bil pretvarjanje današnjih linearnih ekonomij v krožne. Na ta način bi se ekonomski sistem skladal z glavnim sistemskim modelom, ki ima notranjo povratno zvezo. Antropolog Bernstein ugotavlja, da mnoge izolirane kulture, ki se morajo preživljati iz lokalnih virov, spoznavajo dejanja, ki bi utegnili škodovati okolju v prihodnosti, in se jim zato izogibajo. Ta oblika lokalnega feedbacka glede odločanja pa se izgubi, ko se izolirane kulture vključijo v velike in kompleksne industrijske družbe. Bernstein pripominja, da mora »ekonomija razviti skladno teorijo obnašanja glede odločanja, ki bi bila uporabna na vseh ravneh skupinske organizacije. To bi zahtevalo opredelitev lastnega interesa prej s preživetjem kot pa s porabo.«² Takšen premik bi pripeljal ekonomsko obnašanje v nekakšno sorodnost z naravno selekcijo, ki je že celo večnost dobro zagotavljala življenje na zemlji.

Za dodatne ideje in obravnave ekonomije in okolja priporočamo naslednje članke in knjige:

O ekonomski rasti: Galbraith, 1958; Mishan, 1967, 1970; Krutilla, 1967; Wagner, 1970; Barkely in Seckler, 1972; Ridder, 1972.

O netržnih vrednostih in razpadu tržišča: Coase, 1960; Barnett in Morse, 1963; Costle, 1965; Pearse, 1968; Alfred Kahn, 1966; Randel, 1974; Lugo in Brinson, 1978; Sinder in Worrel, 1979; Farnworth, et. al., 1981.

O ekonomiji virov: Kneese, Axres in d'Arge, 1970; Schurr (izd.), 1972; Fisher, Krutilla in Cicchetti, 1972; Kneese, 1973, 1979; Page, 1977; Ayres, 1978; Smith in Krutilla, 1979.

O ekonomskih pokazateljih: (GNP, NEW): Samuelson, 1954; Nordhaus in Tobin, 1972; Nordhaus, 1979.

O ekonomiji stabilne države: Ayres in Kneese, 1971; Daly, 1973.

O ekonomiji energijskih analiz: H. T. Odum, 1973; Hannon, 1973; Gilliland, 1975, 1978; Huetner, 1976; Slessor, 1974; Costanza, 1980; Odell, 1980.

Pionirja kontakta ekonomije in ekologije Kennetha Bouldinga in Nicholasa Georgescu – Roegena smo mnogokrat navajali v tej knjigi. Spisek nekaterih njihovih del najdemo v Bibliografiji.*

BIBLIOGRAFIJA:

Anderson, F. R., et al. 1977. *Environmental Improvement Through Economic Incentives*. A Resources for the Future Book. Baltimore, Johns Hopkins Press.

Ayres, Robert V. 1978. *Resources, Environment and Economics. Applications of the Materials/Energy Balance Principle*. New York, Wiley-Interscience, 207 pp.

Ayres, Robert V., and A. V. Kneese. 1971. Economic and ecological effects of a stationary economy. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* 2:1-22.

Barkley, Paul W., and D. W. Seckler. 1972. *Economic Growth and Environmental Decay*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.

Bator, Francis M. 1958. The anatomy of market failure. *Quart. J. Econ.* 72:351-379.

Bernstein, Brock B. 1981. Ecology and economics: Complex systems in changing environments. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* 12:309-330.

* Bibliografije zaradi zajetnosti nikakor ni bilo mogoče objaviti. Iz nje pa smo izločili in navedli vsa dela, ki so bila citirana v našem izboru, ali pa se je avtor nanje skliceval. [Op. prev.]

- Borgstrom, Georg. 1965. *The Hungry Planet*. New York, Macmillan, 487 pp.
- Borgstrom, Georg. 1969. *Too Many. An Ecological Overview of Earth's Limitations*. New York, Collier Books, 400 pp.
- Boulding, Kenneth E. 1962. *A Reconstruction of Economics*. New York, Science Editions.
- Boulding, Kenneth E. 1964. *The Meaning of the 20th Century: The Great Transition*. New York, Harper and Row.
- Boulding, Kenneth E. 1982. Knowledge, resources and the future. A review of Simon's *The Ultimate Resource and Brown's Building a Sustainable Society*. *BioScience* 32:343-344.
- Brown, Lester R. 1978. The global economic prospect: New sources of economic stress. *Worldwatch Paper No. 20*. Washington, D. C., Worldwatch Institute, 56 pp.
- Brown, Lester R. 1981. *Building a Sustainable Society*. New York, Norton, 433 pp.
- Clark, Colin W. 1981. Bioeconomics. In: *Theoretical Ecology* (2nd ed.), R. M. May, ed. Sunderland, Mass., Sinauer Associates, pp. 387-418.
- Costanza, Robert. 1980. Embodied energy and economic valuation. *Science* 210:1219-1224.
- Daly, Herman E. 1973. *Toward a Steady-State Economy*. San Francisco, W. H. Freeman.
- Ellul, Jacques. 1967. *The Technological Society*. New York, Random House.
- Farnworth, Edward G., T. H. Tidrick, C. F. Jordan, and W. M. Smathers, 1981. The value of natural ecosystems. An economic and ecological framework. *Environ. Conserv.* 8:275-282.
- Fisher, A. C., J. V. Krutilla, and C. J. Cicchetti. 1972. The economics of environmental preservation: A theoretical and empirical analysis. *Am. Econ. Rev.* 62:605-619.
- Galbraith, J. K. 1958. *The Affluent Society*. New York, The New American Library.
- Georgescu-Roegen, Nicholas. 1971. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Georgescu-Roegen, Nicholas. 1977. Bioeconomics. In: *The Political Economy of Food and Energy*, L. Junker, ed. Michigan Business Papers No. 62 Ann Arbor, University of Michigan, pp. 105-134.
- Gilliland, Martha W. 1975. Energy analysis and public policy. *Science* 180:1051-1056.
- Gosselink, J. G., E. P. Odum, and R. M. Pope. 1974. The Value of the Tidal Marsh. LSU-SG-74-03. Center Wetland Resources, Louisiana State University, Baton Rouge, 33 pp.
- Grunchy, Allan G. 1947. *Modern Economic Thought: The American Contribution*. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall.
- Hannon, Bruce. 1973. The structure of ecosystems. *J. Theoret. Biol.* 41:535-546.
- Huettner, D. A. 1976. Net energy analysis: An economic assessment. *Science* 192:101-104.
- Kahn, Alfred E. 1966. The tyranny of small decisions: Market failures, imperfections and the limits of economics. *Kyklos* 19:23-47.
- Lugo, A. E., and M. H. Brinson. 1978. Calculations of the value of salt water wetlands. In: *Wetland Functions and Value: The State of Our Understanding*, P. E. Greeson, J. R. Clark, and J. E. Clark, eds. Minneapolis, Am. Water Resources Assoc., pp. 120-130.
- Mishan, E. J. 1967. *The Cost of Economic Growth*. London, Stapes Press; New York, Praeger.
- Mishan, E. J. 1970. *Technology and Growth: The Price We Pay*. New York, Praeger.
- Nordhaus, William. 1979. *The Efficient Use of Energy Resources*. New Haven, Yale University Press.
- Nordhaus, William, and J. Tobin. 1972. *Economic Growth: Is Growth Obsolete?* Colloquium V, National Bureau of Economic Research. New York, Columbia University Press, 92 pp.
- Odell, Rice. 1980. *Environmental Awakening*. Washington, D. C., The Conservation Foundation.
- Odum, Eugene P. 1972. Ecosystems theory in relation to man. In: *Ecosystems. Structure and Function*, 31st Biol. Coll., J. Wiens, ed. Corvallis, Oregon State University Press.
- Odum, Eugene P. 1975. *Ecology: The Link Between the Natural and the Social Sciences* (2nd ed.). New York, Holt, Rinehart and Winston, 244 pp.
- Odum, E. P., G. A. Bramlett, A. Ike, J. R. Champlin, J. C. Zierman, and H. H. Shugart. 1976. Totality indices for evaluating environmental impacts of highway alternates. *Transportation Record No. 561*. Washington, D. C., National Academy of Science, pp. 57-67.
- Odum, Eugene P., and H. T. Odum. 1972. Natural areas as necessary components of man's total environment. *Proc. 37th N. A. Wildl. and Nat. Res. Conf.* Washington, D. C., Wildlife Mgmt. Institute, pp. 178-189.
- Odum, Howard T. 1973. Energy, ecology and economics. *Ambio* 2(6):220-227.
- Page, Talbot. 1977. *Conservation and Economic Efficiency*. A Resources for the Future Book. Baltimore, Johns Hopkins Press.
- Pearse, P. H. 1968. A new approach to the evaluation of non-priced recreational resources. *Land Economics* 44(1):87-99.
- Pigou, A. C. 1920. *The Economics of Welfare* (4th ed., 1932). London, Macmillan, 976 pp.
- Rifkin, Jeremy. 1980. *Entropy, Entropy, Entropy; A New World Review*. New York, The Viking Press, 305 pp.
- Schumacher, G. F. 1973. *Small Is Beautiful*. New York, Harper and Row.
- Schurr, S. H. (ed.), 1972. *Energy, Economic Growth and the Environment*. A Resources for the Future Book. Baltimore, Johns Hopkins Press.
- Shabman, L., and S. S. Batic. 1978. Economic value of natural coastal wetlands: A critique. *Coastal Zone Mgmt. J.* 4:231-247.

- Simon, Julian L. 1981. *Ultimate Resource*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 415 pp.
- Sinden, John A., and A. C. Worrell. 1979. *Unpriced Values: Decisions Without Market Prices*. New York, Wiley-Interscience, 511 pp.
- Smith, V. K., and J. V. Krutilla. 1979. Resource and environmental constraints to growth. *Am. J. Agr. Econ.* 61:395-408.
- Straffa, P. 1973. *The Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge, England, Cambridge University Press.
- Wager, J. Alan. 1970. Growth versus the quality of life. *Science* 168:1170-1184.
- Watt, Kenneth E. F., L. F. Molloy, C. K. Varshney, D. Weeks, and S. Wirosardjono. 1977. *The Unsteady State: Environmental Problems, Growth, and Culture*. Honolulu, East-West Center, The University Press of Hawaii, 287 pp.
- Westman, W. E. 1977. How much are nature's services worth? *Science* 197:960-964.
- Wilson, Carroll L. 1979. Nuclear energy: What went wrong? *Bull. Atomic Sci.* 35(6):13-17.

Uredniški zapis

Objavljamo prispevke iz razprave v Sekciji za socializem kot svetovni proces MC CK ZKS, ki je bila junija 1987 – s tematsko oznako: Globalne ideološke in politične dimenzije vzhodne »perestrojke«. Na željo uredništva so nekateri razpravljalci svoja besedila dodatno dokumentirali, najobsežneje Dušan Pirec, zaradi česar je prišlo do daljšega časovnega zamika pri objavi gradiv.

Nosilci sodobnega procesa socializma se soočajo z izrazito novimi izzivi, ki od njih terjajo ne le drugačen odnos do družbene stvarnosti, ampak zlasti preobrazbo njih samih. Programi gospodarskih preobrazb so prevratni v mnogih smereh. Odpirajo vprašanja, ki posegajo v same temelje uveljavljenih socialističnih konceptov. Ponovno se kot relevantna zastavljajo vprašanja, za katera se je dolgo mislilo, da so zanje najdeni že vsi odgovori – in to najboljši. Epohalni politični program Gorbačova je posebno v ospredju. Izraža odpiranje Sovjetske zveze svetu, razorožitvene pobude, ki omogočajo nove sporazume, razbremenjevanje in odpravljanje hipotek v mednarodnih odnosih, s sosedi in v komunističnem gibanju. Vključuje razjasnjevanje preteklosti, da bi našel tudi v njej oporo za sprejeti program. Na dnevnem redu so sodne, politične in ideološke rehabilitacije Stalinih oponentov. Sprošča intelektualne in (le) deloma tudi nove socialne moči, ob tem pa zadeva ob meje, ki jih vsemu temu procesu zastavljata zlasti birokratski aparat in trdoživost okostenele množične zavesti. Z gospodarsko reformo želi spodrezati korenine omrtvenega sistema. Pri tem se navezuje na dosedanje reformne procese, išče nastavke pri Buharinu, Hruščovu. Kažejo se prvi zametki poglobljenih zgodovinskih analiz leve opozicije, ki se je že v tridesetih letih lotevala birokratizacije partije in državnega aparata. K temu vsemu bo veliko prispevala historična analiza Buharina.

Izhodišče za razpravo v MC CK ZKS je bil prevedeni članek Z. Mlinaša, Prenova političnega sistema v ZSSR, ki smo ga objavili v Teoriji in praksi v št. 1–2 in 3–4, 1987; razen tega je novinar »Dela« oz. nekdanji dopisnik iz Moskve Danilo Slivnik pripravil v pisni obliki nekatere iztočnice za pogovor, v katerem so sodelovali: Vinko Trček, podpredsednik komisije za mednarodno sodelovanje pri CK ZKS, dr. Branko Pribičević, redni profesor na Fakulteti za politične vede v Beogradu, dr. Dušan Pirec, sodelavec Centra za družbeno raziskovanje pri Predsedstvu CK ZKJ, dr. Boško Živković, Institut za mednarodno delavsko gibanje v Beogradu, dr. Ernest Petrič, redni profesor na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, mag. Bojko Bučar, asistent na FSPN v Ljubljani in dr. Aleksander Skaza, izredni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Razprave Janeza Staniča, urednika Cankarjeve založbe, nismo uvrstili v naš izbor, ker jo je avtor pripravil za objavo v Teleksu, pač pa smo dodatno prevedli iz Rinascite (št. 43/1987) članek Adriana Guerre, ki se smiselno vključuje v obravnavano tematiko.

Globalne ideološke in politične dimenzije vzhodne »perestrojke«

Zelo zapletene družbene in gospodarske okoliščine, v katerih poteka danes proces družbene obnove v Sovjetski zvezi, so najbrž poglavitni vzrok, da se srečujemo v tem trenutku z zelo deljenimi pogledi na sovjetsko »perestrojko«. Na eni strani prevladujejo skrajno optimistične ocene, v katerih se nekateri avtorji zadovoljujejo že z najbolj preprostimi reformnimi napovedmi Mihaila Gorbačova (čeprav je pot od besed k dejanjem ravno v Sovjetski zvezi zelo dolga). Na drugi strani pa je tudi cela vrsta pesimističnih duhov, ki sploh ne verjamejo v možnost, da bi se lahko Sovjetska zveza kdajkoli spremenila iz totalitarne v demokratično družbo.

Sovjetska družbena obnova lahko kajpada prinese mnoge spremembe v gospodarsko in politično delovanje dežele, toda v najširšem ideološkem (ali pa mogoče celo kar revolucionarnem) pogledu se moramo žal pridružiti tistim, ki pesmistično gledajo na današnje in prihodnje dogajanje v Sovjetski zvezi. Gre namreč za to, da je revolucionarni proces v »prvi deželi socializma« že zdavnaj doživel tako globok prelom, da današnje sovjetsko vodstvo ne glede na politične simpatije, ki jih je deležno v svetu (svetovna politika pa marsikdaj temelji zgolj na političnih vtisih), s svojo »perestrojko« ne more več poseči po avantgardni vlogi v planetarni družbeni preobrazbi. Z drugimi besedami, velike gospodarske težave in nerešljiva politična protislovja, s katerimi se danes spopada Sovjetska zveza (ki pa jih novo sovjetsko vodstvo v primerjavi s prejšnjimi vodsti vsaj odkrito priznava), so namreč dejansko neizpodbiten dokaz, da je Sovjetska zveza svojo zgodovinsko priložnost v svetovni družbeni preobrazbi že zdavnaj zaigrala in da je to, kar sedaj počnejo v Kremlju, zgolj poizkus, da bi preživel režim, ki mu je bilo v zadnjih treh, štirih desetletjih kaj malo mar za »višje«, »splošno človeške« interese.

Zagovorniki socializma »za vsako ceno« lahko kajpada še danes najdejo cel kup izgovorov za sovjetske težave (in politične nedoslednosti), toda katerokoli Marxovo revolucionarno sintagmo vzamemo v pretres (čeprav velja v življenju najbrž predvsem zdrava človeška logika), vidimo, da je dogajanje v Sovjetski zvezi in na celotnem vzhodnoevropskem področju, kjer delujejo zakoni »realnega socializma«, daleč od tega, da bi bilo zgodovinsko v razrednem smislu besede – tako kot to poskušajo prikazati nekateri. Lahko celo rečem, da se je družbeni in gospodarski razvoj (kamor sodi predvsem razvoj moderne tehnologije, ki daje odločilen pečat družbenim odnosom) preselil na »drugo stran« in da so se tiste dežele, ki bi morale po logiki vladajoče ideologije diktirati svetovni razvoj, spremenile v drugo ali pa morda celo v tretjerazredne države, ki niti srednjeročno niti dolgoročno ne morejo računati na kaj več kot na to, da bodo lovile razviti (kapitalistični) svet. Najpomembnejša naloga vseh subjektivnih sil je zaradi tega v tem trenutku ta, da se otresejo še zmeraj zelo prisotnega prepričanja, da v deželah »realnega socializma« še ni vse zgubljeno, da je bila predvsem »muhasta usoda« tista, ki se je z njimi poigrala in da jih lahko iz krize hitro reši že kolikor toliko smela reformna poteza.

Kriza na Vzhodu je namreč totalna in univerzalna. Tako na primer ne gre samo za pošastno neučinkovit državni upravni aparat, ki mu ne pridejo do živga nobe na »napotila«, ali pa za neverjetno malomaren in ravnodušen odnos ljudi do dela, ki je večini zadnja skrb na svetu, ampak tudi za krizo miselnega sistema, ki je pod brutalnim pritiskom birokratske logike v dolgih desetletjih povsem otopel. Bilo bi sicer precej pretirano, če bi dejali, da so deformacije »realnega socializma« prodrle

tudi na genetsko področje, vendar pa je dejstvo, da sovjetska družba kot celota ne odgovarja več v bistvu na noben izziv in da reagira približno enako tako takrat, ko se ji obeta življenje »poostrenega režima«, ali ko so na obzorju »demokratske spremembe«. Prav Mihail Gorbačov je tisti, ki lahko to najbolj potrdi, saj do sedaj njegovi predlogi za »perestrojko« dejansko nikogar v deželi niso posebej navdušili, mnogi pa so se jim tudi naravnost uprli. Največji absurd je najbrž v tem, da so se zelo ravnodušno odzvale ravno široke ljudske množice, ki bi z družbeno obnovo v določenem času (ob predpostavki, da bi se zadeve resnično popravile) največ pridobile. Nič novega pa seveda ni, da ga niso do sedaj izdatno podprli niti tisti v upravnih strukturah, ki se sicer strinjajo z generalnim sekretarjem, da je treba v deželi nekaj spremeniti, kajti kot mnogokrat do sedaj, so tudi oni doživeli »perestrojko« kot enega od mnogih partijskih ukazov, ki jih je treba ubogati. Že v naslednjem hipu pa vzlic svoji načelni pripravljenosti za novosti, niso vedeli, kje naj se stvari lotijo, da se ideja o reformi ne bi kje slučajno križala z absolutno logiko partijske lojalnosti, pri kateri se v vsaknjem političnem življenju »vse začneja in vse končuje«. Toda, kot kažejo nekateri znaki, v tem trenutku nihče v Sovjetski zvezi ne ve, kaj vse naj bi vsebovala »perestrojka« in kje naj bi se začela uresničevati.

Stvari niso nič boljše niti v ostalih predelih Vzhodne Evrope, kjer prav tako nenadoma vsi pristajajo na gospodarsko reformo (celo Čehi, ki so skoraj dve desetletji gradili svojo politiko izključno na protireformaciji) in kjer imajo nekatere dežele veliko boljše gospodarsko in politično izhodišče za družbeno obnovo. Kako klavni so v resnici reformni programi (če jih pogledamo od blizu), kažejo najrazličnejši predlogi o spoštovanju ekonomskih zakonitosti, samofinanciranju podjetij, materialni stimulaciji, bankrotu neuspešnih podjetij itd. Vsi ti predlogi so namreč svojevrsten kompromis s kapitalističnim načinom razmišljanja in na konceptualni (da ne rečemo na teoretični) ravni ne prinašajo v življenje ničesar bistveno novega. Lahko celo rečemo, da so nekakšna reciklaža nekaterih temeljnih kapitalističnih »prijemov«, pri čemer pa zaradi številnih ideoloških predsodkov v deželah »realnega socializma« nimajo niti v »omehčani« obliki možnosti za velik uspeh, kajti vodstva v strahu pred zaostrovanjem socialnih problemov nenehno popuščajo tudi svojim najpomembnejšim reformnim sklepom (in ukrepom). V takšnih okoliščinah ni kajpada nič presenetljivega, če je danes pravzaprav vse manj pravih reformnih možnosti in če je napovedana obnova v deželah »realnega socializma« izključno posledica brezizhodnega položaja, v katerem so tamkajšnje družbe.

Za nas, Jugoslovane, ki smo o samofinanciranju podjetij, materialni stimulaciji in ekonomskih zakonitostih začeli govoriti že pred približno 30 leti, je zaradi tega zelo pomembno, da v tem trenutku strogo ločimo, kaj pomeni »perestrojka« z vidika ti. socializma kot svetovnega procesa in z vidika pragmatično urejene mednarodne skupnosti, v kateri delujejo veliki družbeni sistemi na temelju gospodarske, tehnološke, politične in kulturne moči in v kateri so blokovska nasprotja najpomembnejša gonilna sila družbenih procesov. Kakorkoli že gledamo na svet, moramo namreč ugotoviti, da tudi današnja »perestrojka« dežel »realnega socializma« (s tem pa tudi vseh tistih partij, ki so gradile svojo politiko na naslonitvi na te dežele), ne rešuje iz globalne defenzive, v katero so na nek način zašle v trenutku, ko so pristale na (resda največkrat grobo vsiljeno) tezo, da je moč urejati družbene zadeve po državni poti in da so ljudje v bistvu le za to, da uresničujejo »genialne sklepe genialnih vodstev«.

Drugo je seveda, kaj pomeni vzhodna »perestrojka« z vidika pragmatično urejene mednarodne skupnosti, v kateri je vse zasnovano na načelu ravnovesja vojaške moči in kjer ima Sovjetska zveza že dolgo zelo natančno opredeljene politične in državne interese. Gospodarska in družbeno obnova lahko namreč v tem pogledu prav gotovo prinese določene rezultate (lahko oživi gospodarske tokove, dinamizira družbeno življenje, lahko celo vzpodbudi ustvarjalnost sovjetske inteligent-

ce, ki je bila do sedaj povsem izven dogajanja v deželi, itd.). Toda, kot že rečeno, se s tem nič ne spreminja v globalnem političnem in ideološkem razporedu sil, ki jim očitno že dolgo ni mar za vladne in partijske sklepe, kje naj bi se svet razvijal, kje stagniral, kje pa propadal... V bistvu je prišlo vse skupaj tako daleč, da bo slejkoprej treba resno proučiti nekatere temeljne predpostavke družbenega (socialističnega) razvoja, saj je vse manj argumentov za trditve, da je izvorno socialistično misel treba le prav interpretirati, njene redukcije (sem spada kajpada tudi leninizem) pa kritično prevetriti od primera do primera.

VINKO TRČEK

Besede za uvod

Menim, da bi se morali v naši razpravi predvsem izogniti nekaterim napačnim analitskim pristopom, ki so pogosti v dosedanjih razpravah o reformah v socialističnih državah. Zavrtni moramo zlasti dva načina razmišljanja, ki nihata med pretiranim optimizmom in skrajnim pesimizmom pri ugotavljanju možnosti za uresničevanje reformnih ciljev. Prav tako je napačen svojevrsten doktrinarni pristop nekaterih piscev. Po njihovem mnenju so vsa ta nova reformna prizadevanja nepomembna, če popolnoma ne ustrezajo njihovim idealnim teoretičnim modelom in vizijam socializma.

Prepričan sem, da nam kakršnikoli aprioristični pristopi pri spremljanju in vrednotenju družbenih, ekonomskih in političnih sprememb v socialističnih državah onemogočajo stvarno analizo novih teženj in novih pojavov.

Analize sedanjih konkretnih družbenih razmer v socialističnih državah in analize mednarodnih razmer za uresničevanje reformnih prizadevanj dopuščajo sklep, da lahko kot najverjetnejšo razvojno pot večine socialističnih držav predvidevamo pot evolutivnih sprememb, korak za korakom. Poleg tega bo zelo verjetno ta razvoj neenakomeren, in to v tem smislu, da bodo najprej reševali tiste probleme, ki so najbolj pereči – zlasti v gospodarstvu – in ki manj posegajo v temelje obstoječega političnega sistema. Takšno predvidevanje zlasti potrjuje praksa LR Kitajske in Sovjetske zveze. V obeh državah so se že odločili za izgradnjo novega ekonomskega sistema in hkrati le za izpopolnjevanje tradicionalnega političnega sistema.

Prav tako ne bi bilo prav, če bi na temelju negativnih izkušenj z usodo reformnih poizkusov v preteklosti tudi zdaj napovedovali le črnogledno prihodnost sedanjim reformam. Sodim, da moramo brez vseh predsodkov spremljati tako pojave novih teženj kot stvarno dinamiko in dialektiko njihovih uresničevanj v družbeni praksi.

Sedanje reforme se uresničujejo v mnogih novih in drugačnih objektivnih in subjektivnih okoliščinah kot reforme v petdesetih, v drugi polovici šestdesetih in konec sedemdesetih let.

Do prvih poizkusov reform, kot je znano, je prišlo v nekaterih državah vzhodne Evrope, kjer so obstoječi administrativno-centralistični modeli najprej izčrpali večino svojih zgodovinskih prednosti. Toda, ker je do takega zgodovinskega razvoja najprej prišlo na obrobju velikega vojaškega bloka in v majhnih državah, so bile v imenu spodkopavanja blokovske kohezije in krepitve »stabilne monolitnosti blokovske enotnosti« grobo zadušene. Samo Jugoslavija se je lahko osvobodila tega trdega bratskega objema zaradi globoke zakoreninjenosti vseh političnih

struktur v narodu in seveda tudi zaradi politične in teoretične zrelosti subjektivnega dejavnika.

Med vzroki za neuspeh gospodarskih reform v preteklosti v Sovjetski zvezi pa je treba omeniti predvsem to, da etastični sistem med reformami v šestdesetih letih še ni izčrpal do te mere svojih zgodovinskih prednosti kot v osemdesetih letih. V obdobju od 1966. do 1970. leta je bila povprečna letna stopnja rasti industrijske proizvodnje 8,5 odstotka, narodnega dohodka 7,8 odstotka. V sedemdesetih letih se je začela hitro zmanjševati stopnja gospodarske rasti, tako da je bila v obdobju 1981–1984 povprečna letna stopnja rasti industrijske proizvodnje samo še 3,7 odstotka, narodnega dohodka pa okoli 3 odstotke.¹ To pa pomeni, da je stopnja rasti v prvem obdobju omogočila podvojitve proizvodnje v desetih letih, a v zadnjem obdobju podvojitve proizvodnje šele v 35 letih. Poleg tega moramo opozoriti še na poslabševanje kvalitativnih kazalnikov gospodarjenja, ki so še bolj jasno dokazovali hude pomanjkljivosti gospodarskega sistema.

Kakor so se okrepili dejavniki sprememb v številnih socialističnih državah, tako so se okrepile tudi sile, ki se upirajo novim spremembam, tako v vodilnih strukturah kot med delom prebivalstva. Zaradi takšnega stanja v družbi je zelo težko napovedovati, kako bo potekalo uresničevanje reform v socialističnih državah. Menim pa, da bodo na notranja razmerja političnih in družbenih sil vplivali tudi mnogi novi dejavniki. Sovjetska zveza in druge socialistične države stojijo pred velikim izzivom globalne znanstvenotehnološke revolucije in pred kakovostno novim izzivom v stopnjevanju oboroževalne tekme, ko si ZDA prizadevajo ustvariti novo generacijo orožij za t.i. vojno zvezd. Pred temi novimi izzivi pa tradicionalne metode partijsko-vojaškega kompleksa v ZSSR, ki se je v preteklosti opiral zlasti na politiko »zategovanja pasu« in s pomočjo politike nizke življenjske ravni ljudi zbiral sredstva za oboroževalno tekmo, v novih razmerah ne morejo dati povsem zadovoljivih rezultatov.

Na izzive sodobnosti lahko ZSSR odgovori samo z vsestransko mobilizacijo vseh svojih naravnih in ljudskih virov, zlasti pa z racionalizacijo gospodarjenja in z intenzivnim razvojem svojih intelektualnih zmožnosti. Teh ciljev pa ni mogoče doseči v tradicionalnem političnem in gospodarskem sistemu, v katerem so »močnejši mehanizmi zaviranja kot mehanizmi spodbujanja«, kot na to pogosto opozarja M. S. Gorbačov.

Med pomembne dejavnike lahko tudi prištejemo nove teoretične potenciale družbenih znanosti in osebne kvalitete prvega človeka partije M. S. Gorbačova, ki ima samo 56 let in se je politično in profesionalno oblikoval v novejšem času. Čeprav rad pravi, da smo vsi otroci svojega časa, je vendarle teoretični okvir njegovih razmišljanj bistveno širši od njegovih predhodnikov.

Spomnimo se, da je 11. marca 1985 M. S. Gorbačov postal prvi človek partije, da je že na aprilskem plenumu CK KP SZ istega leta postavil kot glavni cilj partije pospešeni ekonomski in družbeni razvoj, naslednje leto je že postavil na dnevni red mnogo jasnejše in širše cilje, ki jih je označil z izrazom »glasnost« in »perestrojka«. Na vsakem novem plenumu CK SZ so postajali cilji radikalnejši in konec 1986. leta je »perestrojka« že dobila naravo »revolucionarnih sprememb«.

Svoj vrh so dosegla teoretična razmišljanja M. S. Gorbačova in njegovih sodelavcev v referatu na junijskem plenumu CK KP SZ (1987), na katerem je dejal:

»Glavno vprašanje v teoriji in praksi socializma se glasi, kako na socialistični podlagi ustvariti močnejše pobude – kot v kapitalizmu – za ekonomski, znanstveno tehnološki in socialni napredek in kako najbolj učinkovito združiti načrtno vodenje z interesi osebnosti in kolektiva. To je najbolj zapleteno vprašanje, odgovor nanj sta iskali in še vedno iščeta socialistična misel in družbena praksa.

V tem pogledu nas čaka še mnogo problemov, ki jih bomo morali rešiti. Ključ za rešitev učinkovitih spodbud za povečanje učinkovitosti proizvodnje vidimo

¹ Djordje Pribečević: Duboke promene u privredi i privrednom sistemu SSSR, Socijalizam, 1986, št. 12, str. 101.

v tem, da se človeku zagotovi položaj resničnega gospodarja na njegovem delovnem mestu in v kolektivu kot v družbi na splošno.«²

V skladu s tem temeljnim teoretičnim spoznanjem so na istem partijskem plenumu sprejeli tudi dva konkretna predloga za reformo ekonomskega sistema in opredelili nov položaj podjetij.³ Vsi sprejeti sklepi o spremembah v gospodarskem sistemu naj bi se uresničili v sedanji petletki (do 1990. leta), tako da bi sovjetsko gospodarstvo vstopilo v 13. petletko že – vsaj v osnovi – z dograjenim novim ekonomskim sistemom.

V nekaj več kot dveh letih se je že toliko spremenilo politično ozračje in tako hitro dozorevajo nove ideje, da dobi zunanji opazovalec vtis, da se dogodki tako hitro razvijajo, kot hitro raste »snežena kepa«. Seveda pa je res, kot pravi M.S. Gorbačov, da kljub idejno moralni zmagi perestrojke še ni bil dosežen odločilni preboj, ker še vedno prevladuje »mehanizem zaviranja«.

Seveda pa moramo v prvih obdobjih uresničevanja novih reform pričakovati zelo neenakomeren razvoj, odpori se lahko še bolj okrepijo, ker bo šele prehod iz administrativnega sistema na postopno uvajanje denarno-blagovnih odnosov pokazal na vso globino in vse razsežnosti strukturalnih neskladij v gospodarstvu, ki so nastala zaradi administrativnega upravljanja gospodarstva. Lahko pride tudi do neke vrste zaveznitva med nesposobnimi administratorji in nesposobnimi proizvajalci. Vsi odpori pa lahko vplivajo le na počasnejšo dinamiko uresničevanja reform, lahko izsilijo začasne kompromise in povzročijo nihanja, vendar pa je zelo malo verjetno, da bi bilo možno reforme povsem ustaviti. Vsekakor pa bodo prihodnja leta najbolj kritična in bodo odločala o usodi reform.

M.S. Gorbačov je spoznal, da sta uveljavljanje demokracije in »glasnost« močno orožje v njegovem boju za uresničitev reform. Vendar je zelo verjetno, da ta razvoj ne bo bistveno omajal politično monopolne vloge partije, ki bo v prvih fazah lahko s svojo bolj ali manj tradicionalno družbeno vlogo bistveno prispevala k uresničevanju reform. Zato bo v prihodnje predvsem pomembno, koliko bo komunistična partija pospeševala demokratične odnose tudi v lastni organizaciji.

Vsekakor se ne bodo mogle dosledno uresničevati gospodarske reforme, če ne bo prišlo tudi do ustreznih sprememb v političnem sistemu. Predvidevamo pa lahko, da bodo uveljavljanje ekonomske demokracije, ekonomske decentralizacije, širše meje svobode v ekonomski dejavnosti itd. olajšale spodkopavanje absolutnega monopola in piramide administrativne politične moči.

O mednarodnih posledicah sprememb v Sovjetski zvezi pa sodim, da ni treba z nestrpnostjo prebirati novinarskih vesti iz prestolnic socialističnih držav. V državah, kjer so obstajale določene predpostavke za reforme, so odmevi na dogodke v ZSSR večji in hitrejši, v drugih državah, kjer se je dogmatska misel bolj utrdila, pa so odmevi drugačni. Vendar, če se bodo cilji reform vsaj delno uresničili v tako velikih državah kot sta Sovjetska zveza in LR Kitajska, potem je predvsem vprašanje časa in generacijskih sprememb v vodstvih, ko bodo našle te reforme svoj odmev tudi v večini vseh drugih socialističnih držav.

Živimo v času, ko doživlja etatizem svetovno krizo – tako na razvitem kapitalističnem Zahodu kot v vseh socialističnih državah. Seveda so razvojne stopnje proizvajalnih sil različne. Medtem ko v razvitih kapitalističnih državah nastaja ta kriza ob vstopu v postindustrijsko družbo in znanstveno tehnološko revolucijo, pa v socialističnih državah doživlja etatizem krizo ob prehodu iz ekstenzivnega v intenzivno fazo gospodarskega razvoja. Pri tem tudi v teh državah že spoznavajo,

² M. S. Gorbačov: Referat na junijskem plenumu CK KP SZ 1987. leta; Dnevni informativni bilten, Tanjug, 29. junija 1987/S-1, str. 10.

³ Zakon ZSSR o državnih podjetjih in Sklep Vrhovnega sovjeta ZSSR o reformi gospodarstva sta bila v celoti objavljena v Pravdi 1. januarja 1987.

da je treba storiti vse, da ne ostanejo zunaj svetovne znanstveno tehnološke revolucije, ne glede na kakšni stopnji gmotnega razvoja so. Odmevi reform se čutijo celo v tako nerazvitih državah, kot sta Vietnam in Laos.

BRANKO PRIBIČEVIČ

Mednarodne razsežnosti sovjetske »perestrojke«

V zadnjih letih se vladajoče komunistične partije soočajo s problemi, ki so marsikdaj resnejši in težavnejši kot kdajkoli v zadnjih tridesetih letih. Tej sodbi v prid lahko navedemo dejstvo, da so se začeli hkrati silovito porajati številni in hudi problemi tudi v Jugoslaviji, čeprav ta predstavlja in uporablja v marsičem bistveno drugačen koncept in model socializma. Hkrati se tudi prepričljiva večina nevladajočih komunističnih partij ubada s hudimi zagatami. Vpliv večine teh partij občutno upada. Ni malo tistih, ki so doživele prav ta čas hude politične poraze (v Španiji in Franciji). Zanimivo je, da so hkrati tudi številne socialnodemokratske in socialistične stranke v razvitih zahodnih državah doživele resne politične neuspehe. Britanski laburisti, nekoč ena izmed najmočnejših strank v tej skupini, so zdrknili v zadnjih letih »na najnižje veje« (dobili so najmanjšo podporo volilnega telesa na zadnjih in predzadnjih parlamentarnih volitvah) v zadnjih šestdesetih letih. Stranka, ki je po drugi svetovni vojni dvakrat dobila podporo več kot 42 oziroma 44% volivcev, je zdrsnila na 29%. Resni so tudi neuspehi drugih dveh zelo pomembnih in vplivnih strank te skupine – nemške in francoske. V zvezi z razvitimi zahodnimi državami velja opozoriti še na dejstvo, da je prišlo v domala vseh teh državah do stagnacije, v večini pa celo do očitnega padca v odstotku sindikalno organiziranih delavcev. V nekaterih izmed teh držav se je delež skrčil za več kot tretjino. Neki analitik je pred kratkim opozoril na dejstvo, da je danes v nekaterih izmed teh držav občutno večje število delavcev, ki so postali delničarji (imelniki različnih vrednostnih papirjev, delnic kapitalističnih podjetij), kakor pa jih je včlanjenih v sindikat. Različni poskusi obnove nove leveice in podobnih levičarskih skupin v teh državah so se končali s popolnim neuspehom.

Za naše preučevanje je pomembno dejstvo, da so podobne razvojne težnje prisotne tudi v pretežnem številu držav svetovnega juga. Tudi tam je prišlo v zadnjih letih do občutnega zastoja v razvoju socialističnih sil. Številne države, v katerih so na oblasti progresivne pa tudi socialistično usmerjene sile, se soočajo z zelo hudimi problemi, z resnimi neuspehi, ko uporabljajo različna sredstva socialistične ekonomske politike za reševanje svojih težavnih gospodarskih zagat. Iz številnih afriških držav, denimo, prihajajo vse pogosteje poročila, da je ta politika prinesla dokaj, v nekaterih primerih celo zelo slabe rezultate. Tu je zelo značilen tudi primer Vietnama. Partija, ki jo je občudoval svet zaradi njene osvobodilne revolucije, je dosegla domala nepojmljivo slabe uspehe na področju gospodarskega razvoja države v minulih petnajstih letih po uspešno končani oboroženi revoluciji.

Sodim, da lahko teh nekaj bistvenih podatkov oziroma dejstev, na katere sem opozoril, vzamemo kot zadosten dokaz v prid teze, da je prišlo v zadnjih nekaj letih do širokega, praktično planetarnega uveljavljanja negativnih razvojnih teženj v svetu socializma. Utemeljena je ugotovitev, da smo prišli v fazo razvoja, ko v svetu socializma »nikomur več ne cvetijo rože«. Sovjetska zveza ne le da se je krepko vključila v ta globalni trend, marveč mu je nedvomno dala enega izmed največjih »prispevkov«.

Zastavlja se vprašanje, kako pojasniti dejstvo, da so se skoraj hkrati pokazali podobni ali celo istovetni razvojni trendi v tako različnih okoljih oziroma v tako različnih skupinah in delih sveta socializma. Je to naključje? Menim, da tega pojava nikakor ni mogoče pojasniti kot naključnega, med seboj docela nepovezanega ujemanja ali konvergiranja podobnih oziroma istovetnih razvojnih trendov.

Na sedanji trenutek zastojev, stagnacije pa tudi krize je gotovo vplivalo veliko dejavnikov, ki jih lahko razdelimo v dve skupini. Na prvem mestu so to dejavniki, ki so odsev posebnih razmer in okoliščin v različnih okoljih, državah in širših skupinah socialističnih sil. V drugo skupino moramo prišteti dejavnike, ki imajo širši, mednarodni pomen. Prepričan sem, da moramo ob pojasnjevanju vzrokov sovjetske perestrojke oziroma pojavov kriznih teženj v razvoju te države upoštevati tako ene kot druge okoliščine. Ker je druga skupina dejavnikov širšega, mednarodnega pomena, je to še en argument, ki potrjuje tezo, da imajo sedanja dogajanja v tej državi pomembne mednarodne razsežnosti oziroma odmeve.

Ker v okviru te razlage nimam možnosti širše razviti te teze, bom na kratko opozoril na nekatera dejstva, vzroke sedanjih kriznih teženj, za katere lahko utemeljeno trdimo, da so širšega pomena, kar pomeni, da prihajajo do veljave v zelo različnih okoljih in položajih, da tako ali drugače prizadenejo večje število organiziranih socialističnih sil.

Globoko sem prepričan, da je prišlo v številnih primerih do pojava, ki bi ga lahko označili kot svojsko »izrabljenost« ideoloških in sploh konceptijskih arzenalov socialističnih sil. Pod vplivom različnih okoliščin se socialističnim silam večkrat ni posrečilo »obdržati koraka« s pomembnimi spremembami, do katerih je prišlo v zadnjih desetletjih na številnih pomembnih področjih današnjega sveta – od sprememb v proizvodnih silah, zlasti tistih, ki so povezane z najnovejšimi pridobitvami znanstveno-tehnološke revolucije, prek sprememb v razredni in socialni strukturi moderne družbe do številnih novosti na področju medčloveških odnosov, komunikacij in kulture. Te spremembe pogosto niso terjale le ustreznega pragmatškega prilagajanja, marveč tudi kritično preizkušanje dela ideološke in teoretične dediščine. V tem pogledu so mnoge skupine v svetu socializma v marsičem odpovedale. To velja zlasti za večino komunističnih partij. Niso bile pripravljene, da bi se lotile pogumnejšega in odkritejšega soočanja s stvarnostjo sveta, v katerem živimo in delujemo, v tem kontekstu pa tudi da bi se pogumneje lotile vnovičnega preizkušanja dela podedovanega ideološkega in doktrinarnega arzenala, ki ni prestal preizkušnje zgodovinske prakse.

Naj omenim samo nekatere izmed teh idej in postavk. Kakor bomo videli, so nekatera izmed teh stališč do nedavna, v nekaterih primerih pa so še vedno obravnavana kot nedotakljive resnice, svojevrstni aksiomi in večni orientirji revolucionarnega gibanja. V nekaterih krogih leveice že desetletja, pravzaprav več kot sto let, ponavljajo tezo, da je kapitalizmu »odzvonilo«, da ta sistem ni več sposoben razvijati proizvodnih sil in reševati drugih notranjih problemov, zgodovinska praksa pa še vedno »vztrajno« demantira te sodbe. Politika je pogosto grajena na takšnih ocenah in to seveda ni moglo miniti brez resnih (negativnih) posledic. Elementi socialističnega in komunističnega triumfalizma so še vedno prisotni – pomeni, da gre še vedno za verovanje, da je naša »končna zmaga« neizogibna, da »čas dela za nas«, ne oziraje se, kaj bomo mi delali in napravili, »saj bo čas napravil svoje«, se pravi, da »objektivni razvoj« obstoječe razredne družbe vodi k njenemu neizogibnemu koncu. V krogih leveice je še vedno ne malo sledov tradicionalnega revolucionarnega milenarizma in maksimalizma – še živi prepričanje, da bo nova, socialistična družba tako superiorna v primerjavi z obstoječo razredno, kapitalistično, da bo mogoče v njenih okvirih uspešno, do konca in hkrati reševati in rešiti vse družbene probleme, da bo mogoče hkrati zadovoljiti vse zahteve, pričakovanja in potrebe. Da bi se uresničila ta, skoraj popolna družba, je dovolj dvoje – prevzeti oblast in izpeljati popolno podružbljanje (v praksi podržavljenje) proizvodjalnih sredstev. Močno je bilo in v nekaterih okoljih je še

vedno razširjeno prepričanje, da se bo s spremembo institucionalnega okvira skoraj čez noč pojavil »nov človek«, človek, ki se bo otresel vseh napak, negativnih lastnosti, lastnih človeku, ki živi v razredni družbi. Med drugim naj bi se skoraj čez noč otresel egoizma, posesivnosti, individualizma in drugih podobnih lastnosti.

Danes skoraj ni potrebno posebej omenjati, da se takšna predvidevanja niso izpolnila. Počasnost socialističnih sil v tem, da se soočajo z vsaj nekaterimi izmed teh dejstev, je gotovo veliko pripomogla k sedanjim problemom. Utemeljeno lahko trdimo, da je takšno ideološko zaprtost, rigidnost izpričevala zlasti tista grupacija v svetu socializma, v kateri ima sovjetska partija ključno in tudi dominantno vlogo. Če bi sovjetska partija v okviru sedanje perestrojke pokazala več pripravljenosti in odločnosti v kritičnem presojanju in vsaj v nekaterih izmed omenjenih ideoloških postulatov, bi to bil pomemben prispevek k sedanjemu iskanju novih poti v boju za družbeno preobrazbo.

Sedanja sovjetska perestrojka ni pomembna samo za socialistični svet, marveč ima tudi veliko širše mednarodne odmeve. Utemeljeno se da trditi, da utegnejo imeti sedanja dogajanja v Sovjetski zvezi pomembne posledice tudi v sferi globalnih mednarodnih odnosov, zlasti v odnosih med blokovskima grupacijama. V minulem letu ali dveh je novo sovjetsko vodstvo že potegnilo nekatere poteze na črti omilitve zaostrenih odnosov med blokoma, poteze, ki bi lahko pripeljale tudi do resnega izboljšanja v strukturi današnjih mednarodnih odnosov. Zakaj? Zato, ker spremembe, ki jih zahteva in domneva perestrojka v notranji politiki te države, niso možne, če bi se nadaljeval proces nadaljnjega zaostrovanja mednarodne konfrontacije. Če naj perestrojka uspe, je potrebno med drugim dvoje. Prvič, veliko mirnejši mednarodni položaj, ki bi omogočil, da se lahko ne le vodilne sile te države, marveč družba v celoti pretežno osredotočijo k reševanju nagrmadenih notranjih problemov. Drugič – kar je morda še pomembnejše – uresničevanje načrtovanih reform terja velikanska sredstva, ki naj bi jih usmerili v modernizacijo in rekonstrukcijo gospodarstva. Ta hip je mogoče ta sredstva zagotoviti bodisi tako, da se skrajšajo vojaški izdatki ali zniža življenjski standard. Zelo verjetno je, da bi šla v sedanjih razmerah skozi druga varianta. V širši javnosti je razširjeno prepričanje, da se je predolgo čakalo, da bi se uresničile obljubljene pridobitve socializma na tem področju. Bolj in bolj je razširjeno mnenje, da še vedno preveč zaostajajo za razvitimi državami in da zato ne pride v poštev nikakršno zniževanje standarda. Potemtakem je jasno, da je vsaj delno zmanjšanje vojaških izdatkov eden izmed najbolj stvarnih virov potrebnih sredstev za modernizacijo. Če naj bi znižali vojaške stroške, je nujno poprej zagotoviti nekatere pozitivne spremembe v mednarodnih odnosih. Zato menim, da ni nikakršno naključje, da novo sovjetsko vodstvo hkrati s perestrojko na notranjem področju nastopa s precej pomembnimi pobudami za ustavitev tekme v jedrskem orožju in rešitev nekaterih pomembnih odprtih problemov, kot je to, denimo, navzočnost sovjetskih sil v Afganistanu. V tem sklopu moramo gledati na nekatere nove tone v pristopu k problemom držav v razvoju ali gibanju neuvrščeni – na primer, nič več se ne omenja znana teza, da so neuvrščeni in sovjetski blok »naravni zavezniki«.

Ko povzemam povedano, želim poudariti, da omenjeni momenti ponujajo zares dovolj podlage za sodbo, da ima sovjetska perestrojka zelo pomembne, verjetno tudi daljnosežne mednarodne reperkusije. Če bo uspela – bi bil to velik prispevek k premagovanju sedanjega neugodnega razvojnega trenda, ki je prizadel leve sile v svetovnih razsežnostih, in, če bi bil izid drugačen, če bi se tudi ta poskus reforme končal s polomom, kot se je to zgodilo že nekajkrat v zadnjih treh desetletjih, potem bi to še poglobilo in zaostriilo sedanje razvojne trende. Kakšen bo izid perestrojke, seveda ne more nihče zanesljivo napovedati. Po drugi strani pa bi vendarle lahko trdili, da ima ta pot nekaj več (kakor poprej) povodov za optimistične ocene. Sedanje sovjetsko vodstvo kaže prva znamenja pripravljenosti, da se loti kritičnega preizkušanja celo nekaterih sistemskih rešitev, vključno takšnih, ki so do pred kratkim šteje kot »nedotakljive«. Tu mislim delno na odpiranje možno-

sti za zasebno/individualno gospodarsko dejavnost, nekoliško osamosvojitve delovnih organizacij oziroma delno zmanjšanje administrativnega, skrajno centraliziranega mehanizma upravljanja gospodarstva. Opogumljajoče lahko učinkujejo tudi izjave Gorbačova in nekaterih drugih znanih osebnosti, da »ni več časa za odlašanje«, za dolge razprave, da morajo čimprej in kar se da odločno kreniti v reforme. Po drugi strani seveda nikakor ne smemo pozabiti na številne odpore, ovire za politiko in ukrepe perestrojke, ki so globoko zasajeni v same temelje obstoječega sistema. Iz dejstva, da so ti odpori poprej »prekosili« in zavrli različne reformske posege, ne bi smeli sklepati, da se bo to nujno zgodilo tudi to pot. Eden izmed razlogov za takšno sodbo je v tem, da so pred dvajsetimi leti lahko odstopili od nujnih reform, ne da bi to imelo neposredno zelo hude in negativne posledice. Danes so razmere drugačne, čas se je zares »iztekel« in ni več časa za odlašanje. Vsakršno nadaljnje zamujanje bi morali plačati s prehudo ceno. Zdaj lahko tudi v tem okolju slišimo izjave in napovedi, da bi morebitni neuspeh perestrojke med drugim bolj ali manj trajno izločil Sovjetsko zvezo iz tekme, katere cilj je osvojiti čelna mesta v sedanji fazi znanstveno-tehnološke revolucije.

DUŠAN PIREC

Perestrojka – njene meje pa tudi možnosti

Perestojka zajema zunanje in notranjepolitični vidik, ki sta sovisna. Notranjepolitični ne zajema le intenzivnejšega gospodarjenja in načina kako to doseči, marveč tudi spreminjanje položaja človeka v družbi (demokratizacija v proizvodnem procesu in v javnih zadevah) in »glasnost« kot bistven pogoj za uveljavitev te premise, kar velja zlasti za kulturno področje. Zunanjepolitični vidik se nanaša na »globalne probleme« in »medsebojno odvisnost držav, ki sestavljajo mednarodno skupnost« (govor Gorbačova na XXVII. kongresu KP SZ), zaradi česar »ni cilj konfrontacija, marveč dialog in medsebojno razumevanje«. Očitno se perestrojka kakovostno razlikuje od procesa »destalinizacije« (kot so ta proces poimenovali na Zahodu pred tridesetimi leti) oziroma od »otoplitve« (kakor so temu rekli v Sovjetski zvezi).

Zakaj so perestrojko napovedali v tako dramatičnem tonu in zakaj to dramatičnost spet in spet poudarjajo tako ali drugače?

Gospodarski problemi Sovjetske zveze niso majhni; zlasti ker moramo pri tem upoštevati položaj Sovjetske zveze v svetu kot velesile in njeno vlogo v socialističnem taboru. O tem je bila sicer že beseda v moji knjigi *Kriza realnega socializma* (Cankarjeva založba, Ljubljana, 1985). Vendar naj povem še nekaj. Stopnja gospodarske rasti se znižuje iz petletke v petletko (osma petletka – 7,5%, deveta – 5,8%, deseta 3,8% in enajsta – 3,0%); Sovjetska zveza tehnološko zaostaja, delovni viri pa so izčrpani; produktivnost znaša 55% produktivnosti na Zahodu (Cravis), poraba energije za odstotek rasti družbenega proizvoda pa je večja za približno 40% v primerjavi s stanjem na Zahodu; številni stroji, izdelani v Sovjetski zvezi, so za 20 do 25% težji kot stroji, izdelani na Zahodu zaradi teže vanj vgrajenega materiala (Hačaturov); Sovjetska zveza ima 4,5-krat večjo proizvodnjo traktorjev kot ZDA, pridelek žit pa je pol manjši kot v ZDA (Agabegian); tempo izkoriščanja mineralnih virov se je zmanjšal (v obdobju 1980–85 nasproti 1960–65), pri nafti in plinu za dvakrat, premoğu petkrat, železovi rudi enajstkrat itd. (Dobrov); zaradi zastarelega načina izkoriščanja naravnih virov pa ostaja v zemlji

približno 30% premoga, 20% železove rude itd. (Hačaturov); z izgubami posluje 10.000 podjetij od skupno 48.000 (Agabegjan); varčevanje državljanov se krepi, ponudba izdelkov za široko porabo pa zaostaja za povpraševanjem (po količini, izbiri in kakovosti); značilno je poslabšanje nekaterih vitalnih statističnih kazalcev idr. V celoti gledano je postala Sovjetska zveza grosso modo drugorazredna gospodarska sila po kakovosti svojih izdelkov in tehnoloških koeficientih, čezmerno odvisna od izvoza surovin (približno 70% svojih deviznih prihodkov dosega z izvozom energetskih in drugih surovin), s slabo difuzijo tehnologije, obremenjena z velikimi izdatki za oborožitev (po nekaterih zahodnih ocenah so izdatki za vojsko udeleženi s 14 do 15% v BND) in z neprimernimi trgovinskimi aranžmaji. Življenjski standard prebivalcev Sovjetske zveze je na ravni standarda Italije v začetku petdesetih let, in tako naprej.

Mar ne priča vse to o nujnosti perestrojke kot radikalnega zasuka, »radikalnega reformiranja gospodarskega mehanizma«. Zato se zastavlja vprašanje: Kaj je bilo doslej storjenega za operacionalizacijo perestrojke in kaj se predvideva z dvajseto letno petletko?

Naj naštejemo nekaj zakonskih posegov v duhu perestrojke, in sicer tiste, ki so po mojem mnenju najpomembnejši: *prvič*, gosprijemka (državna atestacija) zaradi izboljšanja kakovosti izdelkov (po Šmeljevu ustreza svetovnemu standardu samo 17% industrijske proizvodnje; ob strožjih merilih pa samo 7 do 8%). Neka komisija je dobila nalogo, da nadzira kakovost izdelkov. Če ugotovi, da kakovost ni ustrežna, odgovarja podjetje, kolektiv pa trpi izgube (nekateri delavci so izgubili celo do 40% svojih prejemkov). Vendar se mi zdi, da v tem ne gre pričakovati kakšnih posebnih uspehov glede na surovine, ki jih pridobivajo, in opremo, ki jo uporabljajo, kot tudi spričo motiviranosti za delo (kolikor mi je znano, se trudijo za odpravo teh motenj); *drugič*, z zakonom o individualnem delu in zakonom o zadrugah (velja od 1. maja 1987) je omogočeno individualno delo v 29 gospodarskih dejavnostih. Za zdaj imata zakona omejen doseg iz objektivnih in subjektivnih razlogov (nakup surovin, kvalificirana delovna sila, odnos administracije); *tretjič*, zakon o državnih podjetjih pomeni doslej najpomembnejši preboj skozi rigidno lupino sovjetskega gospodarskega sistema. Ta zakon *bistveno* širi pravice kolektivov v upravljanju podjetij, daje večjo samostojnost podjetjem, opira se na gospodarski račun in samofinanciranje, uvaja splošno izbiro voditeljev podjetij (izbiro potrди višja instanca). Vendar zakon ohranja številne elemente starega sistema (zdi se mi, da je ostalo preveč državne kontrole in centralizma v upravljanju gospodarstva, zaradi česar verjetno Zaslavskaja in Jefimov sodita, da bi morala biti reforma precej globlja, če naj bi prinesla večje uspehe), upošteva dejstvo, da vendarle ni do konca izpeljana teza o neposredni samostojnosti in posredni nesamostojnosti podjetij (podjetje mora še vedno izpolnjevati številne planske indikatorje, vključno naloge, ki so povezane z normativi porabe reprodukcijskega materiala in energije); *četrtoč*, novi zunanjetrgovinski sistem velja od 1. 1. 1987. Ta daje več samostojnosti industrijskim ministrstvom in izbranim velikim podjetjem (21 ministrstev in 69 zunanjetrgovinskih podjetij). Ministrstvom in podjetjem je dovoljeno, da uvažajo potrebne dele kot tudi da 30 do 40% izvoznih prihodkov uporabijo za nakup opreme za razširitev obstoječih zmogljivosti in izboljšanje proizvodnje, namenjene izvozu; ti prav tako lahko vzpostavijo neposredna kooperacijska razmerja s podjetji iz drugih držav SEV in sodelujejo v pogajanjih o kooperaciji z zahodnimi partnerji. Vendar ostaja še naprej 80% zunanjetrgovinskega prometa v pristojnosti ministrstva za zunanjo trgovino; *petič*, z novimi

¹ Perestrojka zajema v ekonomiji štiri bistvene smeri: »radikalno reformo« sistema vodenja gospodarstva, demokratični ekonomski odnosov, se pravi samostojnost gospodarskih enot (vključujoč načelo samofinanciranja), korenito spreminjanje načina vodenja gospodarstva iz centra (nekolična decentralizacija), »kardinalno reformo planiranja in oblikovanja cen, financiranja in kreditiranja« idr. (govor Gorbačova na junijskem plenumu CK KP SZ; »Korenaja perestrojka upravljajeva ekonomiko – glavna zadača našega vremena«, *Ekonomika seljsko hazajstva*, 9, 1987, str. 3–7).

zakonskimi predpisi so urejene tudi skupne naložbe ZSSR z zahodnimi partnerji. Predpisi določajo, da sovjetski delež ne sme biti nižji kot 51% kot tudi da se obdavči del dobička, ki se transferira; skupne naložbe morajo funkcionirati skladno z obstoječim sistemom v ZSSR – glavni izvrševalec mora biti sovjetski državljan; delež tujih partnerjev je lahko v opremi, tehnologiji, finančnih sredstvih, proizvodnjo pa je mogoče realizirati doma in v tujini.² V tem predpisu, kakor tudi v tistem o zunanjetrgovinskem sistemu pa ni nič povedanega o razmerju med planom in zunanjetrgovinsko dejavnostjo. Ker je še naprej 80% izvoza v pristojnosti ministrstva za zunanjo trgovino (torej še naprej prevladuje avtarkični princip ali kakor tu včasih evfemistično imenujejo »opiranje na svoje moči«), je za zdaj težko dognati, ali bo (in kako) zunanjetrgovinska dejavnost vplivala na renesanso tehnologije v Sovjetski zvezi; *šestič*, s planom za leto 1987 je predvideno, da bo 40% DP prepuščeno podjetjem v samostojno razpolaganje. Vendar bo samofinanciranje ostalo le gola želja vse dotlej, dokler bodo podjetja izpostavljena *neposredni* tiraniji plana in dokler ne bodo zavarovana pred zunanjim poseganjem (k takšnemu razmišljanju nas vodijo tudi izkušnje iz jugoslovanskega gospodarstva) ali dokler denar ne bo merilo vrednosti in merilo cen, ne pa samo goli znak in dokler bodo cene določali od zgoraj (reforma cen se predvideva nekako do leta 1990); skratka, dokler bo deloval sistem, ki omogoča administraciji, da jemlje iz gospodarstva toliko, kolikor sodi, da je potrebno, bi le težko govorili o racionalnem gospodarjenju, samofinanciraju in ekonomsko sprejemljivih cenah; *sedmič*, zgornji limiti plač so bili odpravljani s 1. 1. 1987 za približno 75 milijonov zaposlenih. Gre torej za ukrep, ki naj bi skupaj z drugimi učinkoval zoper uravnilovko, s tem pa tudi motiviral zaposlene k racionalnejšemu gospodarjenju in k večji storilnosti.

Poleg tega številna vprašanja, od katerih je po mojem mnenju odvisna tudi uresničitev perestrojke (vsaj delno), še vedno preučujejo in o njih razpravljajo. Opažamo med seboj dokaj nasprotna stališča. Naj navedem nekatera. Tu gre predvsem za vprašanje cen. Sovjetski ekonomist Bunič meni, da »moramo izpeljati reformo sistema oblikovanja cen, če zares želimo napredovati. Stari pogledi, ki temeljijo na administrativnem določanju cen brez sleherne ekonomske utemeljenosti, so se razblinili, ko so se soočili z zahtevami po prevrščanju in pospešenem razvoju« (12. 6. 1987). Vse to ni sporno. Vendar ni, bi dejal, soglasja o tem, kako se lotiti vprašanja cen in kako ga izpeljati v praksi; zlasti ker ni jasnih stališč o položaju in vlogi trga in njegovih zakonitostih v socialistični ekonomiji. Zakaj, če so cene v tržnem gospodarstvu najzanesljivejši kazalec povpraševanja (s tem pa tudi razpoložljivih virov), potem so to v planskem gospodarstvu vrste čakajočih in pomanjkanje blaga. Rešitev problema cen je odločilna za uspeh sleherne reforme v vzhodnoevropskih socialističnih državah. Zahteva se reforma strukture cen in mehanizma za njihovo oblikovanje. Zajeti mora vse vrste cen (proizvodne, cene na veliko in na drobno, cene kmetijskih pridelkov). Sedanje subvencije bodo odpravili, vendar tako, da to ne bo vplivalo na standard. S tem pa še vedno ni povedano: kakšno funkcijo bodo opravljale cene? Na čem bo temeljila reforma cen? Kakšno je razmerje med sistemom cen in denarnim sistemom? Kakšna je vloga cen, če bosta razmejena plan in trg? Ali v socialističnem gospodarstvu velja transformacijski problem iz vrednostnih cen v cene proizvodov? Kakšno naj bo razmerje med cenami in stroški ob dejstvu, da stroškovno načelo duši inovacijske impulze, vsebovane v cenah samih? Kakšno je razmerje med cenami in planskimi nalogami? In tako dalje. Dejal bi, da se ta vprašanja pa tudi druga neomenjena porajajo pred slehernim socialističnim gospodarstvom in ne samo sovjetskim. Odgovor nanje bi morali najti predvsem na teoretični ravni. Tembolj, ker ni malo znanstvenih delavcev v Sovjetski zvezi (pa tudi v drugih socialističnih državah), ki zagovarjajo – pogojno rečeno – konservativno stališče (na primer A. Koriagin, S. Rodin, F. Feltzenbaum, L. Rosenova), drugi pa poudarjajo, da je za planerje

² V New York Timesu je bil sredi leta objavljen oglas, ki vabi zahodna podjetja k skupnim naložbam.

primarnega pomena koristnost proizvodov (torej, uporabna vrednost), zaradi česar trg ne more biti odločilen za oblikovanje cen. Seveda so tudi drugačni znanstveni delavci, ki zagovarjajo nasprotno, čeprav ne tudi enotno stališče (eni, kot Kotlov in Loksen, menijo, da je povpraševanje odločujoč dejavnik za oblikovanje cen; drugi, kakor Komin in Deriabin, poudarjajo, da ne gre pretiravati v pripisovanju pomena vrednostnim kazalcem; tretji podčrtujejo, da ni planerjev, ki bi lahko vnaprej predvideli povpraševanje po tisočih in tisočih vrstah blaga v milijonih različnih variantah itd. Precej izčrpane so tudi razprave o problematiki preskrbe podjetij z reprodukcijskim materialom. Eni menijo, naj tu ne bi ničesar spreminjali, medtem ko drugi omenjajo vlogo trga v alokaciji virov, kar terja, naj bi rešili tudi vprašanje, ali so sredstva za proizvodnjo blago ali ne (to vprašanje je načel tudi Gorbačov na XXVII. kongresu).³ Eno izmed pomembnih vprašanj, o katerih razpravljajo znanstveni delavci, je tudi vprašanje samostojnosti gospodarskih enot in operacionalizacije zakona o državnih podjetjih. Tu so še vprašanja kakovosti izdelkov, investicij, naravnosti zunanje trgovine (monopol, konkurenčnost, cene) idr.

Zdaj si oglejmo zamisel o gospodarski rasti Sovjetske zveze za obdobje 1986–1990 (12. petletka) in že dosežene uspehe. Zamisel o rasti temelji na pospeševanju rasti gospodarstva s 3% v 11. petletki na 4% z učinkovitejšim in produktivnejšim gospodarjenjem. Po mojem mnenju je ta stopnja dokaj ambiciozna, dasi ravno ne tudi neuresničljiva (rast družbenega proizvoda je znašala leta 1986 – 4,1%, industrijska proizvodnja – 4,6%, kmetijske proizvodnje – 6,9%; pridelek žitaric je znašal 210 milijonov ton (največ po letu 1978). Toda v prvi polovici leta 1987 je industrijska proizvodnja dosegla rast le 2,8%, v primerjavi z enakim obdobjem leta poprej (predvidena rast pa naj bi bila 3,2%), zaradi česar je vprašljiva s planom pričakovana stopnja rasti. To terja, vsaj tako se mi zdi, da se na kratko ozrem ne ekonomsko strategijo (sicer neločljivo od perestrojke) in na probleme v zvezi s tem. Ekonomsko strategijo Sovjetske zveze je mogoče deliti, če sem dobro razumel, na dve fazi (govor Gorbačova v Leningradu leta 1985), na kratkoročno in dolgoročno. Medtem ko je v prvi fazi predvidena pospešitev stopnje rasti družbenega proizvoda, zasnovana pretežno na izboljšanju kakovostnih kazalcev gospodarjenja, pa naj bi v drugi fazi prišlo do odločilnega prestrukturiranja gospodarstva v želji, da bi dosegli kakovostne performanse gospodarjenja na svetovni ravni. Skupna značilnost ene in druge faze gospodarjenja je sintagma visoke stopnje rasti. Iz tega se postavlja tudi vprašanje: mar je mogoče radikalno prestrukturirati gospodarstvo in način gospodarjenja ob visoki stopnji rasti, zlasti če so odpori zoper izvajanje perestrojke (tako objektivni kot subjektivni) še naprej zelo trdovratni. Tu gre pravzaprav za to, kako ob relativno visoki stopnji rasti institucionalno reševati in kako operacionalizirati problem usklajevanja relativno kratkoročnih ciljev (modernizacije sedanjega proizvodnega aparata in odpravljanje uravnilovke ob hkratnem odpiranju procesov decentralizacije upravljanja gospodarstva, sprememb v investicijski politiki in agrarni politiki, ne da bi to povzročalo motnje v gospodarstvu in morda celo v družbi) in dolgoročne strategije (radikalne strukturne in strukturne spremembe), ne da bi ta dolgoročna strategija zožila (in morda celo onemogočila) doseganje kratkoročnih ciljev. Kajti doseganje relativno visoke stopnje rasti pri sicer tehnološko neustrezni strukturi proizvodnega aparata in (še vedno) rigidnem načinu gospodarjenja in upravljanja gospodarstva terja (kar lahko sklepamo z veliko verjetnostjo) vodenje (torej ne upravljanje, kar bi bilo v skladu s težnjami perestrojke) iz enega centra, kar bo, če to želijo ali ne, povzročilo dolgoročne posledice in hkrati tehnološko zaostajanje.⁴ Pravzaprav

³ To vprašanje je bilo postavljeno, kot vemo, že leta 1965 (gre za promet sredstev za proizvodnjo), vendar pa ni bilo nič storjenega.

⁴ Tu gre pravzaprav za frustracijo državljanov Sovjetske zveze (predvsem tistih, ki nosijo tehnološki in proizvodni napredek), saj bi bili še naprej obsojeni, da kljub nominalno večjim prejemkom živijo tako, kot so živeli doslej, kar pomeni,

bi še naprej prevladovala diktatura proizvodnje nad potrebami. V takšnem primeru bi težko pričakovali »razvezo« politike in ekonomije, čeprav je ta simbioza na način, kako se je uresničevala, postala na neki stopnji ekonomskega razvoja huda sistemska ovira za pospeševanje in modernizacijo gospodarstva. Ekonomija bo še naprej v službi neposrednih političnih ciljev, pri čemer ti niso posredovani (od časa do časa) po demokratičnih postopkih. Naj bo tako ali drugače, zastavlja se vprašanje, ali je tisto, kar je bilo doslej storjeno (izdaja zakona o državnih podjetjih in še nekaterih drugih zakonskih predpisov, predvsem na področju kulture in »glasnosti«) dovolj, da bo potegnilo množice iz dremavice, upošteva, da je ta mobilizacija množic neločljivo povezana tudi z učinkovitostjo motivacijskih dejavnikov tako na področju proizvodnje vrednosti, kakor tudi na drugih področjih človeške dejavnosti. Pravzaprav mora sistem sam prima facie znotraj samega sebe spodbujati inovacije, iniciativnost, odločnost, pripravljenost, tveganje pa tudi odgovornost. To tembolj, ker se niso uresničevanju perestrojke postavile po robu samo tenzije, ki jih je povzročila kohabilitacija kratkoročnega in dolgoročnega cilja, marveč tudi ovire subjektivne in objektivne narave, teh sprememb pa ne podpira niti baza sama.⁵ Obstajajo namreč sile, ki nasprotujejo perestrojki – tako v partiji (se pravi, v birokratskih silah, kot jih imenuje Butenko) kot tudi v samem delavskem razredu in celo v množicah občanov (kot sodi Zaslavskaja). Zato so tudi meje med zagovorniki reforme in njenimi nasprotniki precej nedoločne, niti enkrat za vselej dane. Res se je najprej domnevalo (vsaj tako se mi zdi), da bo proces perestrojke potekal sorazmerno lahko, čim bo razkril odprte probleme in pota za njihovo reševanje. Dveletne izkušnje pa kažejo, da vse to ne bo šlo tako gladko in da bo trajalo dlje, kot se je pričakovalo.⁶ Iz tega verjetno izvira tudi nekoliko skeptičnost, ki preveča znanost na Zahodu pa tudi nekatere na Vzhodu. Del tega skepticizma moramo slej ko prej pripisati zahodnemu nerazumevanju samega procesa in zgodovinskih razmer, v katerih poteka (gre za tiste, ki sodijo, da ne more biti govora o spremembah brez »pozahodnenja«, brez pluralistične demokracije, brez priznanja prednosti kapitalizma); vendar del te skepse temelji tudi na teži problemov, ki naj bi jih rešili z reformo, in času, ki je na voljo za to (zgodovina ne čaka).

Naj bo tako ali drugače, še vedno je težko zaradi kratkega časa pretehtati (komaj nekaj več kot dve leti sta minili od aprilskega plenuma CK KPSZ), do kam so prodrli s procesom udejanjanja perestrojke na gospodarskem področju. Nevarnost, da tega, kar predvidevajo, ne bodo mogli speljati ne tako gladko ne tako hitro – ne samo (kot je bilo že rečeno) zaradi odpora proti perestrojki in težnji po doseganju s planom predvidene stopnje rasti s posredovanjem kakovostnih performans (kar bo verjetno zavrlo proces inovacij in večanja produktivnosti, sredstva,

brez motivov za delo in ustvarjalnost; nadalje za krepitev vzporednega (sivega) trga z vsemi njegovimi negativnimi posledicami (socialnimi, ekonomskimi, etičnimi in razrednimi). Tako eno kot drugo bi slej ko prej neugodno vplivalo na družbo kot celoto, s tem pa tudi na udejanjanje perestrojke.

⁵ Med subjektivne oziroma objektivne odpore zoper perestrojko bi lahko uvrstili predvsem inercijo. K temu je treba prišteti še strah politično dominantnega dejavnika pred nezaželenimi posledicami (na primer izguba možnosti neposrednega vodenja proizvodnih dejavnikov in prek njih človeškega dejavnika). Gre tudi za strah upravljalске plasti gospodarstva pred tem, da bi te spremembe sprožile motnje v izpolnjevanju planskih nalog. Seveda pri tem ne smemo pozabiti niti na motnje zunanje narave (intravertiranost same logike, po kateri je poslovalo gospodarstvo v šestdesetih letih). Med ovire za perestrojko bi lahko uvrstili tudi nacionalno strukturo Sovjetske zveze (zlasti, ker teza o gospodarski neenakosti med narodi kot poglavitnem vzroku za nacionalno nezadovoljstvo ni tudi zgodovinsko dokazana).

⁶ Da bi odstranili opazne in neopazne ovire za perestrojko (dasiravno niti ne samo zaradi tega), so napravili množičen zasuk v kulturni sferi s tem, da je, če se tako izrazim, dokončno zavrtnjena teza o književnikih kot »inženirjih človeških duš«. To bi lahko povečalo ideološko odgovornost partije in s tem omogočilo njeno renesanso tako, da bi ta kulturna dejavnost spodbudila notranjo preobrazbo sovjetskih ljudi, razvila kritično in samokritično zavest, spodbujala njihove demokratične zahteve in zagotovila udejanjanje njihovih državljanskih pravic. V skladu s tezami A. Gramscija bi torej morala biti preverjena politična vloga intelektualcev in ustvarjalcev, da lahko spodbujajo duha sovjetskega državljana. Morda je to eden izmed načinov, kako pripraviti partijo do tega, da ponudi dokaze o svoji imaginaciji in preudarnosti pri delu. Morda je s tem mogoče pojasniti tudi renesanso kulturnega življenja v ZSSR, renesanso, ki ni pod pritiskom cenzure in vseh mogočih tabujev.

namenjena porabi pa odvzelo temu sektorju gospodarstva in prestavilo v prioritete dejavnosti) – marveč tudi zaradi muhavosti svetovnega trga. Zato bi morda lahko tudi trdili, da je danes življenjska moč sovjetskega gospodarstva odvisna v marsičem od ukrepov, ki jih sprejemajo zato, da bi učinkovito zlomili odpor proti perestrojki (tako v partiji kot v razredu), pa tudi od stopnje svobode gospodarskih enot v gospodarjenju in upravljanju. Sicer nas bo v nasprotnem primeru sovjetsko gospodarstvo spomnilo na basen o labodu, ščuki in raku, od katerih vsak vleče na svojo stran.

Da se ne bi zgodilo kaj takšnega, je po mojem potreben pritisk od spodaj (kar se dogaja spričo procesa demokratizacije in glasnosti) pa tudi s strani, in to na dveh podlagah. Ena je vprašanje zaposlenosti, druga pa vprašanje državljanskih pravic v socializmu. Kar zadeva prvo, je znano, da obstaja tudi v Sovjetski zvezi tako imenovana skrita brezposelnost. Racionalizacija gospodarstva bo nedvomno povzročila, da bodo odpustili ali premestili del delavcev na drugo delo (storitvene dejavnosti, prekvalifikacija). Sicer pa je samo v upravnem aparatu Sovjetske zveze zaposlenih 18 milijonov ljudi in to število je treba zmanjšati. Problem možne brezposelnosti presoja Zaslavskaja kot »najbolj zapleteno vprašanje, ki je povezano z reformo« (Newsweek). Za to je vendarle potreben čas, čas tehnološkega napredka in racionalnejšega gospodarjenja pa ne more čakati. Po drugi strani je polna zaposlenost eden največjih dosežkov socializma. Zato ta ne sme biti ogrožen. Pa je problem tu! Kako ga rešiti? Ena izmed možnih rešitev je, da na delu ozemlja Sovjetske zveze odpro možnosti za popolnoma svobodno delo in pridobivanje bogastva, podobno »Divjemu zahodu« v času prvih korakov v ameriškem gospodarskem napredku. Konkretno mislim na Sibirijo (ali samo del Sibirije). Domnevamo, da bi se lahko nekaj sovjetskih ljudi (predvsem mladih) podalo v to. Pri tem pa bi težko sklepali, upoštevaje sedanja migracijska gibanja v Sovjetski zvezi, da bi utegnil biti s tem občutneje prizadet fond delovne sile v najrazvitejših delih Sovjetske zveze. To je seveda samo domneva, ki terja globljo analizo. Po drugi strani drži, da obstaja skrita brezposelnost tudi v drugih državah SEV (A. Dezsényi-Gueullette, »Du chômage déguisé au chômage réel-le cas hongrois«, Revue d'études comparatives Est-Ouest, 4, 1986); in tudi iz teh držav bi lahko odšli tisti, ki želijo »tam delati in obogateti (ali ne)«. Po tretji strani pa je v zahodnoevropskih državah minilo že skoraj 15 let, odkar se bolj ali manj ne zmanjšuje brezposelnost; ta se giblje okoli 15 milijonov oziroma stopnja brezposelnosti znaša od 8 do 12% (Ch. Bean, »Salaires, demande et chômage: un perspective internationale«, Revue économique, 3, 1987). Sodijo, da je v zahodnoevropskem prostoru potrebna 3,5% gospodarska rast, če naj bi se zmanjšala brezposelnost. Za zdaj noben znanstveni inštitut ne predvideva v bližnji prihodnosti takšne stopnje rasti. Res je, da bi se lahko zatekli k večjemu zaposlovanju tudi pri nižji stopnji rasti. Toda s tem bi dušili inovativne impulze znotraj samega gospodarstva, kar je nezdržljivo z logiko kapitala. Ta brezposelnost seveda ni taka kot pred prvo svetovno vojno ali v času velike krize zato, ker imajo vsi brezposelni v teh državah pravico, da jih vzdržujejo (ta vzdrževalnina se giblje med 70 in 90% prejemkov, ki bi jih dobivali, če bi delali). Probleme (psihične, socialne idr.), ki se pri tem pojavljajo, že nekaj let preučujejo znanstveni delavci ustreznih strok. Zaradi enega in drugega razloga lahko z določeno stopnjo verjetnosti domnevamo, da bi bil del teh brezposelnih na evropskem Zahodu pripravljen poiskati svojo prihodnost celo v surovih razmerah, kakršne so sibirske. Seveda, če bi imeli pri tem kakšen sebi ustrezen motiv. Skupno število teh za delo doraslih imigrantov bi se gibalo po moji približni oceni med 5 do 10 milijonov ljudi (in verjetno prav toliko bi jih še potegnili za seboj). Ta reka ljudi iz vseh evropskih držav bi sprva najverjetneje počasi tekla zaradi strahu pred negotovostjo, ki je del človekove biti. Če naj bi bilo to privlačno za slehernega potencialnega imigranta, bi se moral gospodarski sistem na tem delu sovjetskega ozemlja bistveno razlikovati od sistema na ostalem delu Sovjetske zveze. Šlo bi pravzaprav za eno državo z dvema sistemoma (to spominja

na Dengovo tezo o eni državi in dveh sistemih). Kakšne rezultate bi lahko pričakovali od takšne akcije? Prvič, naselili bi prostrano ozemlje; drugič, prišlo bi do mešanja nacionalnosti, med seboj povezanih ne le z delom, ki bi ga opravljali, marveč tudi z ruskim jezikom; tretjič, dosegli bi hitrejšo rast praktično minimalnega deleža sovjetske akumulacije; četrtič, morebitni ekonomski polet na teh delih bi pritisnil na druge dele Sovjetske zveze, da bi se sovjetsko gospodarstvo hitreje socialistično presnavljalo, kar bi povratno vplivalo na dele z drugim sistemom; idr. Seveda bi morali vse probleme in možne rešitve vsestransko pretehtati. Pri tem pa ne bi smeli pozabiti na obzorja 21. stoletja, na možnosti pa tudi probleme, ki jih prinaša.

Drugo vprašanje se nanaša na vprašanje človekove osebnosti in njegovih pravic. Pri tem se ne mislim spuščati v problem kontinuitete razvoja s posredovanjem diskontinuitete, marveč se bom lotil samo nekega vprašanja, o katerem je že tekla beseda v našem prispevku, ki pa terja še neko dodatno osvetlitev. Znano je namreč, da temelji tradicionalni model realnega socializma na teh stebrih: Primat uporabne vrednosti, državna lastnina, planiranje razvoja iz enega centra (torej alokacija vseh domnevno razpoložljivih virov v nekem časovnem obdobju, plačilo za delo, cena in devizni tečaj) ter monopol v zunanji trgovini. Rigidnost takšnega sistema je morala pridelati neracionalnost in izgube v gospodarjenju; industrijo so motila ozka grla v preskrbi; blaga in delovne sile je bilo preveč ali premalo; ekonomske odločitve brez tržnih signalov so sprejemali na podlagi domnevanih podatkov; proizvodnja brez konkurence je vodila v proizvodnjo (vsaj delno) za zaloge in v tehnološko (inovativno) apatijo; zaradi pomanjkanja kakovostnih performans se je gospodarstvo otreslo pritiska, naj uvaja novosti in odpisuje zgubarje. Zato tudi dinamičnost sovjetskega gospodarstva ni bila (pretežno) determinirana z ekonomijo in impulzi znotraj njega samega, marveč s hotenjem politokracije (Markus). V takšnih okoliščinah je človekova osebnost podrejena nekemu demurgu-državi, ki tudi določa, kaj in kako bo proizvajala, kje in po kakšni ceni bo plasirala svoj proizvod. Individuum je bil po tem modelu zreduciran na golega izvrševalca nalog, ki so mu jih postavili drugi; s tem je bil pravzaprav ukinjen (ne pa tudi odpravljen) eden izmed zgodovinskih dosežkov delavskega razreda in državljanov sploh. V takšnem rigidnem sistemu je morala biti tudi prilagodljivost gospodarstva spreminjajočim se razmeram (tako znotraj kot tudi zunaj njega) minimalna, tehnološki impulzi so se zaustavljali pri organizmih, ki pravzaprav odločajo. Tako ni bilo korenspondence z logiko ekonomije znotraj nje same, marveč je potekala po ovinkarski poti, in to po preteku nekega časa. Takšen sistem, podrejen politokraciji, je sprva res dajal spričo koncentracije akumulacije in drugih virov na vitalnih sektorjih gospodarstva nadpovprečne rezultate. V spremenjenih okoliščinah pa takšen sistem gospodarjenja, ne le da ni mogel več dajati nadpovprečnih rezultatov, marveč tudi ne povprečnih. Če je tako, potem niti kritična teorija tega sistema ne more temeljiti zgolj na kritiki politične ekonomije, marveč mora tudi na politični znanosti. Zakaj, dokler se kapitalistična ekonomija ravna po dobičku (zaradi česar mora funkcionirati racionalno, v skladu z danimi družbenimi performansami, in to dokler bistvene opredelilne sistema ne postanejo ovira za reprodukcijo kapitalistične ekonomije), pa so gospodarstva realnega socializma podrejena (v dobršni meri) nekaterim političnim zahtevam (iz tega se izvajajo tudi planski proporci). Zato ima tudi primat v tej družbi vselej maksimalizacija moči organizmov, ki so lastni tej družbi. Iz tega izhajajo tudi dogme o primatu prvega oddelka, industrije pred kmetijstvom in mamutskih proizvodnih oziroma prometnih aglomeracij. Zato je tudi razumljivo, zakaj je vsa organizacijska struktura gospodarstva povezana in/ali pretkana z razmerjem moči, ne pa z ekonomijo in njenimi zakonitostmi. Zato se tudi vsi problemi, s katerimi se ubadajo te države v razvojnem procesu, manifestirajo predvsem kot kriza dominacije in ne ekonomije; zato tudi skušajo tako porojene probleme reševati s takšnimi ali drugačnimi organizacijskimi posegi. Sicer pa je znano, da v tem smislu zaradi totalizacije

družbe ni možen izbruh krize v tem ali onem podsistemu (čeprav bi bil to lahko signal, ki opozarja). Vendar je to tudi razlog, zakaj se tu krizno stanje teže rešuje (zajame namreč vse segmente družbe), pa tudi čas reševanja je iz istih razlogov daljši. Torej medium krize v tržnem gospodarstvu je trg, v realnem socializmu pa politika. Zato se ta kriza kaže prej kot konflikt med nosilci družbene moči, kakor pa med družbenimi skupinami. In prav praksa tako strukturiranega modela gospodarjenja terja ne le decentralizacijo neposrednega ekonomskega odločanja (kar zdaj počno v Sovjetski zvezi, kot smo videli), marveč tudi rehabilitacijo človekove osebnosti, tako v proizvodnem procesu kot v javnem življenju (kar počno, bi dejal, le delno). Zakaj, če je temeljno geslo perestrojke »več socializma – več demokracije«, potem je tudi demokracija »potrebna kot zrak«. Toda ta se ne ustavi pri samoupravljanju ljudstva, niti se »samoupravljanje ljudstva ne začne, kjer je lokalni sovjet realno sposoben upravljati« (Kudrijancev), marveč tudi takrat, ko bodo imeli posamezniki pravico, da dejansko (in ne samo formalno) sodelujejo neposredno pri sprejemanju odločitev, za katere so zainteresirani, kot tudi da bodo tem posameznikom zagotovljene osnovne človekove pravice, za katere so se borili skozi stoletja in ki so kot človeška dediščina nedeljive od napredka – s tem pa tudi od socializma. To je tudi razlog, zaradi česar bi morda kazalo razmisliti med drugim še o oportunisti rehabilitacije desetega poglavja ustave ZSSR iz leta 1936 (temeljne pravice in dolžnosti državljanov), s katero se je občutno razširil seznam državljanskih pravic (ustava iz leta 1977 nima v sedmem poglavju nekaterih klasičnih državljanskih pravic), med drugim tudi tako, da bi sprejeli določbe, s katerimi bi pobliže opredelili mednacionalne odnose, ki so že sami po sebi plastoviti in zapleteni.

* * *

Ob koncu tega mojega prispevka menim, da ni odveč poudariti, da s tem, ko smo v poskusu naše analize postavili težišče na probleme, s katerimi se mora, kot domnevam, Sovjetska zveza prej ali slej spopasti, ne pomeni, da bi sploh smeli zanemariti že dosežene uspehe na področju proizvodnje in življenja v celoti, zlasti perestrojke, ki je epohalna akcija v prid socializma v svetu na pragu XXI. stoletja. Zakaj dejstvo, da smo težišče v našem prispevku postavili na problemsko plat, pomeni samo, da smo hoteli opozoriti na težavnost problemov pa tudi na pomen njihovega reševanja v skladu s stvarnostjo te države in sveta, katere sestavni del je.

BOŠKO ŽIVKOVIĆ

O reverzibilnosti reformskega procesa v centralno planiranih gospodarstvih

Smatram, da fenomena reverzibilnosti ni potrebno dokazovati. V sovjetskem primeru je očitna: leta 1921 so imeli prvo gospodarsko reformo, 1929–1932 drugo, tik pred vojno so pripravljali tretjo, od katere so odstopili, leta 1957 je bila tako imenovana Hruščovljeva reforma, leta 1965 pa tako imenovana Kosiginova reforma. In končno, danes je aktualna tako imenovana perestrojka. Zanesljivo lahko govorimo o nekakšni pravilnosti ali celo zakonitosti reformskega procesa v obliki atipičnega ciklusa z značilnimi fazami: 1. kriza, 2. reforma, 3. okrevanje, 4. poje-manje in spet 5. kriza. O tem bom govoril na kratko in shematsko.

Prva faza ciklusa je gospodarska kriza. To ni depresija v standardnem pomenu tega pojma. Gospodarska kriza v centralno planiranem gospodarstvu se kaže z nekaterimi kazalci kot inverzen pojav nasproti standardnemu tipu krize. Značilni simptomi so: pomanjkanje ob hkratni rasti fizičnega obsega proizvodnje. To je kriza nezadostne proizvodnje, ne pa kriza hiperprodukcije, ki jo srečujemo v tržnem gospodarstvu. Drugi značilni simptom krize je poskakajoča stopnja investiranja nasproti upadanju ali zamiranju investicij v standardnem tržnem gospodarstvu. Razvija se obraten krog odvisnosti med investiranjem in porabo prebivalstva, kar povzroča prenapenjanje zmogljivosti v tako imenovanih ozkih grlih in njihovo preskromno izkoriščanje v sekundarnem in terciarnem sektorju gospodarstva. Posledica so visoke izgube ob izrabi osnovnih surovin in energentov. V času krize se zmanjšuje intenzivnost tehnoloških inovacij. Na vseh straneh je opazno potratno ravnanje z naravnimi viri. Sam M. S. Gorbačov je navedel podatek, po katerem sovjetsko gospodarstvo po nepotrebnem porabi 8 milijonov ton bencina na leto. V takšnih razmerah skuša država kot varčen podjetnik, če je varčen, reševati probleme, in to ne samo zato, ker postaja ljudstvo revnejše, marveč zato, ker se v njenem računu pojavljajo debalansi in primanjkljaji.

Proračun prihaja v fazo izrazitega neravnotežja zaradi množenja nerentabilnih podjetij, kar veča relativno in absolutno višino subvencij in dotacij. To neravnotežje je potrebno s stališča čistega proračunskega delovanja presekati, saj se ob nespremenljivih cenah ni mogoče obdržati. V nadzorstveni sferi gospodarstva se hkrati s slabšanjem gospodarskega položaja krha regulatorna moč gospodarskih ustanov in ukrepov ekonomske politike. Tipičnim sredstvom centraliziranega upravljanja gospodarstva pojenjuje učinkovitost. Vzporedno z uradnim gospodarskim sistemom se postopno razvijajo ilegalne gospodarske ustanove, ilegalni gospodarski procesi in celo ilegalna podjetja majhne in srednje velikosti. To tako imenovano sekundarno gospodarstvo bistveno vpliva na sposobnost države, da nadzira denarno sfero, preprosto zato, kar se v sekundarnem gospodarstvu pojavljajo zelo veliki viri prihodkov, ki motijo zaprti krog kroženja denarja.

Druga faza ciklusa je reforma gospodarskih ustanov. Odkrijemo lahko bolj ali manj zanesljivo tipologijo reformskih načrtov in poskusov, ki se gibljejo od najmilejše variante, ki jo lahko označimo kot spremembo politike, do variante, ki jo lahko opišemo kot spremembo sistema. Med tema variantama so različni projekti sprememb v sistemu, zamenjave enih ustanov z drugimi, spremembe v funkciji posameznih ustanov in spremembe institucionalnih aranžmajev. Ambicije vseh reformskih poskusov težijo k trgu in decentralizaciji. Naj se tu ozrem na besede govornika pred menoj, ki je dejal, da ni nič revolucionarnega v tem, da uvajajo trg in da skušajo gospodarstvo decentralizirati. Strinjam se s tem stališčem. Trg, h kateremu tam težijo (označimo ga kot ruski trg), nima kaj prida skupnega s standardnim, zahodnoevropskim tipom trga. To je trg, ki funkcionira v režimu izrazitega neravnotežja in s posebnim načinom komuniciranja. To je parcialna tržna rešitev, tako imenovani socialistični ali organizirani trg potrošniških dobrin nasproti planski distribuciji kapitala in delovne sile.

Vsebina reformskih projektov je po mojem mnenju ena izmed bistvenih vzrokov reverzibilnosti procesa reform zato, ker ti, ko dospejo do svoje vrhunske ambicije (parcialen trg plus parcialna decentralizacija), ne posegajo v tako imenovano trdo jedro sistema. To trdo jedro sistema se s sistemom drugih ustanov zmehta, vendar vedno funkcionira kot rezervna varianta. To ni naključno, niti nepomembno. Vsi takšni poskusi, če jih merimo s standardnimi ekonometričnimi instrumenti, so bili uspešni. Povečala se je učinkovitost investiranja, povečala se je poraba prebivalstva (tako njen skupni sklad kot tudi poraba na prebivalca), zmanjšal se je marginalni kapitalni koeficient. Po takšnem »zdraviliškem zdravljenju gospodarstva«, ko je šlo za vzpon v letu, se je vselej dogajalo nekaj, kar je povsem logično. Prihajalo je do radikalizacije tradicionalne strategije gospodarskega razvoja, katere namen je maksimalizacija akumulacije. Prirastek narodnega dohodka

se ob zboljšanih gospodarskih razmerah usmerja pretežno v akumulacijo. To pripelje do nove krize hiperinvestiranja, do prenapenjanja in končno do tega, da odpovedo tržne ali dozdevno tržne rešitve v gospodarskem redu. To se je zgodilo proti koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let v ZSSR. Spremembe v sistemu cen in v sistemu preskrbe podjetij ob njihovi nekolikšni osamosvojitvi, je relativno lahko in hitro suspendiral velik investicijski val, ki ga je sprožil Brežnjev v začetku sedemdesetih let. Še radikalnejši takšen primer je bil ob koncu dvajsetih let, ko je čezmerno investiranje pravzaprav popolnoma uničilo red, imenovan NEP. Če zdaj opazujemo razmerje med strategijo rasti in projekti reform, potem bomo videli, da so slednji pravzaprav neambiciozni, ker obstanejo pri polovičnih rešitvah. Prav zato, ker bi radikalnejši reformski projekt ogrozil strategijo rasti. Dejanska motivacija reformatorjev je povečati učinkovitost gospodarskega sistema kot sredstva strategije gospodarskega razvoja. Prav zato se pod vplivom čezmernega investiranja vnovič vzpostavlja neravnotežje v gospodarstvu in vnovič začenja funkcionirati tako imenovano trdo jedro sistema. Plansko-tržno gospodarstvo retardira in se krči na poveljevanje. Naj izoblikujem hipotezo: reforma gospodarskega sistema na Vzhodu tako, da se ta prevede v tržno-planski gospodarski red, ni možna brez sprememb v strategiji gospodarskega razvoja. Vse dotlej, dokler obstaja sedanja strategija gospodarskega razvoja, bo reformski proces reverzibilen.

Zdaj se moramo vprašati, ali je možna, ali je logična, ali je racionalna sprememba strategije gospodarskega razvoja? Razlogi za njeno spremembo so tile: tehnološka ekstenzivnost sovjetskega gospodarstva je očitna. Razen na področju proizvodnje orožja se število standardnih tehnoloških inovacij, ustvarjenih v letu dni, znižuje. Drugo pomembno dejstvo je pomanjkanje delovne sile, ki obstaja hkrati z navidezno zaposlenostjo, ki se ocenjuje na približno 20 do 25 odstotkov delovnega kontingenta. Sovjetskemu gospodarstvu primanjkuje danes približno polčetrtil milijon ljudi. To dejstvo je samo ob sebi velika pregrada za tradicionalno sovjetsko strategijo gospodarske rasti, preprosto zato, ker v takšnih razmerah sploh ni več smotrno odpirati nikakršnih zmogljivosti, saj ni nikogar, ki bi delal v njih. (To so tehnološko nekalitetni obrati z relativno nizko stopnjo implementacije fleksibilnih tehnologij in avtomatizacije, zaradi česar delovna mesta niso zasedena, hkrati pa se grmadi delovna sila na pomožnih delovnih mestih v starih podjetjih.) Razlogi zoper spremembe strategije so pretežno ideološke in politične narave.

Tako imenovani zakon pretežne rasti I. oddelka reprodukcije nikoli ni bil dokazan kot znanstveni zakon. To je pravzaprav samo opis razvojne politike ruske države, ki želi od Petra I. naprej zaradi obrambe, osvajanj itd. predvsem izdelovati topove, če pa ostane kaj kovine, proizvaja tudi pluge.

Če vztrajamo do konca pri hipotezi, da je sprememba tipa gospodarskega razvoja pogoj za spremembe gospodarske ureditve, potem se moram dotakniti sedanjih dogodkov, spet brez tega, da bi se potegoval za napovedovanje. Dvanajsti petletni plan so označili kot »uskarenije«. Takšna označba je vprežena z označbo »perestrojka«. Ko nekoliko natančneje pogledamo številke, bomo videli, da kakšne večje pospešitve ni. Težijo k stabilizaciji rasti.

Druga bistvena lastnost dvanajstega petletnega plana je vztrajanje pri strukturalnih spremembah. Krči se delež primarnega v korist sekundarnega sektorja v gospodarstvu – v želji, da se poveča tehnološka intenzivnost gospodarskega razvoja. Spremembe v investicijski politiki, o katerih je govoril kolega Pirec, so bistvene. Če analiziramo panožno strukturo investicij, odkrijemo namen spodbujevati nekatere proizvodnje, ki obstajajo na Zahodu že 25 ali 30 let.

Pod pritiskom gospodarske krize lahko pride do popravkov v strategiji gospodarskega razvoja. Za zdaj ni bistvenih sprememb, razen deklaracij. Zato so tudi spremembe v sistemu relativno blage. Vse napovedi o izzidu reforme so premalo utemeljene, brez zanesljivih informacij o spremembah strategije rasti. Spremem-

be, opredeljene z novim zakonom o državnih podjetjih in združenjih ne prinašajo dolgoročno nič bistvenega, brez sprememb v finančah in brez sprememb v relativnih cenah.

Če bi skušal vse napovedi o izzidu, ki se danes množijo, razvrstiti v skupini, potem bi se lahko prva skupina imenovala optimistična in druga umirjena. Argumenti v korist optimistične napovedi so predvsem ideološki. Standardni argument o graditvi in socializmu, če ga uporabimo v kakršnikoli inačici, ne pomaga kaj prida preprosto zato, ker upravljanje ruskega gospodarstva ni postavljeno na pretežno ideoloških načelih, marveč na logiki državnega upravljanja z gospodarstvom. Domnevati, da imajo oblasti željo izboljšati blagostanje ljudstva, po mojem mnenju ni realno. Če domnevamo, da se oblast obnaša kot dober gospodar, potem lahko pričakujemo spremembe, morda celo ambicioznejše, kot so bile leta 1965. Ta umirjena varianta napovedi domneva tudi tezo o reverzibilnosti reformskega procesa, vendar je videti, da sleherna retardacija takšnega procesa ni retardacija na stabilni krožnici v isti ravnini. Zakaj, gospodarski razvoj in razvoj gospodarskega sistema potekata v vibasti obliki. Sodim, da tega ni težko dokazati. Po vseh propadlih reformah vendarle ostaja nekolikšen premik v vibi, tako da tudi umirjena, če hočete, celo pesimistična napoved dogajanj ne izključuje nekolikšnega premika, ki ga ne gre podcenjevati, po drugi strani pa tudi ne precenjevati.

ERNEST PETRIČ

O osrednjem vzvodu perestrojke in njenih posledicah

Zastaviti želim dvoje vprašanj. Najprej, zakaj sploh potrebujemo oceno teh dogajanj v Sovjetski zvezi in na Vzhodu! Zakaj nas vse, kar se dogaja v SZ, sploh vznemirja? Pri dogajanju v SZ in njenem bloku nas morajo zanimati predvsem globalne implikacije ter procesov, njihov vpliv na razvoj socializma v svetu, v praksi in teoriji. Moram reči, da mene manj zanima, kaj vse to pomeni v kontekstu posebnosti ruskega razmišljanja, ruske zgodovine in tradicije in tako naprej. Seveda to, kar se dogaja, lahko pomeni marsikaj. Kaj to pomeni za rusko državo, se da veliko razpravljati, presojati in primerjati s prejšnjimi reformami v Rusiji, od Petra Velikega, pa Katarine in morda celo od Ivana Groznega dalje, politike NEP, Hruščovih reform itd., vse do današnjih dni. Kako utegne na vse to reagirati ruski človek, »ruska duša«, to je vse zelo zanimivo, toda za nas v socialistični Jugoslaviji je najpomembnejše to, kaj te stvari že pomenijo in morda kaj lahko še pomenijo v globalnih razsežnostih. Centralno vprašanje je, ali Gorbačovov reformizem, tak kot se zaenkrat kaže, pomeni neko revitalizacijo socializma kot svetovnega procesa? Ali ta reformizem lahko rodi, da te »socialistične« države, ta del sveta, v zgodovinskem smislu razvoja človeške družbe spet prevzame vodilno funkcijo, kot jo je vendarle imela SZ v času Oktobrske revolucije in Lenina? Da bom dovolj jasen: vodilno vlogo pri odpiranju novih razsežnosti zgodovinskega procesa osvobajanja človeka in narodov in nikakor ne vodilno vlogo v smislu politične prevlade s pozicij supersile ali bloka. Zame, in mislim za vse naše presojanje dogajanj v SZ, mora to biti centralno vprašanje.

Rekel bi rad nekaj polemičnega. Težko bi namreč sprejel misel, ki jo je izrekel tovariš Stanič, čeprav moram takoj reči, da se sicer z njegovo današnjo razpravo pa

tudi sicer z njegovimi ocenami dogajanj na Vzhodu, ki sem jim pozorno sledil, zelo strinjam. Ne strinjam pa se z njegovo današnjo tezo, ki primerja nekdanjo in sedanjo Rusijo. Položaj Rusije, točneje SZ v svetu, je danes vendarle v bistvu različen od položaja Rusije pred 100 in več leti ali pa pred davnimi desetletji. Danes je svet drugačen, svet je danes dejansko celovit. Ne samo Rusija, tudi številne druge države, veliki teritorialni aglomerati so si lahko v preteklosti privoščili avtarkijo. Lahko so si, prav gotovo tudi Rusija, zagotovili neodvisnost in moč v včerajšnjem svetu, četudi so v razvojnem pogledu zaostajali. V današnjem, še bolj pa seveda v bodočem svetu, v eri poindustrijske družbe, pa tudi za državo takih razsežnosti kot je Rusija, to postaja skrajno vprašljivo. Za Rusijo v sodobnem integriranem svetu, kjer sta družbeno življenje in razvoj dobila res globalne razsežnosti, pa je očitno, da tisto, kar je bilo mogoče nekoč, ko je Rusija četudi notranje zaostala, sočasno bila neodvisna država in nesporno velika sila na mednarodni sceni, ko je kljub zaostalosti razpolagala z veliko močjo, ni več mogoče. Dejstvo, da je že sedaj SZ vse bolj »enodimenzionalna« supersila – je le vojaška supersila, po ekonomski moči ter še zlasti tehnološki pa je kvečjemu drugovrstna sila – vse bolj bremeni njen položaj in vlogo v svetu. V sedanjem svetu je uporaba vojaške komponente moči iz vrste razlogov vse bolj omejena, s sredstvi ekonomske in tehnološke moči* pa je SZ vse manj sposobna vzdržati tekmo z Zahodom v boju za svoj globalni položaj. Če bi še naprej ekonomsko in tehnološko zaostajala, seveda v relativnem smislu glede na najrazvitejše kapitalistične države, bi jo to sililo v večjo uporabo tiste komponente moči, s katero še razpolaga, tj. vojaške sile. To pa bi zaostrovalo odnose v svetu, krnilo že tako skromna sredstva za razvoj gospodarstva in tehnologije, kar bi postopno vodilo nujno tudi v zaostajanje njene vojne tehnologije, še manjšo privlačnost »sovjetskega modela« itd. – skratka začaran krog, ki bi ogrozil globalni položaj SZ in jo morda celo vodil v položaj drugorazredne sile ter tehnološke odvisnosti.

Povedano me pa vodi do naslednjega vprašanja, namreč, od kod pravzaprav izvirajo pobude in izhodišča za reformna prizadevanja v lagerju, ki smo jim v res da manj intenzivni obliki priča tudi že v preteklosti?

Globalna vloga Sovjetske zveze je postala odločilna prav v zadnjih dveh desetletjih. Ni nepomembno, da se prav zadnje desetletje desettisoči sovjetskih strokovnjakov v Afriki, Aziji, Latinski Ameriki itd. srečujejo s »svetom«. Imajo priložnosti, da sredi Afrike ugotavljajo, kako so dejansko zaostali pri celi vrsti zadev.

Morda zveni preveč daljnosežno, a res je, ko se je pričela intenzivna globalizacija sovjetskih mednarodnih odnosov, je to pričelo internacionalizirati sovjetsko družbo, celo način življenja in mišljenja. »Mati Rusija«, samosvoja, zaprta v svoj miselni svet, je postala stvar preteklosti tisti trenutek, ko je SZ ubrala pot res globalne politike.

Prav to spoznanje o zaostajanju, o tem, da je ogrožena pozicija SZ v svetu, njena moč, ona kot supersila, je po moji sodbi notranje gibalno tega, za kar se zdaj z reformami trudijo. Njihove reforme, tako sodim, v biti vodi želja po moči države, sistema, Rusije, če hočete, ne pa želja po večji svobodi ljudi, ne želja po pravičnejši družbi, ne želja po humanejših odnosih in tako naprej. Vse to, če je prisotno, ni glavni cilj, je kvečjemu sredstvo za učinkovitejši sistem, za močnejšo, večjo Rusijo, čeprav se bo seveda pokazalo, da je eno z drugim vendarle povezano.

Naj povem, da je strnitev Gorbačovovih reform v štiri točke, ki jo je naredil tovariš Stanič, zelo dobra. Ne morem mimo dejstva, da je bistvo ekonomskih reform – zaenkrat – uvajanje nekaterih v kapitalizmu že dolgo znanih instrumentov, ki naj zagotove večjo učinkovitost, več iniciative, večjo racionalnost. V rehabilitaciji nekaj kapitalističnega ekonomskega instrumentarija pač ni kaj prida

* Posebno vprašanje je ideologija kot del moči, ki ga ne bom obravnaval, rečem naj le, da tudi tu zanesljivo čar »sovjetskega modela« razvoja blede, izgublja privlačnost.

novega, še zlasti pa ne revolucionarnega. Strinjal pa bi se z oceno, da dve točki od tistih štirih, v katere je Stanič strnil dosedanje reforme, na dolgi rok lahko pomenita logiko valeče se snežene kepe, torej nekaj daljnosežnega, morda celo revolucionarnega. Prav to dvoje, sicer zelo neizoblikovane ideje o samoupravljanju in uvajanju svetov v delovnih kolektivih, ima morda v sebi nek stvarno revolucionaren naboj. Nas mora zanimati, kaj je novega v Gorbačovovih reformah v nekem širšem kontekstu, v smislu revitalizacije socializma kot svetovnega procesa, ne pa kaj je novo za neko obstoječe sovjetsko podjetje, ki je doslej poslovalo brez realnih ekonomskih parametrov, brez stvarne cene itd. Med ta centralna vprašanja sodi zelo resna, zelo globoka prenova političnega sistema, vloga partije – vloga posameznika v družbi, vloga države.

Menim tudi, da se bo, pa žal ne samo v Madžarski, navsezadnje to kaže tudi naš razvoj, pokazalo, da tovrstne reforme sicer dajo sistemu nov zagon, a se kaj kmalu kriza na višji ravni povrne, celo zaostri. Da bi se socialistična družba potrdila, uveljavila v praksi kot dejansko zgodovinsko doslej najnaprednejša družba, pomeni, da se mora potrditi kot najkreativnejša človeška družba. Dokler pa gre le za rehabilitacijo »malce« kapitalizma, ki naj pomaga prebroditi hudo krizo, zastoj, birokratizacijo, usodno nekreativnost, včasih prav grozljivo zmaličenje »socializma«, kar je najbolj prizadelo prav SZ, o čem revolucionarnem ne moremo govoriti in še zlasti ne videti v tem, to želim posebej poudariti, kakih vzorov.

Za nas v Jugoslaviji ima seveda poseben pomen vse to, kar se na Vzhodu dogaja, v mednarodni politiki. Res je, kot je rekel knez Miloš, da je Rusija nam »blizu«, Anglija pa »daleč«. Ta »Rusija«, ta kolos Vzhoda, je za nas še vedno zelo blizu. Kot je v reformnih prizadevanjih v njem veliko, kar zbuja upanje, pa je to iskanje, ki je vendarle zaenkrat težnja po večji moči tega sistema, težnja po večji prodornosti, usposobljenosti, učinkovitosti itd. te države, tudi neka možna pretinja. Ni še namreč nekih resnih znakov, da se razmišlja tudi o prestrukturiranju celega tega blokovskega sistema, opuščanju »vodstvenih« ambicij, oz. modifikaciji obnašanja Sovjetske zveze v mednarodnih odnosih, opuščanju politike predvsem s pozicije supersile.

Tudi položaj SZ v okviru mednarodnega delavskega gibanja je eno centralnih vprašanj, o katerem bo, tako kot o odnosih med narodi v SZ, o nacionalnem vprašanju v SZ, o litovskem, latvijskem, ukrajinskem itd., celo o tatarskem vprašanju itd., kot je že to morda neprijetno in boleče, treba razpravljati in dati nova izhodišča, če naj bi se reforma v SZ potrdila kot res nekaj revolucionarnega.

BOJKO BUČAR

Pledoajé za proučevanje socializma kot svetovnega procesa

Temeljna značilnost Sovjetske zveze je, da je supersila v svetu, kjer vlada t. i. ideološka nepomirljivost med kapitalizmom in socializmom, kar seveda onemogoča delitev sveta na bipolarnost, ki ni tekmovalna. Temeljno je seveda vprašanje lastnine in profita. Ali drugače povedano, vsaka država si želi ohraniti svoj položaj nasproti drugim državam zaradi svojih nacionalnih interesov. V tej tekmi se je tudi in predvsem Sovjetska zveza morala vključiti v t. i. svetovni trg. Tu se pojavi tista temeljna teoretska dilema, če je lahko razvoj avtarkičen in če se mora vključiti

v svetovni razvoj. Svetovni trg pa postavlja določene pogoje, s katerimi med drugim narekuje tudi spremembe v nacionalnem prostoru, tudi v Sovjetski zvezi. Zato je po mojem mnenju tudi za Jugoslavijo izredno pomembno, da poskuša spoznavati vse te procese, predvsem realne procese na mikro ravni, kar bi nam omogočalo neka splošna teoretična spoznanja, dvigovanje na neko znanstveno raven, in šele potem jih lahko implementiramo tudi v naše vsakdanje življenje. No, da bi pa ta proces olajšali, predvsem v Sloveniji, in zaradi pomena, ki so ga vsi predgovorniki dali tem procesom v socializmu kot svetovnem procesu, konkretno predlagam, da tudi udeleženci v tej razpravi podprejo idejo, da se v Sloveniji oblikuje neko znanstveno jedro za preučevanje socializma kot svetovnega procesa. Izkušenj ni malo in procesi se seveda, če govorimo o socializmu, ne dogajajo samo na Vzhodu, ampak tudi na razvitem Zahodu, kar bi nam pri proučevanju morda še bolj koristilo. Vse to bi takšno znanstveno jedro lahko spremljalo in nato ustrezno predstavilo naši družbi. Tudi ta sestanek je pokazal izreden primanjkljaj Slovenije na tem znanstvenoteoretskem področju.

DANILO SLIVNIK

Perestrojka in socializem

Lahko rečem, da sem nad dosedanjo razpravo skoraj malo razočaran, saj še sploh nismo govorili o nekaterih temeljnih vprašanih perestrojke – o tem, kaj se pravzaprav sploh dogaja v današnjem socializmu. Vsi mi namreč poznamo nekatere vidike življenja na Vzhodu; to, na primer, kakšni so sovjetski direktorji in kako je v bistvu nepomembno, ali so (ti direktorji) voljeni ali nevoljeni. Skoraj sem prepričan, da vse te podrobnosti v marsičem niso pomembne in da je veliko pomembnejše spoznanje, v katerem se vsi strinjamo – da sta realni socializem in sploh socializem v veliki krizi.

Zaradi tega ni čudno, če marsikdo med nami v tem trenutku z velikimi pridržki gleda na to, kaj se dogaja s sovjetsko perestrojko ali ne verjame povsem v načrt Gorbačova. Konec koncev so na nek način tudi tisti konkretni primeri, ki jih je naštel Janez Stanič, bolj dokaz za pesimizem kot pa za optimizem in za temeljno vprašanje, kaj se dogaja danes s socializmom. Ali je socializem sploh še kakšna posebna alternativa, kot so dolgo verjeli vsi ideologi napredka po svetu in kot je to zapisano v programih vseh partij, ki dajo kaj na politični radikalizem in neizbežni zgodovinski zasuk. Tudi tov. Petrič je prej govoril o tem, da je cel kup vprašanj, ki jih nihče ne odpira, da jih ne odpiramo niti v Jugoslaviji, čeprav se vsi vseskozi pretvarjamo, da smo nekje v avantgardi kritičnega razmišljanja.

Sam pa sploh ne vem, zakaj se javno (ali pa vsaj v nekaterih teoretičnih razpravah) nikdar jasno ne vprašamo, ali je socializem v konkretnih pogojih, v katerih se je začel razvijati in se razvija, sploh bil kdaj resna alternativa. Zakaj si končno ne bi zastavili, vsaj za razpravo, nekaj temeljnih vprašanj, ki zadevajo družbene in gospodarske procese v socialističnem svetu, takšnih, kot je na primer tisto, zakaj ljudje v socializmu ne delajo, v kapitalizmu pa delajo. To je po mojem mnenju eno od ključnih vprašanj, ko govorimo o vseh vrstah perestrojke. Kajti kot je moč razumeti prizadevanje novega sovjetskega vodstva, je tudi njegov cilj v tem, da bi ljudje v Sovjetski zvezi končno začeli delati, ker danes – takšna je pač realnost – ne delajo.

Tako imamo cel kup podatkov o »delovni vnemi« sovjetskih ljudi – o nekaterih

smo govorili tudi že danes tukaj, podatkov, ki so za strateška razmišljanja o prihodnosti socializma veliko pomembnejša, kot pa je, denimo, pomemben »razpored sil« v najvišjem sovjetskem vodstvu, v politbiroju. Prav gotovo lahko ta »razpored sil« upočasni ali pospeši spremembe v sovjetski družbi, vendar pa so z dolgoročnega analitičnega vidika to sila špekulativna vprašanja, ki pogosto zadeve bolj zamegljujejo kot pojasnjujejo, kajti tega, kaj se v resnici dogaja v sovjetskem politbiroju, danes nihče zares ne ve.

Sam sem prej pesimist kot optimist, ko govorimo o možnostih perestrojke na Vzhodu in predrugačenju doslej znanega socializma. Mislim namreč, da je bil ves sistem realnega socializma zgrajen na mnogih napačnih predpostavkah in da so bila mogoče napačna tudi nekatera izhodišča socializma nasploh, saj drugače skoraj ni mogoče razumeti vseh zapletov, do katerih je pripeljal dosedanji zgodovinski razvoj. V nekaterih pogledih je morda zgrešen tudi sedANJI pojmovni instrumentarij, ki ga uporabljamo, ko govorimo o socializmu, in, še posebej, o perestrojki. Tov. Pirec in tov. Petrič sta prej nekaj omenjala revolucionarstvo kot eno od dimenzij sovjetske perestrojke, jaz pa se sprašujem, ali ni bilo mogoče že preveč upanja položenega v naročje revolucije, saj je vse bolj očitno, da nekatere revolucionarne sintagme (pa bodisi, da gre za temeljni koncept Marxove proletarske revolucije ali za nekatere njene kasnejše teoretične in praktične redukcije – kamor je treba prišteti zlasti tisto, kar je storil Lenin), zgubile svoj smisel. Nič strašnega zaradi tega ne bi smelo biti vprašanje, ali so bile po vsem tem, kar se je zgodilo na Vzhodu, nekatere socialistične revolucije sploh upravičene. Vprašati se namreč moramo, kaj se je zgodilo s človekom in družbo po revoluciji, z njeno civilizacijsko in kulturno zapuščino. Tako je bilo na primer v socialističnih preobrazbenih načrtih veliko stvari narejenih na sila preprosti (v marsičem pa najbrž zgrešeni) predpostavki, da je človek kot temeljno družbeno bitje po svoji naravi neznansko dober in da je skozi vso preteklost v bistvu samo čakal, da bo lahko to svojo dobroto pokazal v praksi. Toda, kot kaže realnost, človek očitno ni dober, zakaj ga bi bilo sicer treba drugače nenehno v nekaj siliti, ga priganjati in gnjaviti. V Sovjetski zvezi ga morajo tako že od vsega začetka priganjati k delu, disciplini, ga prepričevati, da so lahko zadeve boljše in da naj se le »nekoliko vzame v roke«. Vendar pa sovjetski državljani še zmeraj ne delajo, oblasti pa si zmišljujejo vse programe, da bi vsi vsaj nekaj delali, da zaposleni na delovnem mestu ne bi pili, da bi birokrati sploh prihajali v svoje službe in da bi država kolikor toliko funkcionirala. Skratka, povsod, na vseh področjih neverjetno veliko iluzij.

Po vsem tem kajpada takoj pridemo do vprašanja, kaj je danes kapitalizem. Še posebej, ker vsi reformni programi, ki prihajajo iz socialističnih držav, vsebujejo določene kapitalistične elemente. Lahko celo rečemo, da je v tem pogledu kapitalizem očitno veliko bolj naravna družbena ureditev kot socializem, saj v njem vsakdo ve, zakaj dela in kako dela. Socializem pa se je, kot kaže že od vsega začetka začel kot splet čudnih kompromisov in zaradi tega nikdar ni prav zaživel. Zaradi tega so smešni tudi nekateri reformni programi, saj kompromisarstvo še poglobljajo, pravih odgovorov pa nihče ne ve, niti jih najbrž ne želi vedeti. Ali veste, kaj je odgovoril pred tedni Jan Husak, češkoslovaški veleposlanik v SFRJ in sin Gustava Husaka, ko so ga naši neformalno vprašali, kakšne so možnosti za češkoslovaško perestrojko. Z nasmeškom je odvrnil, da nikjer v državi ne vidi nikogar, ki bi lahko reformiral tamkajšnjo družbo . . . To pa je tudi povsem razumljivo, kako naj sedaj ista partija, ki je dvajset let svojo politično legitimnost gradila na protireformaciji, naenkrat izpelje veliko reformo – kot je sedaj to dnevno politično povelje v vseh vzhodnoevropskih socialističnih državah.

Zaradi tega predlagam, da veliko bolj diferencirano govorimo o današnjem socializmu in kapitalizmu in da ne moremo več pristajati na formulo: dobro, v krizi je realni socializem, v krizi je samoupravni socializem, pa naj bo potem v krizi še kapitalizem. Stvari pa seveda niso tako preproste, zato je skrajni čas, da vsaj v nekaterih pomembnih zadevah pogledamo resnici v oči.

Kulturna ustvarjalnost v SZ in perestrojka

Najprej bi opozoril na vprašanje, ki je v razpravi že bilo zastavljeno: Koliko ljudi se pri nas ukvarja s problematiko Vzhoda? Odgovoril bi: Mnogo. Samo povezani nismo. Okrogla miza, kakršna je današnja, lahko ponudi razmeroma mnogo in hkrati razmeroma malo; malo ponuja takrat, ko udeleženci spremenijo razgovor, ki je dialog oziroma polilog, v vrsto bolj ali manj samostojnih predavanj, ki se ne menijo dosti, kdo sedi za okroglo mizo in kakšni so ali bi utegnili biti njegovi argumenti in protiargumenti. To se je deloma zgodilo tudi naši okrogli mizi. Najbolj ustvarjalne so take okrogle mize takrat, ko so plod daljšega, nenehnega in smotrnega interdisciplinarnega raziskovanja in sodelovanja. V takem primeru okrogle mize ne bi bile pripravljene samo ad hoc, marveč bi bile del sklenjenega raziskovalnega procesa. Tega na področju, ki mu je posvečena današnja okrogla miza, doslej pri nas ni bilo zaradi različnih subjektivnih in objektivnih vzrokov. In ker pričujočo razpravo o »globalnih ideoloških in političnih dimenzijah vzhodne perestrojke« organizira Marksistični center CK ZKS, bi rekel, da se je Zveza komunistov Slovenije (podobno kot v SZ KP SZ) premalo oziroma s prevelikimi predsodki in preveč »izbirno« povezovala z inteligenco in se naslanjala na njo. »Oblast« je doslej hudo enostransko upoštevala samo ideološko ustrezne »marksistične« poglede in rešitve problemov in tem ustrezna »dejstva«. Povedano, seveda, še mnogo bolj velja za KP SZ.

Če se povrnem k »perestrojki« in jo presojam z vidika kulturnega življenja, bi rekel, da je »perestrojka« z nastopom Gorbačova dobila samo svoje ime, svoj zunanji izraz, in upajmo, tudi zagon, ki ga ne bo mogoče zaustaviti. »Perestrojka« kot zahteva po človeka vrednem svobodnem in ustvarjalnem življenju je vsaj tla, če že ne živila, že pred Gorbačovom, pred Hruščovom, »perestrojka« je nastopila svojo trnjevo pot že v času Stalina, ko so nastala in obstala v skladu z zakonom »rokopisi ne gorijo« taka dela, kot so *Mi Jevgenija Zamjatina*, *Mojster in Margareta* Mihaila Bulgakova, *Doktor Živago* Borisa Pasternaka, *Rekviem* Ane Ahmatove, *Voronežski zvezki* Osipa Mandelštama, *Gradbena jama* Andreja Platonova, *Pogorišče* Nikolaja Kljujeva in še mnoga druga. V izredno težkih razmerah dvajsetih in tridesetih let so v SZ delovali danes svetovno znani in priznani misleci Pavel Florenski, Lev Vigotski, Mihail Bahtin, plejada ruskih formalistov in drugi. Vsi so bili žrtve stalinskega nasilja in večinoma tudi sovjetskega Gulaga, toda misel o »živem življenju« in »živem človeku«, ki je enkrat, neponovljiv individuum in ne »vijak v kolesju socialističnega stroja«, o nujnosti boja za svoboden razvoj človeka kot osebnosti in naroda kot ustvarjalne in suverene skupnosti ljudi, o »intelektualni konvergenci« in mnogem, kar je sprva krožilo samo v disidentskih krogih in danes, v obdobju »glasnosti« opazno pričelo razkrajati sterilno dogmatičnost usklajene oficialne »nacionalne« kulture, je v veliki meri dediščina v dvajsetih in poznajših letih Stalinovega obdobja sicer zatiranega, a vendar vedno snujočega človekovega duha. Zato najbrž ni slučaj, da se konservativni krogi, ki nasprotujejo »perestrojki« in še bolj prizadevanjem, da se »perestrojka« tudi uresniči, na področju kulture še najbolj upirajo objavljanju »avtorjev iz preteklosti«. Romana *Mi Jevgenija Zamjatina* in *Doktor Živago* Borisa Pasternaka, zbrano delo pesnika Nikolaja Gumiljova in absurdista Daniila Harmsa, na primer, ostajajo v SZ še vedno samo kot obljava in napoved, da bodo natisnjeni. O znamenitem delu *Otočje Gulag* A. Solženicina, ki bi ga »glasnost« morala objaviti, če bi hotela postati vsestranska stvarna informacija, se v javnosti govori, če se govori, z vidika apriornega zavračanja. Kljub takim in podobnim nasprotovanjem v SZ še naprej

izhajajo »neprijetna« dela iz sovjetske preteklosti (tako je objavljen, na primer, *Rekvjem* Ane Ahmatove, ki je bil zasnovan v tragičnih tridesetih letih in posvečen žrtvam stalinskega terorja, natisnjena je »mistična« pesnitev *Pogorišče* Nikolaja Kljujeva idr.), hkrati se pojavlja vedno več sodobnih del, ki z literarno in literarno-publicistično besedo ne zastavljajo samo nekaterih temeljnih vprašanj človekove eksistence in človeka samega, marveč tudi mnoga pereča in usodna vprašanja s področja ekonomije in politike, sociologije in zgodovine, a tudi vprašanja, ki zadevajo značaj sodobnega realsocialističnega družbenega sistema kot celote. In zopet ni slučaj, da so, na primer, v letošnjem letniku revije »Novyj mir«, ki je najprej »literarno-umetniško« in šele potem »družbeno-politično« glasilo, izšli doslej morda najbolj radikalna obravnava sovjetske ekonomike *Predujmi in dolgo-vi* Nikolaja Šmeljova, najbolj demokratično, v dialoški obliki »pro et contra« izpeljana diskusija o preusmeritvi sibirskih rek, groteskna povest o »socialistični izgradnji« na začetku Stalinove ere *Gradbena jama*, ki jo je v času od decembra 1929 do aprila 1930 napisal Andrej Platonov, in med drugim tudi povest *Tiho pokopališče* sedemintridesetletnega »debitanta« (!) Sergeja Kaledina, ki pripoveduje o vsakršnih revah in nadlogah sodobnih ljudi »z družbenega dna« realnega socializma. Kritik Igor Vinogradov v spremni besedi, ki kot nekakšen varnostni ventil spremlja objavo Kaledinove povesti (podobni »varnostni ventili« tudi v času »perestrojke« spremljajo v SZ dela, ki bi utegnila »zmesti ideološko ne dovolj podkovanega bralca«!), sicer trdi, da je pojem »družbeno dno« zastarel pojem, ki nekako ne ustreza sovjetski resničnosti, vendar ne more mimo njega, kot ne more izpeljati svoje misli brez biblijskega citata »človek ne živi samo od kruha« in sklicevanja na pesnitev *Veliki inkvizitor* iz romana *Bratje Karamazovi* in v njej izraženo sporočilo F. M. Dostojevskega o svobodi človekove volje in misli.

Če naj ob tej priložnosti parafraziram misel sovjetskega kulturologa Leonida Batkina, bi rekel, da postaja kultura v SZ vedno bolj »ne-udobna kultura«. Takšna kultura je kultura »življenja«, in ta potrebuje za svoj obstoj in razvoj kot minimum vsaj dve nasprotujoči si težnji, ki iščeta potrditev in sedanjosti v soočanju s preteklostjo in v iskanju »življenskih« poti (množina!) v prihodnost. Ta kultura obnavlja zgodovinsko zavest, ki poleg Oktobra razkriva in proučuje tudi druga (svetovno) pomembna »prijetna« in »neprijetna« dejstva. Nosilci takšne kulture, ki so v SZ, žal, še vedno predvsem intelektualci, ne razpravljajo več o neki razumarsko skonstruirani »svetli bodočnosti«, o nekem abstraktnem idealnem ali samo realnem socialističnem družbenem redu, marveč o tem, kar je Dostojevski imenoval »živi človek«. Razpravljanje o »živem človeku« zastavlja vedno nova in ne ravno lahka vprašanja. Med njimi srečamo, na primer, tudi vprašanje o »družbeni osnovi« »perestrojke«, ki ga je sprožila maja letos debata med članom uredništva revije »Novyj mir« A. I. Steljanovom in skupino moskovskih študentov. V zapisu debate, ki mi je dostopen in o katerem ne morem z gotovostjo trditi, da je avtentičen, opozarja A. I. Steljanij na dejstvo, da se »perestrojka« opira na razmeroma ozko »družbeno osnovo« (»na visoko kvalificirane delavce, na znanstvenotehnično inteligenco, na del ustvarjalne humanistične inteligence, na del nižjega sloja partijskega aparata ter vodilnih delavcev v gospodarstvu«) in da obstaja nevarnost tako za »perestrojko« kot Gorbačova samega, če se bo obotavljal in ne bo pospešeno vključeval v boj za »perestrojko« širših družbenih slojev.

V okviru kulture so poseben problem t. i. alternativna gibanja. Vsebina njihovega delovanja nakazuje različne možnosti, ki se gibljejo med skrajnostma, kot ju predstavljata moskovska »Pamjat'« (*Spomin*) in leningrajsko »Spasenie« (*Rešitev*). Nacionalistična in deloma celo rasistična »Pamjat'« nakazuje nevarnost duhovne nestrpnosti in kaosa, leningrajsko »Spasenie«, ki ga podpira eden od vodij duhovnega preporeda akademik D. S. Lihačov, odpira poti za ustvarjalno konvergenco različnih intelektualnih iskanj in prizadevanj. Upajmo na »Rešitev«.

Dve osrednji vprašanji sodobnega socializma

Ob vprašanju, zakaj ljudje ne delajo dobro v socializmu, bi želel le opozoriti, da večina socialističnih držav ni razvila ustreznega nagrajevanja. To je bilo še posebej zelo pogubno, ker je bila skoraj v vseh državah izvedena industrializacija s pomočjo delovne sile, ki si v poljedelstvu ni pridobila delovnih navad, ki jih terja moderna industrija. Kot je znano, je pri nagrajevanju prevladovalo načelo uravnolovke in moralne spodbude. In to kljub temu, da so že stare religije odkrile dva osnovna vzvoda spodbujanja ljudi. Njihovo vodilno načelo je, da »Bog dobro plačuje in hudo kaznuje«. To pomeni, za dobro delo – dobro plačilo, a za slabo delo – kazen. Teh pogojev pa ni izpolnil noben administrativni gospodarski sistem.

Za preskromne rezultate socializma je krivo tudi mišljenje, da je glavna prednost socializma, da lahko uresniči skrajno centralizacijo vseh mehanizmov političnega in gospodarskega upravljanja. Danes – razen nekaterih v Jugoslaviji, ki je sicer prva odkrila škodljivost administrativne centralizacije – skoraj vse socialistične države hitreje ali počasneje spoznavajo, da z administrativnimi metodami ni mogoče optimalno rešiti ne vprašanja racionalnega makroekonomskega usmerjanja gospodarstva in ne sprostiti pobude na mikroekonomskih ravneh. To pa sta dve osrednji vprašanji sodobnega socializma: kako z novimi mehanizmi usposobiti socialistično družbo za uspešno usmerjanje gospodarstva na makro ravni (ob spoštovanju ekonomskih zakonitosti, zakonov trga, itd.) in kako osvoboditi pobudo vseh subjektov na mikro ravni. To je morda videti za nekatere kot kvadratura kroga ali kot že kaže praksa nekaterih socialialističnih držav, je to zgodovinski izziv in edina pot, ki bo omogočila socializmu, da dokaže vse svoje zgodovinske prednosti.

BOŠKO ŽIVKOVIĆ

(Državno)lastninski odnosi in delovna motivacija

Zelo težko je govoriti o kakršnikoli delovni pobudi v položaju, ko se je realna poraba na prebivalca v štirih letih skrčila, od leta 1929 do leta 1932 za 52%. Realna poraba na prebivalca v ZSSR je znašala leta 1932 komaj 48% realne porabe iz leta 1928. Takšen je izračun Nauma Yasinya. Spričo množične pavperizacije ljudi je kakršnakoli delovna pobuda nesmiselen pojem. Zato so se v ZSSR lotili organizirano naprej odprave trga delovne sile, ko pa to ni bilo dovolj učinkovito, so uvedli centralizirano distribucijo delovnih virov, se pravi neposrednega razporejanja delovne sile na različna mesta. Sovjetsko gospodarstvo uporablja delovne silo celih 30 let kot kapital. Delovni viri nimajo tipičnih lastnosti delovne sile prav zato, ker ne funkcionira standardni mehanizem mezd. Posledica tega je dvakrat ali trikrat višja stopnja izkoriščanja kakor v državah, ki so podobno razvite na Zahodu. (Namenoma uporabljam marksistični pojem izkoriščanja, saj je ideološki naboj

tega izraza zelo bistven.) Stahanovsko gibanje in podobne stvari so razvijali z namenom, da bi umetno vzbudili stimulacijo za delovno prizadevnost. V sovjetskem gospodarstvu vse do danes niso rešili tega problema. Nasprotno, zaostril se je zato, ker ni delovne sile. Sovjetski raziskovalci so odkrili dvoje: prvič, da se umetno zvišujejo mezde s tako imenovanimi doplačili za preseganje plana, z različnimi vrstami izmišljenega dela itd.; drugič, čedalje večje so odsotnosti z dela. (Pri tistih, ki so diplomirali, znaša povprečna doba odsotnosti po zaposlitvi približno leto dni, pri tako imenovanih progulščikih pa znaša ta doba več kot pol leta.) Fluktuacija delovne sile je izjemno visoka.

Z vidika prisiljevanja in spodbujanja k delu pa je v sovjetskem gospodarstvu povsem drugačna podoba, vendar ne v državni, marveč v sekundarni sivi ekonomiji. Delo na črno je zelo motivirano. Na Madžarskem odkrivajo, da se delavci močno izčrpavajo v tako imenovanih delovnih skupnostih. (Država je dopustila delovno angažiranje ljudi zaradi njihovega osebnega interesa.)

Mar je mogoče problem posplošiti na način, kot je bilo to storjeno, se pravi, da javna lastnina zakonito producira delovno demotivacijo. Menim, da je to težko zanesljivo dokazati. Zdi se mi, da je rešitev prav v teh dvojno ali trojno višjih stopnjah izkoriščanja delovne sile. To je možno pojasnilo problema, kar zadeva socializem in delovno motivacijo. Drugače namreč ni mogoče, denimo, pojasniti korektne delovne motiviranosti v javnih podjetjih na Zahodu.

ADRIANO GUERRA

Zakaj korak nazaj ni več mogoč?

Beseda revolucija skriva, kot je znano, tolikere in takšne pasti, da terjaa kar največjo previdnost, če naj bo res korektno uporabljana.* Vendar pa se je vsekakor mogoče strinjati, da pomeni »revolucija«, kadar gre za zgodovino človeštva, ne le spremembo, pa četudi globoko, v politični in družbeni sferi, ampak pomeni strmoglavljenje, zamenjavo »tistih, ki so zgoraj«, s »tistimi, ki so spodaj«, kar pretrese vso družbo, je pa nujna zato, ker stari red ni več usklajen s tistimi zahtevami, ki jih je sam postavil.

Resnici na ljubo je treba reči, da je o nujnosti revolucije v Rusiji – in sicer prav v zgoraj omenjenem smislu – večkrat govoril Trocki, ki je v birokratski degeneraciji, do katere je prišlo v času Stalina, videl oviro, ki jo je treba odpraviti. Toda boj proti Stalinovi birokraciji po mnenju Trockega ne bi bil nič drugega kot »revolucija v revoluciji«, potemtakem nekaj drugega, po notranjih lastnostih drugačnega od tistega, kar se je zgodilo leta 1917. Ni naključje, da se je Trocki tedaj, ko je prišlo na dnevni red vprašanje »obrambe ZSSR«, izrekel za podporo Sovjetski zvezi, čeprav ni pozabljal na »zgodovinsko nujnost« boja proti Stalinu; pri tem je trdil – o tem prča njegov odgovor Belgijcu Van Overstraetenu – da se morajo delavske in komunistične opozicije na vsak način »nepreklicno ločiti od vseh, ki imajo o tem kardinalnem vprašanju« dvoumna stališča.

To opozorilo na posebno razmerje, za katero je Trocki menil, da ga je odkril med »protistalinistično revolucijo« in »Oktobrsko revolucijo« je potrebno upoštevati, ker nam lahko pomaga, da bolje razumemo nekatere današnje reči. Čeprav danes ni ravno redkost, da v sovjetskem tisku naletimo na formulacije o Stalinu in

* Članek smo prevedli iz Rinascite št. 43/1987, str. 19.

birokraciji, za katere se zdi, kot da bi bile vzete iz spisov Trockega, pa ni mogoče zanikati, da gre vendar za nekaj drugega, kadar danes v ZSSR govorijo o revoluciji. Na dnevnem redu je vprašanje političnega sistema, se pravi demokracije, in zdi se, da bi se bilo prav glede tega umestnejše sklicevati – zakaj neka rdeča nit med preteklostjo in sedanostjo pač mora biti – morda na Kautskega, Hilferdinga, Akselroda itn., zoper katere je tako rohnol Lenin – kot pa na Trockega.

Ko se lotimo te teme, skoraj ne moremo prezreti, kako še vedno otežujoče deluje dejstvo, da so na Oktober tako dolgo gledali skoz manihejska očala. Kot da bi zgodovino delali samo zmagovalci in kot da bi samo včerajšnjim in današnjim poražencem pripadala pravica do jutrišnje zgodovine. Seveda je imel Lenin prav, Martov pa ne – »in revolucija, ki ni bila mogoča in se je ne sme izvesti«, je bila uresničena. In ni dvoma, da je šlo prav za revolucijo. Razvodje zgodovine, je bilo rečeno. Seveda pa spet ni naključje, da medtem, ko se v Moskvi najdejo takšni, ki si prizadevajo, da bi Buharin, Trocki, Kamenjev, Zinovjev in drugi prišli na ustrezna mesta, pri nas spet začinjamo razmišljati o možnosti-nujnosti upoštevanja dejstva, da razlogi, zaradi katerih se je po razslu Druge internacionale in po boljševiški zmagi v Rusiji gibanje razcepilo, da torej ti razlogi ne vzdržijo več ali pa da so mnogo manj pomembni. In sicer ne zato, ker bi dejstva dala enim prav, drugim pa ne, ampak tudi zato, ker se stvari – kot se rado zgodi – dogajajo tudi ne glede na partijske resolucije; tako se je zgodilo, da imamo danes na eni strani ZSSR, ki je postala ena največjih, najbolj prisotnih stvarnosti našega časa, po drugi strani pa nimamo opravka z nekim oporečniškim eksponentom, pač pa s sekretarjem KP SZ – in ta trdi, da Sovjetska zveza potrebuje demokracijo »kot zrak«. Toda Gorbačovu to ne zadošča. Ko je nedavno govoril z Bolgarom Živkovom, je izrekel značilno trditev: »Vsa sovjetska zgodovina – je dejal – kaže, da je pglavitni vzrok težav in problemov v preteklosti treba iskati v neustrezni oceni vprašanja socialistične demokracije.« Tako postajajo teme in vprašanja iz davnih razprav (katerih protagonisti so bili Lenin, Rosa Luxemburg, Kautsky, Adler, Bauer itn.) in novejših diskusij (med italijanskimi komunisti o zvezi demokracija-socializem) spet aktualna, in sicer kot poziv k takšnemu branju preteklosti, ki bo povežalo toliko še vedno ločujočih in razvezanih strani. (In morda bi takšno branje utegnilo koristiti tudi za opredelitev določenih potez posebne, svojske identitete italijanskih komunistov!)

Če se ob teh vprašanjih soočamo tudi z vprašanjem demokratizacije političnega sistema v ZSSR, potem pogosto zadenemo ob idejo (seveda skoraj vedno z upravičenim opozorilom k previdnosti – se pravi – z opozorilom, da ne gre uporabljati modelov, ki veljajo za druge zgodovinske formacije), ob idejo torej, ki pa je zares povsem zgrešena, da je namreč politični sistem v ZSSR nekaj povsem nepremakljivega. Kakor da ta sistem, kot vsi drugi, ne bi imel neke zgodovine, se pravi neke preteklosti in neke prihodnosti. Toda neka zgodovina je le bila. Predvsem je bilo to obdobje, za katerega je značilen večstrankarski sistem, pa čeprav čisto posebne vrste, tako zaradi narave ruskih političnih formacij, ki niso povsem primerljive s strankami zahodne Evrope, kot tudi zaradi soobstoja sistema sovjetov. Če je potlej ta prva oblika izvajanja oblasti tako na hitro izginila, so temu krive tudi zmote in napake manjševikov, revolucionarnih socialistov in drugih manjšinskih političnih sil (o tem pričajo razmišljanja in samokritike Suhanova, Plehanova, Martova itn.), predvsem pa seveda omejenost razprav o vrednotah formalne demokracije, ki so že dolgo potekale v komunistični in levki kulturi. Vendar pa le ne moramo in tudi ne smemo spregledati dejstva, da je takšno pluralistično obdobje pač bilo – pa tudi ne dejstva, da se Leninu ideja o demokraciji sovjetov ni porodila kot zamisel o omejevanju prostora svobode in avtonomosti, marveč kot odgovor na omejevanje formalne demokracije. Gre torej za vprašanje, kako »več demokracije«. Vsekakor drži, da je istovetenje formalne in meščanske demokracije začelo negativno bremeniti v trenutku, ko je v spreminjanje same vloge ZSSR – ki je vse dotlej nase gledala kot na temelj, na začetnico »svetovne revolucije«, ki je zdaj veljala za zmagovito – posegla vrsta porazov revolucij na Zahodu.

Politični sistem sovjetskega socializma je potemtakem nastal kot posledica surovega ukaza zgodovine, z ZSSR, ki je iskala odgovore na vprašanja kontinuitete Oktobra in lastne varnosti – po eni strani v procesu militarizacije družbe, po drugi strani pa tako, da je poskušala vsiliti vsem silam, ki so do tedaj gledale na sovjetsko republiko kot na sam izvor svetovne revolucije, odločitev, da se v prvi vrsti postavijo na stran obrambe »domovine socializma«.

Politike in oblike razumevanja demokracije pa niso, kakor je bil sicer napovedal Lenin, izginile s koncem državljanske vojne, ampak so se iz začasnih spremenile v dokončne. Skozi vrsto naslednjih stopenj – osamitev in potem ukinitve opozicije in tudi vseh oblik »kritične soudeležbe« in z nastajanjem vedno bolj centraliziranih mehanizmov odločanja – je prišlo do tega, kar so imenovali »Stalinov model«. Tudi ta model je po letih 1920 in 1930 doživel resne spremembe, tako, da so partija, vlada, sindikati, sovjeti itn. opravljali postopoma različne vloge. Sama partija je bila – prav v trenutku, ko so jo slavili kot vsemogočno in vsevedno – orošana dejanske moči, ko je Stalin začel vladati državi samo s pomočjo svojega osebnega aparata. V istem obdobju in na podlagi iste logike so represivni mehanizmi – tisti, ki jim je bilo naloženo, da izdelujejo lažne dokaze zoper poglavitne partijske voditelje – dobivali vse večje in širše pristojnosti. Prav isto je mogoče reči za vlado in za organe vodenja gospodarstva, ki so bili po eni strani spremenjeni v »transmisijske verige« osebnega Stalinovega aparata, po drugi strani pa so bili izpostavljeni pritiskom in izsiljevanju policije v vzdušju, ki sta ga vse bolj obvladovala strah in občutek ne-varnosti. V tem istem obdobju so nastali tudi novi mehanizmi konsenza. Ne gre jih podcenjevati, zakaj če je Sovjetska zveza zmogla premagati preizkušnje, ki jih poznamo, je to prav gotovo zmogla tudi zato, ker se je tudi v obdobju najhujšega nasilja družba kot celota vedno prepoznavala v Stalinu in njegovi politiki. Mehanizmi konsenza pa vendarle niso pripadali polju participacije. Bili so v posebni naravi družbene pogodbe – garancije v zvezi z delom, zagotovljena minimalna plača, zdravstveno varstvo, izobraževanje – ki je veljala v deželi v obdobju industrializacije, bili pa so tudi v uvajanju socialistične in hkrati »patriotske« ideologije stalinizma. Ne smemo pozabljati, da so se v procesu, ko je ZSSR postajala velika industrijska sila, milijoni sovjetskih državljanov počutili kot svetovna avantgarda. Med vojno, ko so se milijoni sovjetskih ljudi morali pogosto sami odločati in prejemati nase silne odgovornosti (v ilegalnih organizacijah, ki so delovale na zasedenih ozemljih, pa tudi v vojaških oddelkih na fronti in v bazenih, ki so nastajali onkraj Urala, kjer je bilo treba, ne da bi čakali navodila iz Moskve, postavili na noge in usposobiti za delo tisoče iz Evrope preseljenih tovarn), je prišlo do nekaterih metod in celo oblik demokracije.

S hladno vojno in z vrnitvijo na linijo militarizacije pa so se naglo vrnilo tudi nekdanje razmere. Po Staliovi smrti so postopoma uvajali določene spremembe, tudi pomembne. Tako so že leta 1953 razkrinkali strukture osebnega vodstva, oblast in moč politične policije in sploh represivnih struktur pa je bila močno omejena. Večkrat, čeprav vselej le začasno, je bilo uvedeno – najprej z Malenkovim, Hruščevom in Berijom, potem z Hruščevom in Bulganinom in končno z Brežnjevom, Kosiginom in Podgornim – načelo kolegijskega vodenja, ki je temeljilo predvsem na delitvi oblasti in na spreminjanju razmerja partija – vlada, v korist te zadnje. V času Hruščova je prišlo tudi do poskusa, da bi spremenili vlogo partije z ločitvijo organizacij v kmetijskem sektorju od onih v industrijskem. Potemtakem so bili poskusi kar pomembnih sprememb, čeprav se niso zares posrečile. Tudi zato so ostali v bistvu nespremenjeni takorekoč vsi bistveni elementi, ki so v dvajsetih in tridesetih letih oblikovali politični sistem sovjetskega socializma – ena partija, ki se istoveti z upravo in vodi družbo prek sistema transmisijskih verig, ki ga tvorijo različni organizmi (vlada, sovjeti, sindikat, policija, poklicna združenja itd.), katerih naloga je uresničevati politiko, ki jo je določila partija in torej nimajo nikakršne samostojnosti.

Ni prave potrebe, da bi na tem mestu opozarjali, da je ta sistem v določenem

trenutku postal ovira za razvoj in nekaj, kar je bilo potrebno nadomestiti z novim in drugačnim mehanizmom. Na točki, do katere so bili prišli – je zapisal ekonomist N. Smeljov – je postalo naravnost absurdno govoriti za Sovjetsko zvezo o planskem gospodarstvu ali centraliziranem vodenju. To pa zato, ker imamo opravka z velikanskim produkcijskim sistemom, znotraj katerega se dogaja kaos, ker se podira ves red v razmerjih in odnosih med posameznimi sektorji. Tako nastaja vse manj in manj obvladljivo stanje, ki je celo obsojeno na nazadovanje, če ne bo bistvenih sprememb. »Ni mogoč korak nazaj« je naslov zadnjega članka akademi-ka Agambegjana.

Prav isto je mogoče reči tudi v zvezi z vladanjem družbe. Tudi tu obstaja protislovje, ki je nastalo med zahtevami kompleksne družbe, za katero so značilni različni interesi – in prav takšna je danes Sovjetska družba – in med ohranjanjem birokratskega vodenja –, tega protislovja se je treba lotiti, trdijo, sicer grozi nazadovanje. »Revolucija v revoluciji« si torej s samoupravljanjem prizadeva zmanjšati vlogo države in države-partije ter premestiti moč dejanskega odločanja na podjetja (na delovne kolektive), sovjete, družbene organizacije, se pravi na državljane kot proizvajalce in potrošnike. V razpravi je tako prav mehanizem, ki je bil nastal v dvajsetih in tridesetih letih (in zato se je neizogibno treba vrniti k obračunu s Stalinom). S prenovo bi morali predvsem doseči korenito spremembo položaja partije. Osvoboditi bi jo bilo treba nalog vladanja in upravljanja, da bi se lahko ukvarjala – in samo v tem okviru bi še naprej ohranila vlogo vodilne sile – s strateškim upravljanjem. Že s tem bi prišlo do sprememb širokega dosega. Toda to, kar je perestrojka pognala v tek, kaže, da smo bržčas že sredi še bolj kompleksnih sprememb.

V trenutku, ko se priznava, da v Sovjetski zvezi obstaja pluralnost interesov in ko se trdi, da se morajo ti interesi svobodno izražati in sodelovati pri oblikovanju odločitev, v tem trenutku je – neizogibno – problem v tem, da se upošteva kot popolnoma legitimno dejstvo, da je za vsa različna vprašanja množstvo idej in predlogov. Ta različna in raznolika stališča – renovatorjev in konsevatorjev, »strank« težke industrije in lahke industrije, slovanofilskih teženj »velikoruskega šovinizma in različnih republiških nacionalizmov – po zaslugi »glasnosti« že prihajajo na dan, in sicer tako znotraj starih struktur, s tem, da jih demokratizirajo, kot tudi z ustanavljanjem novih oblik združevanja (tako imenovane neformalne organizacije). Gre za popolnoma nove pojave in morda je treba prav v dejstvu, da je na dnevnem redu vprašanje nastanka takšnega političnega sistema, ki bo odgovoril na ta vprašanja, iskati razloge, zaradi katerih je mogoče govoriti o »radikalni prenovi« kot o revoluciji (in morda prvič v zgodovini ZSSR o revoluciji, ki ne bo v celoti izvedena »od zgoraj«). Tako tudi lažje razumemo, zakaj doživlja Gorbačov ob veliki podpori tudi tolikšne in tako bojevite odpore. Razumemo tudi, zakaj je tako nezanesljiv izid te bitke.

Uvod v razpravo

Posvet o knjigi Petra Glotza »Manifest za novo evropsko levico«, DE, 1987, je bila organizirana v MC CK ZKS 18. septembra 1987 z namenom, da bi osvetlili sodobne moči družbenih reform v zahodni Evropi. Ocenili naj bi vsebinske podlage in pobude za oblikovanje »evrolevice« ter vpliv teh gibanj v vzhodni Evropi. Sedanje razprave so pogojene z najnovjšim razvojem »industrijske in postindustrijske družbe«, s kritiko njenih konceptov, s strukturno kriz industrializma, s tehnološko civilizacijsko preobrazbo dela, s potrebo po krepitvi vloge posameznika pri delu in njegovo odgovornostjo za družbeno politiko, z oblikovanjem novih kriterijev za usmerjanje »rasti« in obladovanje brezposelnosti, z nastajajočo ekološko zavestjo, z naraščajočim delovanjem manjšin, s samozavestjo in samoorganizirano žensk, z analizami kakovosti življenja, humanističnih načel znanosti, z uveljavljanjem novih družbenih gibanj – vse pa še zmeraj v razmerah in okvirih krepitve zasebne pobude in tržnosti in novih vidikov soočanja med delom in kapitalom. Rdeča nit v razpravi je misel, naj se proizvodnja bolj prilagodi potrebam, kapital pa družbi v smeri gesla: smiselno delo v okviru smiselne proizvodnje in kvaliteta življenja.

Nova razsežja družbene odgovornosti so vezana tudi z upi obvladljivosti jedrskih sil in orožja, z iskanji svojstvenega mesta Evrope v svetu, s krepitvijo odgovornosti do svetovnega juga in z obvladovanjem mednarodnega gibanja kapitala. Z vsemi temi temami je povezano iskanje obnovitvenih političnih programov, s potrebo po uveljavitvi novih historičnih kompromisov med deli nemilitantnega kapitala in delavskimi sloji, z težnjami po novih integracijah družbenih sil – razumljivo ne samo »od zgoraj«, s prevlado dogmatizma v tradicionalnih levih strankah – v socialdemokratskih in komunističnih strankah in njihovim soočanjem z desnim krilom političnega spektra. Ob teh temah se razumljivo pojavlja tudi vprašanje, koliko in kako te razprave v levi socialdemokraciji in italijanski komunistični partiji odmevajo v Jugoslaviji. Kakšne so naše zgodovinske izkušnje za prihajajoči čas. Katere so teoretske predpostavke Glotzovih stališč?

Uvodno razmišljanje sta pripravili mag. Mojca Drčar-Murko, publicistka in novinarka ČGP Delo in Zdenka Šimonovič, strokovna sodelavka v MC CK ZKS. V razpravi so sodelovali: dr. Božidar Debenjak, redni profesor na Filozofski fakulteti, dr. Andrej Kirn, redni profesor na FSPN, Sonja Lokar, izvršna sekretarka CK ZKS, Lev Kreft, strokovni delavec v MC CK ZKS in Nenad Zakošek s Fakultete za politične vede v Zagrebu.

Razmišljanje na rob Glotzovi knjigi

1. Spreminjajoče se razmere v Zahodni Evropi in ZRN, ki silijo k nastajanju pogojev za »konvergenco miselnih tokov« kot podlage »evrolevice«; 2. Praktični vidik: načrt programa SPD, v katerem se zrcalijo alternativna teoretična razmišljanja levega, internacionalistično naravnane krila socialdemokracije.

1. Zdaj je že jasno, da je razviti kapitalizem obrzdal krizo strukturne narave, ohranil moč akumuliranja in ustvarjanja presežne vrednosti. Proizvodni odnosi se niso spremenili, zato pa delitev dela in organizacije dela, in s tem delavski razred. Vprašanja v zvezi s spreminjanjem načina proizvodnje, in spremembami za posameznika, močno vplivajo na oceno prihodnosti v evropske leve alternative in leve sploh. Če bo v prihodnjih dvajsetih, tridesetih letih, potrebno opraviti manj fizičnega dela in dela nasploh, potem to ne bo moglo ostati brez vpliva na opredeljevanje delovnih ljudi in s tem na bazo, na kateri slonijo delavske stranke. Gorzov »novi proletarec« se je v dvajsetih letih znova bistveno spremenil; odpirajo se posevi praktična vprašanja, kje se začne proizvodni delavec in kje se konča.

Po drugi strani je število klasičnih delavcev še vedno veliko, ne glede na to, da se spreminjajo načini soočanja med delom in kapitalom. Verjetno bosta industrijska in poindustrijska družba dalj časa živeli druga ob drugi; domnevati je mogoče, da bodo v prvi nastale velike spremembe, čeprav ni mogoče z zanesljivostjo predvideti, ali bo politično mogoče vzdržati geslo »več rasti brez povečevanja obsega delovnih mest«.

Alternativna leva strategija socialnih demokratov v ZR Nemčiji se s posledicami nove delitve dela ne spopada kot z nečim sovražnim, zahteva pa, da je razvoj treba »usmeriti« po družbeno sprejetih merilih tako, da upošteva več kriterijev, kot jih je upoštevala »klasična« kapitalistična družba (neomejene) rasti. Namesto tržne stihije, ki ne upošteva nenadomestljivih škod na surovinah in okolju in podpira količinsko rast, se alternativci zavzemajo za načrtno podpiranje in stimuliranje proizvodnih dejavnosti, ki so obrnjene h kakovosti življenja, in za zavestno dolgoročno usmerjanje znanosti na področja, ki računajo s kakovostnimi spremembami v življenju prihodnjega človeka (od varstva okolja do humaniziranja delovnih pogojev). Predlagane rešitve se, kljub temu, da izhajajo iz kapitalističnega (industrijskega) proizvodnega načina, globoko zajedajo vanj. Zahtevajo koordinirano načrtovanje razvoja na različnih področjih, ne samo zato, da bi ustvarili čim večje dobičke, ampak tudi zato, da bi zagotovili zaposlenost čim večjemu krogu ljudi in zmanjšali odtujenost. To domneva načrtovanje tehnološkega razvoja s ciljem doseči »sklenjeni selektivni krogotok« med naravo in družbo, ko bi se smelo iz narave vzeti samo toliko obnovljivih surovin in energije, kolikor bi bilo mogoče vrniti s smiselno proizvodnjo. Tako se v konceptu in praktičnih predlogih alternativci v SPD zavzemajo v bistvu za odgovorno predvidevanje prihodnosti, kar pomeni tudi pravočasno reagiranje na predvidljive negativne strani tehnoloških novosti. S takimi izhodišči posegajo na področje idejno-političnih sistemskih vprašanj, ko gre za zagotovitev družbenih oblik nadzorovanja tehnološkega razvoja v razmerah zasebne pobude in tržnosti.

Na tej ravni »alternativnega« razmišljanja (nadzorovanja, predvidevanja, družbenega reagiranja) se srečujejo misleci z različnimi bazami znanja, z različnimi profili in tudi različnimi interesi preučevanja prihodnosti. Omenjena ravnila je tudi vse bolj internacionalna in je morda skupno žarišče zanimanja nove evrolevice. Zajemanje in odgovorno načrtovanje tehnološke civilizacije je za socialnega demokrata Epplerja pot do uresničitve pravih ciljev socialdemokracije (»socialne

pravičnosti solidarnostne družbe svobodnih posameznikov»), za Iringa Fetscherja resnično osvoboditev človeka od »zakonitosti« vseh vrst, od pritiskov elit in birokracije. Toda to je ključna točka tudi za nedogmatske marksiste: Lefebvre meni, da bi na tak način razbili svetovni monopol s ključnimi informacijami, predlogi so blizu tega, kar je pred leti pisal Gorz (proizvodnja naj se podredi potrebam, način proizvodnje potrebam proizvajalcev, kapital družbi).

Če govorimo o levici v Zahodni Evropi v širšem pomenu besede (je hierarhično ne razvrščamo po »idejni« naravnosti, ampak merimo njeno vlogo po dejanski vlogi v družbah), so ta odmevna »alternativna« mnenja še vedno v manjšini. Glede na dosedanjo maksimo socialdemokratskega in laburističnega gibanja, po katerem so politične strukture »socialno odgovorne države« dolžne popraviti neenakosti, ki izhajajo iz proizvodnje, se zdi iskanje novih odgovorov v sferi načrtovanja proizvodnje (in usmerjanja znanosti) mnogo bolj tvegano in negotovo, tudi zamudno. Toda, očitno je, da je že zdaj treba »obrniti tanker« (po Glotzovi prispodobitvi), če naj bi socialistična alternativa politično pritegnila pripadnike hitro spreminjajočega se delavskega razreda. Potem, ko se je pokazalo, da je kapitalizem dobro iskoristil tehnološke priložnosti, na drugi strani pa socialistične države niso presegle kapitalističnega proizvodnega načina, za politično akcijo ne zadostuje več napoved, da je »socializem boljši« in »višja ureditev«, ker tako določajo naravni zakoni, ampak je tak le v primeru, če ponudi boljše in ustrežnejše rešitve za nakopičena vprašanja. In veliko vprašanje prihodnosti kapitalizma ne temelji več na dogmatski postavki, po kateri zaradi težnje padanja profitne stopnje vse manj lahko razvija proizvodjalne sile; ključno vprašanje se premika na drugo mesto: celo tako dobro lahko izkorišča tehnološke priložnosti in tako količinsko širi proizvodnjo, da je dosegel meje smiselnosti in nevarno načel odnos med ljudmi in naravo. Tu je zdaj veliko vprašanje, na katerega se osredotoča evrolevica: ali je povečevanje proizvodnje sploh lahko še cilj tehnoloških inovacij, ali pa je prvi cilj *smiselno delo v okviru smiselne proizvodnje*.

2. Pragmatični načrt za prihodnost

Najbolj očitni dokaz, da gre v resnici za prelomen čas, je sklep zahodnonemških socialdemokratov, da v pogumni notranji razpravi in s sproščenim spuščanjem v podobne mednarodne tokove pridejo do novega programa. V 115 letih obstoja stranka tega ni delala pogosto in zadnji (»ideologizacija nemškega gospodarskega čudeža«) je veljal skoraj štirideset let. »Moč godesberške prenovitve se je izčrpala«, »stranka je izgubila duhovno vodstvo v državi«, »povsod potekajo pomembne razprave brez nas«, so bile ugotovitve dela vodstva, ki jim je sledil ne povsem soglasno podprt sklep: ujeti je treba civilizacijske okvire, v katerih se spreminja razviti kapitalistični svet. Načrt so zaradi tega šteli za bolj »ideološki« od godesberškega, čeprav tudi ta upošteva razmerja med kratkoročno učinkovitostjo in dolgoročno usmerjevalno vrednostjo. Zanesljivo se zadeve, s katerimi se ukvarja, ne nanašajo le na domače zadeve, ampak na celotno evropsko levo politično prizorišče, kar je mogoče izmeriti tudi po odmevnosti na predloge (v KP Italije na primer).

Načrt novega programa je gospodarska in politična vizija sodobne industrijske družbe, v kateri naj bi prevladale *smiselne* potrebe. Toda, nadzorovanje rasti se nanaša na pojem selektivnega razvoja, ki naj ne bi oviral dobrega upravljanja, še manj bi lahko težnjo po smiselnosti (podrejenosti proizvodnje resničnim potrebam) lahko razumeli kot oviranje tehničnega napredka. Gre za izločanje vsega iz proizvodnih odnosov, kar je *nevarno človeku in naravi* in je v tej točki enako sistemsko kritično do avtomatizma kapitalističnega in socialističnega proizvodjanja ne glede na posledice. Program je tako več kot odgovor na lastno krizo. SPD se je znašla v položaju, ko je morala – hitreje in bolj smelo kot mnoge druge podobne

stranke – upoštevati velika splošna človeška civilizacijska vprašanja. Zanesljivo ima velike notranje rezerve in vsaj potencialno oporo v družbi; iz ZR Nemčije prihajajo najbolj zanimive in tudi naporne ideje »demokatičnega socializma«, ki brišejo celo tako trde dogmatizirane meje, kot je tista, ki ločuje socialdemokrate in komuniste. Tak kot je predstavljen, je načrt programa SPD dokument evropsko naravnane, ekološko osveščene stranke, ki se zaveda pomena mednarodnega položaja in spreminjajočih se lastnosti nacionalnih držav. Program je presek tem, ki so v zadnjem desetletju spreminjale politično prizorišče: od okolja, do emancipacije posameznika-proizvajalca do osvoboditve žensk in odrekanja pravice supersilama, da bi v njihih odnosih zajeli tudi razmerja do vseh drugih. »Zemlja je ogrožena z najrazličnejšimi oblikami novih odvisnosti«, in »človek, prvič v zgodovini, ogroža obstanek na njej«.

Italijanski komunistični teoretik Boffa je omenil pred časom, da je razprava v SPD morda »nekaj najbolj naprednega, kar je sposobna na teoretičnem področju narediti evropska levica«. Korenita sprememba godesberškega programa, toda tudi analiza vrednostnih kategorij (vpraševanje o mitu neomejenega razvoja), prožna pripravljenost na pluralistično razpravo v mednarodnem okviru, težnja k družbeni solidarnosti – vse to utrjuje domnevo o možnosti reformiranja SPD, čeprav prikazuje tudi nove konflikte s starimi in novimi protagonisti. Za devetdeseta leta je torej sporno tisto, kar je vse doslej veljalo za »zagotovilo identitete stranke« in za »zlitje z večino volilcev«: upanje v nenehni gospodarski polet, ki množi blaginjo, blaži boje v fazi razdelitve, zagotavlja plačilo socialnih storitev, odstranjuje stiske in revščino in krepi misel, da ni ne socialnih ne ekoloških meja rasti.

Že godesberški program je opozoril na nasprotje našega časa, ko je »človek razvil izjemne zmogljivosti, ne da bi vsem dovolil pravični delež pri rezultatih«; toda, v skladu z duhom časa, optimistično upal, da se bo »človek osvobodil skrbi in ustvaril blaginjo za vse«, in da ima »prvič v zgodovini priložnost izpolnjeno živeti življenje brez stisk in strahu«. Novi program se sklicuje na nasprotje našega časa in ugotavlja, da se ni ne spremenilo ne omililo. Starim nasprotjem so se pridružila nova, zato »preprosto zapisovanje obstoječega ne obeta zanesljive prihodnosti«. »Samo s spremembami bomo lahko v prihodnje rešili tisto, kar menimo, da je vredno ohraniti«, pravijo pisci načrta programa. Ugotavljajo, da še »nikoli ni ležalo toliko moči in s tem odgovornosti v človeških rokah«, toda skeptično nadaljujejo: šele pokazati se mora, ali smo dorasli novim razsežnostim odgovornosti. Nizajo se dokazi o področjih, ki so se izmuznili nadzorstvu: od jedrskega orožja do »tretjeta sveta« (ponižan v vlogo izvajalca konflikta Vzhod–Zahod svetovni Jug zaman išče priložnosti za preživetje). Množična brezposelnost se piscem zdi dodatni element odtujevanja (»vedno več ljudi je nemočnih v tehničnoekonomskem procesu, ki jim grozi vzeti delo in jih narediti za priveške tehničnega stroja«). Zato sledi drugačna programska vrednota: »Iščemo politiko, ki bo tako obvladala tehnično inovacijo in jo usmerjala, da bo človeško življenje bogatejše, svobodnejše in bolj človeško«. Skepsa je tudi drugod: »Samouničenje človeštva je mogoče tudi brez vojne« in »nacionalne države so nemočne, ko se soočajo s svetovnimi gospodarskimi procesi in mednarodnimi gibanji kapitala, ki jih je z nacionalnimi politikami komaj še mogoče obvladati in so zunaj mednarodnega nadzorstva in usmerjanja«.

Program se spopade z nasiljem »večine« proti »manjšinam« in vključujejo tudi pojem »moško določene družbe«; »odnos do manjšin kaže, da grozi padec nazaj v preteklost in se zdi zaprta pot v bolj človeško prihodnost«. Omenja strah pred »prozornim človekom«, ofenzivo novih konservativcev in pride do ocene, da je »običajna politika vse manj sposobna obvladati vse te naloge«, »SPD išče zanesljive smernice in skuša izkoristiti priložnosti za razumno ravnanje«. Oporo vidijo pisci načrta v okrepljeni ekološki zavesti državljanov, v novi samozavestnosti žensk, v pripravljenosti sodelovanja v demokatičnem političnem procesu. Tako se

uvodni del po tonu razlikuje od prejšnjega; daleč od navduševanja je, prej gre za trezno naštevanje dejstev, v tem pa igrajo presenetljivo veliko vlogo tako imenovane obrobne teme »manjšinskih« skupin.

Tudi ko gre za naštevanje temeljnih vrednot, je novi načrt neprimerno širše razložil pojme »od kod prihajamo, kam gremo«. »Svetovna industrijska civilizacija, ki je rodila kapitalizem, je silno pomnožila izdatnost človekovega dela in s tem povečala blaginjo ljudi in odprla človeku izjemne, čeprav nasprotujoče si možnosti. Mogoče je postalo pregnati revščino, nesvobodo in neizobraženost iz človekove zgodovine, toda hkrati se je povečalo izkoriščanje, pritiski, ogroženo je človekovo okolje in človeška vrsta sama.

Cilj socializma je, pravijo pisci, »preživele družbene oblike spoznati za nekaj, kar je ustvaril človek in je torej podvrženo spremembam«, spremeniti je torej treba »vladavino kapitala nad delovnimi ljudmi, mrtvega nad živim delom, profitništvo namesto zadovoljevanja človekovih potreb«. Nesporna ostaja zveza med ciljem in sredstvi: socialistični cilji so uresničljivi le z demokratičnimi sredstvi. Iz analize godesberškega programa (državne blaginje) sledi naloga za prihodnje: »Politični okviri so se prav tako spremenili kot zavest mnogih ljudi«, tako se »socialdemokracija ne bori le za reforme v kapitalizmu, z demokratično reformno politiko teži k boljši družbeni ureditvi«. Natančnejši je obračun z realnim socializmom: »socialdemokracija ga ne odklanja zato, ker bi bil socialističen, ampak zato, ker ne ustreza svobodnjaškim kategorijam slehernega socializma«. Zato pa načrt novega programa med koreninami, poleg filozofije, krščanstva in izkušenj delavskega razreda, omenja tudi marksistični družbeni in zgodovinski nauk.

Temeljne vrednote ostanejo – svoboda, pravičnost, solidarnost, toda so drugače opredeljene. Svoboda je tako priložnost, ki jo ima človek, je pa vedno tudi družbena zasluga (svoboda drugega človeka je meja lastne svobode, svoboda tistih, ki mislijo drugače). In skupna opredelitev: »Svoboda zahteva osvoboditev od uničujoče odvisnosti, stisk in strahu, zahteva priložnost za uresničenje individualne sposobnosti in odgovorno sodelovanje v družbi in politiki. Oboje je treba pravno zagotoviti. Kdor se čuti gmotno in socialno dobro preskrbljen, bo lahko pravilno uporabil priložnosti, ki jih ima kot svobodno bitje. S tem v zvezi je tudi solidarnost, ki jo je mogoče pričakovati, če se bodo ljudje srečevali kot svobodni in enaki, ni pa »nikogar mogoče vanjo prisiliti«. In nato definicija: Cilj je konec razredne družbe, premagovanje vseh predprav, ki izhajajo iz razdelitve družbe na razrede ... Demokratični socializem je »izpolnitev demokracije v družbi enakih možnosti«.

Za mednarodno okolje se stari program SPD skoraj ni zanimal, nov pa pripisuje izjemen pomen prizadevanjem za mir, tako da je v tem programskem delu vključeno desetletje spreminjajoče se zavesti ljudi o nevarnosti oboroževanja kot sredstev za zagotavljanje miru. In cilj je *skupna varnost*. Pisci programa bi radi spremenili v politiko spoznanje, da nobena država ne more biti »bolj varna« kot potencialni nasprotnik in torej v lastnem interesu sprejema soodgovornost za varnost drugih. Zveza z atlantsko skupnostjo je nesporna, toda program teži k temu, da bi »nekoč oba bloka zamenjali z evropsko mirovno ureditvijo« in je kritičen do »zahodne vodilne sile«, če ta teži k premoči brez obzirov na evropske zaveznike in njihove koristi. Zveza naj bi bila sposobna braniti se, toda pripravljena na popuščanje in dosledno defenzivna. In skupna varnost zahteva postopno odstranjevanje vseh zmogljivosti grožnje, do končnega cilja, ki naj bo obojestranska nenapadalna struktura. V tem okviru je tudi povezovanje z ostalo Zahodno Evropo, ki naj postane tretja sila s samostojnimi koristmi.

Velika sprememba je v programu tam, kjer gre za vlogo države. »Država po ustavi ni vrednostno nevtralna ... impulze dobiva od družbenih sil, skupin, šol, univerz, cerkva, javnih občil, pobud državljanov, od mirovnega gibanja in sindikatov«.

Nova družbena gibanja so v programu ocenjena kot pomemben element social-

demokratske politike: »V novih družbenih gibanjih vidimo priložnost za bolj živahno demokratično življenje, pomembno dopolnitev strankarske demokracije in obogatitev politične kulture«.

Če je prejšnji program apoteoza druge industrijske revolucije (dviguje življenjsko raven, odstranjuje stiske in trpljenje), je novi resnični odsev duha časa. »Gospodarstvo ni sebi namen . . . delitev dela je treba prilagoditi človeškim potrebam, znotraj proizvodnje je kapital treba podrediti ljudem . . . človek se potrjuje v delu«. Tako je tudi z mednarodnim delom: »Mednarodna delitev dela, ki svetovno prestrukturiranje gospodarstva prepušča le tržišču, za nas ni sprejemljivo, ker pomeni trajno prednost gospodarsko močnih«. »Ne bomo se spuščali v boj za vire in tržišča, ker bi s tem prizadeli delovne in življenjske razmere ljudi in bi bilo ogroženo okolje.«

Ni presenetljivo, da je zelo obsežno poglavje posvečeno ekološko in družbeno odgovornemu gospodarjenju: »Danes vemo: ker je človek del narave, spreminjamo ljudje skupaj z naravo tudi sebe . . . izkoriščanje narave in ljudi imata nekaj skupnega . . . nova usmeritev, h kateri težimo, je skrb za enotnost naravnih tokov . . . varstvo okolja, ki le popravlja škodo, je vedno dražje od preprečevanja. Zapolnelo varstvo narave lahko kaj kmalu zahteva več, kot zmoremo in najcenejša je politika, ki okvire proizvodnje zapiše tako, da škode na okolju sploh ne nastopijo.«

Avtorji se sklicujejo na godesberški program in menijo, da je bilo tedaj možno govoriti o »stalni gospodarski rasti«, ker so bile visoke stopnje rasti možne in zaželene. »Medtem smo spoznali, da sama rast ne more odpraviti brezposelnosti, zato pa lahko uničuje podlage za življenje. Naloga politike je torej podpirati tako rast, ki odpira priložnosti za prihodnost in povečuje kakovost življenja, omejuje pa tako, ki zmanjšuje priložnost za prihodnost in življenjske priložnosti«. Tako je tudi zato, ker »po svojem vplivu na družbo tehnika ni vrednostno nevtralna«: tehnične inovacije je treba usmerjati, nevarnosti poznati in se zavarovati pred njimi. Izbor tehnične obnove naj se zato oblikuje po kriterijih, ki veljajo tudi za selektivno rast: počlovečenje dela, utrjevanje zdravja, zmanjševanje števila nesreč, razumen odnos do narave, obnavljanje surovin in energije.

Delu, kot pogoju za življenje, je posvečen pomemben del programa: »Težimo k novi, svobodnjaški organizaciji dela, ki naj spodbuja inteligenco, znanje, odnos do dela (delovno etiko)«. Pisci v programu ohranjajo dinamiko tržišča, toda ga dopolnjujejo z družbeno in ekološko odgovorno gospodarsko ureditvijo: »K podjetniški odgovornosti sodi družbena in ekološka odgovornost«, . . . »sam trg ne more rešiti ne socialnih, ne ekoloških vprašanj, zato . . . toliko konkurence, kot je mogoče in toliko načrtovanja, kot je potrebno«.

Načrtujemo za prihodnost, pravijo pisci načrta programa, toda ne želimo iti predaleč, resno se lotimo tistega, kar je razvidno. Na tej pragmatični podlagi je najbrž nastala priložnost za novo obliko internacionalizma na levi, v katerega se je lahko tvorno vključila druga velika evropska leva sila, ki pa je tudi prej morala obračunati s klasično komunistično zahodno stranko. Zdaj govorijo o konvergenci dveh tokov, ki lahko dasta novo »evrolevo« alternativno politiko. Je to revizija razcepa pred šestdesetimi leti? Italijanski komunisti menijo, »da,« čeprav verjetno zveza ne bo več nikoli taka, kot je bila. Pomembno je, da je v tem videti vzporedno potekajoč izhod z krize, v kateri so se znašle leve skupine na Zahodu, vendar so izzivi, s katerimi se soočajo, hkrati tudi naši. Vredno jim je prisluhniti in njihove izkušnje upoštevati, in ne samo zato, ker je začel stališče do pojma »demokratičnega socializma« spreminjati tudi vzhodni tabor.

Teze za razpravo o manifestu za novo evropsko levico

Evropske levice, kakor ugotavlja tudi Glotz, ni. Razlog, da je še ni, ni v tem, da v delavskem gibanju doslej ne bi bila spoznana potreba po skupnem nastopanju in sodelovanju vseh socialističnih sil, ampak prej v tem, da jim je le-to le poredkoma tudi dejansko uspevalo. Zato se nam zastavi vprašanje, kaj prinaša Glotzov Manifest tako drugačnega, novega, kar bi mu dajalo večje izglede, da bo uspel tam, kjer so se pred njim številne strategije že prelomile?

Glavna naloga prihodnje evropske levice bo, da Evropo spet dvigne na nivo svetovne zgodovine, v vrh znanstveno-tehnološkega, industrijskega in družbenega razvoja in zavre proces njenega propadanja, v katerega jo potiskajo konservativne sile. Zato mora evropska levica oblikovati nov zgodovinski blok in preprečiti razpad družbe na »dvo tretjinsko« večino (podpora stebru desnice) in »enotretjinsko« manjšino (trdnjavo levice). Levica naj bi vzpostavila »koalicijo«, ki naj bi solidarizirala čim več močnih s šibkimi – v nasprotju z lastnimi interesi. Pozicijska vojna, ki bi se sicer lahko razvila, bi Evropi onemogočila, da spet postane politični, ne le geografski pojem. Vendar pa lahko ugotovimo, da imajo vse »tretjine« kljub različni prihodnosti, ki ji jo obeta znanstveno-tehnološka revolucija, vendarle nekatere skupne interese, ki ne izhajajo neposredno iz njihovega položaja v sferi produkcije oziroma dela (to naj bi z večanjem prostega časa tako ali tako izgubljale na pomenu). To je skupni interes preživetja in reševanja vprašanj, ki se postavljajo z naraščanjem oboroževalne tekme, ekološke krize itd., kar nam kaže tudi izkušnja mirovnih in ekoloških gibanj, ki jim je uspelo mobilizirati široke sloje prebivalstva predvsem v Zahodni Evropi. Ali potemtakem lahko še govorimo o nasprotju interesov na neki splošni, obče človeški ravni?

Glotz v Manifestu utemeljuje potrebo po preseganju nacionalnih meja in večji integraciji Evrope in meni, da bi morali imeti centralni organi Evropske skupnosti večja pooblastila. Hkrati opozarja, da bi bilo potrebno reševanje nekaterih vprašanj prenesti na nižje ravni, opozarja na pomen decentralizacije, regionalizma in večjega upoštevanja manjšin, marginalnih skupin ipd. Vendar pa, ali ni upravičeno, da spričo zbirokratiziranosti današnjih političnih struktur in družbenih odnosov podvomimo v možnost in domet integracije »od zgoraj«?

Dodatni razlog za dvom v ustreznost zgornje poti integracije je dejstvo, da obstajajo določene razlike med evropskimi državami (tudi sedanjimi članicami EGS). Ali bi vse dejansko imele enake možnosti, če bi uvedli nekatere od predlaganih ukrepov v dodatku k Manifestu, kot je na primer ukinitve soglasja v evropskih telesih?

In končno se nam ob Glotzovi ugotovitvi, da bi morala evropska levica zaščititi samostojnost evropske kulture, ki je že delno načeta, tudi z ukrepi kulturnega in medijskega protekcionizma, postavi vprašanje, ali ni to v nasprotju s procesi globalizacije vseh družbenih procesov in tudi z Glotzovimi ugotovitvami, da imata izolacija in avtarkija nujno tudi negativne učinke?

Staro in novo, leвица in strategija

Glutzova knjiga o strategijah za novo evropsko levice daje nadvse zanimivo izhodišče za razpravo v dveh razsežnostih: na eni strani gre za kontekst dnevne politike in vsakodnevnega odločanja strank na levisi političnega spektra, pa naj gre za socialno demokracijo, za komuniste ali druge dele levice; na drugi strani gre za tisto globlje vprašanje o celotni strategiji socializma, ki se tako ali drugače prelomljeno zrcali skozi to dnevno politiko. Strategija socializma v dnevni politiki ni neprelomljeno izražena, saj dnevna politika seveda izhaja iz cele vrste taktičnih razmislekov, na takšnih in drugačnih, boljših ali slabših taktičnih računih, pogovor o strategiji pa mora segati v globino in v zgodovinsko perspektivo in so v njem taktični elementi samo dnevne poteze, ki jih je treba obravnavati predvsem v luči vprašanja, koliko so kompatibilne s strategijo in etične. Razprava o strategiji pa je evropski levisi (in v njej tudi nam v Sloveniji in Jugoslaviji) nujno potrebna ravno v tem trenutku zgodovinske prelomnice, ko so se izčrpale socialistične strategije, ki so se izoblikovale v prvi tretjini našega stoletja.

Da bi si razložili, zakaj te strategije kljub temu, kar so dosegle, niso izpolnile velikih revolucionarnih pričakovanj, ki so bila vanje stavljena, moramo vendarle evocirati dosedanje zgodovino socializma. Ni naključje, da je Antonio Gramsci že takoj v prvem trenutku po napadu na Zimski dvorec označil oktobrsko revolucijo kot »revolucijo proti Kapitalu«: ne morda proti kapitalu z malo ali personificiranemu Kapitalu z veliko začetnico, temveč proti *Kapitalu* Karla Marxa. V tistem, kar je revolucija postavila v svet, je Gramsci ugledal poskus, da se s sredstvom množičnega upora in z velikim angažmajem revolucionarnega volutarizma premaknejo ustaljeni sestoji stvari, in v nekem trenutku celo z uspehom. Tako kot socialdemokratski kritiki – samo z nasprotnim predznakom – vidi tudi Gramsci, da gre za revolucijo »proti Kapitalu« Karla Marxa, se pravi, v nasprotju z njegovo analizo in iz nje izhajajočo strategijo. Z dilemo, kako doseči spravo med to revolucijo in Karlom Marxom, so se srečevali tudi naši organski intelektualci gibanja. Ko smo to vprašanje konec petdesetih let zastavili Borisu Zihlerlu, je takole povzel stališče svoje generacije revolucionarjev (navajam po spominu): Revolucija v Rusiji je bila res v nasprotju z Marxovo koncepcijo, toda čeprav je uspela, je ne razvrednotuje, saj se je pokazalo, da je revolucijo sicer mogoče izvršiti, toda da gre vse potem strahotno težko. Ta poskus sprave med »revolucijo proti Kapitalu« in *Kapitalom* je bil očitno skupna formula tedanje jugoslovanske teorije: v končni konsekvenci ima Marx vendarle prav, in to v nadaljnjem razvoju kažejo izredne težave »socialistične graditve« v »prvi deželi socializma«: smo s strateško-taktičnim mojstrstvom na ostrini britve bi se bilo mogoče izogniti pastem najstrahotnejših deformacij in najti pravo pot. Klasična socialna demokracija si ni delala takšnih težav. Rajši je preprosto ostala pri stari obsodbi Lenina in boljševikov, češ, spustili so se v prezgodnjo revolucijo in s tem naredili nekaj nedopustnega. V začetku februarja 1983 sem v Bonnu oz. Godesbergu prisostvoval polemiki med Richardom Löwenthalom in Gajom Petrovičem na socialdemokratskem simpoziju ob stoletnici Marxove smrti. Löwenthal je ostro kritiziral Lenina in oporekal tudi Petrovičevemu kritičnemu prikazu, nakar je Petrovič vprašal: »Kaj pa naj bi bil po vašem mnenju Lenin tedaj sploh naredil?« In Löwenthal je odgovoril: »Prav ničesar ne bi bil smel narediti.« To je seveda zelo lepa formula, toda prepoceni. Zamislimo si historično situacijo, v kateri vse vre, revolucionar pa ne naredi ničesar! V do skrajnosti zaostrenih razmerah Rusije se ne zgodi nič, samo zato, da bi se potrdila neka teorija! To je seveda popoln absurd, ki samo kaže, da se en del socialne demokracije še danes ni

pripravljen sprjazniti s tem, da je zgodovina tekla tako kot je, in da je nastalo komunistično krilo delavskega gibanja. Ni pripravljena živeti z vsemi konsekvencami, ki iz tega izhajajo, temveč bi rada to za nazaj odmisllila iz zgodovine. Podobno se do socialne demokracije vedejo dogmatiki komunističnega gibanja, ki bi jo radi odrinili v kot oportunizma ali pa prisilili, da sprejme moderniziranih »21 točk«.

Revolucija nikakor ni bila »izmislek« in je z vzpostavitvijo nove oblasti vplivala na vso nadaljnjo zgodovino planeta. Novo vzpostavljena situacija je v marsičem spremenila tudi nadaljnji potek razrednih konfliktov. Delavsko gibanje zunaj Sovjetske zveze ni le dobilo novih spodbud in bilo opogumljeno (na to plat nenehno in edino opozarjajo propagandisti realnega socializma); kot je že v dvajsetih letih opozoril Karl Korsch, je bil pooktobrski razvoj obenem za mednarodno delavsko gibanje dvojna ovira: po eni strani se je stari red organiziral za preventivno kontra-revolucijo, po drugi strani pa je vsaka napaka in neustreznost, kaj šele deformacija, socialistične prakse v Sovjetski zvezi nujno postala orožje starega reda v boju zoper lastno levico.

Tako je bilo tudi še v hladni vojni, ko je socialna demokracija reševala svojo reformno politiko med drugim tudi s tem, da je bila deklarirano antikomunistična. Šele po koncu hladne vojne, zlasti z nastankom »nove levice«, avtonomne od obeh političnih opcij »stare levice«, je bila možna ponovna »repcija« vseh teoretskih koncepcij delavskega gibanja, ponoven premislek vseh že izraženih dilem in razhajanj. Iz izkušenj teh let se vsaj deloma hrani tudi Glotzova koncepcija.

Z recesijo leta 1966 se je vsaj začela napovedovati velika strukturna kriza kapitalskega načina produkcije, v kateri se dogaja obenem izstop iz industrializma. O tem, kdaj se pravzaprav začel sama strukturna kriza, so mnenja različna, po nekaterih avtorjih se kriza začelja šele z vstopom v sedemdeseta leta. Prav na prehodu v to dolgo krizno razdobje imamo velik napor evropske levice, takrat pod zastavo »nove levice«, da bi revitalizirala potencialne za preobrazbo sveta. Historično dejstvo ostane, da je ta zagon naletel na kaj majhne simpatije v samih strankah levice in na velik odpor na desnem delu spektra. In da je radikalni zanos doživel poraz, gre samo deloma pripisati ofenzivnosti desnice, v veliki meri pa gre za rovaš sveta realnega socializma. Ta je storil vse, kar je bilo v njegovih močeh, da bi zatolkel ta impulz. Propagandisti realnega socializma so teoretike »nove levice« razglašali za »buržoazno ideologijo« in napisali proti njim na desetine zlovoljnih brošur. Obenem so se na vso moč trudili, da bi iz tega potenciala dobili »zdrave sile« v svoj podmladek. Sekundirala jim je socialna demokracija, ki je v Nemčiji in drugod na vso moč hitela z distanciranjem od lastnih študentskih in mladinskih organizacij (spomnimo se le na nemški SDS, pa tudi na SHB in na jusose v boju s strankinim aparatom). Razni »sklepi o nezdržljivosti« in distanciranja od »komunističnih« tendenc so bili samo izraz prastrahu pred tem, kar se je tu dogajalo. V kleščah trikotnika desnica – realni socializem – institucionalna levica je del »novolevičarjev« zaneslo v maoistično in enveristično sektaštvo, del aktivnih pa si je začel utvarjati revolucionarno situacijo in se radikaliziral do teroristične norosti ter z njo propadel. Zavest, da je družbo treba preobraziti, pa je ostala in se odtlej – prav tako avtonomno – začela izražati z »novimi družbenimi gibanji«.

Nova družbena gibanja so od svojega nastanka naprej »slaba vest« institucionalnega delavskega gibanja, v zahodnonemškem primeru socialne demokracije. Nastala so ob zlomu reformne vizije, ob prehodu na pragmatizem gašenja ob nastanku strukturne krize.

Kar zadeva velike družbene reformne potencialne, so bile glavne karte odigrane na začetku današnjega dolgega kriznega obdobja. Potem ko je institucionalna levica tedaj zaigrala odločilne karte, beležimo njen upad, krhanje njenih mladinskih organizacij. To velja zelo podobno za vse velike delavske stranke Zahoda, pa naj gre za socialdemokrate ali za komuniste. Obenem pa narašča moč zelenih, mirovnikov, ženskih gibanj itn. V Zahodni Nemčiji so zeleni postali četrta politič-

na stranka in to ostajajo, čeprav se v bojih med temeljnima kriloma silovito spopadajo pred očmi javnosti. Pri tem se velik del zelenih šteje za »ekosocialiste«. Zato seveda preseneča, kako malo Glotzov »manifest« ponuja zelenim, mirovnikom in drugim. V bistvu se z nekaj skopimi izjavami (in to je najbolj skop del njegovega programa) spušča z njimi v konkurenco.

In vendar bi bilo treba tudi vprašanje teh reformnih potencialov prevrednotiti v luči problematike »historičnega kompromisa« danes.

V okoliščinah pooktobrskega razvoja imamo po eni strani hudournik in kasneje le tanek curek socialističnih revolucij, iz katerih izhaja vrsta držav »doslej realiziranega socializma«, kot je rekel Berlinguer. Po drugi strani pa so v planetarnih razmerah doseženi rezultati in tudi zmage delavskega gibanja skozi razne modalitete »historičnih kompromisov«. Eden zgodnjih »historičnih kompromisov« je bil pravzaprav že New Deal. Roosevelta je prinesla na čelo države široka koalicija reformne frakcije kapitala z levico – vključno z velikimi deli delavskega gibanja. Njegova reformna politika je bila obenem zadovoljitev aspiracij delovnih slojev po delovnih mestih in večji socialni varnosti in sprostitev polja dejavnosti za kapital. Enako so na tleh historičnih kompromisov nastale ljudske fronte. Ena od frakcij kapitala je torej videla svojo šanso v historičnem kompromisu, medtem ko je druga našla svojo pot v fašizmu, se pravi, v teroristični pokoritvi delavskega razreda in v stavi na vojno. Obnovitev New Deala v povojnem redu je naposled pripeljala do tega, da je nemška socialna demokracija oblikovala 1959 svoj Bad Godesberški program, KPI pa je začela svojo strategijo utemeljevati na historičnem kompromisu. Historični kompromis vedno pomeni realizacijo enega dela socialističnih predstav, toda žrtvovanje drugega dela. Pomeni neki premik, neko izboljšanje stanja, ne prinaša pa seveda vzpostavitev socializma kot takega. Vsakdo, kdor na historični kompromis gleda s stališča enkratno izpeljane svetovne revolucije, mora seveda imeti proti temu take ali drugačne sektaške ugovore, in to se nenehno dogaja. Na drugi strani pa seveda lahko historični kompromis pomeni tudi izgubo substance in identitete, in tudi to se marsikdaj dogaja, tako da slika postane skrajno komplcirana. Toda napredovanje elementov socializma v svetu je očitno vezano na historične kompromise.

Kako pa je s historičnim kompromisom ta hip? Pri Glotzu najdemo zanimiv stavek, ki ga seveda ni zapisal on prvi, a mu je dal obliko kratke formule: da je treba doseči spravo med ekonomijo in ekologijo. Ta stavek je po vsebini izredno daljnosežen, čeprav žal Glotz sam te vsebine ne izpelje dovolj, ravno zato, ker mu omejuje horizont konkurenčno polje z zelenimi, ker skratka tu interferirajo taktični razmisleki in mu zapirajo teoretski horizont razmišljanja. Gre pa preprosto za to, da ima kapital tudi danes dve opciji, kako obvladati krizo. Ena se s simbolnim izrazom imenuje »vojna zvezd« in temelji na oboroževalni tekmi in konfrontaciji. Druga pa je tista, ki pravzaprav sploh šele omogoča Glotzovo razmišljanje, saj Glotz ravno ponuja socialno demokracijo kot partnerja v tem novem historičnem kompromisu, toda vprašljivo je, če z zadostnim uspehom. Frakcija kapitala, ki stoji za to opcijo historičnega kompromisa, računa na razoroževanje in na sanacijo okolja kot vzvod novih tehnologij. Vprašanje je torej, ali ima socialna demokracija dovolj ponuditi in ali lahko s svojimi zahtevami za revitalizacijo industrijske pokrajine, za varčno izrabo energetskih potencialov, za čisto recikliranje itd. itn. dovolj mobilizira in usmerja tako javno mnenje kot kreativne potenciale v te cilje. Večkrat se zdi, da imajo za ta historični kompromis, oziroma za skupno zmago nad militaristično frakcijo kapitala zeleni vsaj nekoliko boljše karte, in to kljub relativni maloštevilnosti in razklanosti na realos in fundamentalos. Mnogo bolj so sposobni vpeljevati te teme v javno razpravo in v javno mnenje. Toda za nosilce historičnega kompromisa so premaloštevilni in tudi ne nagovarjajo tistih delavskih slojev, ki bi se morali odločiti za prestrukturiranje. Zato je bistveno, da velike delavske stranke tu opravijo

razvoj in s tem šele omogočijo prakticanje tega nujnega historičnega kompromisa. Iz tega zaveznitva namreč izhaja tudi neka korist za levico, ne le za kapital.

Še ene točke bi se želel dotakniti: Mnoga pričakovanja, ki jih je Marx direktno vezal s socializmom, so se skozi zgodovinske kompromise realizirala pod zastavo kapitalizma, v znamenju kapitalizma. Vzemimo samo en značilen, tehnološki, primer. V *Kapitalu* predvideva Marx, da se bo na podlagi velikoserijske produkcije, na njenih dosežkih, potem vzpostavila ponovna individualizacija produkta. To pričakovanje je Marx vezal na komunizem. Individualizacija produkta z vsemi prednostmi velike serije, a z odpravo slabosti iz množičnosti, je bila za Marxa lahko le miselni cilj, pot do njega pa je bila zastrta. Danes je realnost. A prinesla jo je informatika. Danes je mogoče narediti tekstilni vzorec, ki prihaja z avtomatiziranega tekstilnega stroja, toda vsak kos je popolnoma individualen in neponovljiv. Mogoče je na milimetre umeriti pohištvo za individualno rabo, pa je vendar industrijski produkt. Nekaj, kar je Marx pričakoval od sproščene človeške kreativnosti, potem ko bo osvobojena razrednih vezi, je danes realizirano v okoliščinah kapitalskega sveta. Do tega so najmanj prišli tisti, ki so se doktrinarno razglasili za »marksiste-leniniste« in edinoprave naslednike misli Karla Marxa. Vse take ironije zgodovine je treba bistveno premisliti v določanju strategij levice.

In kar velja za evropsko levico, velja mutatis mutandis tudi za našo notranjo diskusijo.

ANDREJ KIRN

Ekološke razsežnosti v Glotzovem Manifestu

Nekateri odgovori in stališča v Geotzovem manifestu v zvezi z delom, ekologijo, ženskim vprašanjem so v družboslovni literaturi zoreli vsaj že 20 let. V tem smislu Glotz ni izviren, je pa izviren v tem, da je spoznanja prelinil v sintetično programsko-politično izhodišče. Samo od sebe se nam vsiljuje vprašanje, ali ne bi na podoben način takšno prenovno potreboval tudi naš program ZKJ, saj je od njegovega sprejema preteklo skoraj toliko, kot od programa iz Bad Godesberga nemške socialne demokracije. V tridesetih letih se je mnogo stvari temeljito spremenilo v svetu in pri nas, predvsem pa so se odprle nove možnosti, sprožili so se novi procesi, nekateri pa so tudi dozoreli in že odmirajo.

Ključna os, na katero je naslonjen celotni manifest, je tehnološka civilizacijska preobrazba dela, s katero so povezane spremembe na političnem, ekonomskem, kulturnem in individualnem področju. To ključno izhodišče je gotovo v globokem zornem kotu z Marxovimi elaboracijami in anticipacijami. Zdi se, kot da so nekateri marksisti teoretično v stiski, ker izginja z zgodovinskega prizorišča v razvitem svetu delavski razred fizičnih, nekvalificiranih ročnih delavcev. Marx ni nikdar tranzgodovinsko ovekovečil industrijske forme dela in industrijskega delavskega razreda. To se je zgodilo v predrevolucionarnem in postrevolucionarnem obdobju socialističnih revolucij. Tudi zaradi tega so socialistične revolucije izgubile svojo socialno in znanstvenotehnološko inovativnost.

Lahko se čudimo, kaj je Marxu omogočilo, da je teoretsko pobegnil iz horizonta industrijske civilizacije in predvideval, da industrijsko delo in z njim delovni čas ne bo več glavni izvor in merilo bogastva. Nobeni postmarksisti si ne morejo prilastiti te zgodovinske Marxove izvirnosti. Prednost pred Marxom imajo samo v tem, da

Marxova predvidevanja v zvezi z delom in delovnim časom postajajo realnejša. Nekatere Marxove ideje so ključne postavke v Glotzovi politični filozofiji.

Poleg teh splošnih vtisov bi se dotaknil še ekološke razsežnosti v Manifestu. Ekološka neznanka je tako odločilna v celotni zasnovi in viziji razvoja, ki je naslonjena na možnosti sodobne znanstveno-tehnološke revolucije, da se lahko zgodi, da se npr. Gorzova pota v raj spremenijo v pota v pekel. Ne vemo še, kaj ekološko pomeni popoln razmah visokih tehnologij, kakšne ekološke implikacije se skrivajo za vseobsežno robotizacijo, avtomatizacijo, biotehnologijo. Mogoče ravno zaradi ekoloških omejitev ne bomo prišli v raj, ampak se bomo morali zadovoljiti z vicami in bomo veseli, da ne bomo prišli v pekel. Leve usmeritve so bile dolgo časa neobčutljive, da bi z vidika nakopičenih ekoloških problemov prevrednotile svoje razvojne paradigme. Desnica in levica sta prisegali na ekonomsko paradigmo nenehne rasti. V tej točki ni bilo med njima bistvene razlike. V slovenski ekološki misli, manj v praksi, je že nekaj časa razširjeno geslo, ki ga Glotz priporoča evropskim državam, da »morajo v skupni akciji opustiti prepričanje o primatu ekonomije nad ekologijo« (str. 73). Vodstvo slovenskih komunistov je v zadnjih letih naklonjeno ekološki usmeritvi v družbi. Moral pa bi se ekologizirati program ZKJ. Glotz odklanja tako vztrajanje pri tradicionalni ekonomski rasti kot tudi proti ekonomski opciji ničelne rasti. Osebnostno sodim, da se dolgoročno leva programska teoretska usmeritev ne bi smela ustrašiti tudi opcije ničelne količinske rasti, kar pa ne izključuje kakovostnega razvoja. Glotz sprejema kakovostno rast, torej še vedno rast kot trajno in realno alternativo. Dolgoročna usmerjenost leveice bi lahko naredila še korak dlje in stavila na kakovost razvoja brez rasti. Za sedanje razmere in bližnjo bodočnost pa bi bila dejanska usmeritev h kakovostni rasti – zlasti še za naše razmere – velik preobrat neslutene razsežnosti. Glotz poudarja skupno evropsko naravo ekološke zakonodaje in standardov. Zavedati se moramo, da nam pretijo ekonomsko-družbena izolacija in težave, če ne bomo spoštovali in sprejemali evropskih standardov o varstvu okolja. Če so v ekološkem pogledu meje ekonomske rasti in industrializma, potem so tudi meje za politiko, ki se na tem utemeljuje.

SONJA LOKAR

Glotzova razmišljanja so zanimiva tudi za nas

Glotzov manifest za novo evropsko levico sem prebirala skupaj še z dvema besediloma in jih poskušala med seboj primerjati. Eno od njiju je resolucija 10. kongresa Zveze komunistov Slovenije, drugo pa Offejeva analiza novih družbenih gibanj. Najprej sem se vprašala, ali je sploh možno vzporedno branje Glotzovega Manifesta in naše resolucije 10. kongresa ZKS.

Nedvomno je, da so razlike med družbenimi razmerami, iz katerih je zrasel Glotzov Manifest, in našimi družbenimi razmerami, zelo velike. Ne samo v tem, da smo mi in ZRN na različni stopnji družbenega razvoja, da je različen družbenopolitični sistem, da je različna vloga Zahodne Nemčije in Jugoslavije v Evropi, pa tudi v svetu sploh, da so družbene vloge nemške socialne demokracije in zveze komunistov, pa tudi drugih socialističnih sil v Jugoslaviji drugačne. Mislim, da je ena izmed bistvenih razlik ta, da če obstaja, in s tem se strinjam z Glotzom, velika

nevarnost nastajanja dvotretjinske družbe v razvitih zahodnih državah, obstaja prav takšna nevarnost enake, vendar z nasprotnim predznakom, dvotretjinske družbe v nerazvitih in razvijajočih se državah. Če bo na eni strani sveta družba, kjer bosta dve tretjini ljudi živeli v blagostanju, pri tem pa bo spodnja tretjina marginalizirana in potisnjena celo iz bojev, obstajata velika nevarnost in verjetnost, da bodo v državah v razvoju prevladale sile tistih nerazvitih in revnih slojev, ki želijo ohraniti vsaj doseženo raven družbenega blagostanja. Tako bi tudi v državah v razvoju prišlo do sicer čisto drugačne, a za razvoj proizvodnih sil usodne pozicijske vojne »razredov«, kot si jo predstavlja Glotz za svoje družbene razmere. Vendar pa so velike podobnosti tudi med problemi, ki se jih loteva Glotz, in tistimi, ki jih rešujemo v naši družbi, vsaj na nekaterih ključnih točkah. Glotz ugotavlja, da je v ZRN razpadel družbenorazredni konsenz. Ta razpad se je začel tudi v Jugoslaviji. Glotz ugotavlja razpad razvojnega konsenza znotraj temeljnih delovnih slojev. To je proces, ki se je začel tudi v Jugoslaviji. Glotz opozarja, da je levici nujno potrebna nova, kvalitativna vrednostna razvojna strategija. Te nujnosti se zavedamo tudi komunisti v Jugoslaviji in v našem kongresnem gradivu so elementi, ki govorijo o tej zavesti, že dovolj razčlenjeni in pravzaprav že predstavljajo tiho prenovo tudi naših programskih usmeritev. Glotz sicer sramežljivo načelnja dileme odnosa socialističnih subjektivnih sil do države, do socialne države, do političnega sistema, to je tudi za nas izredno zanimivo vprašanje. Zanima se za probleme povezovanja levih sil čez nacionalne meje, čeprav po mojem mnenju minimalizira vprašanje nacionalne identitete oz. ga na hitro odrine, kar je aktualno tudi za nas in enako je za nas zanimivo tudi vprašanje nove politične paradigme, o kateri bolj jasno govori Offe v svoji analizi novih družbenih gibanj, ki jih Glotz samo mimogrede ošvrkne in ne vidi v njih pomembnega potenciala za razvoj levice.

Tisto, kar se mi je zdelo najbolj zanimivo, ni to, da Glotz ugotavlja krizo tradicionalne evropske levice, ampak kako razmišlja, po mojem mnenju zelo poučno in tudi za nas pomembno, o treh možnih strategijah izhoda iz te krize. Če nekoliko analiziramo naše razmere, ne samo kako razmišljamo, ampak tudi kako ravnamo v praksi, bomo videli, da tudi pri nas v ZK in SZDL poteka spopad med družbenimi silami, ki predstavljajo Glotzove tri možne izhode. Prvega Glotz opredeljuje kot poskus nekritične obrambe doseženega, ki bi privedel do avtarkije in zapiranja, drugega kot strategijo »vkopavanja«, kar bi pomenilo nemočno prepuščanje pritisku svetovnega kapitala in prizadevanje za razdeljevanje revščine na enake dele znotraj lastne ekonomije. Tretji možni izhod Glotz opredeljuje kot razvoj nove, v bistvu nadnacionalne evropske identitete nemške levice. Ko pa obravnava socialno stran te tretje strategije, pa govori, da gre za obvladovanje »vreče bolh«, to se pravi zelo pisanega konteksta družbenih sil, ki bi lahko bile novi levi socialni blok. V tej točki se mi zdi, da je mnogo premalo globok in da svoje razredne analize ni izpeljal do konca.

Očitno je, da ga bolj kot vprašanja, kdo so novi družbeni subjekti nemške in evropske levice in kaj hočejo ter kako se lahko povežejo s tradicionalnimi silami levice, zanima, kako skleniti pragmatično volilno zvezo in ponovno spremeniti NSD v politično stranko na oblasti.

Kaj je tisto, s čimer se z Glotzom nikakor ne morem strinjati, oz. kjer se mi zdi, da smo v razmišljanjih in v analizi lastne idejne dediščine in prakse jugoslovanski komunisti prišli vendarle nekoliko globlje? Predvsem se mi zdi, da je Glotz nedosleden pri kritiki rezultatov in razumevanju nadaljnje usode »socialne države«, da je njegovo zavzemanje za socialni mir preveč zasnovano na strahu pred posledicami v mednarodni konkurenci kapitala za posamezno državo, ki bi se lotila radiranja tega socialnega miru oz. graditve bolj radikalne zveze razrednih sil, ki so usmerjene zoper novi konservativizem reaganovskega ali thacherjanskega kova. Teoretsko je naša kritika etatizma mnogo globlja, žal pa so rezultati te naše kritike še zelo borni. Pri Glotzu je popolnoma odsotna tudi kritika predstavniške parla-

mentarne demokracije in notranjih pomanjkljivosti same socialne demokracije v tem sistemu. Ni ne kritike birokratizacije ne kritike očitne nesposobnosti NSD za vsrkavanje pobud ljudi itd., čeprav ravno razvoj gibanj v zahodni Evropi, in zlasti v Nemčiji, dokazuje, da so to točke, kjer so ranljivi in kjer bi si morali resno izprašati vest. Mislim, da smo pri nas naredili radikalno kritiko oblastne partije, ki jo s prenovo ZK pravkar poskušamo tudi praktično poglobiti, da pa obotavljivo podobno kot tudi Glotz začenjamo razmišljati o bistvu novih družbenih gibanj in naših navezav nanje.

Še eno vprašanje je zame pomembno. Glotz ugotavlja krizo evropske levice, zato da bi bila ta kriza presežena. Na strani 51 pravi sicer v neki drugi zvezi takole: treba je preprečiti, da bi Evropejci obsedeli na bolj ali manj inteligentni analizi svoje mizerije. To je po mojem točna ugotovitev tega, kaj v tem trenutku zmore tradicionalna, klasična evropska leвица. Zmore inteligentno analizo mizerije. To pa je mnogo premalo za revolucionarni program. Seveda pa se resno postavlja vprašanje, katera leвица je v krizi. Tega vprašanja pa si Glotz sploh ne zastavi, odgovor nanj pa nujno potrebujejo vse leve sile v Evropi in svetu in tudi v ZKJ. V krizi je namreč leвица socialne države in države socialnega miru, socialne demokracije in socialne lažno egalitarne demagogije, v krizi je tudi teroristična leвица, saj vidimo, kako so njene akcije ostale neodzivne. Torej, če je v krizi vsa tradicionalna leвица, so upravičena vprašanja, ali nastaja leвица 21. stoletja in kakšna je ta leвица, v kakšni zvezi sploh je s tradicionalno, z včerajšnjo? Ali ni tudi v veliki notranji napetosti z njo? In v čem je prepoznavna? In tu se mi zdi zelo poučno in modro brati, kar je napisal Offe, ker je jasno pokazal, kje so možne zveze med staro in novo politično paradigmo in možna preobrazba stare v novo paradigmo, pri čemer sploh ni banalno optimističen, da je to možno speljati brez težkih pretresov in brez velikih tveganj. Eno pa je gotovo, da brez notranjih reform, brez spreminjanja odnosa tradicionalne levice do same sebe, do svojih včerajšnjih idejnih zamisli in projektov, stika med staro in novo politično paradigmo ne bo mogoče vzpostaviti. In ravno v tej točki se mi zdi, da je Glotzov manifest najkrajši, in ravno v tej točki moramo tudi komunisti v Jugoslaviji resneje kot samo s simpatijami gledati na nova družbena gibanja, ki jih imamo pri nas.

MOJCA DRČAR-MURKO

Zveza komunistov in evropska leвица

Pritegnile so me misli predgovornikov o tem zanimivem besedilu, ki je hkrati vizija in zapis prakse, hkrati politična publicistika in poskus globlje družbene analize. Dokument sem takrat, ko sem ga prvič brala, razumela kot iskreno delo humanističnega razumnika, ki je ostal na trdnih tleh, kljub vizijam, s katerimi se je odlepil od povprečja v stranki. Navsezadnje je bil v času, ko je pisal Manifest, sam kar pomemben operativni funkcionar stranke, ki se je razen s strategijami morala ukvarjati tudi s taktičnimi vprašanji. Taktične naloge so se zdele večini celo pomembnejše od strateških. Boj o tem, kaj je pomembnejše oziroma boljše, od kod naj bi začeli, je razdelila stranko na dve težko združljivi krili; brez pomislekov bi ju lahko imenovali levo in desno krilo. Glotz seveda sodi k levemu, vendar je poskušal držati zvezo tudi s tisto bazo »železarskega radikalizma«, ki jo teoretično zastopa danes že omenjeni Richard Löwenthal.

Peter Glotz se je v obdobju, ko se je začel pripravljati nov strankin program,

poskusil dvigniti nad dnevne dileme in jih tako vizionarsko oblikovati, da bi stranka v njih pozneje našla opozorila in spodbude. Manifest je morda ponekod preveč utopičen, da bi se zdel izvedljiv v bližnji prihodnosti, ponekod je pisan na hrbet domačih zahodnonemških razmer, čeprav je tudi v določenih vidikih domače politike že mednaroden (tam, kjer gre za sodelovanje z evropskimi strankami podobnih nazorov, pri čemer ni nujno, da so ravno socialdemokratske).

Glutzov manifest je alternativa, namerno izzivalna in prav nič taktično zadržana. Vse spremembe nastajajo najprej v glavah in čeprav se zdijo v določenem trenutku nenavadne, lahko prav te »čudne« ideje v spremenjenih okoliščinah sprožijo določena dejanja. Seveda pa je stranki potrebna vizija tudi zaradi ponavljajočih se neuspehov na volitvah, kar je med drugim vpeto v upadanje pomena evropskih levih strank in je posledica številnih, zgodovinskih razmer. Peter Glutz je nekatere dele snovi, zlasti ekološko, mirovno, feministično, prilagodil povprečnim mnenjem in zahtevam stranke, ki bi rada ponovno osvojila oblast v državi. To je del odgovora na vprašanje, zakaj ni bil doslednejši na področju ekologije in pri mirovnih gibanjih.

Poleg ekološke smeri, ki bo očitno vodilna tema tako za kapitalistične kot socialistične države (nobena socialistična še ni usmerjena v kakovost proizvodnje, ki bi ohranjala človekovo okolje), je v Glutzovem Manifestu komaj mogoče spregledati prevladujočo osnovo za prihodnje »transverzalno« politično sodelovanje na evropski levisi: človekove pravice in svoboščine. Marsikje je že omenjeno, da brez demokracije, brez spoštovanja človekove integritete ne bo mogoče napredovati na drugih področjih. Pravna država z doslednim varovanjem zakonitosti, temeljne človekove pravice, ki so lahko omejene le z enakimi pravicami drugih, zelo aktualizira stališče zahodnonemških socialdemokratov do modelov, ki so jih doslej pokazale socialistične države. To je tudi prvi pogoj za sodelovanje s komunističnimi partijami, med drugim tudi za stikanje z vzporedno »drugo« nemško partijo SED (enotno nemško delavsko stranko).

Morda bi bilo zanimivo omeniti dogodek, ki je zagotovo v zvezi z ozračjem v socialni demokraciji. Predstavniki zahodnonemških socialdemokratov in vzhodnonemške SED so nedavno podpisali listino, ki je zelo pomembna za možno stikanje levih strank čez meje držav in blokovskih sistemov. V bistvu gre za poskus zgodovinske sprave, čeprav so udeleženci sestanka na obeh straneh skrbno pazili, da mu ne bi prehitro pripisali prevelikega organizacijskega pomena. Dokument nosi naslov skupna varnost in idejni boj: na sedemnajstih straneh besedila so najbolj vplivni ideologi poskušali na novo opredeliti sožitje med Vzhodom in Zahodom skozi optiko obeh strank, kar sta dosegli s skupnim geslom, da sta »obe stranki sposobni reformiranja«. Verjetno še naprej sodita, da je do cilja sorazmerno dolga pot in da bosta sistema še dolgo živela drug ob drugem, z njim pa tudi dva pogleda na idejna vprašanja; pomembno pa je, da iščeta stične točke in sta se pripravljene prilagajati druga drugi. Pomembno je tudi to, da dve, po mnogih poteh razdeljeni politični skupini (z nemško delitvijo, poveljno blokovsko in staro socialdemokratsko-komunistično) namesto sovražnega soočanja predlagata kulturo kontraverznega dialoga, kar pomeni, da se države sicer ne smejo vmešavati v notranje zadeve drugih, da pa to ne omejuje njihove pravice (strank in posameznikov), da kritično analizirajo pojave v drugih okoljih in se do njih opredelijo.

To se mi zdi, glede na stanje pred nekaj leti, kar precej velik dosežek in morda tega ne bi bilo brez napredka v tako imenovanem internacionalistično naravnem krilu nemške socialdemokracije, kakor tudi ne brez sprememb na drugi strani. Socialdemokrati niso zanikali, kam spadajo, namreč k demokratičnemu socializmu, niso hoteli zamegliti nasprotij, ki so se pojavljala med pogajanji, toda obe strani sta le zapisali nekaj misli, ki bodo verjetno čez nekaj časa v razpravi na drugih ravneh. Tako je izhodišče, da vsak od obeh sistemov lahko dokaže prednosti, ki jih ima, *samo tako*, da *prepričuje ljudi*, najsi bo svoje ali pa druge. Pa tudi to, da je odprta razprava o tekmovanju med različnimi sistemi, o njihovih uspešnih in

neuspešnih elementih, mogoča tudi znotraj njih samih. Misel, da človeštvo lahko preživi samo skupaj, kar velja za skupne mirovne ekološke in gospodarske podvige, je že stara, posebno aktualno vrednost ima, ko je operativna izpeljanka takih vizij, kot je Glotzova. Glotz v določenem pomenu zmanjšuje malodušje na levi, čeprav ostaja resnica, da so taka mnenja kljub vsemu še vedno v izraziti manjšini.

Leve skupine in stranke v Zahodni Evropi so močno obremenjene z negativnimi izkušnjami držav, ki so razglasile socializem. Obremenjene so torej tudi z določenimi težavami, za katere niso same krive. Zahodnonemški socialdemokrati že zelo dolgo ne mislijo, da je Marxova teza o padanju profitne stopnje kot napovedi razpada kapitalizma zaradi nesposobnosti obnavljanja proizvodnih sil zdavnaj presežena. Še več, to je celo eden od vzrokov za spopad s komunisti. Dediščino spopada z dogmatskim marksizmom torej dobivajo nekako nezasluzeno. Toda, tega ne govorim zato, ker bi jih hotela opravičevati, temveč zato, da bi se z dogmami lahko spopadli sami.

Danes je bilo že nekajkrat omenjeno vprašanje aktualiziranja ekološkega popravka razvoja v naših programskih dokumentih. Sprašujem se, ali je to večinsko stališče v naši ZKJ, kar bi pomagalo, da bi se del tega, kar večina tukaj misli – očitno med nami ni nobenega marksističnega dogmatika – izvedlo v praksi. Mislim, da pogosto ponavljanje opozoril postopoma le vzbudi pozornost in to bi bilo vredno delati še naprej.

Uporabila bom misel tovariša Debenjaka: treba je pogledati v zgodovino in sprejeti poduke, ki izhajajo iz nje. Zastavljam si vprašanje, kje je danes ZK, ko gre za novosti, ki so se pojavljale v desetih letih. Morda je kaj tudi prespala, čeprav bi bilo mogoče reči tudi, da se je vrtela okoli naših resničnosti in se ukvarjala s tisoč problemi, ki so bili zahodnonemškim socialdemokratom prihranjeni. Toliko v opravičilo, toda ne za odvezo. Sveže ideje, ki prihajajo iz razvitega sveta, so za nas zanesljiva vzpodbuda. In če poskušam na koncu aktualizirati Glotzov Manifest, bi vrašala: Če nastaja evropska levica, če se ta lahko poveže, kakšno vstopnico bi zanjo morala plačati zveza komunistov, da bi se ji priključila? V tem trenutku ne Jugoslavija ne jugoslovansko samoupravljanje nista posebno aktualna na političnem obzorju evropske levice. Osnovno težavo vidim prav v ureditvi tistih prioritet, o katerih so se lahko sporazumeli socialdemokrati in italijanski komunisti, to pa je, da je mogoče govoriti o demokraciji samo ob svobodnem posamezniku in da je družbena svoboda samo tudi svoboda posameznikov. Ko bomo razčistili s tem, bomo imeli v rokah vstopnico za projekt nove evropske levice, katerega nukleus sestavljata danes leva socialdemokracija in italijanska komunistična partija.

LEV KREFT

Poslanstvo socialistične zveze kot fronte

Ob branju Glotza ali, bolje rečeno, ob vsem, kar se danes dogaja v Evropi in na levi (in dogaja se neko oživljanje in gibanje) se nujno zastavi vprašanje, kje smo danes v Evropi mi in kje smo mi danes v levi. Mislim, da je odgovor neprijeten, nikakor pa ni težak. V Evropi smo na Balkanu in na levi smo na desnici. Tako kot nimamo česa posebnega ponuditi evropskemu trgu, razen poceni govedine, tudi nimamo kaj posebnega ponuditi temu programu. Nova evropska levica je za nas nekaj, kar se kljub nekdanji vlogi v Berlinu in Helsinkih dogaja zunaj nas in mimo nas. Ali smo se tukaj zbrali, da bi se t mrtve točke ocenili to živo

iskanje in gibanje, ki poteka drugod, ali pa imamo kaj ponuditi novi evropski levici razen klasične filozofije tistega, ki razvoj doživlja s pogledom čez Karavanke? Še si upam na to vprašanje odgovoriti, da, vsaj dvoje.

Prvič, mislim da ima Evropa zelo malo ali nič pozitivnih izkušenj z levimi zvezami, frontami in koalicijami. Tudi poskusi zadnjih let kažejo, da se razumejo predvsem tisti, ki so si dovolj daleč narazen, da si niso v napoto. Menim, da je iz družbenih gibanj tridesetih let nastala socialistična zveza v Sloveniji, zasnovana prostovoljno, v isti usmeritvi ob vključevanju tudi dostojanstva vsakega posameznika, ne samo gibanj in organizacij, ki so se vključevala vanjo. V njej so uspeli na koncu celo komunisti, vsaj za nekaj časa, preseči lastna sektaštva. To je zelo pomembna tradicija, tudi v okviru evropskih tradicij. Preteklost seveda ni tisto, kar je naša prednost. Naša prednost je, da je nekaj malega te tradicije vendarle še pri življenju, čeprav je res, da dostikrat bolj zunaj institucije ZK kot v njej.

Druga taka točka, ki se mi zdi pozitivna, je, da imamo zelo malo dobrih izkušenj z levo Evropo, da naš obstoj vsaj toliko negira Löwenthalovega Marxa (ki ga je navedel Debenjak) kot Oktobrska revolucija. Zato lahko kritična slaba vest, kakršno je Dimitrije Tuconović po aneksiji Bosne in Hercegovine prinesel na kongres II. internacionale, kjer ga niso hoteli slišati, prav v tej točki evropski levici več koristi kot pa neka naša nekritična zagledanost.

Prepričan sem, da je lahko naša prenova pot vključitve v evropsko levico novih pobud, kolikor oživlja ravno socialistično zvezo v novih razmerah in z novim programom. Ne mislim na institucijo, mislim ravno na zvezo. Tradicija nas tu ne rešuje, ker se obnašamo, zlasti komunisti, zopet kot začetniki. To je vidno tudi v odnosih do novih družbenih gibanj, do ZSMS, do socialistične civilne družbe, ekoloških problemov itd. Vendar nam pripoveduje vsaj to, da je socialistična zveza tu možna, da je to naša Evropa, naš vstop v civilizacijo, ne pa jeseniške elektropeči ob predoru. Hkrati sem prepričan, da niso potrebne nikakršne iluzije o novi evropski levici, ki bi vnaprej izključevala možnost, da bo prav ta levica vedno pripravljena žrtvovati svoja načela, kadar se bo treba odločati med interesi malih in zaostalih in interesom domačega kapitala. Tudi ona je vedno pripravljena »svetovati« in tudi v praksi »svetuje«.

Spomnite se odnosa do poljske situacije: »Počakajte, da pridem na oblast, potem bom že reševala tudi vaša vprašanja. Sedaj pa je vaša vloga le v tem, da mi ne mešate štren.« Načelo,¹ naj bo Evropa partnerica tretjega sveta ne iz človekoljubja, ampak zaradi lastnega interesa (kot da bi do sedaj bila iz človekoljubja), zveni v Sloveniji, ki danes želi biti do Jugoslavije v prav takem razmerju, zelo ugodno. Vprašanje pa je, ali lahko pot lastnih interesov privede kam drugam kot tja, kamor je že privedla. In tukaj bi pričakovali, ne samo pri Glotzu, ampak tudi sicer v evropski organizirani levici, več upoštevanja tiste teoretske tradicije, ki sega tja do ekonomskopolitičnih analiz Rose Luxemburg. Zato bi bilo naivno, ko bi v novi evropski levici, ki vendarle s težavami nastaja kot program in tudi kot živ proces, videli svojega rešitelja – prav tako, kot je katastrofalno, da gibanja v evropski levici ignoriramo in se ločujemo od njih. Zakaj pa se od nas skuša ločiti tudi ona sama, zakaj nismo v njenem horizontu? Odgovor je dan že s tistim, kar je povedal tovariš Debenjak. Kajti tisto, kar je Korsch ugotovil o pomenu oktobrske revolucije za usodo svetovne levice, velja, sicer v malem, pač, tudi za vlogo Jugoslavije v odnosu do projekta demokratičnega socializma v Evropi.

¹ Pri Glotzu na strani 52.

Preskušanje teorije modernizacije: k novemu samorazumevanju socialdemokracije

Pogovor za to okroglo mizo se je usmeril k preverjanju pomena Glotzovega *Manifesta* za Jugoslavijo; zdi se, da razpravljalce najbolj zanima vprašanje, kako se postavlja Jugoslavija oz. ZKJ v odnosu do dilem sodobne socialdemokracije, o katerih razmišlja Glotz. To nedvomno eminentno vprašanje pa je vendarle manj pomembno za presojo teoretskih predpostavk in dometa Glotzove analize – in prav o tem bi rad nekaj povedal. V dosedanji potek razmišljanja bi se vključil z ugotovitvijo, da je od začetka osemdesetih let v teoretskih razpravah zahodnoevropske levice zamrl nekdanji tako izraziti interes za Jugoslavijo, določneje povedano: za jugoslovansko izkustvo o delavskem samoupravljanju. Mnenja sem, da to ni zgolj posledica naše katastrofalne politične in ekonomske situacije, marveč tudi nekaterih sprememb v socialni in politični teoriji, relevantni za zahodnoevropsko levice. Zastarevanje problema delavskega samoupravljanja ima torej nekatere razloge, ki izhajajo iz teoretske in politične diskusije v zahodnoevropski levici, ki niso zgolj posledica razočaranja nad katastrofalnimi ekonomskimi dosežki jugoslovanskega samoupravljanja, političnimi spopadi predmeščanskega tipa, ki postajajo prevladujoči v jugoslovanskem političnem sistemu – ali morda zaradi neverjetnega dejstva, da imajo v jugoslovanskem sistemu celo kriminalci priložnost, da se ukvarjajo z ekonomijo in vodijo velike gospodarske organizacije. Moj prispevek se bo torej ukvarjal s teoretskimi predpostavkami Glotzove pozicije.

Peter Glotz ima poleg svojih političnih funkcij v SPD predvsem status partijskega intelektualca (je glavni urednik strankinega časopisa *Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*) in ima kot tak predvsem položaj »Vordenkerja« – »avantgardnega misleca«, katerega naloga je, da prvi preskuša in formulira nove ideje ter da jih lansira v znotrajpartijsko teoretsko in politično razpravo. In Glotzov *Manifest* ima prav to funkcijo. Naj vas spomnim, da je *Manifest* nastajal v razmerah, ko je SPD po daljšem obdobju udeležbe v oblasti prešla spet v opozicijo. Kriza SPD je vkleščena v obči evropski trend krepitve desnice in krize levice. Glotzov odgovor na to krizo je v iskanju novih idej, ki naj bi prispevale k programski preusmeritvi SPD. V to se vključuje tudi partijska razprava o novem programu SPD, ki naj bi bil sprejet do leta 1988. Kriza SPD je posledica globokih socioekonomskih in političnih sprememb, ki se dogajajo v visoko razvitih industrijskih družbah, za katere stranke evropske levice očitno doslej še niso uspele najti pravih odgovorov. Na kratko povedano: te spremembe zajemajo krizo poveljnega modela ekonomske in socialne politike razvitih držav (kriza kejnezijanstva, kriza države blaginje); socioekonomske strukturne spremembe, kot so vzpon terciarnega sektorja in upadanja nekdanj prevladujočega industrijskega delavstva; segmentacija tržišča delovne sile, ki je pripeljala do cepitev znotraj delavskega razreda in sprožila krizo delavske sindikalne organiziranosti; vzpon tako imenovanega novega srednjega razreda, ki iz temelja spreminja ustaljene položaje tradicionalnih političnih strank med volilci; končno tudi pojav »novih družbenih gibanj«, ki vzpostavljajo nove vrednostne oblike in modele političnega ponašanja individua.

Seveda ideološke inovacije in spremembe programov niso edini (verjetno tudi ne najpomembnejši) odgovori noveške socialdemokracije na krizo. Položaj velikih »narodnih« partij v modernih zahodnih demokracijah, ki so obsojene na taktični boj za glasove volilcev, je seveda ovira za sprejemanje trdnih in enoznačnih ideoloških pozicij – zaradi tega tudi partijski programi nimajo odločilnega usodnega

pomena niti velike praktično politične vrednosti. Kljub temu pa so imele že od nekdanj programske opredelitve za delavske partije – posebej še za nemško socialdemokracijo – več kot naključni oz. simbolični pomen.

Po tem kratkem zarisu konteksta, v katerem je nastajal Glotzov *Manifest*, se lahko spet vrnem k osnovni temi prispevka, namreč k teoretskim predpostavkam »novih idej«, ki jih Glotz vnaša v znotrajpartijsko programsko razpravo. Ali drugače povedano: kateri tip teorije družbe in teorije zgodovine služi za podstat Glotzovega *Manifesta*?

Glutz se bistveno navezuje na teoretsko pozicijo Godesberškega programa SPD, zato kaže najprej pojasniti zasuk, ki se je v pogledu programa dogodil v doktrinarnem in teoretskem samorazumevanju socialdemokracije. V domala stoletni zgodovini SPD pred Godesbergom je pomenilo socialdemokratsko doktrinarno samorazumevanje eno od variant marksističnega eshatološkega pojmovanja zgodovine. Skupni imenovalc vseh različic te doktrine je pojmovanje, da se socializem vzpostavlja kot preobrat celotne dotedanje zgodovine. Gre za prekucijo, za revolucioniranje postvarele forme družbenih odnosov s socialno revolucijo – vendar na predpostavkah razvitih proizvajalnih sil, ki so nasledek kapitalizma in katerih nadaljnji razvoj tudi v socializmu ni vprašljiv. V marksizmu II. Internationale in zlasti v ortodoksnem marksizmu SPD je dobila Marxova diagnoza procesa objektivnega podružbljanja proizvodnje v kapitalizmu specifično obeležje: velika kapitalistična industrija, kapitalistični trust in kartel sta razumljena kot začetek socialistične organizacije proizvodnje, iz katere je treba izločiti le kapitalistične forme, kar bo omogočilo, da bo ob enakih proizvodnih predpostavkah proizvodnja za dobiček zamenjala proizvodnja v organizaciji socialistične države. Za tako poenostavljeno in enostransko tolmačenje Marxove zamisli zgodovinskega preobrata, ki naj bi se – ob predpostavljani razvitosti proizvajalnih sil – dogodil s socialistično revolucijo, iščemo vzroke v tem, da tudi sam Marx ni razčlenil in pojasnil ene od temeljnih idej iz tega konteksta, namreč zamisel preobrazbe *načina proizvodnje*.

Zamisel socializma kot družbenega sistema, zasnovanega na *spremembi* družbenih odnosov je bila nedvomno prevladujoča v SPD vse do prve svetovne vojne – in verjetno bi lahko trdili, da je zajeta tudi v zahtevah za socializacijo gospodarstva, za katero se je zavzemala Weimarska socialdemokracija – in SPD celo po letu 1945. Šele v Godesberškem programu SPD dokončno opusti zahtevo po socializaciji gospodarstva kot tudi nasploh eshatološko zasnovano zamisel socializma kot družbene ureditve, ki se povsem razhaja s kapitalsko obliko družbenih odnosov. Namesto tega se pojavijo zahteve po »socialnem tržnem gospodarstvu«, po socialni odgovornosti zasebnega lastništva, po izgradnji socialne države in uvajanju delavskega soodločanja. Ta doktrinarni obrat pomeni na teoretski ravni prehod od eshatološke filozofije zgodovine k (vsaj po težnji) socialno-znanstveno utemeljeni teoriji modernizacije.

Katere so – v skopih obrisih zarisane – pglavitne postavke teorije modernizacije? Teorija modernizacije (zasnovana na teoriji klasikov sociologije Durkheima in Webra ter modernega funkcionalizma) se zavzema predvsem za kompleksnost in izdiferenciranost moderne družbe. Ni mogoče – trdi ta teorija – odpraviti diferenciranosti specializiranih socialnih podsistemov, institucij in komunikacijskih medijev, ne da bi prišlo do civilizacijskega nazadovanja. Med temi specializiranimi podsistemi in institucijami so zlasti pomembni:

- tržna ekonomija in industrijska organizacija proizvodnje, ki predpostavljata dominacijo instrumentalne racionalnosti, načelo učinkovitosti in s profitnimi interesi posredovano alokacijo resursov;

- moderna ustavna in pravna država, ki zagotavlja z meščanskimi revolucijami izbojevano evolucijsko raven uresničevanja človeških pravic, vzpostavlja pravno podlago za neovirano delovanje tržne ekonomije ter se kot intervencijska država pojavlja kot kompenzator in korektiv ekonomije na vseh tistih področjih, kjer ekonomija ne deluje učinkovito;

- birokratska organizacija kot tržni ekonomiji in pravni državi najbolj ustreza-joča organizacijska oblika – oz. kot organizacijsko utelešenje izdiferenciranega pravnega sistema in racionalno legitimirane moči (v duhu Webrove teorije);
- politične institucije predstavnške demokracije, ki vključujejo partijski pluralizem in svobodno delovanje interesnih združenj;
- socialna država (oz. država blaginje), ki kompenzira tegobe in tveganja tržne ekonomije tudi tako, da v duhu ideološkega samorazumevanja teži k »družbi, v kateri imajo vsi enake možnosti«.

Godesberški program je potemtakem v celoti povzel tako zarisano teorijo modernizacije in na njej zgradil socialdemokratsko reformistično programatiko. Vendar je prišlo v desetletjih po Godesbergu do pomembnih ekonomskih in socialnih preobratov, ki so postavili na preprih mnogotere teze funkcionalistično zasnovane teorije modernizacije.

Skupaj z Jürgenom Habermasom moremo razpravljati o »izpraznjenju utopijskih potenc« delovne družbe.¹ Utopična zaverovanost v imanentni zgodovinski napredek, ki ga zagotavlja razvoj proizvodjalnih sil, ki je bila značilna za mnoge različice socialistične filozofije zgodovine – prav tako pa tudi teza o neustavljivosti procesa racionalizacije in birokratizacije kot temeljev evolucijskega napredka družbe, ki sta bili podstat teoriji modernizacije – so danes bistveno in dokončno omajane. Razvoj proizvodjalnih sil je postal ambivalenten, proces racionalizacije sproža na različnih družbenih področjih očitne neracionalnosti: tehnološki razvoj je pogosto povzročitelj odvisnosti in podrejenosti – namesto da bi bil – kot se je pričakovalo, vzvod emancipacije in avtonomije individua.² V tej konstelaciji seveda zgublja na teži tudi teorija samoupravljanja, ki se bistveno uvršča v »utopični fond« delovne družbe. To je torej temeljni razlog, da pri zahodnoevropskih socialistih in socialdemokratih v osemdesetih letih zamira interes za jugoslovansko socialistično samoupravljanje. V prostor starajočih se utopij delovne družbe stopa nova utopična misel, ki v svojih radikalnih različicah sicer obnavlja eshatološko filozofijo zgodovine – vendar zdaj utemeljeno povsem zunaj sveta dela. Gre seveda za različne teorije postindustrijske družbe, ki izvirajo iz ekoloških, radikalno-demokratskih in radikalno-pacifističnih in podobnih predpostavah. Na tem mestu ni mogoče razgrniti vseh različic utopičnih idej in tez, opozoril bom le na tiste, ki so po mojem mnenju najbolj pomembne in ki so tudi večinsko sprejete v tako imenovanih »novih družbenih gibanjih« oz. v socialnih bazah, iz katerih gibanja izhajajo:

- premagovanje kapitalizma in njegovih uničujočih posledic zaradi uveljavljanja profitne dinamike vidijo znotraj ekološko pacifiziranega gospodarstva; v modelu dualnega gospodarstva, ki bi se moralo (z znotraj transformiranim in ekološko prilagojenim jedrom – ob tem, da bi se delavni čas proizvajalca bistveno skrajšal) povezovati s samoupravno urejenimi lokalnimi skupnostmi, ki bi delovale na načelu subsidiarnosti;

- birokratsko-centralistično organizirana socialna zaščita posamične eksistence v socialni državi bi namesto minimalne socialne varnosti, ki posameznika postavlja v odvisnost in nesamostojnost – nadomestila obnova komunikativno organiziranih solidarnih struktur sveta življenja;

- vse strukture komunikacij in odločanja – tako znotraj protestnih in reformističnih gibanj kot tudi v novih oblikah samoorganizacije, ki jih gibanja porajajo, morajo biti zasnovane na načelih neposredne demokracije, se pravi »temeljne demokracije«; vsem članom (organizacij, gibanj) mora biti omogočena aktivna udeležba in soodločanje do ravni za posameznika obvladljive, transparentne lokalne skupnosti, medtem ko naj bi bile višje oblike komuniciranja in odločanja pre-

¹ Glej njegov tekst »Die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien«, v: J. Habermas, *Die neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1985.

² Prim. nav. d., str. 144–146.

puščene posredniškim strukturam, ki bodo seveda pod učinkovitim nadzorstvom »baze«.

Ekološko uvidevno dualno gospodarstvo, načela samopomoči in subsidiarnosti zunaj sfere proizvodnje (t. j. na področjih, ki jih danes pokriva državna socialna politika) ter univerzalna oprtost na »demokracijo baze« – so potemtakem najpomembnejše zahteve, ki so se doslej izkristalizirale v zamislih »novih družbenih gibanj«.

Tako Glotz kot tudi sodobna socialna demokracija v celoti ne moreta sprejeti radikalne kritike industrializma in modernizacije, ki jo prinašajo nove utopične teorije. Kljub temu pa poskuša Glotz ob upoštevanju nekaterih najpomembnejših impulzov »novih družbenih gibanj« odgovoriti na »krizo moderne« – tako kot tudi njegov teoretski učitelj Habermas – s teoretskim projektom, ki bi ga lahko imenovali teorija refleksivne modernizacije.³ Dediščine modernizacije ni mogoče enostavno odvreči, ne da bi prišlo do bistvenega civilizacijskega nazadovanja; nove utopične ideje prinašajo oziroma prikrivajo mnoge nevarnosti, ki se jih je treba prav zaradi napredka zavedati. Ena od takih nevarnosti, na katero opozarjata Habermas kot tudi André Gorz, se nakazuje v tem, da se z opiranjem zgolj na posebnosti in avtonomne strukture lokalne skupnosti, na majhne skupine ali svetovnonazorsko homogenizirana družbena gibanja – zgublja ali pojema univerzalizem kot ena od najpomembnejših pridobitev moderne in prihaja do zapiranja v posebne, partikularistične, medsebojno težko uskladjive normativne sisteme. Teorija refleksivne modernizacije bi morala v skladu z lastnim samorazumevanjem odgovoriti na protislovja moderne – ne da bi hkrati zdrknila na predmoderne pozicije: s tematizacijo same sebe, z lastno refleksivnostjo, bi morala moderna preseči proces samonikle, z ničemer zavestno uravnane racionalizacije in s tem ukrotiti lastne razdiralne težnje.

Tržno gospodarstvo in moderna država sta pridobitvi modernizacije, ki ju ni moč zavreči (bodisi v imenu centralnoplanskega gospodarstva ali pa povsem decentralizirane subsidiarne, ekološko naravnane ekonomije), ne da bi hkrati prizadeta dosežena raven uresničevanja človekovih pravic in institucij demokratične kontrole in odločanja. Zaradi take presoje je povsem opuščena zahteva za socializacijo gospodarstva in njegovih organizacij po načelu delavskega samoupravljanja (ohranja pa se zahteva po delavski participaciji v odločanju). Vendar je iz ekološke kritike prevzeta ideja o dualistični ureditvi gospodarstva in celotnega družbenega sistema, ki predpostavlja radikalno skrajšanje delovnega časa. Instrumentalno-racionalno urejena sfera ekonomije in njej komplementarnih centralnih državnih institucij so nujne za reprodukcijo življenja na današnji stopnji socialne kompleksnosti – vendar se mora njihov osrednji pomen za življenje posameznika omejiti in prilagoditi prav s skrajševanjem delovnega časa; s tem se bo težišče življenja premaknilo na komunikativno strukturirane skupnosti (Habermas govori o »avtonomnih javnostih«),⁴ katerih odločilni vpliv na ekonomijo in državo je treba zagotoviti z ustreznimi institucijami političnega sistema.

Ključni imaginacijski premik, ki ga ponuja teorija refleksivne modernizacije v primerjavi s tradicionalno-socialističnimi kot tudi ekološko-socialističnimi, eshatološko zgodovinsko-filozofskimi konstrukcijami je v spoznanju, da si socializma ni mogoče več zamisliti kot konkreten, enopomenski načrt ureditve življenja skupnosti: nasprotno – socialistična utopija naj bi danes ponujala le obče predpostavke komunikativno urejene skupnosti, nekakšno univerzalistično »infrastrukturo« socializma,⁵ ki jo bo vsaka konkretna skupnost napolnjevala na svoj način.

³ Tu se zdi, kot je bilo že omenjeno – pa tega seveda ni mogoče širše pojasnjevati, – da je socialna teorija Jürgena Habermasa, kot je razgrnjena predvsem v *Theorie des kommunikativen Handelns*, prava teoretska podlaga programatike in idej, ki jih danes zagovarja levo intelektualno križo nemške socialdemokracije.

⁴ Nav. delo, str. 159–160.

⁵ Prav tam, str. 161–162.

BOGDAN KAVČIČ

O problemih porazdelitve moči ali o »obrazih«?

(Ob prispevku F. Adama: Strokovna polemika ali »reševanje obraza« za vsako ceno in na tuj račun)

V naslovu izražena dilema je povzročila, da sem začel razmišljati, kako naj odgovorim na Adamovo polemiko z menoj (Adamov prispevek v Teoriji in praksi 1987, št. 10–11). V svojem prispevku Adam izhaja iz ugotovitve, da me pri pisanju polemike z njim »prav gotovo niso vodili motivi strokovne oz. znanstvene diskusije« (str. 1430), temveč le »reševanje obraza«. Svoje izvajanje Adam končuje z dramatičnim pozivom, naj javno odgovorim na njegove konkretne argumente (str. 1435). Vmes pa seveda dokaže, da je imel on v celoti in povsem in povsod prav, moje raziskave oz. analize pa so ideologizirane, polne normativnega idealizma, itd. Pri vseh svoji gostobesednosti in poskusih razvrednotenja mojih raziskav (zlasti primerjalne analize) pa Adam ni storil koraka naprej k vsebinski sintezi polemike. Ostal je pri pravilnosti »svojega obraza«. Pri tem je šel celo tako daleč, da svoje očitno napačno citiranje, ki ga ne more zanikati, razglasi za v bistvu pravilno. In to na osnovi možne domneve (»Lahko vsaj domnevamo...« – str. 1432) – ne pa dokaza – o povezanosti dveh mer, ki jih je prvotno pomešal, itd.

Dilema, ki sem jo moral razrešiti, je bila naslednja: ali uporabiti »Adamovo metodo« in mu ponovno dokazati tisto, kar sem mu že dokazal (dokazati napačnost in pristranskost njegovih kritik »Kavčičevih raziskav«) in kar v svoji polemiki pravzaprav ni mogel ovreči kljub pristranskostim, h katerim se je zatekal, ali pa se osredotočiti na številne probleme porazdelitve vpliva (moči) v naših OZD in po možnosti prispevati k njihovem razreševanju. Odločil sem se za drugo možnost. Ne zato ker ne bi imel s čim ovreči Adamovih navedb in sklepov (česar mi Adam gotovo ne bo verjel), pač pa zato, ker bi takšna polemika: 1. najbrž res izzvenela v »reševanje obraza«; 2. glede na izkušnje je Adam tako zafiksiran v svojih percepcijah, da jih ne bo spremenil, pa naj mu ponudim še tako otipljiva dejstva; ter 3. ne bi prispevala k reševanju problemov raziskovanja porazdelitve moči. Prav to zadnje pa se mi zdi bistveno in vredno nadaljnjega truda.

Zavestno se torej odrekam dokazovanju, kdo je imel koliko prav v dosedanji polemiki, koliko je Adam napačno navajal, razumel, itd. mene ali jaz njega, koliko rešuje »obraz« on ali jaz, itd. Ponavljam, da zato, ker takšno dokazovanje malo ali nič ne prispeva k razreševanju dejanske problematike raziskovanja vpliva. Bralec, ki se zanima za stvar, bo vzel v roke originalne tekste in si sam ustvaril svoje mnenje, ki bo zanj najbolj objektivno. Kar se sporne primerjalne analize tiče, mu priporočam daljši tekst z naslovom Primerjava izsledkov novejših raziskav o porazdelitvi vpliva v organizacijah združenega dela v Sloveniji, ki je izšel v Biltenu 16 projekta Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema v SR Sloveniji, FSPN, Ljubljana, marca 1983. V tem tekstu je tudi dovolj obsežna dokumentacija mojih sklepov. Tistih nekaj mojih ali Adamovih »prijateljev«, ki bi uživali v najinim medsebojnem obračunavanju, pa naj bo razočaranih.

Glede na dosedanja raziskovanja porazdelitve vpliva v naših organizacijah združenega dela vidim predvsem naslednje probleme:

1. Dosedanje raziskave so dale znatno različne rezultate. Primerjalna analiza doslej ni odgovorila oziroma ni zadostno pojasnila, zakaj so rezultati tako različni. Moja podrobnejša primerjava izsledkov štirinajstih merjenj mi je omogočila preverjanje treh domnev: a) da so razlike posledica razlik v metodoloških postopkih; b) da gre za razlike, ki so posledica različnega vzorčenja; ter c) da gre za dejanske družbene spremembe. V navedenem tekstu sem skušal strniti svoje vedenje v prid in proti vsem trem hipotezam. Sklep je bil, da nobene ni mogoče povsem sprejeti niti zavreči in da problematika zasluži nadaljnje proučevanje (Primerjava izsledkov novejših raziskav . . . , 1983, 26–27). Ena pomembnih pomanjkljivosti novejših raziskav je nedvomno bila, da so bile praviloma namenjene raziskovanju cele vrste problemov, ne le porazdelitvi vpliva. Za to porazdelitev vpliva ni bila dovolj dosledno in celovito obravnavana. Nujne bi bile celovitejše in predvsem porazdelitvi vpliva namenjene raziskave.

2. Merjenje stališč ali le mnenj (izjav) o porazdelitvi vpliva v organizaciji daje le enostransko podobo problema. Razlike v ocenah, ki jih o isti situaciji dajejo različne skupine zaposlenih, znatno številno odgovorov »ne vem« (kadar so ti možni), itd. – vse to potrjuje omejenost takšnega merjenja. Premalo je bilo narejeno, vsaj kolikor je meni znano, za razvoj različnih pristopov, predvsem v smeri bolj »trdih« podatkov. Premalo sta bili nadalje proučeni veljavnost in zanesljivost merjenja. Premalo pozornosti smo namenili tudi različnim pojmovanjem vsebine pojma »vpliv«. Skromen prispevek k razjasnjevanju, kaj vprašani razumejo pod pojmom »vpliv« leta 1969 (Kavčič, Antončič: Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost delovnih organizacij, DE, Ljubljana 1978, str. 133), je pokazal, da vprašani pri nas kažejo nagnjenje, da višjemu formalnemu položaju pripisujejo več vpliva ne glede na stvarni vpliv osebe na tem položaju. Raziskava, ki smo jo na skupini najuspešnejših slovenskih industrijskih organizacij opravili leta 1987 – in ki je med drugim vsebovala tudi nekatere pokazatelje porazdelitve vpliva – je opozorila, da so bistveni uresničevanje vpliva, načini uporabe moči, ki jo ima posameznik ali skupina (Deškovič, v: Kavčič, Deškovič, Mesner, Čibron: Dejavniki učinkovitosti poslovodnega organa, FSPN, Ljubljana 1987, 211–235). Ista raziskava je pokazala tudi, da najuspešnejši direktorji sodijo, da imajo dovolj ali celo preveč moči. Pokazala je nadalje, da so razvili posebne mehanizme uresničevanja vpliva, da zelo dobro sodelujejo s samoupravnimi organi in kolektivom v celoti, itd. Na drugi strani nas velika uspešnost številnih štrajkov delavcev glede uresničevanja njihovih zahtev spet z drugega vidika opozarja na njihovo dejansko moč. Vse to opozarja na številne razsežnosti problema vpliva, ki so še premalo raziskane.

3. Verjetno smo (vključno z menoj) doslej namenili premalo pozornosti razlikam med organizacijami. Že raziskave v šestdesetih letih so opozarjale na pomembne razlike med posameznimi delovnimi organizacijami. Tudi primerjalna analiza, ki sem jo opravil (in je glavni predmet Adamove kritike), omogoča sklepanje na velike, morda celo bistvene razlike med organizacijami glede tipa porazdelitve vpliva. Raziskave na večjih vzorcih organizacij so navadno usmerjene na povprečne rezultate, vzorci vprašanih v posamezni organizaciji so majhni, itd. V zadnjih letih so se razmahnile raziskave o kulturi v organizacijah, ki opozarjajo na specifičen sistem prepričanj, vrednot, itd. v posamezni organizaciji, ki jo loči od drugih organizacij (Hofstede, Handy, Morgan, itd.). Kazalo bo preveriti hipotezo o povezanosti med organizacijsko kulturo in porazdelitvijo moči. Skratka velike razlike med posameznimi organizacijami zmanjšujejo vrednost povprečij iz večjih vzorcev (velika variabilnost podatkov).

4. Na raziskovanje vplivajo tudi vrednote, prepričanja, ideologija, itd. raziskovalca. Znanstveniki niso nepristranski kar avtomatično. Ne drži, da dejstva govori-jo sama po sebi. E. G. Guba npr. trdi (v: Y. S. Lincoln (ed.): *Organizational Theory and Inquiry*, SAGE, London 1985, str. 85–85), da je raziskovanje povezano

z vrednotami raziskovalca vsaj na pet načinov: 1. vrednote raziskovalca vplivajo že na izbiro raziskovalnega problema, njegovo definiranje, omejitve in osredotočenje raziskovalca; 2. vplivajo na izbiro vsebinske paradigme; 3. vplivajo na izbiro metodološke paradigme; 4. na raziskovalca vplivajo vrednote iz okolja; ter 5. raziskava je zato vrednotno resonantna ali konfliktna. Pomeni, da gre za vpliv vrednot raziskovalca ne le pri izbiri problema in interpretaciji izsledkov, ampak tudi pri izbiri teoretičnega okvira in raziskovalne metodologije. Temu se pravzaprav ni mogoče povsem izogniti. Vendar je mogoče vpliv vrednot raziskovalca omejiti s tem, da uporabljamo različne metode, da poskušamo izsledke razložiti na različne načine, itd. Ni razloga, da bi domnevali, da je pri nas nekaterim raziskovalcem pri raziskovanju porazdelitve vpliva uspelo izogniti se vplivu njihovih vrednot na izsledke in njihovo interpretacijo.

5. Več pozornosti bo treba nameniti tudi načinom oblikovanja stališč delavcev, načinom dojemanja stvarnosti, itd. Raziskave v tej smeri so opozorile na pomen organizacijskega mišljenja, na to, da ljudje v neki organizaciji postopno težijo k temu, da do neke mere mislijo enako. Vsak delavec je dobesedno zasut s tolikšno količino informacij, da je resen problem, kako naj jih obvlada. Zato uporabljamo razne tipe shem. Ena od definicij opredeljuje shemo takole: »Shema je kognitivna struktura, ki predstavlja organizirano znanje o danem dražljaju – osebi ali situaciji – in pravila, kako predelovati informacije« (Lord, Foti v. H. Sims, D. Gioia and Ass.: *The Thinking Organization*, Jossey Bass, London 1986, str. 22). Sheme ali mentalni programi so pogosto podzavestni. Vendar avtomatično usmerjajo selektivno pozornost (razumevanje informacij, njihovo kodiranje, uskladičenje v spomin ter priklic iz spomina) ter vrednotenje oseb in situacij oz. informacij. To pa pomeni, da ljudje dajejo dogodkom pomen, da si jih na določen način osmišljajo. Ta proces imenujejo tudi »socialna konstrukcija realnosti« (Gioia v naved. delu, str. 51). Shema je interpretacijski okvir novih informacij, bistven element kognitivne ekonomije, ki omogoča obvladovanje informacij brez nove obdelave posamezne informacije. Zato pa so sheme relativno stabilne in je učenje iz izkušenj sorazmerno težko. Prvi pogoj učenja je zavedanje napak (Feldman, v: Sims, Gioia, navedeno delo, str. 272). Itd. Ti vidiki problema so dokaj skladni s teorijami o organizacijski kulturi. Kazalo bi raziskati, kako ti procesi vplivajo na zaznavanje strukture vpliva pri delavcih v organizaciji in na njihovo organizacijsko vedenje, ki je povezano s to strukturo.

Povezano z navedenim kaže opozoriti tudi na vpliv informacij iz okolja in iz posameznikove preteklosti na oblikovanje njegovih stališč do posameznih organizacijskih odnosov. Na to opozarjata recimo Salancik in Pfeffer: *A Social Information Processing Approach to Job Attitudes and Task Design* (*Administrative Science Quarterly*, Vol. 23, No. 2, 1978).

Pri tem kaže opozoriti, da so bile mnoge raziskave šele nedavno opravljene. Mnoge v laboratorijskih pogojih. Zato je potrebna določena previdnost pri izsledkih, ki jih morajo potrditi še nove raziskave. Obenem pa je eksperimentalne ugotovitve težko prenašati v praktično raziskovalno delo na terenu, v realnih situacijah. To velja tudi za anketne metode merjenja stališč. Čeprav je marsikaj v eksperimentalnih pogojih že odkrito, praktična uporaba v realnih raziskovalnih razmerah še ni izdelana. (To je obenem odgovor Adamu, zakaj kritičnih ugotovitev glede pomanjkljivosti anket (še) ni (bilo) mogoče praktično uporabiti).

6. Težavnost raziskovanja vpliva v naših OZD povečuje tudi dejstvo, da je organizacijska struktura zapletena in raznovrstna. Imamo temeljne organizacije, delovne skupnosti, delovne organizacije, ki so enovite, in delovne organizacije, ki imajo v svojem okviru organizirane temeljne organizacije in delovne skupnosti, itd. Organiziranje temeljnih organizacij večinoma ni prispevalo k zmanjšanju števila organizacijskih ravni, ampak k njihovemu povečevanju. V vseh teh različnih organizacijskih oblikah imamo vse tri »linije« moči oz. vpliva. Poslovodni organ je lahko individualni ali kolegijski. Zbori delavcev so lahko skupni ali delni. Itd. Vse

to vodi do velikega števila dejavnikov, ki imajo (lahko) vpliv in jih je treba vključiti v raziskovanje. S tem nastane vrsta tehničnih in praktičnih težav, če imamo v raziskovani populaciji različne organizacije. Spisek skupin, katerih vpliv ugotavljamo, je dolg in zato manj pregleden za vprašane. Za tiste, ki posameznih skupin nimajo, so takšni odgovori nesmiselni ali vsaj moteči. Domnevam, da so to glavni razlogi, da so raziskovalci vključevali v raziskave različne skupine, različno poimenovane skupine, različno število skupin, itd. ter verjetno tudi spremenili način ocenjevanja vpliva od prvotne (najpogostejše) petstopenjske lestvice na izbiro nekaj najpomembnejših skupin ali kaj podobnega. S tem se je seveda spremenila tehnika merjenja, kar lahko vpliva na izsledke. Seveda pa je vprašanje, koliko lahko zaupamo metodologiji, ki je toliko občutljiva na uporabljeno tehniko, da bi to bistveno vplivalo na izsledke. Isto velja za različne uporabljene tehnike statistične obdelave podatkov. O tem sem obširneje pisal v primerjalni analizi (Primerjava izsledkov novejših raziskav . . . 1983, str. 22–24 ter 27).

7. Slej ko prej sodim, da je vendarle temeljni problem osnovni podatek pri »merjenju« ali ocenjevanju porazdelitve vpliva. Predvsem kaj dejansko pomeni in kako je nastal. Nadalje kolikšna je skladnost med pomenom, ki mu ga je pripisal vprašani, in pomenom, ki mu ga pripisuje raziskovalec. Kakšna je zanesljivost izmerka oz. ocene. Ker različne skupine različno ocenjujejo isto situacijo, se zastavlja vprašanje, kaj povzroča razlike in katera predstava je bližje resnici. Itd. Nobena križanja in nobene še tako zapletene statistične tehnike ne morejo zboljšati vrednosti temeljnega podatka.

8. Za porazdelitev vpliva v naših organizacijah je pomemben dejavnik tudi okolje, konkretno zlasti občina, republika, federacija, SIS-i, itd. Gre za to, da se samostojnost organizacij spreminja, v zadnjih letih predvsem zmanjšuje, saj država postaja vse pomembnejši dejavnik vpliva. Bistven postaja prav vpliv okolja, moč delavcev v organizaciji je sorazmerno majhna, saj jim predvsem država s svojimi regulativnimi mehanizmi odvzema vse več pristojnosti. Prava moč je torej zunaj organizacije. Delavci odločajo vse manj in o vse bolj nepomembnih zadevah. Okolje sicer v vseh sistemih vpliva na organizacije, saj so delovne organizacije nujno odprti sistemi. Vendar je vpliv pri nas verjetno najbolj spremenljiv in nihajoč, razlike med besedami in normami ter prakso pa največje. Tudi ta dejavnik verjetno vpliva na ocene porazdelitve vpliva v organizaciji in bi ga kazalo raziskati. Koliko se delavci zavedajo tega procesa in kako reagirajo nanj?

Tako bi lahko nadaljeval z naštevanjem problemov, ki bi jih kazalo raziskati in razrešiti v zvezi s porazdelitvijo moči v naših OZD. Vsekakor bi morali bolj spoštovati individualnost organizacij, izdelati različne kazalce, problem vpliva proučevati z različnih vidikov itd. Večje upoštevanje individualnosti seveda zmanjšuje možnosti za posploševanje. Toda, to ni tako velika škoda. Ker so takšne posplošitve dokaj daleč od realnosti, je vprašanje, čemu in komu so koristne.

S kom ali s čim do privatne prakse v zdravstvu*

(prispevek k razvejitvi protislovij in razvojnih potenc)

I

V javni razpravi ob uvajanju zakona o privatni zobozdravstveni praksi v Srbiji se je ven in ven kot argument ponujalo število nezaposlednih mladih zobozdravnikov, kar naj bi se z možnostjo legitimnega zasebnega dela zlahka rešilo. To je bila popotnica in mnogi so jo sprejeli. Navsezadnje celo tisti, ki so z družbenostrokovne plati zastopniki najširšega družbenega interesa in vstric s tem je takšen predlog dobil zeleno luč tudi v ustrezni politični sferi.

Poglejmo, kaj to navajanje pravzaprav pomeni. Namesto da bi se zadrževali in stopicali zgolj okrog nezaposlenih zobozdravnikov, pogledajmo nazaj in naprej. Kako je do te številke sploh prišlo? V iskanju odgovora ne moremo mimo zagovarjanja podrobnejše racionalizacije vzgoje in izobraževanja, saj imajo konsistentne zakonske opredelitve, ki terjajo medsebojno soodvisnost ter na tem sloneče usklajevanje med celotnim združenim delom in dejavnostjo vzgoje in izobraževanja. In četudi ugotavljamo, da je vzrok za nezaposlenost tako pri enem kot pri drugem polu srbskega združenega dela, to le *ne more pomeniti, da bi imeli v žarišču zgolj posledice določenega pojava*. Tisti, ki smo strokovno spremljali dogajanja, lahko rečemo, da so bila gradiva slej ko prej oblikovana tako, da je bilo omenjeno izhodišče prevladujoče. Ni pa bilo tako samo glede vzročnosti, docela enako je bilo tudi pri obravnavi posledic. Na kaj pa bi morali biti najprej pozorni?

Preprosto na to, da gre za *mlade strokovnjake*, ki kot začetniki ne premorejo primarne akumulacije, nimajo zagonskih gmotnih sredstev za odpiranje lastne obratovalnice. Takoj ko to postane docela jasno, se samoumevno odpre vprašanje, kako da je to bilo prezrto. Očitno je šlo za manever, pri katerem so bili mladi nezaposleni pravzaprav kulisa. Zakon, ki je omogočil »rojstvo« privatne prakse v Srbiji, namreč določa, da se lahko pri tem povežejo trije zobozdravniki, ki pa spet zaposlijo drugih dvajset delavcev v področja zobozdravstva. S temi podatki smo bližje odgovoru, kaj zakon dejansko prinaša. Če imaš srečo in si »rojen« z denarjem ali pa če si si ga »prikupčkal« (v ne tako kratkem času), potem se boš v »novih« okoliščinah gotovo zasukal tako, da boš zaposlil dva mlada zelena kolega, nato okrog 20 drugih in mala zobozdravstvena obratovalnica je tu.

In kaj sedaj? Zakaj smo sploh dali srbski zakon pod rentgen tamkajšnje stvarnosti? Predvsem zato, da ne bi – bogne daj – tudi pri nas kdo pomislil, da se je možno na ta način preventivno lotevati nezaposlenosti v zdravstvu. Preventivno zato, ker pri nas nezaposlenosti zdravnikov oziroma zobozdravnikov dejansko ni, a bilo bi možno, da bi sprejetje zakona, kot ga ima Srbija, nekako že kot dejstvo služilo kot tihi argument, podpora in podobno. Zato je prav pokazati, da ta model ne pomeni dopolnila družbenemu zdravstvenemu varstvu. Privatne prakse ni

* Izvirna celostna izhodišča pričujoče problematike je avtor objavil v sobotni prilogi Dnevnika, 6. decembra 1986.

zastavil na najožji kadrovski zasedbi (zobozdravnik, asistentka), ki bi bila z več vezmi organizacijsko, strokovno in tudi glede osrednjih smotrov vpeta v izvajanje širših ciljev na področju zobozdravstva. Pravzaprav so oblikovali svojevrstno negacijo družbenega modela; model, ki so ga oblikovali, je samosvoj, a dovolj velik, da se »izviha« tokovom soodvisnega zobozdravstva in s tem postaja vozlišče dodatnih problemov in zagreb. Za ilustracijo pogledjmo le dva kratka ekskurza v prakso, ki jo imajo poslej.¹

II

Doslej se je praviloma dogajalo, da smo na vprašanje, zakaj se pogovarjamo o privatni praksi v zdravstvu, v bistvu odgovarjali z novimi problemi; tako se je, namesto da bi bika zagrabili za roge, marsikdaj vse skupaj razblinjalo v nekakšni »verižni reakciji«. Vprašanje pa nikakor ni ne postransko ne nepomembno, saj v stvarnem odgovoru pravzaprav tiči smisel družbenih prizadevanj za razjasnitev privatne prakse v zdravstvu.

Ne da bi bili za kanček hudobni ali cagavi, zajemimo grenčino zdravstvene stvarnosti na *področju družbenoekonomskih odnosov*. Vsi smo že najmanj enkrat slišali o manjšem deležu sredstev v nacionalnem dohodku, ki ga razporejamo za zdravstvo, hkrati pa o nespremenjeni ravni obsega in pravic do zdravstvenega varstva pretekla leta. Ob hitrejši rasti cen za materialne stroške in zagotavljanju drugih obveznosti je enako znano dejstvo, da so se zmanjševali tudi osebni dohodki zdravstvenih delavcev. Resda se je to začasno ustavilo v letu 1986, a inflatorna gibanja so vnovič storila svoje in tako so zopet smotrna intenzivna prizadevanja za ustrezní družbenoekonomski položaj družbenih dejavnosti oziroma zdravstvenega varstva. *Krizne zaostrene materialne razmere so potemtakem tudi tiste, ki prispevajo k nenehnemu obnavljanju razmišljanj o reinkarnaciji privatne prakse.*

Vendar pa kar takoj pripnimo, da tudi tako zoženega materialnega okvira za zdravstvo ne uveljavljamo tako, kot bi pričakovali. Temeljni pripomoček za uresničevanje ustreznega gmotnega položaja so samoupravni sporazumi o svobodni menjavi dela. Sedaj jih sprejemamo za petletje 1986–1990, a dejstvo je, da še v letu 1988 ugotavljamo, da ta, za družbenoekonomski položaj zdravstva ključna akcija, še ni speljana do konca! Ali je mogoče sklepati drugače kot tako, da praksa zdravstvene ekonomike nedvomno prispeva k sedanjemu materialnemu stanju.²

Naslednje, kar je smotrno obravnavati, je tisti del materialnih razmerij, ki so v neposredni navezi z zdravstvenim delavcem. Gre za osebne dohodke oziroma za nagrajevanje po delu in rezultatih dela. Kakšne razmere imamo na tem področju?

¹ a) Najprej so si protetične storitve po načelu kupoprodajnih odnosov za devize zagotavljali zdomci, sedaj pa po te storitve prihajajo kar tuji državljani. Odsedijo v hotelih štirinajst dni in potem lepo nazaj z izdelki, na katere domačini čakajo nekaj mesecev, leto in več. Lepo, porečemo, devize pač rabimo, toda, kdo je kadre šolal, kaj s siceršnjim zobozdravstvenim stanjem? Kaj pa pasivna območja, ki so prav tako življenjsko pomembni sestavni deli narodovega telesa?

b) Za te ljudi, bo sledil odgovor, naj poskrbi zobozdravstvo v zdravstvenem domu. Že, a denimo, da v eni pasivnih občin privatni zobozdravnik odpre obratovalnico. Kaj to pomeni? Kot poznamo razmere, je njegova ekipa lahko številnejša, kot je tista v zdravstvenem domu. Ko bo ponudil še boljše osebne dohodke, to je realnost, bomo pričé »zgodovinski« selitvi kadrov in zgodilo se bo, da bo model zasebne prakse »uradno« prevladoval pri izvajanju zobozdravstvenega varstva. In namesto da bi imeli dopolnilo, so dobili nadomestilo, ki ni nadomestek, marveč surogat. Ostaja namreč slej ko prej zvest svojemu izvirem izhodišču. Ker je zaseben, pač ne pokriva družbenih razsežij zobozdravstva niti z vidika populacije, preventivnih nalog, še manj pa z vidika dostopnosti za vse. Morda nekoliko karikiram, a daleč od resnice ta ugotovitev nikakor ni, saj jo lahko v Beogradu slišimo iz marsikaterih pristojnih ust.

² Zadržek je nadalje še v tem, da so v sprejete samoupravne sporazume o svobodni menjavi dela vključeni kadrovski normativi, ki jih poprej nismo koordinirali in uskladili, preprosto zato, ker ni bilo povprečnih, usmerjajočih, izhodiščnih tovrstnih kazalcev za krmiljenje zdravstvenega varstva. Navedbe, da je za neustreznost teh sporazumov krivo zgolj zoževanje materialnih okvirov, niso prepričljive, saj se pravzaprav že nekaj let nahajamo v kriznih razmerah. To nedvomno narekuje upoštevanje teh dejstev na vseh ključnih točkah krmiljenja zdravstvenega varstva. Kakorkoli že, sklep je jasen. Ne moremo zatrdjati, da k obstoječemu položaju zdravstvenega varstva niso prispevali kvantiteta, kvaliteta in izvajanje samoupravnih sporazumov o svobodni menjavi dela. Tudi to je *podatek za razmišljanje, ko se pogovarjamo o privatni praksi v zdravstvu.*

Ali lahko rečemo, da smo storili dovolj za izvajanje že obstoječih določil? Ali nismo opredelili v zdravstvenih organizacijah predvsem indeksov in potem zgolj v odvisnosti od števila ur izračunavamo prejemke delavcev? Ali nimamo tihega stališča, da se naprej ne splača, saj bi s tem ustvarili samo razprtije med ljudmi? Zaradi tega »ljubega miru« pa se žal poraja in ustaljuje mentaliteta, da je pravzaprav vseeno, koliko in kako delaš. Vajeti nekako prevzema »etični pogon«, kar je znana karikatura na področju zdravstvenega varstva. Spodbujanje delovne prizadevnosti in prepotrebne sprotnege ter ponavljajočega se istovetenja s poklicem, ki ga človek opravlja, v takšnem primeru prevzemajo pretežno zdravstvenosplošni in nematerialni dejavniki, kar vendarle ni realno. Ni realno zato, ker je tudi zdravstveni delavec udeleženec družbene stvarnosti, takšnega ali drugačnega krogotoka dohodkovnih odnosov, samozaščitne dejavnosti v širšem pomenu besede in se zavestno ali čisto refleksno primerja z dogajanjem okrog sebe. Pri tem seveda vrednoti svojo eksistenco tudi na materialnem področju. Čisto normalno razmišljanje v teh okoliščinah je, kako bi ustvaril več, kako bi si z več prizadevanji oplemenitil življenjsko pot tako na duhovni kot na gmotni ravni. To seveda neposredno posega v lastno delo in nagrajevanje po delu in rezultatih dela. Nič novega ni ugotovitev, da tovrstne signale posameznik oblikuje dan za dnevno. Tu je *velika potentnost razvoja, ustvarjalnosti, sodelovanja in na makroravni: preboja iz kriznih razmer.*³

Obnašamo pa se tako, kot da odkrivamo Ameriko. Razmišljamo tudi črno-belo. Govorimo, kot da naš samoupravni produkcijski odnos ne pokriva in ne vsebuje elementov zasebne pobude in podjetnosti. Mižimo pred stvarnostjo tudi ob specifičnih razmerah v družbenih dejavnostih oziroma v zdravstvu. Ali je res tako, da naše sedanje delo nima sestavin privatne prakse na področju zdravstvenega varstva?

Ali je res, da v izvedbenih aktih zdravstvenih organizacij ni določil, ki bi omogočala sproščanje delovne energije in ureditev boljšega gmotnega položaja delavcev in širše družbe? Poglejmo! Verjetno je neznano, da so mrliški ogledi posebej nagrajeni (ponekod so bolj mačehovski in upoštevajo le ogleda zunaj rednega delovnega časa). Nadalje v zdravstvenih domovih v splošni medicini zvečine nagrajujejo obiske na domu zunaj rednega delovnega časa. Ker gre za ustaljeno obliko delovnih obveznosti, je ta obseg dela normiran, registriran, vrednoten in skratka obravnavan kot vse druge storitve na področju zdravstva. Če je, denimo, urejeno, da lahko zdravnik mesečno opravi petdeset obiskov na domu zunaj rednega delovnega časa in če je vse skupaj soodvisno racionalno vpeto v uresničevanje osnovne zdravstvene dejavnosti, gotovo nikomur ne prihaja na misel, da bi to vrednotil kot nekaj negativnega. V bistvu pa vendarle gre za prav takšna razsežja, kot se jih sedaj pričakuje od privatne prakse v zdravstvu.

Kot vemo, je jedro teh pričakovanj v zobozdravstveni dejavnosti, zato lahko sledi tole vprašanje: Ali je možno znotraj obstoječih kadrovskih, gmotnih, prostorskih in organizacijskih resursov spočeti podobne prijeme v zobozdravstvu? Če vidimo, da se pri splošni medicini delo lahko stimulativno zastavi (v mejah racionalnega, strokovno smotrnega) tudi na tistem področju, ki smo ga določili kot razvojno prednostno, ali ne bi kazalo tega posnemati. Seveda je za to potrebno izpolniti določene pogoje, predvsem pa je nujno, da tudi javno zobozdravstvo vendarle sooblikuje zdravilne korake iz sedanjih kriznih in *družbeno* zaostrenih materialnih razmer. Več kot očitno je, da je iskanje novega ravnovesja najmanj bipolarni proces, saj *nenehno impotentiranje družbenega segmenta le ne pelje nika-*

³ Kot smo diagnosticirali situacijo, ni nič čudnega, da zdravstveni delavec lastnih sil žal še vedno ne vrednoti dovolj tudi kot družbene potence. Stanje oziroma praksa, ki obstaja, postane sinonim tudi za »ureditev« tega področja, zacementirana se kot nekaj samoumevnega, kot nekaj, kar je lahko samo tako, kot je. In tu smo pri eni kritičnih točki družbene stvarnosti, saj ob tem dejansko ne preverjamo, kako je izvajanje skladno z dogovorjenim, možnim, pričakovanim, realnim. Ne poiščemo pozitivnih in dobrih dosežkov, ki obogatijo in se z njimi dobro gospodari.

mor. Daleč od tega, da bi bežali od stvarnosti, da bi mižali pred negativnostmi črne prakse in podobnim, toda dejstvo je, da se privatna praksa kot nekakšna »iluzionistična tolažba« ven in ven ponuja zato, ker z obstoječim nismo zadovoljni. Namesto dimnih zaves spustimo v to obstoječe nekaj prepriha, do kraja pogledimo, kaj imamo in kaj še zmoremo.

Ob teh ugotovitvah je gotovo pozornosti vredna zamisel, da uresničevanja možnosti za sproščanje delovne energije ne morem zoževati na enega ali le nekaj profilov zdravstvenih delavcev. S tem bi vendarle posegali v elementarne pravice, a tudi strokovno bi padali v protislovja. Ob vsem skupaj pa je bistveno pomembna varovalka dobrega dela in gospodarjenja. Katera? Moramo reči, da je v sedanjih razpravah o privatni praksi potrebno *posebno pozornost nameniti osnovnemu delu*. V mislih imamo tako kvantiteto, kvaliteto kot gospodarnost temeljnega skupka storitev. Naj bo še tako nepopularno in naj še toliko zamahujemo z roko in zmanjšujemo pomen omenjenih koordinat dela v zdravstvu, resnično bo treba nekaj več narediti na področju mikroekonomike. Namreč, dejansko neživljensko je vztrajanje, da v družbenih dejavnostih ni možno ničesar pametnega postoriti, ko se lotimo kvalitete dela. Resda si lahko s takšnim vztrajanjem privoščimo nekaj začasnega »ljubega miru«, a kam to pelje, ko usahne uvožena presežna vrednost, ko so mimo samo časi »čimprej – čimveč – tembolje«, si lahko jasno ogledamo v sedanjih perečih okoliščinah.

Zato bi se res splačalo razviti varovalko racionalne kvantitete, kvalitete in gospodarnosti slehernega dela v zdravstvu oziroma zobozdravstvu. Rabimo takšno varovalko, ki bo življenska, ki nas bo spodbujala, ki bo sproščala ustvarjalnost, a zato mora biti tudi normativno skromna.

Če nam ne bi uspevalo to, kar smo poizkusno razvejili, bi konec nagrajevanja po delu in rezultatih dela nastopil že pred njegovim pričetkom. Vse tisto, kar smo že omenili kot vrzel in še kaj, zaradi česar se razmišlja o čarobni palčki privatne prakse, bi tako ostalo še poslej, mi pa v začaranem krogu. Doslej skicirano kristalizira diagnozo o vrsti problemov pri neposrednem oblikovanju družbenoekonomskega položaja zdravstva in zdravstvenih delavcev. Ker pri tem posebej manjka stimulativnih dejavnikov v praksi, lahko sklenemo, da smo s tem prišli do svojevrstne vzvratne zveze. *Prizadevanja v zvezi s privatno prakso je tako prikladno vpeti v izboljševanje, urejevanje in racionalizacijo ter inoviranje obstoječe ureditve in prakse zdravstvenega varstva*, kar pa – povejmo tudi to – le ne pomeni, da s tem zapiramo vrata za nadaljevanje razglabljanj ter sooblikovanje modela morebitne privatne prakse v naših razmerah.

III

V državah z občutnim deležem privatne prakse pri uresničevanju zdravstvenega varstva ugotavljajo premajhno vključenost te poddejavnosti v siceršnji zdravstvenoinformacijski sistem. To je gotovo problem, vreden resne pozornosti, saj je znano, da v tako soodvisnih in komplicirano strukturiranih sistemih, kakršen zdravstveno varstvo nedvomno je, moramo zagotoviti ustrezno delovanje slehernega sestavnega dela oziroma podsistema. Če katerikoli med njimi tako ali drugače zavija po svoje, če pride do motenj pri njegovem delovanju, je to vsekakor težava in problem za sistem kot celoto. Ravno zato, da bi tovrstne zadrege pravočasno zaznali in analizirali, je nujen celosten, gibek in razvejen informacijski sistem zdravstvenega varstva. Na podlagi tako opredeljenih dejstev ter izkušenj in opozoril vendarle moramo sklepati, da je edino smotрно, da dogajanja znotraj privatne prakse, če jo bomo razvili kot soodvisno integriteto in dopolnilo, s *čimveč* *vezmi vpne* v normalno pulziranje informacij v zdravstvu.⁴

⁴ Oprimimo se, na primer, zgolj tega premisleka: Ali lahko pričakujemo, da bi zdravnik v privatni praksi izdajal zdravila na drugačne formulacije, kot so sicer v obtoku? Edino racionalen odgovor je: Ne! Ali bomo tovrstne podatke odtegnili obstoječemu informacijskemu sistemu? Tudi to pot ne najdemo razloga za to. In kaj iz tega sledi? Vsekakor zelo

Takšno ugotovitev je treba vendarle sprejeti kot hrbtnico razvoja, kot strategijo, saj sprotne informacije o obsegu, vrsti in razporejenosti storitev nudijo tolikšne oporne točke, da gre za zelo stvarne in pravzaprav osrednje razvojne dejavnike. Lahko bi se, denimo, dogajalo to, da bi se ob preveliki spontanosti čezmerno porajal specifični zakon ponudbe in povpraševanja, možna so nesorazmerja med strokami, kar bi samo še stopnjevalo že obstoječi obseg polipragmazije v zdravstvu. Nadalje bi bela lisa v informacijskem sistemu v zvezi s privatno prakso pomenila dejansko zaporo za pregled nad uresničevanjem strokovne doktrine, in sicer za pregled na makroravni, ki v mnogočem narekuje in naravnava strokovno-inštruktažni nadzor v živo. Seveda pa so še druge potence, ki so značilne za racionalno in optimalno vpetost privatne prakse v zdravstvo na podlagi informacijskega sistema. Vsekakor lahko že z doslej zarisane prepričljivo sklepamo, da je oblikovanje povezave dejansko v skupnem interesu. Predvsem pa gre za to, da zagotovimo jasen strokovni razvoj ter dejanski prispevek privatne prakse k odpravljanju sedanjih problemov v zdravstvu, če analize pokažejo, da so takšna pričakovanja upravičena in možna.

Stališča, da so informativne razsežnosti privatne prakse marginalnega pomena, potemtakem ni možno sprejeti. Ne glede na to, da se dejavnost zdravstvenega varstva tudi sicer nemalokrat problematizira zavoljo evidenc in na njih temelječih informacij, nikakor ni možno sklepati, da bi zato te probleme zanemarili. Bolj se kaže zasukati v nasprotno ugotovitev. Če se strinjamo, da imamo probleme v informatiki sicer, in če vidimo, kako poudarjajo te probleme drugod, kjer so si privatno prakso naložili, če nadalje vse skupaj opredeljujemo kot dopolnilo sistema in če terjamo racionalno strokovno delo v bodoče, potem dejansko ni moč mimo ugotovitve, da je razvejitev informacijskih nastavkov v modelu privatne prakse na področju zdravstvenega varstva pravzaprav eden osrednjih kriterijev za vrednotenje pri zeleni mizi oziroma za prižiganje zelene luči za nekajletno poizkusno preverjanje v praksi, in sicer na podlagi strokovno izbranega vzorca slovenske družbe.

IV

Ko se v zvezi s privatno prakso (še) nahajamo znotraj zdravstvene strategije, ni možno mimo dejstva, da *s temi spremembami posegamo tudi v ravnovesje med kurativo in preventivo.*

Tuja literatura zvečine navaja, da privatno prakso prevladujoče preveva kurativna filozofija. To ni težko razumeti. Ko ima posameznik zdravstvene težave, je zanj najbolj bistveno, kako bi jih čimprej odložil. Normalno je, da je pri okrnjeni vitalnosti to zanj prednostno. Po drugi strani pa imamo v mikroekonomiki privatne prakse realno izhodišče, da si izvajalec vendarle čimprej želi obrniti gnotne resurse, ki jih v svojo dejavnost vlaga. Tam, kjer prihaja prej do konkretnih izidov – in to se dogaja predvsem v kurativi – je potemtakem tudi neposredna oporna točka za njegovo delovanje. Slej ko prej so to objektivne značilnosti, ki jim je težko oporekati. Življenjsko in smotno pa je tudi sklepanje, da je praksa hočeš-nočeš pletež, sinteza ali pa rezultanta pestre večplastnosti. Najmanj, kar lahko povzamemo, je to, da pri tem pulzirajo dejavniki, kot so objektivno – subjektivno, posebno – splošno, del – celota, tradicija – sodobnost, izkušnje – znanost, osebni – družbeni interesi itd. Vse naštetu zgovorno izpričuje tisočero niti, s katerimi se zdravstvo vpenja v družbeno stvarnost. Sklepanje od tu naprej, in sicer v zvezi

pomembno dejstvo, da s tega vidika privatno strokovno delo lahko brez dodatnih stroškov ostane informacijsko povezano z drugimi deli zdravstvenega varstva. Nikakršnega dvoma ne more biti, da iz tega sledijo tudi vsi drugi smotri, zavoljo katerih informacijski sistem obstaja (predvsem celostno in sprotno uresničevanje epidemiološke metode o izvajanju zdravstvenih storitev). Preverjanje porabe zdravil je sicer eden ključnih prijemov racionalnega zdravstva, a ker ni edini in ker tudi sicer zdravstvenoinformacijski sistem ne vsebuje zgolj recepture, je povsem realno, da v privatni praksi za skupni utrip zdravstva ujamejo tudi druge aspekte informativne dejavnosti.

s strokovnimi storitvami, ki jih lahko opravlja privatna praksa, je vendarle posebej zahtevno opravilo. Zato:

1. *Úvajanje privatne prakse ne sme pomeniti rušenja ravnovesja v smislu neobjektivnega razraščanja kurative.*

Iz tega izhodišča se ponujata dve vprašanji:

– Ali lahko opredelimo skupke kurativnih storitev, ki naj bi jih naložili v opravilo privatni praksi?

– Ali in koliko bomo v privatno prakso vključili preventivne dejavnosti na področju zdravstvenega varstva?

Pri oblikovanju odgovora na prvo vprašanje smo lahko usmerjeni bolj liberalno ali pa restriktivno-racionalno. Če se strinjamo s tem, da naj bo privatna praksa dopolnilo⁵ k siceršnjemu družbenemu ali javnemu zdravstvenemu varstvu, potem iz tega sledi trden sklep, *da modela privatne prakse nikakor ne moremo razpotegniti čez celotno stopenjsko strukturo diagnostike in zdravljenja ter rehabilitacije.* To je dejstvo, glede katerega bomo nedvomno nabrali pozitivne predznake, saj gotovo ni tistega, ki bi imel v mislih zasebne bolnišnice, poliklinike ali zdravstvene domove.

Resno vprašanje je poleg tega tudi učinek privatne prakse. Zadrege ni, če so okoliščine takšne, da se proces zdravljenja pri tem sklene oziroma uporabijo do tistega trenutka opravljene preiskave. Razmisliti je treba zelo tehtno, kako uokviriti morebitne zahteve v smislu širjenja polipragmazije na področju zdravstvenega varstva. V zvezi s tem so varovalke resnično nujne, razen če se že aproksimativno ne pokaže, da lahko tako delujejo same cene diagnostičnih storitev, ki naj bi jih poravnali kupci – uporabniki v privatnih ambulantah. Če se izkaže, da kupna moč (ki ni majhna) nekaj odstotkov populacije zlahka pokrije tudi te stroške, potem dejansko obstaja možnost, da postanemo čez čas priče elitnemu parasistemu zdravstvenega varstva, ki bi bil daleč večji problem, kot so tovrstne zadrege iz sedanjega uresničevanja zdravstvenega varstva. Ni težko sklepati, da bi se te strukture sproti samofinancirale. Ker bi imele status dopolnila, bi siceršnja organiziranost, poslovanje, gospodarjenje in reprodukcija ter razvoj bremenili sektor v območju družbene lastnine. *Predvidevamo lahko nekakšna drseča prelivanja resursov in zavoljo tega še manjšo učinkovitost javnega zdravstvenega varstva.* Zaobrnimo zadevo zelo konkretno! Kakšno stališče naj oblikujemo do napotnic, do katerih bo prišlo v ambulantah privatne prakse? Brez opredelitev v zvezi s tem ni možno v sistem. Gre za preverjanje možnega obsega napotnic. Denimo, da se pri tem omejimo na odnos med osnovno in specialisitčno ambulantno dejavnost. Nič novega ni, da lahko osnovnozdravstvena privatna praksa zelo razpre napotovanje v privatne specialistične ambulante ali pa v specialistične ambulante javnega zdravstvenega varstva. Probleme, ki jih vrednotijo kot čezmerno napotovanje, poznamo že danes.

In sedaj problemsko jedro.

Če bi prišlo do vala napotnic iz privatne prakse, ali ne bi to zavirajoče vplivalo na siceršnjo dejavnost zdravstvenega varstva oziroma na zadovoljevanje potreb uporabnikov, ki po podružbljenem in samoupravno dogovorjenem postopku uveljavljajo pravice? Če bi uveljavili ureditev, da lahko zdravstveni delavci del delovnega časa opravijo v javnem zdravstvu, del pa v privatni praksi ali pa, če dovolimo dobesedni prehod specialistov v privatno prakso, ali ne bi to, če bi se pojavilo v oporečnem obsegu, pomenilo značilnega upada standarda zdravstvene varnosti in s tem vendarle tudi usihanje osrednjih pravic v zvezi z uveljavljanjem zdravstve-

⁵ Status dopolnila narekuje tudi stališče, da s *privatno prakso pokrijemo tisti del storitev, ki so povezane izključno z zahtevki uporabnikov.* V zvezi s tem je treba temeljito preučiti možnosti, da bi z izpopolnjevanjem strokovnoorganizacijskih rešitev znotraj javnega zdravstva prispevali k reševanju teh problemov. Izbirali naj bi potemtakem med tem, ali v obstoječih zdravstvenih ustanovah organizirati tako imenovane nadstandardne storitve ali pa v ta namen vključiti zgolj privatno prakso. Možna je seveda tudi kombinacija obojega.

ne dejavnosti? Odgovoru se ni moč izmikati, kakor tudi ni možno mižati, da potrebujemo v zvezi s temi kriteriji tehtne analize. Tudi na makro ravni organiziranosti zdravstvenega varstva *moramo upoštevati vodilo »primum nil nocere«*, zato je treba nakazana protislovja dovolj razvejiti in obdelati.

Omenili smo že, da bi bilo najbolj smotno, da bi v projektu preizkušanja uvajanja privatne prakse v naše zdravstvene razmere poskusili s tistimi skupki storitev, ki jih vrednotimo kot nadstandardne. To sedanja ureditev omogoča, vendar zgolj načeloma. Zato so rešitve, ki so jih ponekod že vpeljali, kot tako imenovane *samoplačniške ambulante*, dvomljive. Tako, kot se to dogaja sedaj, *te ambulante niso dopolnilo obstoječih ambulant, marveč njihov nadomestek; zaradi razsežij, ki jih imajo in posledic, ki jih povzročajo, se cementira in razrašča socialna diferenciacija in po drugi strani krha vzajemnost* – bistvena sestavina zdravstvenega varstva v naših razmerah. V zvezi z racionalnim in za vse uporabnike varnim vraščanjem izvajanja nadstandardnih storitev v sistem ugotavljamo, da je nujen izvedbeni akt oziroma skupek navodil, kako splošne usmeritve praktično razviti v praksi.

Gre za model, za izhodišča, za napotek ali kakor že poimenujemo tovrstni dokument. V bistvu torej še vedno gre za *neuresničene razsežnosti obstoječega sistema zdravstvenega varstva*, ki bi morda lahko posrkal tudi povpraševanje po storitvah mimo družbeno dogovorjenega. Dejstvo je, da tega še nismo uredili, zastavili; iz tega pa lahko mirno povzamemo tudi sklep, da bi pravzaprav šele praksa izvajanja nadstandardnih storitev pokazala, kako, koliko in kdaj bi v naših razmerah rabili še nadgradnjo teh možnosti v obliki privatnih ambulant. Ponovno vidimo, da imamo pred seboj še en prispevek k zahtevam, da naj *privatne prakse ne bi uvajali čez noč ali pa počez*.

Ko se lotevamo drugega vprašanja, to je vprašanja, ali in koliko bomo v privatno praso vpeli preventivne dejavnosti na področju zdravstvenega varstva, že vnaprej vemo, da gre za protislovno prizadevanje. Vendar pri enem načelu pa le kaže neomajno vztrajati. Imamo smernice, domače in svetovne, da določene aspekte preventivnih opravil izvajajo čisto vsi zdravstveni delavci, potemtakem tudi oni v zasebni ambulanti. Gre za zdravstveno prosvetljevanje, ki je slejkoprej sestavina dejansko vseh zdravstvenih storitev.

2. *Uvajanje privatne prakse ne sme pomeniti blokade v prizadevanjih za večjo povezanost in soodvisnost pri izvajanju storitev v vseh zdravstvenih dejavnostih.*

Gre za aspekt ravnovesja med privatno prakso in obstoječim sistemom javnega zdravstvenega varstva, v katerega se tako ali drugače vpenja marsikaj, kar smo že doslej povedali. Omenjali smo združujoče dejavnike, ki naj bi verjetno omogočali smotno privatno prakso oziroma njen prispevek k odpravljanju sedanjih zaostrenih razmer. To pot poskusimo izkristalizirati nova dejstva v zvezi z družbenoekonomskimi razmerji.

Nekaj je dovolj jasno. Ob sedanjih nesorazmerjih med objektivnimi stroški izvajanja zdravstvenega varstva in gmotnimi viri, ki jih razporejamo za zdravstvo, želimo doseči večji prispevek iz zasebnih mošenj. Ob tem *ne kaže zaobiti tegale dejstva*:

Tudi če se jasno dogovorimo, da bo informacijski sistem celostno pokrival privatno prakso, da bodo zanjo veljale docela identične strokovne opredelitve, to je enotna doktrinarna izhodišča, kot za ves drugi strokovno sorodni del javnega zdravstvenega varstva, nadalje, da bomo uveljavili dosleden koncept strokovnoinštruktaznega nadzora in samoupravne kontrole storitev in sodelovanja, bo *še vedno vse skupaj problematično in prežeto s sredobežnim uhajanjem, če ne bomo ustreznih združujočih dejavnikov uveljavili tudi pri družbenogospodarskih odnosih in razmerjih*. Zunaj dvoma je potemtakem izbira instrumentarija za oblikovanje cen v privatni praksi. Če gre za dopolnilo sistema, to je za njegov bodoči sestavni del, potem cene oblikujemo tako, kot se to dogaja, denimo, v svobodni menjavi dela. Da bodo te cene družbeno verificirane, je prav tako samo po sebi razumljivo.

Da tudi tukaj ne bo možno mimo razvitih standardov in normativov v zvezi z izvajanjem zdravstvenih storitev, je takisto zadeva, ki je ne moremo resno problematizirati. Če smo za neposredno svobodno menjavo dela zakoličili, da se je ne da prepustiti popolni spontanosti, to je, da jo je nujno filtrirati z zakonitostmi uspešnega in smotrnega zdravstvenega varstva, potem to isto velja tudi za privatno prakso. Če smo spoznali, da razlike v gmotnih zmogljivostih obstajajo, če uvidimo, da vplivajo na zahteve dela uporabnikov, in sicer da gre pri tem slejkoprej za manjšino (nekaj %), potem je praktični rezultat vodila »primum nil nocere« to, da imajo tudi ti zahtevki *svoje meje*, da tudi pri tem morajo obstajati *zakonitosti*. Kar takoj pripomnimo, da to ne more pomeniti opore za očitke, da se gremo kalupe, da nekaj omejujemo in podobno. Ravno obratno. Če za sistem spoznamo, da ga je treba dopolniti, potem gre za zakoličenje meja »nove svobode«, novih možnosti, pri čemer drugi ne smejo biti oškodovani. V tem je bistvo, gre torej za pravila igre. *Oblikovanje novega možnega modela gre vsekakor skozi omenjene filtre.*

Sklep je potemtakem takle: združujoči dejavniki so nujni tudi pri urejanju družbenogospodarskih odnosov in razmerij, pri čemer pa ni odveč ugotoviti nekatero širša dejstva. Na primer znano zakonitost iz siceršnjega poslovanja, da je subjekt naročila za določeno storitev obenem tudi plačnik. Ker gre pri privatni praksi za precejšnjo dozo kupoprodajnih zakonitosti na področju družbenih dejavnosti, bi bilo organsko, če bi podobna pravila uporabili v obravnavani problematiki. Če je naročnik napotnic v privatni praksi nosilec te dejavnosti, zakaj ne bi bil tudi njihov neposredni plačnik občinski zdravstveni skupnosti ali pa nosilcu specialistične privatne prakse, ko gre za takšen primer, to je za napotovanje v privatno specialistično ambulanto.⁶ S takšno ureditvijo bi se privatna praksa izognila očitkom, da nekako izkorišča vse druge javne zdravstvene resurse in ničesar neposredno ne prispeva k njihovi enostavni reprodukciji. Obenem bi to pomenilo varovalko za povezanost privatne prakse s širšo skupnostjo, kar je pomemben očitek iz drugih modelov zasebne prakse v zdravstvu.

3. *Ali je možno, da zasebna praksa odigra konstruktivno vlogo v dialektičnih protislovjih tradicija – sodobnost in izkušnje – znanost na področju zdravstvenega varstva?*

Gre za razmišljanja, s katerimi bi se radi izognili očitkom o idejnopolitični zadržanosti, dogmatiziranosti in togosti v zvezi z razvojem in strokovnoorganizacijskimi rešitvami pri krmiljenju zdravstvenega varstva. Vprašanje, ki je obenem tudi kriterij oblikovanja modela privatne prakse, lahko postavimo še drugače. Ali lahko privatna praksa postane dopolnilni manevrski prostor za skupke zdravstvenih storitev tako imenovane netradicionalne medicine? Ponuja se nam analogija, ki jo v zvezi z bolj propulzivnim razvojem in uveljavljanjem drobnega gospodarstva v naših razmerah dovolj pozna tudi naša gospodarska ekonomika. Nikakor ne gre za tog prenos dejstev na področje zdravstva; to vemo, da je nerealno, gre zgolj za smisel dogajanj in za smotrno argumentacijo privatne prakse tudi glede teh razvojnih možnosti zdravstvenega varstva. Kar takoj opredelimo, da smo pravzaprav še vedno strateško »neopredeljeni«. To ni le značilnost zdravstvenih razmer pri nas. V najširših okvirih gre pravzaprav za soočenje dveh strategij zdravstvenega varstva v planetarnem merilu. Na eni strani analitična izhodišča zahodne medicine, v katero sodijo tudi rešitve tako imenovanega vzhodnega bloka, in na drugi model medicine Daljnega vzhoda, ki temelji na empiričnosti, čemur bi bilo enostransko očitati neresnost, nelegitimiteto ali neučinkovitost. Zelo resno približevanje sintezi teh dveh strategij je staro že desetletja, marsikje je polnopravno prodrlo tudi v edukativne procese, tako da je pred nami vendarle nekaj podobnega. Očit-

⁶ Neposredni plačnik vsega skupaj je seveda kupec zdravstvenih storitev, in sicer po storitvah opravljenih v privatni ambulanti pri prvem obisku, pri napotovanju oziroma v specialistični ambulanti (privatni?) in po storitvah ob drugem pregledu ali pa po končanem zdravljenju v privatni ambulanti. Za vse bi tako plačal *skupaj na koncu*, kar pomeni spodbudo, da se ta proces izpelje do kraja.

no je, da ne gre za totalne metamorfoze, za predrugačenja »à la 180 stopinj«, in podobno. Gre za razvoj v smislu večje učinkovitosti in ta hip navežimo v vse skupaj privatno prakso. Ali ne bi bilo možno, da kot dopolnilne receptorje v smislu prej omenjene sinteze, kot objektivni manevrski prostor naravnamo tudi privatno prakso? Seveda tudi to pot v roki z ustreznimi strokovnimi resursi, dejavniki in organizacijskimi rešitvami, ki jih vsebuje in pozna naš sistem zdravstvenega varstva. Toliko bolj zaradi tega, ker se nekaj podobnega pravzaprav že dogaja in bi šlo zgolj za dejansko legitimiteto in oplajanje celotnega strokovnega področja z novimi možnostmi večjega učinka. Vsekakor so nakazana razsežja *pomemben izziv tudi za boljši družbenogospodarski položaj samega zdravstvenega varstva*, če bi se izkazalo, da je znotraj obstoječih soodvisnosti možno vplivati na splahnitev materialnih stroškov.

Razmerje med neposrednimi in predstavniškimi oblikami odločanja

(in učinkovitost političnega sistema)

Vedno bolj postaja očitno, da merilo legitimnosti nekega družbenopolitičnega sistema ni niti stopnja vseobsegajočega soglasja o družbenih zadevah niti število institucij in opredeljenosti njihovih pristojnosti, niti še tako natančno opredeljeni »kanali« vplivanja, ampak predvsem dejanska sposobnost razreševati različna objektivna protislovja in nesoglasja o njihovem reševanju. Potreba po takšni učinkovitosti je vedno nujnejša glede na težavnost sedanjih in prihodnjih (predvidljivih in nepredvidljivih) razvojnih problemov vsake družbe in ne glede na njeno formalno politično ureditev. Gre torej za sposobnost reagiranja na notranjo dinamiko nasprotij in posebno občutljivost do vseh vprašanj odtujevanja (suverenega) odločanja od ljudi oz. zmanjševanje njihovega vpliva na vzvode oblasti, kakor tudi za sposobnost odzivanja na spremembe in vplive iz zunanjega okolja.

Pri obravnavanju sposobnosti družbenega sistema za prepoznavanje problemov in njegove iznajdljivosti (fleksibilnosti) pri iskanju rešitev, postane pomembno vprašanje reprezentativnega oz. neposrednega (plebiscitarnega) načina sprejemanja družbenih odločitev. Prav gotovo je fleksibilnost teh odzivov (odločitev, družbenih usmeritev, politik, itd.) dokaj odvisna od ustreznega razmerja med posrednimi in plebiscitarnimi sestavinami odločanja. To vprašanje se zaostruje zlasti v različnih kriznih obdobjih, čeprav ni vedno v ospredju. Tudi v primerih spreminjanja ustav, ki običajno redefinirajo vsebino pravic državljanov ali odnose med posameznimi enotami držav, vprašanje *načina sprejemanja odločitev*, oz. oblikovanja politik pogosto ni poudarjeno – pretežno zato, ker so neposredne, plebiscitarne oblike izražanja politične volje in neposrednega sodelovanja pri odločanju, plod dolgotrajnega, bolj ali manj nepretrganega političnega in kulturnega razvoja, oz. so prej vsebina neke politične kulture, kot pa samo rezultat nekega konkretnega razmerja političnih sil.

Plebiscitarnost v najširšem smislu zajema širok spekter številnih tako neformalnih in formalnih oblik in sredstev, ki omogočajo javno, spontano, načeloma neovirano izražanje avtentične volje v zvezi z javnimi vprašanji in dilemami, ki zadevajo bistvene interese in (ali) vrednote najširših družbenih skupin. Element neformalnosti je pravzaprav dvojen, saj gre za neformalne načine izražanja razpoloženja do vprašanj, ki so jih oblikovali različni predstavniški organi, organizacije ali skupine ljudi, ali pa tudi za načine izražanja določenega razpoloženja ob problemih, ki v družbi objektivno obstajajo, čeprav niso bili oblikovani kot javna vprašanja. Formalizirane plebiscitarne oblike pa na drugi strani zajemajo tiste načine, ki omogočajo neposredno izrekanje v procesu odločanja.

Večja demokratičnost sprejemanja odločitev, ki jo dosegamo s plebiscitarnimi načini, je zelo pomembna tudi za izvajanje politik in uresničevanje odločitev – vsako politiko ali odločitev namreč nujno vsaj na nek način izvajamo plebiscitarno. Čim bolj odtujeno je odločanje oz. čim manj vpliva imajo ljudje na oblikovanje

politik, tem manj bodo sprejemali odločitve za svoje in tem manj bodo čutili, da jih morajo uresničevati. Razmerje med predstavnikiškimi in plebiscitarnimi načini sprejemanja odločitev se teoretično in praktično razlikuje po različni obliki vladavine oz. organizacij oblasti. Vsaka oblika vladavine – skupščinski sistem, parlamentarni sistem, predsedniški sistem ali državno partijska vladavina – ima svojo notranjo logiko delovanja. Ob upoštevanju razmerja sil v skladu z njo uporabljajo v teh sistemih različne kombinacije teh elementov, odvisno od vsebine javnih vprašanj in posebnosti družbenih razmer.

V praksi torej nimamo opravka z idealnimi tipi političnih sistemov, ampak obstajajo sistemi, ki vsebujejo plebiscitarne in reprezentativne sestavine. Na eni strani lahko opredelimo države z izrazito *zaprto obliko reprezentativne vladavine*, katerih ustavna ureditev celo namenoma omejuje možnost za plebiscitarno odločanje. Različna politična gibanja in pobude naj bi torej našle mesto izključno v predvidenih oblikah in aktivnostih političnih strank ali iskale možnosti za uveljavitev z institutom volitev. Npr., v Zvezni republiki Nemčiji je zaradi slabih zgodovinskih izkušenj (propad weimarske republike in prihod totalitaristične nacistične stranke na oblast) še vedno zaznavno močno nasprotovanje uvajanju plebiscitarnih, neposrednih načinov odločanja. Vendar pa poznajo v teh državah različne druge oblike nadzora oblasti, ki so skupaj s konkurenco programov političnih strank in gibanj, doslednim spoštovanjem pravne ureditve in verjetno deloma tudi delovanjem trga še zadostna protiutež zaprtosti neposrednih kanalov vplivanja.

Drugo skupino držav sestavljajo tiste z bolj ali manj *razvito referendumsko demokracijo*. Ne glede na možnost za uporabo referendumov na nacionalni ravni, ga posamezne države uporabljajo veliko bolj pogosto kot druge (najbolj pogosto uporabljajo referendum v Švici, nato v Avstriji in Novi Zelandiji, Danski, Irski, Franciji, Italiji, Švedski in drugih). V večini teh držav je referendum o spremembah ustave obvezen ali pa je postavljen vsaj kot možnost. Raziskovalci ugotavljajo, da od začetka šestdesetih let dalje v teh državah vedno pogosteje uporabljajo referendum. V državah, kjer je tudi možnost za ljudske iniciative, je uporaba referendumov večja, kar pojasnjujejo s tem, da iniciativa onemogoča manipuliranje z referendumom (pomembno je, kdo definira vsebino in okvir referendumskega odločanja). Odločanje z referendumom je nadalje pogosto tudi na lokalni ravni posameznih držav oz. v posameznih zveznih državah (npr. v ZDA). Splošna ocena uporabe referendumov je, da v državah, kjer se uporabljajo, prispevajo k stabilnosti družbenega sistema (v nekaterih primerih pa naj bi tudi onemogočali spremembe), pomagajo premagovati veliko odtujenost odločanja v sistemih s poudarjenimi predstavnikiškimi načini in utrjujejo družbeni konsenz. Uporaba ljudske iniciative pa naj bi ob referendumu prispevala k vnašanju novih pobud in zmanjševanju moči političnih centrov odločanja.

V tretjo skupino držav sodijo tiste, ki formalno bolj ali manj upoštevajo in *predvidevajo oba elementa*, vendar v praksi ne izvajajo plebiscitarnih načinov sprejemanja odločitev. To so nekatere države s parlamentarno ureditvijo in države realnega socializma, ki sicer z enako terminologijo poimenujejo različne vrste sodelovanja državljanov v političnem življenju – običajno je to sodelovanje v javnih razpravah, na volitvah in pri izvajanju odločitev, vendar pa ne pri sprejemanju odločitev – skoraj praviloma namreč ne dajejo javnih vprašanj na referendum. Edina izjema pri uvajanju takšnega političnega referenduma je Poljska, kjer so z njim nedavno preizkusili akcijski program vlade za izhod iz družbene krize (radikalne spremembe gospodarjenja na podlagi gospodarskih zakonitosti ter prenos oblasti in odgovornosti od države na lokalne samoupravne organe in gospodarske organizacije). V teh družbah so močni dogmatski odpori proti odpiranju plebiscitarnih načinov odločanja. Med take države sodi pravzaprav tudi Jugoslavija, glede na to, da smo neposredne oblike odločanja, zlasti referendum, uporabljali za vse mogoče druge namene in predvsem lokalno ter v delovnih organizacijah, razen za odločanje o javnih vprašanjih na nacionalni (republiški) ravni. Izkrivljeno

pojmovanje plebiscitarnosti v teh državah in še posebej izogibanje neposrednim oblikam odločanja kot možnosti za vključevanje vseh ljudi v procese sprejemanja političnih odločitev in za nadzor oblasti sta gotovo vplivali na zmanjševanje učinkovitosti teh družb pri razreševanju nasprotij in zavrli njihov razvoj, – na drugi strani pa povzročili brezplodno iskanje rešitev v nepravih smereh.

Značilno za sedanje obdobje jugoslovanske družbe je, da postaja vse bolj razvidno, da večje učinkovitosti družbenopolitičnega in ekonomskega sistema ne moremo doseči z neprestanim sistemskim dopolnjevanjem in prerazporejanjem pristojnosti odločanja med družbenimi institucijami na različnih ravneh (skupščinami, upravnimi in izvršilnimi organi, sodišči, tožilstvi). Veliko manj pa je v zavesti strokovne in kritične javnosti prisotno spoznanje, da večje družbene demokratičnosti ter učinkovitosti in torej hitrejšega razvoja ne moremo doseči, če ne razmislimo o plebiscitarnih oblikah in če se hkrati ne znebimo navidezne »plebiscitarnosti«, ki je bila glavna značilnost sprejemanja vseh mogočih družbenih usmeritev, sklepov, zakonskih aktov in drugih predpisov. Takšno »plebiscitarnost« v smislu enoglasnega potrjevanja vseh predlogov – od ustav do resolucij o gospodarskem razvoju, proračunov itd. – lahko razlagamo kot izraz preživelega načela »enotnosti za vsako ceno«, zaradi katerega smo sprejemali tudi odločitve ne glede na njihove posledice. Ostanke take »plebiscitarnosti« se kažejo vse do danes npr. pri sprejemanju izredno pomembnih družbenih odločitev po hitrih postopkih, v zaupanju v predlagatelja nekega ukrepa ali zakona kljub slabo pripravljenemu gradivu in pomanjkljivim argumentom, pa tudi v splošnem nezaupanju do drugačnih stališč, ki bi jih utegnili oblikovati manjšina v skupščini, itd. Realna interesna nasprotja se namreč niso prekrivala le z institucionalno kombinatoriko, ampak tudi s čimbolj enotnim sprejemanjem enovito oblikovanih (brezvariantnih) rešitev, ki so nadomestila normalno kritično razpravo. Tako razumljena »plebiscitarnost« je gotovo prispevala k ustvarjanju in ohranjanju določene strukture moči v naši družbi, oziroma k vzpostavljanju realnih centrov moči zunaj institucij odločanja ter poglobljala prepad med dejansko močjo in odgovornostjo v naši družbi. Vrsta institucij, zlasti skupščin, zato sploh ni mogla opravljati svojega dela v pravem pomenu in tudi niso mogle prevzeti ustreznega dela odgovornosti za sprejemanje slabih, zapoznelih, škodljivih, nestrokovnih in predvsem nedemokratičnih odločitev. Popačeno pojmovanje plebiscitarnosti ter njena dejanska zloraba, ob tem, da so skoz posredniške (delegatske) oblike odločanja različne birokratske sile in centri odločanja pogosto vsiljevali svoje rešitve, sta med najpomembnejšimi vzroki naše krize.

V sodobnem svetu oživlja potreba po plebiscitarnem sprejemanju odločitev zaradi zelo različnih razlogov, katerih dosedanji argumenti pogosto izgubljajo smisel, čeprav ne izgubljajo vedno tudi normativnopravne pomembnosti.¹

Eden od teh razlogov, ki velja zlasti za države z bolj ali manj zaprtim tipom posredniške demokracije, je, da so različnim novim družbenim gibanjem ali zgolj

¹ Uvajanje ali širjenje načinov in oblik neposredne demokracije na ravni suverenih družbenih celot pomeni izbiro med številnimi možnostmi, ki so povezane z logiko delovanja vsake predstavniške demokracije. *Petije*, ki jih npr. volivci naslavljajo predstavniskim organom, ter različne *posvetovalne oblike* za ugotavljanje stališč v posameznih okoljih prepuščajo oz. omogočajo končno odločitev predstavniskim organom. Nekoliko drugače pa je z *ljudsko iniciativo*, ki naj bi privedla do neposrednega odločanja ljudi o katerikoli zadevi, o kateri še ni bilo odločeno (njen namen je sprožiti spremembo, ki se jim vlada ali upravni organ iz različnih razlogov upirajo), in z *referendumom*, ki pomeni bodisi prenos odločitve, o kateri bi sicer moral sklepati predstavniski organ, na celotno volilno telo, ali pa naknadni preizkus neke v predstavniskem organu že sprejete odločitve. Običajno gre v teh primerih za zadeve, o katerih so se v predstavniskem organu pokazale velike razlike v stališčih ali pa je manjšina predstavnikov oz. določen del javnosti izrazil močno nasprotovanje. Nekatere države so deloma prav iz teh razlogov z ustavo predvidele obvezne oblike referendumskega odločanja za posebej določene zadeve (npr. za spremembo ustave). Šele če je referendum obvezen za večje število zadev (in vključuje tudi ljudsko iniciativo) na vseh ravneh, vključno z nacionalno, lahko govorimo o referendumski demokraciji. (V literaturi se med načini neposredne demokracije pojavljajo tudi odkpolic in pa t. i. »direct primaries«, ki odvezemajo izbiro kandidatov iz rok političnih strank in jo dajejo celotnemu volilnemu telesu. V obeh primerih ne gre za odločanje o vsebini zadev.)

bolj kritičnim skupinam na voljo le možnosti za izvajanje aktivnosti v obstoječih oblikah političnih strank ali organizacij. Sedanje oblike političnega organiziranja v sodobnih državah – tako na Zahodu kot Vzhodu in tudi pri nas – pa novim družbenim gibanjem ne ustrezajo vedno, saj se pojavljajo pogosto kot neodvisna, nestrankarska ali celo protistrankarska. Posamezne skupine, ki imajo jasno opredeljene cilje, razvijajo tudi izjemno aktivnost, katere učinki pa so pogosto nesorazmerni s številom njihovih pripadnikov. Ne glede na občutenost posameznih družbenih problemov v širši javnosti pa je število pripadnikov tista osnova, na kateri prevladujoče politične sile pogosto diskvalificirajo posamezne pobude brez vsebinskih argumentov. Te značilnosti uveljavljanja novih družbenih gibanj veljajo tudi za nas – naša gibanja ne najdejo pravega razmerja do političnega sistema, saj na eni strani sama iščejo legitimnost le v povezavi s civilno družbo (morda je razlog temu tudi zelo slaba učinkovitost vseh naših formalnih oblik organiziranja). Na drugi strani pa s svojimi neobičajnimi metodami in drugačno percepcijo temeljnih človeških potreb begajo birokratsko logiko instrumentaliziranih družbenih odnosov ter odstopajo od predstav, da so že utečene metode političnega delovanja edino pravilne. Zato se pomembni posebni interesi – od ekoloških, emancipacijskih, mirovniških, itd., od tistih, ki so povezani s konkretnimi razvojnimi in političnimi vsebinami ter dogodki, le težko prebijajo skoz etabrirane strukture in kanale vplivanja.

Drugi razlog je v tem, da se v procesih odločanja pojavlja vedno več problemov in predlogov, katerih sprejemanje skozi predstavniške institucije bi bilo možno le ob največjih formalnih težavah in ob nenačelnih nasprotovanjih. Zato se zastavlja vprašanje, ali so in koliko so organiziranost ter načini delovanja predstavniških teles in upravno-izvršilnih organov še vedno najbolj posrečena oblika za izražanje ljudske volje in oblikovanje odločitev? Uporaba t. i. »neposredne« demokracije bi mogla v številnih primerih našega prepodrobnega ustavnega normiranja in prezaletenega procesa odločanja ali preveč formaliziranih pogojev za vključevanje novih idej olajšati sprejemanje nekaterih odločitev ter razbremeniti predstavniške organe, v katerih poteka odločanje z zelo kompliciranimi in visoko formaliziranimi legislativnimi postopki, zaradi katerih dejanski interesi širokih plasti niso več neposredno prepoznavni.

Takšne oblike plebiscitarnega sprejemanja odločitev bi tudi odpravile strah posameznih političnih sil pred sprejemanjem sicer nujnih, vendar v pogledu vseh možnih posledic nepredvidljivih odločitev (v tem smislu je zelo ilustrativno opredeljevanje italijanskih, zlasti levih političnih strank do nedavnega referendumov o jadrskih centralah in položaju sodnikov).

Večja uveljavitev neposrednih, plebiscitarnih oblik odločanja je nedvomno umestna tudi pri nas, saj se vprašanje prisotnosti in razpoznavnosti interesov na višjih ravneh odločanja zastavlja v vseh družbah – posebej v obdobju kriz, prav tako pa tudi v družbah z močno naglašeno vlogo birokracije in s prevlado politike nad ekonomijo nasploh. Raziskave delegatskega sistema in javnega mnenja (pa ne samo v Sloveniji) kažejo, da prihaja v javnosti oziroma znotraj posameznih skupin in okolij, ki predstavljajo delegatsko bazo, do pomembnih premikov v osnovnih intresih ter intenzivnosti njihovega občutenja, kakor tudi do sprememb v vrednotenju dolgoročnih interesov glede na kratkoročne. Prihaja tudi do prevrednotenja nekaterih vrednot, kar pomeni, da se podirajo številni stereotipi o odnosu pretežnega dela (delovnih) ljudi do ključnih vprašanj našega obstoja in razvoja. Poleg tega nam praksa kaže, da so številne odločitve, ki so sprejete ali predlagane zlasti na ravni federacije, v velikem nasprotju ne samo s samimi ustavnimi intencami, ampak tudi z razvojnimi potrebami in možnostmi najrazvitejših republik oz. so v nasprotju s suverenostjo posameznih narodov.

Kot tretji razlog se prav gotovo pojavlja zaostrovanje razmerja med relativno demokracijo na t. i. »mikro družbeni« ravni, in njenim zaostajanjem na »makro« ravni. To nasprotje v naši družbi nikakor ni predvsem posledica prenormiranosti

samega političnega (delegatskega) procesa odločanja, ampak predvsem določene razporeditve družbene moči. Dogmatske in centralistične sile, ki niso nikoli dopustile močnejšega delegatskega vpliva na nekaterih ključnih področjih ekonomske politike, onemogočajo prizadevanja združenega dela za stabilne razmere gospodarjenja in za tržna merila učinkovitosti. Raziskave delegatskega sistema ugotavljajo, da se vpliv delegatov na sprejemanje odločitev v skupščinah zmanjšuje v skladu s stopnjo družbene organiziranosti. Zanimivo je tudi, da celo posamezne družbenopolitične organizacije nimajo enakega vpliva na vseh ravneh odločanja (npr. sindikat). Takšne razmere povzročajo, da je razmerje med delegatskimi skupščinami in izvršilnimi organi precej drugačno od zamišljenega, da so v praksi utrte mimo delegatskega sistema veliko učinkovitejše bližnjice, itd.

Četrti razlog za ponovno oživljanje vprašanja razmerja med predstavniki in neposrednimi (plebiscitarnimi) elementi demokracije je nedvomno povezan s centralističnimi težnjami, ki se pojavljajo v kriznih razmerah. Pojav centralističnih teženj pri iskanju izhoda iz krize je pravzaprav redek – tak izrazit primer je pravzaprav le Jugoslavija. Druge primerljive države so namreč na podlagi svojih lastnih stabilizacijskih programov neprimerno hitreje napredovale in niso reševale svojih gospodarskih težav s prerazdeljevanjem moči odločanja od sestavnih delov na center, ampak z uveljavljanjem tržnih zakonitosti in sproščanjem iniciative. Prej bi lahko rekli, da je do krize v nekaterih državah, kot je npr. Francija, (l. 1968) prišlo zaradi preveč centraliziranega administrativnega sistema, ki ni dopuščal dovolj avtonomnosti in je zanikal posebne interese in zahteve posameznih skupin. Pojavljanje centralističnih in etatističnih tendenc, ki vidijo rešitve v ponovni prerazdelitvi pristojnosti, ko je pravzaprav treba radikalno uveljaviti tržnost socialističnega gospodarstva – hkrati z nadaljnjo decentralizacijo, deregulacijo ter krepitvijo pravnega reda – pomeni že samo po sebi zanikanje neposrednosti in plebiscitarnosti.

Razmišljanje o širjenju neposrednih (plebiscitarnih) oblik odločanja ne pomeni idealiziranja sposobnosti ljudi (volilcev), da lahko s neposrednim odločanjem urejajo vse javne oz. skupne zadeve; to ne bi koristilo niti določanju družbenih ciljev, niti oblikovanju politike in iskanju najboljših rešitev. Neposredna vladavina ljudstva bi bila mogoča verjetno samo tam, kjer bi bili interesi vseh družbenih skupin bolj ali manj skladni in vsak trenutek jasno razvidni, kjer bi bili stroški za neposredno usklajevanje vseh interesov nepomembni in kjer bi bila mogoča tudi neposredna izmenjava argumentov vseh volilcev o vseh javnih zadevah. Sprotno ugotavljanje ljudske volje bi bilo odvisno od precejšnjih poenostavitev, odločanje pa bi bilo obremenjeno z velikimi težavami. Vendar pa se t. i. zaprti predstavniki sistemi odločanja (ne glede na tip družbene ureditve) srečujejo z vsaj tako velikimi težavami odtujenosti in anonimnosti odločanja, ki se običajno stopnjujeta z stopnjo (ravnijo) družbene organiziranosti. Ustreznije razmerje med plebiscitarnimi načini odločanja in predstavniki načini bi torej pomembno prispevalo k odpravljanju teh težav in zmanjševanju družbenih napetosti. Neposredne oblike odločanja namreč sproščajo veliko družbene energije na pozitiven način, medtem ko zapostavljanje teh oblik, še posebej v primeru, ko so možnosti vplivanja na končne odločitve na višjih ravneh majhne, nujno vodi posamezne družbene skupine k temu, da svojo energijo uveljavljajo na različne negativne načine (npr. s stavkami, slabo delovno storilnostjo, nespoštovanjem zakonov, t. i. »civilno nepokorščino«, itd.), kar dodatno zmanjšuje učinkovitost družbenega sistema.

Plebiscitarne, neposredne oblike izražanja stališč, oz. odločanja, zlasti ljudska iniciativa in referendum, kot nujni sestavni del vsake in še posebej samoupravne demokracije, zmanjšujeta odtujenost odločanja, širita prostor različnim interesom in omogočata večji vpliv na končne točke odločanja, tudi na najvišjih ravneh družbene organiziranosti. V številnih primerih pomeni referendum tudi možnost za poenotenje stališč in enakopravno prevzemanje odgovornosti (niso redki primeri, da se parlamenti hočejo razbremeniti odgovornosti odločanja v posameznih občutljivih zadevah). Vendar referendum ne more biti le sredsvo za poenotenje,

ampak tudi za najbolj demokratično ugotavljanje objektivnih razlik v stališčih, ki so v posameznih primerih nujne in neizogibne. Tisti, ki jih je strah pred izgubo »enotnosti za vsako ceno«, se običajno boje za svoje pozicije in monopole pri »prepoznavanju« in tolmačenju konkretnih interesov oz. vidijo v oblikah neposredne demokracije možnost za preverjanje učinkovitosti svojih politik, svoje strokovnosti in osebne odgovornosti. Pri ugotavljanju razlik gre gotovo za bistveno povečanje javne odgovornosti predlagalcev posameznih programov za njihove posledice. Predpostavljamo, da se ne glede na to, ali se referendum pojavlja na en ali drug način, ustvarjajo realnejše osnove za družbeni konsenz, povečuje odgovornost političnih subjektov in predstavniških organov, povezanost z njihovo osnovo ter sposobnost, da predvidijo reakcije ljudi.

Uporaba referendumov je seveda vedno bila povezana s pomembnimi vsebinskimi vprašanji, med katerimi je – vsaj v pravih federacijah povsod po svetu – vprašanje, ali in kako posamezni zakoni ali spremembe ustav posegajo v neodtujljive suverene pravice posameznih narodov, oz. v njihove pravice da razpolagajo z ustvarjeno akumulacijo. Obseg sprememb običajno ni tolikšen, da bi zajemale več rešitev, ki imajo takšne značilnosti. V naših jugoslovanskih razmerah pa imamo opravka z zelo številnimi in obsežnimi spremembami, kot so npr. predvidene tudi v sedanjem osnutku ustavnih sprememb (čeprav dejanski proces počasnega prenašanja pomembnih pristojnosti na federacijo s spremembami obstoječih zakonov traja že dalj časa). Izredno veliko število predlaganih sprememb – spreminjamo skoraj četrtino zvezne ustave – seveda izostruje vprašanje, katere spremembe so takšne narave, da posegajo v suverenost, in katere ne (ne gre le za prenos dela pristojnosti republik na federacijo ampak tudi za ustvarjanje vsaj štirinajstih novih pristojnosti federacije). Razmišljanje o tem, da bi z referendumom o celoti predlaganih ustavnih sprememb lahko zavrnili možnost ugotavljati, da so posamezne rešitve ustrezne ali celo dobre, verjetno ne odgovarja na to vprašanje in prej vnaša pomislek, ali je javna razprava sploh potrebna zato, da uskladimo nesprejemljive in sprejemljive predloge. Ne more biti sporno, da je referendumsko odločanje smiselno in potrebno v vseh bistvenih vprašanjih, ki zadevajo suverene pravice posameznega naroda, ne glede na to, če so taki predlogi le del širšega predloga sprememb. Republiški referendum bi bil gotovo ustrežnejša potrditev, da je zvezna ustava dogovor suverenih narodov, kot pa le zavračanje t. i. »zveznega« referendumov. Nedvomno pa je od gledanja na taka vsebinska vprašanja in dejansko pripravljenost sprejeti referendumsko obliko odločanja v primeru ustavnih sprememb v veliki meri odvisna usoda političnega referendumov pri nas nasploh.

Na podlagi izkušenj iz drugih držav ter še posebej značilnosti naše družbenopolitične ureditve nastaja opravičljiv argument ne samo za širšo uporabo referendumov na republiški ravni, ampak tudi za bistveno razširitev oblik neposredne demokracije. Če pričakujemo od teh oblik dejansko sproščanje večje družbene energije za izhod iz krize, jih je treba razširiti preko meja, ki so že doslej predvidene v republiški ustavi in v praksi omogočiti tudi ljudsko iniciativo. Z njo bi se uveljavila ne samo različna strastna prepričanja ter razpršeno ekspertno znanje, ampak tudi posamezne nanadomestljive, neposredne izkušnje iz prakse ter prepotrebne ideje družbene inovacije, ki bi na ta način dobile enake možnosti za vključevanje v procese odločanja kot stališča in interesi, ki se enolično pojavljajo v naprej predvidenih programih ali oblikujejo znotraj sistemsko organiziranih oblik. Za temi običajno stoji neproduktivna, od realne družbene prakse odtrgana upravna in politična birokracija, pripravljena da zaduši vsako drugačnost in posebnost, ne glede na to, kaj pomeni za družbeni razvoj ali kako vplivajo posamezne »rešitve« na suverene pravice posameznih narodov ter sožitje v večnacionalni skupnosti.

Ne glede na ustrežnejše razmerje med neposrednimi (plebiscitarnimi) ter posrednimi oblikami odločanja, ostajajo prve vendarle predvsem dodatna možnost, na vsak način pa zagotovljena pravica, ki jo morajo imeti ljudje na razpolago. To pravico morajo biti tudi pripravljene uporabiti v vseh primerih, ko gre za

njihove neodtujljive, suverene pravice. V tem smislu neposredne oblike odločanja niso pomembne samo za zaščito teh pravic, ampak imajo velik pomen tudi znotraj kompleksnih strategij za spreminjanje in izboljševanje celotnega družbenoekonomskega sistema ter za nujno povečevanje učinkovitosti političnega sistema odločanja. V okviru teh strategij bi bilo zlasti treba spremeniti zasnovo ekonomskega sistema, tako da državi ne bo treba prenesto intervencijsko popravljati posledic njegove neučinkovitosti, omogočiti deregulacijo na vseh področjih, uveljaviti pravno državo in preprečiti različne hitre postopke. Onemogočiti je tudi treba pristajanje delegatov na ponujene rešitve brez posvetovanja z bazo in še posebej uresničiti načelo, da je položaj ne samo vsakega gospodarskega subjekta ampak tudi vsake družbenopolitične skupnosti odvisen le od učinkovitosti dela in od gospodarnega razpolaganja z ustvarjenimi sredstvi. Končno pa bi bilo treba tudi vzpostaviti mehanizme za učinkovit nadzor nad vsemi izvodi oblasti in omogočiti preglednost delovanja celotnega sistema. V teh celovitih strategijah dobivajo neposredne oblike odločanja pomembno funkcijo družbene prenove.

UPORABLJENA LITERATURA:

1. Kaase M., Barnes S. H.: Political Action, Mass Participation in Five Western Democracies, Beverly Hills, 1979.
2. Butler D., Ranney A., Eds.: Referendums, Washington D. C., 1978.
3. Fijalkowski Jürgen, Political Effects of Direct Democracy (The German Discussion), Prispevek na Kongresu IPISA, Paris 1985.
4. Guggenberger B., Offe C.: An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1984.
5. Hartmann D., Volksinitiativen, Bern, P. Lang, 1976.
6. Jovičić Miodrag, O ustavu, Savremena administracija, Beograd 1977 (str. 93, itd.).
7. Kušej Gorazd, Zajc Drago, Odločanje z referendumom kot instrumentom neposredne demokracije, VŠ SPN, Ljubljana, 1969 (raziskovalno poročilo za skupščino SRS).
8. Lijphard Arend, Democracies, Patterus of Majoritarian and Consensus Government in Twenti-One Countries.
9. Markič Boštjan, Politični sistem in referendum, Delo, 7. 2. 1987.
10. Pestalozza Chr., Der Popular-Vorbehalt, Direkte Demokratie in Deutschland, Berlin: de Gruyter, 1981.
11. Rousseau Jean-Jacques, Družbena pogodba, CZ, 1960.
12. Zajc Drago, Uporaba referenduma, Naši razgledi, 26. junij 1987.
13. Ugotovitve, stališča in sklepi 13. seje CK ZKS o idejnopolitičnih vprašanih referendumov, 28. 10. 1987 (Kommunist, 30. 10. 1987) in sklepi predsedstva CK ZKS, 4. 2. 1987.
14. Razprava in stališča Konference delegacij o osnutku ustavnih dopolnil, Delo, 8. 10. 1987.
15. Pregled skupnih podatkov iz empirične raziskave v okviru projekta »Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema v SRS« – primerjave zbranih podatkov v letih 1977, 1981 in 1985 (Bilten 48), FSPN, Center za politološke raziskave, 1986.
16. Grand Franci, Referendum in ustavne spremembe, Naši razgledi št. 1/1988.

ZDENKA ŠIMONVIČ

Mednarodni posvet »Gramsci in sodobnost«

Posvet, ki je bil 28. in 29. septembra 1987 v Ljubljani, sta ob 50. obletnici Gramscijeve smrti organizirala Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj in Marksistični center CK ZKS v sodelovanju s sekcijo Gramscijevega inštituta iz Bologne. Udeležilo se ga je več analitikov Gramscijeve misli iz Italije in jugoslovanskih univerz, pa tudi nekaj uglednih javnih delavcev.*

* Z referati in razpravami so na posvetu sodelovali: dr. Michelangelo Bovero z univerze v Torinu: »Teorija in kritika moderne družbe pri Gramsciju«; dr. Luciano Casali z univerze v Bologni: »Gramsci: fašizem in nacionalne poti«; dr. Roberto Gatti z univerze v Perugii: »Gramscijev koncept zgodovinskega bloka«; dr. Antonio Jannazzo z univerze v Palermu: »Subjekti politike in civilne družbe v Gramscijevi misli«; dr. Antonio Santucci z Gramscijevega inštituta v Rimu: »Beležke o Gramsciju in sodobna kritika ideologije«; dr. Adolf Bibič s Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani: »Civilna družba in država pri Gramsciju«; dr. Božidar Debenjak s Filozofske fakultete v Ljubljani: »Gramscijeva filozofija prakse«; dr. Branko Kovačević s Strojne fakultete v Banja Luki: »Socializem in hegemonija« in »Bibliografija: Antonio Gramsci«; Igor Lukšič s Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani: »Gramscijeva kritika Croceja«; Ante Kuzmanič od Časopisa za kritiko znanosti v Ljubljani: »Gramsci: urejena družba kot civilna«; dr. Dimitar Mirčev z Jugoslovanskega centra za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj v Ljubljani: »Delavska demokracija in sveti v politični misli A. Gramscija«; Neda Pagon z Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU v Ljubljani: »Ob Gramsciju: o kulturi in intelektualnih«; dr. Ivo Petrinović s Pravne fakultete v Splitu: »Razvojne etape Gramscijeve misli in odprtost njegovega teoretičnega razmišljanja«; dr. Milan Podunavac s Fakultete političnih ved

Na posvetu so bile obravnavane številne Gramscijeve zamisli, nanašajoče se tako na odnos med civilno družbo in državo, problem zavezništva, novi zgodovinski blok, ideje asociacije kot alternative politični državi, s posebnim poudarkom na pomenu tovarniških svetov, na fenomen intelektualcev in problem njihove (ne)odvisnosti, oblikovanje »organskih intelektualcev« delavskega razreda, vlogo partije kot sestavnega dela civilne družbe in drugo, kar vse je sintetično predstavljeno v uvodnem referatu dr. Adolfa Bibiča, ki je kot uvodna študija objavljen tudi v knjigi »Gramsci, civilna družba in država« (Komunist, Ljubljana 1987), zato jih na tem mestu ne povzemamo.

V središču razprav je bilo Gramscijevo pojmovanje *odnosa med civilno in politično družbo*. Posebej je bilo poudarjeno, da je Gramsci v nasprotju z Marxom (čeprav ta razlika ni vedno in povsod očitna in dosledna), civilno družbo umestil v superstrukturo in s tem v teorijo vnesel vse večji pomen, ki ga je v njegovem času pridobivala družbena in politična organiziranost za uveljavljanje interesov na ekonomskem in drugih področjih družbenega življenja, zlasti še pomen asociacij. Ugotovljeno je bilo tudi, da takšno Gramscijevo določanje odnosa med civilno družbo in politično družbo onemogoča poenostavljeno, ekonomsko-deterministično razlago odnosa med bazo in nadstavbo (če uporabimo Marxove termine). Ekonomija pri Gramsciju sicer ne izgublja vloge odločilnega dejavnika, vendar pa Gramsci pokaže, da se ekonomski interesi v superstrukturo ne prenašajo neposredno in avtomatično, in da odnosi v produkciji ne dolo-

v Beogradu: »Gramscijeva teorija legitimnosti«; Lino Veljak s Filozofske fakultete v Zagrebu: »Gramsci v post-modernih časih«; dr. Nikola Visković s Pravne fakultete v Splitu: »Fašizem J. Evola in „desni gramšizem“«; dr. Zoran Vidaković s Fakultete političnih ved v Beogradu: »Predhodnik bodoče misli« in dr. Miloje Petrović iz Novega Sada: »Gramscijeva kritika materialistične metafizike«.

čajo po logiki naravnih zakonitosti celote družbenih odnosov. Dodaten razlog za to, da je bil v središču razprav odnos med civilno družbo in državo, so prav gotovo aktualnost tega razmišljanja in številne polemike ter različni pogledi na ta odnos pri nas.

Civilno družbo, ki jo je Gramsci umestil med sfero ekonomije in državo, pojmovano v ožjem smislu – kot aparat prisile, je opredeljeval kot prostor, kjer se interesi začno zavestno artikulirati in kjer se začne združevanje njihovih nosilcev, pa tudi boj za njihovo uveljavitev in prevlado. S tem konceptom je povezan tudi Gramscijev pojem *hegemonije*. Pojmuje jo pozitivno in jo postavi kot alternativo prevladi na temelju sile, prisiljevanja in vsiljevanja. Neka družbena sila lahko po Gramsciju postane hegemonika, če ji uspe prevzeti intelektualno in moralno vodstvo s tem, da med večino pridobi (v socialistični politiki aktivno) soglasje za svoje ideje, ne pa, če jih vsili s pomočjo fizične ali druge oblike prisile. V tem razmišljanju je vsebovana tudi Gramscijeva strategija socialistične revolucije, kot naj bi se razvijala na Zahodu, kjer so bile (in so) okoliščine zaradi razvite civilne družbe bistveno različne od okoliščin, v katerih je bila izvedena Oktobrska revolucija. Zato je Gramsci razčlenil strategijo dolgotrajne »pozicijske vojne«, v kateri bi se moral revolucionarni subjekt usmeriti na pridobivanje hegemonike vloge v družbi, si pridobivati soglasje večine in s tem postati vodilna sila v civilni družbi, šele nato pa tudi prevzeti državno oblast. Pridobivanje soglasja pa bi morala ostati stalnica njegovega delovanja tudi potem, ko že je »na oblasti«. Prav zahteva po doseganju soglasja v družbi, kjer gre v bistvu za zaupanje subjektov do usmerjevalca razvoja, je osrednji element Gramscijevega koncepta hegemonije. Prav takšna postavitev jo določa kot globoko demokratično načelo, ki je izredno aktualno v sedanjem času, tudi v razpravah v našem družbenem okolju, še zlasti, ker je Gramsci zagovarjal koncept odmiranja države in – na temelju samoupravne – čedalje večjo krepitev civilne družbe v socializmu.

Razpravljalci so se strinjali, da je Gramscijevo poudarjanje kulturne in moralne sestavine v konceptu hegemonije zelo aktualno za socialistične sile tudi danes, čeprav je njihov pomen, zlasti v novejšem času, bolje dojeta in razvila desnica (desni

gramscizem), popolnoma diametralni pol od tistega, v kontekstu katerega in za katerega si je Gramsci prizadeval. Kot je poudarjeno v nekaterih referatih, je evropska desnica, ki je bila pod težko dediščino fašizma in nacizma ter brez novih idej dolgo časa potisnjena v ofenzivo, pri Gramsciju odkrila pomen zasedanja kulturnega prostora in kratkovidnost vztrajanja le pri problemih državne oblasti in prevlade v gospodarstvu. »Zaradi tega je paradoksalna resnica«, kot pravi *dr. Nikola Visković* v svojem referatu, »da ima sedaj leвица močne razloge, da resno razume novodesničarsko tezo o aktualnosti Gramscijevih idej o vlogi kulture in intelektualcev v ustvarjanju družbene hegemonije«.¹

Veliko zanimanje je vzbudil nastop *dr. Boverija*, ki je kritično ovrednotil koncepto moderne družbe pri Gramsciju. Izhajal je iz dveh skupin političnih teorij, ki ju je ločil glede na to, ali v njih prevladuje spoznavno-interpretativni ali pa programski element. Gramscijevo politično teorijo je uvrstil v drugo skupino teorij, ki so, kot pravi Bovero, »bolj ideologizirane«. Gramscijevo razumevanje civilne družbe se po njegovem mnenju razlikuje od Heglovega, čeprav oba ugotavljata, da je civilna družba pojav moderne dobe. Hegel, pravi Bovero, razlaga civilno družbo kot sistem, katerega prvo načelo je ohranjanje konkretnega individuumu z vsemi njegovimi potrebami, interesi in pričakovanji. Gramscijev koncept »urejene družbe« pa nosi s seboj motiv brezkonfliktnega organizma, saj je nemogoče, da bi bodoča »urejena družba« lahko absolvirala in v celoti ohranila kulturni, idejni in konfliktni pluralizem, ki je pogoj za obstoj moderne in s tem tudi civilne družbe.

V podobni smeri razmišlja tudi *Ante Kuzmanič* v svojem referatu, ki v Gramscijevi obravnavi civilne družbe loči tri plasti: pozitivistično, kreativistično in revolucionarno. V prvi se – po njegovem mnenju – »Gramsci pojavlja kot raziskovalec, obrnjen k svojemu materialu«.² Na drugi »Gramsci vstopa v svoj tekst kot tisti, ki ve (npr., da je civilna družba hegemonija)«, in na tretji, »revolucionarni ravni, zafunkcioni-

¹ dr. Nikola Visković: »Fašizem, J. Evola in ‚desni gramscizem‘«, referat, str. 25.

² Ante Kuzmanič: »Gramsci: urejena družba kot civilna«, referat, str. 9.

ra še kot tisti, ki ve, kaj bi bilo treba storiti znotraj tega, kar bojda je, in seveda kot tisti, za katerega se domneva, da ve, kaj bi se lahko iz vsega tega 'praktično izcimilo'.³ Po tej analizi podvomi v možnosti udejanjenja Gramscijeve »urejene družbe« in v ustreznost tega koncepta, saj meni, da se po Gramscijevi misli »nekdanje potencialno obče (ki pa je že zdavnaj pokazalo svojo po-osebno in celo za-sebno) udejanjanja kot obče prav s tem, da je možno (o čemer ne gre dvomiti) posrkati vso družbo in dolgoročno ukiniti tako državo kot tudi pravo«.⁴

Dr. Božidar Debenjak je v svoji razpravi opozoril na negativne okoliščine, v katerih je Gramsci razvijal svojo misel, in na zgodovino njenega učinkovanja. Pokazal je na stične točke in razlike med Gramscijevo, Korschevo in Lukaczevo mislijo, pa tudi na razmerje med Gramscijevim in Leninovim teretičnim razmišljanjem. Posebej je analiziral Gramscijev odgovor na vprašanje razredne zavesti, kjer je izhajal iz dveh kompleksov njegovega razmišljanja: elaboracije problema intelektualcev in celotnega kompleksa boja za splošno zavest. Dr. Debenjak je menil, da lahko s pomočjo Gramscijeve analitske obravnave pridemo do bloka socialnih sil, široke fronte za spreminjanje obstoječega, ki pa ne sovпада z ljudskimi frontami politično pragmatičnega tipa, ampak bi se mnogo lažje »v Gramscijevi teoriji prepoznala najboljša tradicija slovenske osvobodilne fronte in nekaj drugih nazorsko pluralističnih gibanj v Evropi in Latinski Ameriki«. Ko je govoril o aktualnosti Gramscijeve misli, je menil, da je tisto, »kar je danes poglavitni izziv iz Gramscija, kako danes koncipirati in izbojevati tisto libertarno, pluralistično socialistično preobrazbo, v kateri bo zavest novega, emancipatoričnega, dobila hegemonijo v splošni preobrazbi. V središče stopajo zato, poleg kompleksa intelektualca in kompleksa same splošne zavesti, zlasti vprašanja politike, tistega temeljnega demokratičnega pojmovanja političnega, brez katerega gre v izgubo emancipatorična vsebina socializma... S tega stališča je danes očitno, da je praksa doslej realizirana socializma, tudi tistega pri nas doma,

potrebna temeljite prenovе, v kateri bodo imeli pomembno vlogo argumenti, ki korelinijo v Gramscijevih zastavitvah.⁵

Dr. Miloje Petrović je obravnaval Gramscijevo kritiko materialistične metafizike, pri čemer je izhajal iz analize vsebine njegovega pojma »filozofija prakse«. Poleg tega koncepta je analiziral tudi Gramscijev kritiko pojmov »objektivno« in »realnost zunanjega sveta« v metafizičnem materializmu in njegovo razumevanje teh kategorij. Menil je, da po Gramsciju teh kategorij ni možno obravnavati abstraktno, saj je rezultat takšnega početja lahko le mistična konstrukcija, ampak kot proizvod človekove dejavnosti. Dr. Petrović je tudi pokazal na to, da Gramscijeva kritika Buharina seže v bistvu do Engelsa in njegovega pojmovanja materializma in dialektike, opozoril pa je tudi na Gramscijevo prizadevanje za reafirmacijo Marxovega koncepta »praktičnega materializma«.

Lino Veljak se je usmeril na proučevanje aktualnosti Gramscijeve misli v postmodernih časih, kjer je s postmodernostjo razumeti čas, v katerem živimo in za katerega je značilno, da je po zlomu upanj v možnost »sveta po meri človeka« nastopilo obdobje stabilizacije danega. Menil je, da kriterij za presojanje o aktualnosti posameznega mišljenja ne more biti njegovo ujemanje z vladajočimi idejami, ampak so to spoznavni dosežki tega mišljenja, njegova moč, da tisto, kar je v stvarnosti skrito in latentno, privede na raven pojma, da zajame dejanskost v celoti aktualnosti in potencialov, ki so v njej zajeti. Zato je pri presojanju aktualnosti Gramscijevega dela osrednje vprašanje, ali in v čem nam njegova misel omogoča razumevanje našega časa, dejanskosti, v kateri živimo, in v njej skritih danosti, ki bi jih lahko usmerili v revolucionarno preobrazbo danega. Odgovor na to vprašanje, meni Veljak, najdemo v Gramscijevem konceptu hegemonije, po katerem mora biti delavski razred, če hoče ukiniti obstoječi red, najprej vzpostaviti idejno in kulturno hegemonijo.

Igor Lukšič je obravnaval Gramscijevo kritiko Croceja, zlasti njegovo kritiko Crocejevega pojmovanja zgodovine kot etično politične zgodovine. Pokazal je, da je

³ Isto, str. 10.

⁴ Isto, str. 17.

⁵ Dr. Božidar Debenjak, cit. po magnetogramu njegove razprave na posvetu.

Gramsci sicer priznaval pomen, ki ga je imelo Crocejevo historično razmišljanje v spopadu s »pozitivističnim marksizmom« in »ekonomizmom«, da pa je Gramsci ugotavljal tudi, da je »Crocejev koncept ‚votel‘, ker razpravlja o ‚konceptu‘ zgodovine in ne o zgodovini«. ⁶ Gramsci pa do Croceja ni imel le kritičnega odnosa, ampak je, kot ugotavlja Lukšič, Gramsci »ob spopadu s Crocejevim mišljenjem oblikoval vrsto teoretskih konceptov ali jih obogatil: zgodovinski blok, pasivna revolucija, hegemonija, civilna družba, država, intelektualci« in se »znal učiti iz analize največjih idejnih nasprotnikov«. ⁷

Dr. Ivo Petrinović je analiziral razvojne etape Gramscijeve misli in odprtost njegovega teoretičnega razmišljanja. Gramscijevo snovanje je razdelil na štiri obdobja: čas kulturnega in političnega zorenja v Torinu pred prvo svetovno vojno; čas, ko je deloval pri časopisu »Ordine nuovo«, spremljal gibanje tovarniških svetov in se loteval vprašanj, ki so se nanašala na obnovo evropske kulture; čas njegove aktivnosti znotraj KPI, ko se je ukvarjal predvsem s političnimi boji, in na čas, ki ga je prebil v zaporu in se na poglobljen način vrnil k temam, ki jih je načel že v prejšnjih obdobjih. Pri tem je dr. Petrinović poskušal ugotoviti, ali ima Gramscijeva misel skozi ta obdobja določeno kontinuiteto, in prišel do spoznanja, da je rdeča nit Gramscijevega teoretičnega dela poudarjanje pomena intelektualnega in moralnega dejavnika, ali drugače, poudarjanje pomena kulturne hegemonije v boju za socialistično preobrazbo.

Dr. Braco Kovačević je na posvetu sodeloval z razpravo o socializmu in hegemoniji. Analiziral je način vzpostavljanja hegemonije v meščanski družbi in opozoril na njen pomen tudi v socialističnih družbah ter menil, da »socializma ni možno razvijati izključno z instrumenti ‚politične družbe‘, temveč predvsem s pomočjo vrednot, recipiranih že v ‚civilni družbi‘. Administrativno ‚razvijanje‘ socializma ne zagotavlja prevlade socialističnih odnosov, ampak jih, nasprotno, onemogoča. Socializem kot emancipatorična družba se mora izkazati ne le na področju ‚politične družbe‘, ampak tudi na področju ‚civilne‘ družbe. In prav na tem

področju je potrebno zgraditi kulturno hegemonijo, ne le kot način človekovega mišljenja, ampak tudi kot njegov način življenja.« ⁸

Dr. Dimitar Mirčev je obravnaval delavsko demokracijo in svete v Gramscijevi politični misli. Pokazal je, da Gramscijevo percepcijo svetov lahko umestimo v širšo perspektivo oblikovanja proletariata v »organsko telo«, kot »celico nove države« in »sistema svetov«, po katerem proletariati obvladuje ekonomsko sfero in s tem vzpostavlja možnosti za razvoj delavske države in dlje, za njeno odmiranje. Menil je, da je Gramscijeva obravnava tovarniških svetov in njihove vloge v revolucionarnem spreminjanju družbe vključena v njegova razmišljanja o avantgardi in tesno povezana tudi s konceptom razredne hegemonije. Tako dr. Mirčev po obravnavi še nekaterih drugih konceptov Gramscijeve misli na koncu svojega referata ugotavlja, da je Gramscijev koncept svetov in samoupravljanja organsko včlenjen v celoto njegove politične misli.

Dr. Luciano Casali je govoril o Gramscijevi analizi možnosti za vzpon fašizma v Italiji in o ugotovitvah, do katerih je prišel na podlagi te analize. Poudaril je, da je Gramsci po proučevanju konkretnih zgodovinskih okoliščin, ekonomskih in političnih struktur, ki so omogočile vzpon fašizma, spoznal, da je za njegov poraz nujno oblikovati sistem zavezništva, znotraj in okrog komunistične partije zbrati vse sile, ki se zavzemajo za korenito spremembo italijanske družbe. Zato je Gramsci tudi opozoril, da bo delavski razred sposoben zrušiti dani družbeni red in po začetni zmagi nad fašizmom graditi drugačno družbo šele potem, ko bo sposoben oblikovati široka zavezništva in postati »hegemonika sila« v družbi. Za takšno strategijo revolucionarnih sprememb pa je ugotavljal Gramsci, ne zadošča mehanicistična razlaga zgodovinskega materializma, po kateri vsako politično dejanje neposredno izhaja že iz same ekonomske strukture. Gramsci je zato, meni Casali, upravičeno opozoril na pomen kulture, pojmovane ne le v ožjem smislu, ampak tako, da vključuje tudi »množično kulturo« in »zgodovino misli« različnih družbenih kategorij kot bistvenih komponent spremijnjanja družbe.

Tudi Neda Pagon je razmišljala o vlogi,

⁶ Igor Lukšič: »Gramscijeva kritika Croceja«, referat, str. 7.

⁷ Isto, str. 19.

⁸ Dr. Braco Kovačević: »Socializem in hegemonija«, referat, str. 7.

ki jo je Gramsci pripisoval kulturi, zlasti še intelektualcem. Pri tem je poudarila, da je dolgo prevladovalo enostransko pojmovanje Gramscijevega intelektualca kot »organskega intelektualca«, povezanega z delavsko partijo. Opozorila je na Gramscijevo pojmovanje intelektualnega dela kot produktivne sile in na pomen, ki ga je pripisoval avtonomnosti intelektualcev v danih zgodovinskih okoliščinah, če naj bi se udeležili kot dejavna sila v družbi. Predstavila je tudi navzočnost Gramscijeve misli v slovenskem prostoru, pri čemer je opozorila, da se je zanimanje zanjo povečalo šele v zadnjih desetih letih. Hkrati je opozorila na potrebo, da se proučevanju njegovega dela posveti večjo pozornost kot doslej.

Dr. Milan Podunavac v svojem referatu analizira Gramscijevo teorijo legitimnosti in opozarja na pomen Gramscijevega izhodišča: proučevanje odnosa med vladajočimi in vladanimi. »Gramsci«, pravi, »pripada tisti politični tradiciji, ki potrebo po legitimnosti pojmuje kot pogoj slehernega vladanja, obstoj legitimnosti pa kot znak dobrega vladanja.«⁹ V svojem referatu podrobno analizira staroevropsko tradicijo političnega mišljenja kot vir Gramscijeve retematizacije vprašanja legitimnosti. Analizira tudi pomen aktivnega soglasja, ki ga vsebuje Gramscijev koncept hegemonije kot pogoj za sleherno oblast tudi danes.

Dr. Antonio Santucci je obravnaval Gramscijevo razumevanje ideologije in sodobne kritike tega razumevanja. Opozoril je na spremembo v vrednotenju nekaterih Gramscijevih konceptov. Tako je, npr., za Gramscija bila hegemonija pozitiven koncept, v kasnejšem obdobju pa je dobila predvsem negativno konotacijo. Podobno velja tudi za ideologijo, ki je razumljena predvsem v negativnem smislu – kot ovira za znanstveno analizo, mistifikacija družbenih odnosov, skupek predsodkov ipd., vse do trditev, da razvoj moderne družbe nujno implicira »zaton ideologije« in da jo velja zato obravnavati le še v tem kontekstu. Opozoril je, da Gramsci razlikuje med »organskimi«, »nujnimi« oziroma »realnimi« ideologijami, kot jih ponekod imenuje, in »arbitrarnimi« ideologijami. Prve so percipije sveta, ki izvirajo iz različnih načinov

produkcije in so zato zgodovinsko nujen pojav. »Arbitrarne« ideologije pa lahko sproducirajo le »gibanja« posameznikov, polemike ipd. Čeprav tudi te niso povsem brez pomena, pa velja Gramscijeva pozornost predvsem predstavam, ki nastajajo v »organskih« ideologijah. Te predstave niso preproste prevare, ampak jih organsko proizvajajo družbeni odnosi v zgodovinskem procesu in so od le-teh neločljive. Opozoril je tudi, da Gramsci ideologije ni obravnaval kot avtomatični odsev določene ekonomske strukture, ampak je upošteval, da si lahko navzame izredno kompleksne forme, in iz tega spoznanja izhajal pri proučevanju vloge intelektualcev in kulture.

Dr. Roberto Gatti je razmišljal o Gramscijevem konceptu zgodovinskega bloka in s tem povezanim pojmovanjem strukture in superstrukture, ki ju ne gre postavljati eno nasproti drugi, ampak obravnavati v njuni medsebojni dialektični povezanosti, saj je zgodovinski blok organska enotnost obeh. Opozoril je tudi na pomen Gramscijevega ponovnega odkritja pojava političnega. Poleg družbene delitve na izkoriščevalce in izkoriščane v ekonomski sferi je Gramsci upošteval delitev na vladajoče in vladane v politični sferi. Dr. Gatti je obravnaval tudi krizo zgodovinskega bloka, kjer gre za »organsko« krizo, ki jo povzroči razpad enotnosti med strukturo in superstrukturo. Čeprav vzrok za takšno krizo vidi Gramsci v bolj ali manj globoki strukturalni krizi, pa opozori, da njen politični izhod ni vnaprej determiniran, ampak da so možne različne alternative. Katera od teh se bo uresničila, je odvisno od prevlade ene ali druge zgodovinske sile, ki nastopa kot nosilec posameznih alternativ. Tako je dr. Gatti opozoril, da socializem za Gramscija ni spontan in samoporajajoč se pojav, ki bi vzklikal na ruševinah kapitalizma, ampak »manifestacija konkretne politične sposobnosti, da se v kontekstu danih objektivnih okoliščin individualizira sredstva, programe in ideje za snovanje novega, izhajajoč iz starega, ki umira.«¹⁰

Na posvetu so bile predstavljene še številne analize Gramscijeve misli in razmišljanja o njegovi aktualnosti za sedanjí čas, ki pa jih je težko strniti v kratko informacijo in so zato v tej predstavi nekatera nujno zapostav-

⁹ Dr. Milan Podunavac: »Gramscijeva teorija legitimnosti«, referat, str. 4.

¹⁰ Dr. Roberto Gatti: »Gramscijev koncept zgodovinskega bloka«, referat, str. 8.

ljena. Celovitejši in podrobnejši pregled vseh predstavljenih tez bo možen po objavi referatov in razprav s posveta v posebni publikaciji ali v revialni obliki.

Kljub temu pa lahko ugotovimo, da je posvet, ki je potekal dialoško in mestoma tudi polemično, prispeval k osvetlitvi nekaterih ključnih Gramscijevih kategorij in pokazal na njihovo specifičnost. Velik poudarek je bil dan tudi Gramscijevi tezi o delavskih svetih, samoupravi v socializmu, njegovi kritiki »statolatrije« – slepe zaverovanosti v državo, čedalje večji vlogi intelektualnega dela, pomenu kulture, kritiki konservativizma.

Omeniti bi morali še nekatere konkretne pobude, ki so bile dane na tiskovni konferenci ob predstavitvi knjige »Gramsci, civilna družba in država« (Komunist, Ljubljana 1987), ki je bila organizirana po prvem dnevu posveta. Poudarjena je bila potreba, da bi v naslednjih letih v slovenskem jeziku in tudi v jezikih drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti objavili širši izbor Gramscijevih del. Pri tem naj bi pomembno vlogo imel Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj (v sodelovanju z drugimi zainteresiranimi inštitucijami, zlasti Marksističnim centrom CK ZKS in FSPN). Dana je bila tudi pobuda, naj bi z Gramscijevim inštitutom tesneje sodelovali pri proučevanju Gramscijeve misli in problematike, ki iz nje izhaja (medsebojno vabljenje profesorjev, objava razprav s tega posveta tudi v tujini, izmenjava literature ipd.).

Na koncu lahko še ugotovimo, da je bil posvet v javnosti le malo opažen, in to kljub aktualnosti obravnavanih vprašanj in visoki strokovni ravni razprav. Zato bi morali organizatorji podobnih srečanj in odgovorni v javnih obćilih v prihodnje nameniti večjo pozornost obveščanju o takšnih srečanjih, zlasti če so to obćejugoslovanski in mednarodni posveti, kakršen je bil posvet »Gramsci in sodobnost«.

JANEZ MALAČIČ

Mednarodni statistični inštitut in njegov 46. kongres v Tokiu

Ustanovitev Mednarodnega statističnega inštituta (v nadaljevanju: MSI) je bila tesno povezana z razvojem sodobne industrijske družbe, nastankom kapitalistične države in vse večjo vlogo statistike pri vodenju in upravljanju državnih zadev. V prvi polovici 19. stoletja je vrsta evropskih držav ustanovila državne statistične urade za zbiranje podatkov, ki so bili potrebni za politično odločanje o vse bolj zapletenih ekonomskih in družbenih zadevah. Ljudje, ki so se začeli poklicno ukvarjati s statistiko, so v istem obdobju osnovali prva nacionalna statistična društva v posameznih evropskih državah. Kmalu za tem so se pojavile prve ideje o mednarodnem sodelovanju na področju statistike. V začetku druge polovice 19. stoletja je bil v Bruslju organiziran prvi mednarodni statistični kongres. Centralna tema kongresa je bilo vprašanje organizacije statistike. Ta tema je zavzemala osrednjo vlogo tudi na kasnejših kongresih od sredine petdesetih do sredine sedemdesetih let 19. stoletja. Vprašanja demografske, ekonomske in socialne statistike so bila sicer vključena v vsebinski del kongresov, vendar so ostajala bolj ali manj na obrobju. Rastoči nacionalizem v posameznih državah, predvsem nemških, je konec sedemdesetih let prekinil serijo kongresov in začasno onemogočil mednarodno sodelovanje.

Samo nekaj let kasneje, natančno 24. junija 1885, je skupini statistikov iz različnih držav uspelo organizirati v Londonu ustanovni sestanek MSI. Osnovni cilj MSI naj bi bil razvoj administrativne in znanstvene statistike. Za uresničitev tega cilja so predvideli mednarodno sodelovanje pri poenotenju metodologije zbiranja in objavljanja statističnih podatkov, zburanju čim večjega interesa vlad za vprašanja statistike, pripravi mednarodnih statističnih publikacij in spod-

bujanju čim bolj vsestranskega razvoja statistike kot znanosti. Do prve svetovne vojne so bila v ospredju strokovnega zanimanja MSI vprašanja demografske statistike, še posebej popisi prebivalstva in vitalna statistika. MSI je bil v tem obdobju po svoji naravi elitistična organizacija z omejenim številom članov, predvsem iz evropskih držav, in z omejeno strokovno pozornostjo predvsem na demografsko in uradno statistiko ter mednarodno primerljivost. Teoretična in matematična statistika sta bili skoraj v celoti izključeni iz dejavnosti MSI.

Med obema svetovnima vojnama je odigral posebno vlogo Stalni urad MSI, ki je bil ustanovljen leta 1913. V tem obdobju je izdajal Stalni urad MSI serije statističnih letopisov in drugih demografskih podatkov. Z ustanovitvijo Društva narodov se je pojavila ideja o ustanovitvi Mednarodne statistične komisije v okviru Društva, ki bi skrbel za mednarodno sodelovanje na področju statistike, MSI pa naj bi postal neodvisno, tehnično in svetovalno telo Društva narodov za statistična vprašanja. Vendar so posamezni nacionalistični interesi ponovno preprečili realizacijo te ideje. Dogajanja med obema vojnama pa so jasno pokazala, da je položaj MSI skoraj povsem neopredeljen. V tridesetih letih dvajsetega stoletja je postajalo vse bolj jasno, da bo moral MSI prepustiti koordinacijo mednarodne statistike in publiciranje statističnih podatkov posebnim mednarodnim statističnim agencijam, sam pa bo moral preusmeriti svojo dejavnost pretežno v razvoj statistike kot znanstvene discipline.

Po drugi svetovni vojni se je z ustanovitvijo OZN in njene Statistične komisije realiziralo tisto, kar se je nakazovalo že med obema vojnama. Prenovljeni statut iz leta 1947 je MSI opredelil kot avtonomno združenje za razvoj in izboljševanje statističnih metod in njihove uporabe v svetu. Ta cilj si MSI prizadeva doseči s spodbujanjem mednarodnega združevanja statistikov, izmenjavo poklicnega znanja med njimi, razvojem odnosov med nacionalnimi statističnimi društvi, ustanavljanjem nadaljevalnih študijskih programov iz statistike, spodbujanjem statističnega izobraževanja, študijem statističnih teorij, spodbujanjem statističnega raziskovanja, širjenjem uporabe najprimernejših statističnih metod, doseganjem mednarodne primerljivosti statističnih podatkov ter zavemanjem za najširšo statistično kulturo, jasno

uporabo statistike in koristnost statističnih metod.

Do šestdesetih let našega stoletja je MSI uspelo realizirati novo usmeritev in se prilagoditi spremenjenim okoliščinam in zahtevam časa. Maksimalno število rednih članov je bilo povečano na 300. Nova usmeritev pa se je kazala tudi v ustanavljanju sekcij MSI in večjem sodelovanju z nacionalnimi statističnimi društvi, ki so lahko postala kolektivni člani MSI. Velika pozornost je bila posvečena publikacijski dejavnosti in izobraževanju.

Največje spremembe in dosežki v razvoju MSI pa izvirajo iz obdobja po letu 1960. V tem obdobju so se v polni meri pokazali rezultati vsestranskega razvoja statistike kot znanosti, množičnega izobraževanja in izredno hitro rastočega števila statistikov na vseh področjih družbenega življenja. Sodobna družba je nekako vse bolj odvisna od statistike, pa tudi vse bolj izobraženo prebivalstvo zahteva vse več statističnih informacij. MSI je reagiral na nove zahteve s spremembo togih omejitev pri volitvah. V obdobju od 1885 do 1970 je bilo izvoljenih 1106 članov, v naslednjih 15 letih pa kar 1131 novih članov. S tem se je bistveno spremenila starostna struktura članstva.

MSI je še posebej razširil svoj vpliv z ustanavljanjem sekcij, kjer pristop ni vezan na zahteven proces volitev in selekcije. Sedaj obstaja pet sekcij MSI: Bernoullijevo združenje za matematično statistiko in verjetnost, Mednarodno združenje statistikov anket, Mednarodno združenje za regionalno in urbano statistiko, Mednarodno združenje za statistično računalništvo in Mednarodno združenje za uradno statistiko. Največji dosežek sekcij je nedvomno ta, da lahko zaradi svoje razvejenosti posvetijo primerno pozornost različnim specializiranim področjem statistične znanosti. Z vsem tem pa je MSI postajal vse bolj globalna svetovna in vse manj samo evropska organizacija.

Konec šestdesetih let je bil pri MSI ustanovljen Raziskovalni inštitut MSI. Koncept inštituta še zmeraj ni v celoti opredeljen, kar je pokazal tudi zadnji kongres v Tokiu. Kljub temu pa je Raziskovalni inštitut opravil poglobljeno delo pri zasnovi in realizaciji tako obsežnega projekta, kot je bila Svetovna anketa o rodnosti (World Fertility Survey).

Publikacijska dejavnost MSI obsega

periodične publikacije in publikacije, ki so rezultat kongresov, konferenc in strokovnih sestankov. Med periodičnimi publikacijami je treba omeniti Mednarodno statistično revijo (International Statistical Review), Mednarodne statistične informacije in Mednarodni časopis za statistično izobraževanje. Prva publikacija je znanstvena, drugi dve pa bolj informativni. MSI izdaja občasno tudi razne druge publikacije. Tako je izdal npr. Slovar statističnih terminov, publikacije statističnih abstraktov ipd.

Leta 1985 je praznoval MSI svojo stoletnico. Ob tej priložnosti je bil organiziran 45. kongres MSI v Amsterdamu. V naši strokovni javnosti ta dogodek ni bil vidneje zabeležen. Zato sem izkoristil priložnost, ki se mi je ponudila z udeležbo na 46. kongresu MSI, od 8. do 16. septembra 1987 v Tokiu, in prikazal dosednji razvoj te mednarodne strokovne in znanstvene organizacije nekoliko podrobneje. V nadaljevanju pa bom prikazal dogajanje na kongresu v Tokiu. Moram poudariti, da se posameznik na tako velikih svetovnih kongresih, kot jih organizira MSI vsaki dve leti, ne more udeležiti večjega dela dogajanja. Lahko obiše kvečjemu dobrih deset odstotkov vseh strokovnih in drugih sestankov, saj poteka največkrat šest do deset sestankov sočasno. Zato je razumljivo, da bo moj prikaz enostranski. Preveliki enostranskosti pa se bom poskušal izogniti z večjo naslonitvijo na publicirano gradivo kongresa.

Japonska je tokrat organizirala kongres MSI že tretjič. S tem, pa tudi z odlično organizacijo in presenetljivo veliko pozornostjo, ko so jo kongresu izkazali najvidnejši japonski politiki, prestolonaslednik in vsa japonska javnost, so Japonci pokazali, da se zavedajo izredno velikega pomena statistike v sodobnem svetu. K japonskemu gospodarskemu čudežu je izredno veliko prispevala tudi statistika. Naj navedem samo nadzor kakovosti, ki mu Japonci posvečajo zelo veliko pozornost, saj se zelo dobro zavedajo, da je ravno to področje odločilno prispevalo k temu, da je danes kakovost japonskih industrijskih izdelkov postala pojem. Ob kongresu so Japonci izdali vrsto statističnih publikacij v angleščini, da bi na ta način približali japonsko statistiko udeležencem kongresa in vsej mednarodni javnosti. Te publikacije prikazujejo organiziranost japonske statistike in osnovne podatke o Japonski

z vseh področij družbenega življenja, ki jih ta statistika zbira.

Obvezni del vsakega dveletnega kongresa MSI je skupščina, na kateri določijo politiko organizacije za naslednje dveletno obdobje in izvolijo novo vodstvo. Na tokratni skupščini ni bilo bistvenih sprememb v začrtani dejavnosti MSI, ki je lepo razvidna iz našega prikaza razvoja MSI na začetku tega sestavka. Dosedanjega predsednika S. Morigutija iz Japonske je v naslednjem dveletnem obdobju zamenjal Kanadčan madžarskega rodu I. P. Fellegi. Naslednji kongres bo leta 1989 v Parizu (od 29. 8. do 6. 9.), zatem pa bodo vsaki dve leti kongresi v Kairu, Sofiji in Pekingu.

Med kongresom MSI se odvija množica vzporednih sestankov. Najprej naj omenim sestanke pridruženih sekcij MSI. Posebni strokovni sestanki spremljajo predkongresni in pokongresni čas. Zelo veliko je neformalnih sestankov, na katerih se navezujejo strokovna poznanstva in vezi med posamezniki, institucijami, ki jih ti predstavljajo, in med nacionalnimi statističnimi društvi. Podrobneje bom poročal o sestanku predsednikov nacionalnih statističnih društev, pridruženih MSI, na katerem sem bil kot predsednik Zveze statističnih društev Jugoslavije. Na sestanku je bilo 18 nacionalnih statističnih društev od 31, kolikor je kolektivnih članov MSI teh društev. Ugotovljeno je bilo, da se že več let čuti potreba po večjem aktiviranju sodelovanja med nacionalnimi društvi in MSI, ki je še vedno vse preveč organizacija posameznikov, pa tudi med posameznimi nacionalnimi statističnimi društvi na regionalni osnovi. V diskusiji je bilo ugotovljeno, da je še množica področij, kjer bi bilo mogoče takšno sodelovanje razvijati. Med temi področji bom poudaril izmenjavo informacij, publikacij, izobraževalnih pripomočkov, nacionalnih statističnih marketing strategij in programov dela posameznih društev. Društva bi lahko pomagala pri kandidiranju svojih članov za članstvo v MSI, pospeševala regionalno sodelovanje ipd. Dana je bila pobuda, da se ustanovi mednarodni svet nacionalnih statističnih društev, ki bi skrbel za usklajevanje dejavnosti društev in se zavzemal za večji vpliv v MSI. Na prihodnjem kongresu naj bi posebni strokovni sestanek pripravila društva. Naj dodam, da mi je ob tej priložnosti uspelo spodbuditi tesnejše sodelovanje s statističnim društvom Italije,

govor pa je bil tudi o sodelovanju med statistiki balkanskih držav.

Jugoslovanska udeležba na tokijskem kongresu je bila zelo skromna, razen mene se je udeležil kongresa še prof. Hadživuković iz Novega Sada. Oba sva sodelovala z referatom z demografskega področja na neformalni seji, ki je bila posvečena demografiji. Prof. Hadživuković je analiziral točnost naših projekcij prebivalstva, sam pa sem poročal o nekaterih specifičnih problemih demografske statistike starega prebivalstva. Skromna udeležba nedvomno kaže krizo jugoslovanske družbe in njene statistike še posebej. V preteklosti je imela Jugoslavija večji vpliv v MSI. To se je kazalo v večjem številu članov, pa tudi v tem, da je bil med leti 1975 in 1977 akademik Miloš Macura predsednik MSI. V zadnjem času pa je večina starejših članov MSI iz Jugoslavije upokojenih in neaktivnih, premalo pa imamo mladih članov, ki bi morali nositi na svojih ramenih strokovni razvoj in slediti zelo burnemu strokovnemu in znanstvenemu razvoju v svetu.

Strokovni del kongresa je potekal na sestankih, za katere so udeleženci pripravili čez 350 referatov, ki jih lahko razdelimo na dva dela. Okrog devetdeset referatov so vnaprej najavili organizatorji 31 formalnih sej. Preostali referati spadajo v drugo skupino tako imenovanih prispelih referatov, ki so bili omejeni na vsega 4-5 strani normalnega tipkopisa, kar so organizatorji predpisali strniti v dve strani gosto tipkanega teksta, ki je bil objavljen v posebni knjigi prispelih referatov. Velika množica teh referatov pokriva tako rekoč vsa področja statistike, saj vnaprej pripravljenemu okviru, ki naj bi usmerjal te referate, ni uspelo spraviti referatov v bolj določene predale. Zato so morali organizatorji tematske sklope prispelih referatov oblikovati posebej na samem kongresu in so se lahko le deloma držali vnaprej načrtovanih tematskih sklopov za to vrsto referatov.

Tako za formalne kot za neformalne seje lahko rečemo, da so bile znotraj posamezne skupine zelo velike razlike v kakovosti sej. Na tako velikih strokovnih srečanjih je že običajno, da so nekatere seje zelo kakovostne in zanimive, druge pa v celoti zgrešijo svoj namen. Enako velja tudi za diskusijo na posameznih sejah. V nadaljevanju tega teksta bom nekoliko več pozornosti

nameni formalnim sejami tokijskega kongresa. Raznolikost neformalnih sej in referatov je namreč tolikšna, da jih je preprosto nemogoče strniti in zajeti na relativno omejenem prostoru, ki je pri tem prikazu na voljo.

Med 31 formalnimi sejami jih je nekaj takih, ki so na programu kongresov MSI že tradicionalno. Med take lahko uvrstimo predavanja, ki jih pripravijo ugledni svetovni statistiki na podlagi posebnega povabila predsednika. Predsednik Moriguti je povabil Japonca S. Amarija, ki je predaval o diferencialni geometriji in statističnemu sklepanju, Francoza E. Malinvaudija, ki je pripravil predavanje Od statistike k projekcijam, in W. E. Deminga, ki je govoril o prispevku statistikov h kakovosti. Ta predavanja neko pokažejo tudi najaktualnejša dogajanja v statistiki in pri njenem nadaljnjem razvoju. Posebna seja je posvečena predstavitvi dosežkov mladih perspektivnih statistikov iz držav v razvoju. Formalne seje dajejo ravno tako priložnost predstavitvi statistike in statistikov iz dežele gostiteljice. To priložnost so Japonci zelo dobro izkoristili. Na vsakem kongresu je tudi seja, ki poskuša prikazati najnovejši razvoj statistične teorije in metodologije ter njuno uporabo v uradni statistiki.

Demografska statistika je bila deležna precejšnje pozornosti, kljub temu da ni več med vodilnimi temami kongresov MSI. Vloga demografske statistike se je zmanjšala tudi zaradi tega, ker so se pred približno dvema desetletjema ločili kongresi MSI in Mednarodne zveze za znanstveno proučevanje prebivalstva. Demografske seje so bile v Tokiu posvečene popisom prebivalstva, ki bodo izvedeni okoli leta 1990, vlogi popisov v državah v razvoju in zgodovinski demografiji.

Matematična statistika je bila na kongresu zelo prisotna, saj so bile najrazličnejše matematične tehnike, metode in modeli prisotne v referatih sej, ki so bile posvečene posebej matematični statistiki, kakor tudi v referatih, ki so obravnavali mnoga vsebinska vprašanja z demografske, ekonomske, socialne, kemijske ali kake druge statistike. Modeliranje najrazličnejših vrst, ki ga omogoča vse hitrejši razvoj računalniške tehnologije, se je praktično razširilo na vsa področja statistične znanosti. Ko že govorim o računalniški tehnologiji, naj omenim, da

so bile posebne seje namenjene uporabi zelo zmogljivih računalnikov, računalnikov v državah v razvoju in osebnih računalnikov.

V ekonomski statistiki je bilo tokrat posebne pozornosti deležno področje indeksnih števil, govor pa je bil tudi o družbenih računih. Prisotna sta bili zdravstvena in medicinska statistika, novosti pri anketah in vzorčenju in še mnoga druga vprašanja, ki jih v celoti ni mogoče niti omeniti, kaj šele podrobneje obdelati.

Posebej bom omenil še dve področji, ki govorita o posebni aktualnosti in najnovejšem širjenju stroke na nova področja. Posebej aktualna sta v zadnjem času razvijanje računalniških statističnih paketov in razvoj bank podatkov. Število paketov postaja vse obsežnejše in njihova uporaba vse bolj raznovrstna. Banke podatkov pa prevzemajo vse pomembnejše mesto pri približevanju statističnih podatkov uporabnikom, saj omogočajo, da pridejo uporabniki do podatkov skoraj sočasno kot statistična služba. Hkrati pa bodo banke statističnih podatkov zahtevale nov pristop k statističnemu marketingu. Najnovejše širjenje statistične stroke na nova področja prikazujejo referati, ki obravnavajo statistiko onesnaževanja okolja, širjenje rakastih obolenj kot posledico radiokativnega žarčenja in statistiko v astronomiji.

Naj sklenem z oceno kongresa. 46. kongres MSI je pokazal najnovejša dogajanja v statistiki kot znanosti in kot družbeni praksi. Za vsakega strokovnjaka je udeležba na tako pomembnem strokovnem srečanju velik izziv. Po drugi strani pa moramo v prihodnje zagotoviti večjo udeležbo na tako pomembnih srečanjih, saj bomo le z njo in s svojim aktivnim nastopom držali korak z razvojem v svetu.

NADEŽDA RADOVIĆ

Vrnitev religij v politiko

(VI. mednarodni seminar I.S.E.R.*, 22.–24. novembra 1986)

Inštitut Socialistične stranke Francije organizira vsako leto mednarodno srečanje znanstvenikov in politikov o žgočih vpraša-

njih časa. Morda je bilo eno izmed najzanimivejših srečanj zadnjih let prav tisto o vrnitvi religij v politiko. Revue politique et parlementaire (Parlamentarno politična revija), ki je revija Socialistične stranke Francije, prinaša v 928. številki (marec–april 1987) devetnajst izbranih razprav s tega srečanja.

Islamski in židovski fundamentalizem Srednjega vzhoda, evropski katoliški integralizem, napredovanje evangelističnih sekt v Združenih državah Amerike, različne religiozne vizije sveta se danes borijo za to, da pridobijo politično moč in uveljavijo lastno ideologijo, ki je večkrat antiegalitarna in antihumanistična. V meteu gospodarske krize je videti tudi v svetu, v katerem se kapitalistični sistem proizvodnje pa tudi proizvodnje življenja vsiljuje kot zgled, da postajajo religije pomembno zatočišče. To velja za Iran, v katerem je homeinijevski fanatizem odgovoril na teror šahovega režima, za Libanon, kjer se različne veroizpovedi spopadajo do prelivanja krvi, ne oziraje se na obstoj pravne države, pa tudi za države Srednjega vzhoda in Magreba. Čeprav je muslimanski integralizem najbolj kričeč, je vračanje religij v politično življenje povsod navzoče. Religija v modernih časih, kot že v srednjem veku, pronicva v vse pore družbenega življenja. Nekatere arhaične oblike družbene organizacije, kot so to klan, pleme, družina in verska skupnost, se vnovič uveljavljajo.

Leve svetovne sile se morajo zato napačneje zavzeti za laicizem. Ta je po mnenju *Renée Frégosi*, direktorke I.S.E.R., koncepcija posameznika zoper klan, pleme, družino, skupino ali narod.

Med najzanimivejše sodi prispevek *Pier-ra Joxa* o pozitivnih vidikih verskega fenomena. Pierre Joxe pravi, da je vpliv religije na politiko na Srednjem vzhodu opazen, vendar pa prav tako ni mogoče mimo bolj in bolj razprostranjenega vpliva zelo nazadnjaških verskih sil v ZDA in drugih razvitih državah. V Egiptu, denimo, pa pomeni fundamentalizem enega izmed elementov evolucije osvobodilnih teženj egiptovskega ljudstva. Fundamentalizem je bil v Egiptu skupaj z modernizmom pomemben za nacionalni preporod. Ne smemo pozabiti, da imajo številne ideje zahodne družbe, in to ideje, ki jih je etablirala meščanska družba, svojo iracionalno podlago, ki je bila bolj bistvena za njihovo promocijo in legalizacijo kakor pa

* I.S.E.R. – Institut socialiste d'études et de recherches.

racionalno jedro. To velja za idejo enakosti in bratstva. Prvi stavek iz deklaracije o človekovih in državljskih pravicah »Ljudje se rojevajo in umirajo svobodni in enaki v pravicah« je odlična potrditev iracionalnega stališča. Joxe se zavzema za diferenciran tretma problema vrnitve religiji v politično življenje, saj ima ta pojav poleg negativnih tudi pozitivne učinke na življenje sodobnega človeka. Navaja tudi konkretne primere. Med razpravo o osnutku zakona o tujcih v Franciji so s citiranjem Biblije navajali argumente za legalizacijo pravic tujih delavcev v tej državi. V tem primeru so bili verski argumenti pravzaprav glas vesti ter krščanskih oziroma judovsko-krščanskih moralnih razmišljanj. Na nekaterih območjih sveta, kot je to Latinska Amerika, lahko vpliv verskega dejavnika označimo kot napreden. Moč tega dejavnika je v moralnih vrednotah, ki sestavljajo temelj vere – sklepa Joxe.

Alain Chenal analizira v sestavku Politični islam v gibanju različne vrste islama. Ljudski islam je povsod: v Magrebu, Anatoliji, med hribovskimi Kurdi. Islamsko bratstvo je realnost številnih islamskih družb (črne Afrike, Maroka, Egipta, Sudana, Turčije, Jugoslavije, sovjetske Azije...). Politični islam se konstituira zaradi splošnega ohranjanja in širjenja islama. Gre za institucionalni islam, v katerem omejujoča verska pravila zajemajo celotno arabsko muslimansko družbo, v ekstremnih primerih celo državo, kot velja to za Južni Jemen, ki se razglašča za »marksistično družbo«, vendar je za dan počitka razglasil petek, medtem ko člani političnega biroja ob državnih praznikih berejo na glas pred spomenikom padlih »Fatiha«. Moč islama očitno izkoriščajo za podporo ohranitvi režima. Še ekstremnejša oblika političnega islama je v državah integralistov. Gre za Saudsko Arabijo, Iran, Pakistan in Sudan. V teh državah temeljijo državni zakoni na islamu.

Kako definirati notranje islamsko gibanje – se sprašuje *Alain Chenal*. Socialno se islamsko gibanje rekrutira iz tistih družbenih plasti, ki jih najbolj prizadevata pomanjkanje in kriza. Njegovi pripadniki so študenti z negotovo prihodnostjo, drobni uradniki, nesposobni, da bi preživel, kmetje, pripadniki srednjih deklariranih plasti. Mladi so vselej tista potencialna množica, ki omogoča manevrski prostor.

Poglavitni motivi za zbiranje so v dolgo-

letnem podrejenem položaju, v katerem so Evropejci držali muslimane prav do sodobnega cionizma, morda tudi protest proti prostituciji, ki se je razvila kot spremljajoča dejavnost razmaha turizma v krajih, ki jih naseljuje muslimanski živelj. To opazimo tudi iz podatkov, po katerih so turistični objekti postali prav tolikšna tarča napadov muslimanov kot ameriški kulturni centri. Končno narašča tudi odpor zoper socialne krivice. Razlike v položaju ljudi so velikanske. Na eni strani vile, potovanja, vsakršni privilegiji, zahodnjaško obnašanje, na drugi strani pa bajtarska mesta, v katerih milijoni životarijo na meji eksistenčnega minimuma (milijon ljudi živi na kairskem pokopališču, arabski geto v Gazi). Ogromno je takšnih, ki ne bodo spoznali pridobitev civilizacije. Ti se tega zavedajo, toda, kar je še huje, zavedajo se, da njihovih potomcev ne čaka nič boljša usoda. Bogatenje je v tretjem svetu hitreje in opaznejše. Tam nimajo izdelanega davčnega sistema, ne uprave, ki bi bila sposobna slediti korupciji. V takšnem stanju odnosov postajata beseda Korana in bogata preroška tradicija povezujoča elementa. Ideje o sožitju vernikov, boljšem jutri vsaj za potomce in podobno, postajajo na moč privlačne.

Skupno v islamskem političnem projektu je kritiziranje neislamske oblasti, ki so jo skorumpirali tujci. Islamsko gibanje ima v vsaki državi lastne vire in moč v nacionalnem položaju. Da bi stopili v boljši jutri, se ni potrebno prilagajati zahodnemu svetu, marveč prav obratno, moderni svet se mora podrediti pravilom pravega islama.

Nicole Savy, predsednica komisije za ženske v Ligi za človekove pravice, govori v sestavku *Iran, ženske in demokracija* o strahotni civilizacijski represiji nad iranskim ljudstvom, zlasti nad Irankami v Iranu imama Homeinija – in to v imenu islama. Iranska revolucija se je začela z namenom, da zruši osovraženi šahov režim in odpravi gospodarsko korupcijo in bedo v državi. Danes je bilanca stotine tisočev mrtvih (uradni podatki skušajo zmanjšati število mrtvih), 60.000 Irancev v pregnanstvu samo v Franciji, od tega pa 6000 političnih beguncev, usmerjanje narodnega bogastva Irana v vojne namene in v mednarodno propagando ter vse huje in bednejše življenje večine Irancev. Represija je postala institucionaliziran način vladavine v Homeinijevem Iranu.

Vzhodnjaški pritisk se je najprej simbolično pokazal v vrnitvi feredže. To naj bi pomenilo, da se v nasprotju s Pahlavijevim zahodnjaštvom (»ameriško-orientalske mode Velikega Satana«) vrača k islamski tradiciji. Vendar je bila to veliko bolj surova poteza. Nadvlada ajatolaha je prinesla: leta 1979 sežig desetih prostitutk; leta 1980 so vsa feministična gibanja in feministke izginile iz Irana; praksa kamenjanja je bila uvedena leta 1981. Pomladi 1986 se je represija zaradi nadaljevanja vojne in politične krize še okrepla. Navzlic feredži so ženam prepovedali gibanje. Te lahko hodijo le v spremstvu moža. V nasprotnem primeru zagrešijo zločin proti varovanju sramu (deklaracija Rafsandžanija z dne 10. avgusta 1985, objavljena v »Perzijskem pismu«). Represije so strahotne. Če se ženska šminka, si kodra lase, nosi lepšo obleko ali se oblači po evropsko, jo obravnavajo kot prostitutko, kar pomeni, da jo lahko ubijejo, oslepijo, vtaknejo v zapor, v katerem so razmere zastrašujoče (grdo ravnanje, epidemije, promiskuiteta). Drugega maja 1986 je ajatolah Rafsandžani objavil v uradni radijski oddaji »smrt nepokritim ženam« in »smrt Mudžahedinom«. Za politične zapornike so mučenja, ustrahovanje in eksekucije običajni, s temi pa ni priznane mladoletnikom ne nosečnicam. Pred eksekucijo nad devico jo prisilno poroči, kot se imenuje tudi posilstvo pazdarenov – kar nalaga osebni licemerski dekret imama Homeinija (po Zbirki poročil iranskih žensk, CIMADE, november 1985 in Marie Claire, februar 1986). S kamnanjem se znesejo nad žensko, obtoženo prešuštva.

V vsakdanjem življenju pritiska Iranko hudo breme življenjskih obveznosti, vendar ne uživa religioznega ugleda in normalno je, da ji ugrabijo otroka desetih do dvanajstih let in ga pošljejo na bojišče kot predhodnico tankov. Razvezo so odpravili.

Nicole Savy upravičeno ugotavlja, da v Iranu ne gre za kakšno »vrnitev religije«, saj islam enako kot krščanstvo in židovstvo spoštuje človekovo osebnost. Gre za metode krvave in histerične represije srednjega veka in njegovo fanatično brezumje, kar vodi v religiozno perverzno. Da bi vladajoča elita izvajala diktaturo v opustošeni in zaradi vojne uničeni deželi, mora izzvati velikanško demografsko eksplozijo. Zapiranje žensk vodi k temu cilju. Tako ima Iran najmlajše prebivalstvo na svetu. To je neofaš-

istični populizem, ki igra danes na karto muslimanske identitete.

Ercan Eyoboglu v setavku Laičnost in islamstvo v Turčiji v marsičem dopolnjuje podobo uporabe islama v politične namene reakcionarnih krogov. Analizira politično življenje in obnovo islama v Turčiji v tem stoletju. Zanj so načela islama jasna in puščajo malo prostora za različne razlage. Ženska po Koranu nima pravice biti na javnem prizorišču, če pa to vendarle je, potem ne gre za pravi Islam. Kemal Atatürk je ustvaril laično državo v tipični muslimanski deželi. Turčija je imela »ustavno revolucijo« leta 1908, dve leti po Iranu. Kemalistična republika je bila ustanovljena leta 1923. Namesto verskega iracionalizma je Mustafa Kemal vzpostavil pravila razuma. Njegovo politično akcijo je spremljalo prizadevanje, da bi z izobraževanjem vnesli duha laičnosti. Hkrati se je razvijala industrija v zasebnih in državnih podjetjih. Enostranski sistem se je spremenil v večstrankarski proti koncu druge svetovne vojne. Takrat so pod pritiskom boja za glasove na volitvah poleg laičnih tolerirali tudi uvedbo šol Korana, muslimanske kateheze. Po vojaškem udaru leta 1980 je postala na vseh ravneh šolanja muslimanska kateheza obvezna. V boju buržoazije z delavskim gibanjem je postal islam pomembno sredstvo in tako se je ob razvoju »meščanske demokracije« povzpental tudi integralizem.

Jean-Pierre Filu govori v sestavku Verški boji v Libanonu o vojnem prizorišču Libanona. Boji potekajo med družbenimi skupinami, skupnostmi ali verami z vsemi strahotami integralizma, ki izvaja čiščenje ozemlja. Najboljši primer je nenehen konflikt med Šiiti in Suniti ali med Šiiti in Druzi. Ohranjanje vere in obramba skupnosti sta tesno povezana.

Vgnezenje palestinskega odporiškega gibanja v Libanonu od leta 1967 naprej je omogočilo libanonskemu islamu, da se organizira in oborožuje. Nezadržno sovraštvo falangistov meri zoper »tujce« Palestine. Integralizem čiščenja ozemlja v najkrvoločnejši obliki (»črna sobota«, Tal Zaatar...) je razvil ideologijo »krščanske preнове«, ki niha med ciljema: osvojiti 10.452 km² libanonskega ozemlja in ga očistiti, kar je pri ljubljena tema Bečira Džemala.

Izraelska invazija junija 1981 je prebudila v krščanskih »jastrebih« upanje, da se bo

uresničil njihov sen. Vse se je končalo z obupnim eksodusom krščanskega prebivalstva septembra 1983 in aprila 1985 in umikom kristjanov v geto Zahodnega Bejruta – Meto in Kesruan. Na krščanski integralizem, ki je najstarejši, najbolj strupen in najbolj krvav do danes, je reagiral drug integralizem. Za razumevanje sedanjih dogodkov v Libanonu je potrebno poseči v njegov nastanek. V zgodovini je ključ pa tudi razsežnosti spopada imajo globoke internacionalne korenine. Samo pogledati moramo, kdo vse se spopada v Libanonu: Sirija – Izrael, Sirija – PLO, Sirija – Iran, Izrael – PLO, Iran – Irak, Iran – ZDA, Iran – Francija, ZDA – ZSSR... Pod izraelsko kontrolo je približno 10 odstotkov libanonskega ozemlja, 40 odstotkov pa je okupirala Sirija. Perspektive so negotove in žalostne.

Čeprav je bila v razpravi beseda tudi o Reaganu in protestantskem integralizmu, o anti-ekumenizmu in anti-progresizmu v katoliški cerkvi, o katoliškem neo-integralizmu in komunističnem laicizmu v Italiji, je največ udeležencev povezovalo svoje prispevke z delovanem religijskega dejavnika na Bližnjem vzhodu. Iz teh, pretežno na empiričnih kazalcih utemeljenih prispevkov, razberemo občutek brezperspektivnosti in nemoči levih sil, da bi ponudile alternative, ki bi vodile iz teme srednjega veka in njegovih mučilnic. V tej povezavi poziv Samija Naira levim gibanjem, naj laično misel in humanistično usmeritev znova pretehtajo in obogatijo in naj se še dosledneje borijo za demokratične pridobitve, zgovorno priča, kako so alternative brezumju še šibke in nerazvite.

STANE JUŽNIČ

Politična zgodovina 20. stoletja

*Državna založba Slovenije, Ljubljana 1985,
352 str.*

V vrsti številnih učbenikov, ki jih je v zadnjem času napisal prof. dr. Stane Južnič za svoja predavanja na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, je *Politična zgodovina 20. stoletja*. Ker učbenik po svoji vsebini in slogu presega samo fakultetno rabo, je vreden strokovne pozornosti in ocene. Čisto v začetku te kratke ocene bi želel poudariti razveseljivo dejstvo, da je profesor Južnič s svojo knjigo prelomil nek običaj, kar premočno zakoreninjen v slovenskem zgodovinopisju. Le-to se namreč kot po nekem pravilu izogiba pisanja o kakršnih koli temah iz obče zgodovine. Ne loteva se, z izjemo prof. dr. Marjana Britovška, niti posameznih relevantnih monografskih študij iz obče zgodovine, ne posameznih razprav ali esejev, kaj šele pregledov širših zgodovinskih sklopov. Kje je vzrok temu pojavu, ki meče na slovensko zgodovinopisje luč izrazite zaprtosti, samozaljubljenosti in provincialnosti, bo verjetno potrebno ugotoviti in spremeniti, čim prej tem bolje.

Južnič kot zelo načitan in kultiviran zgodovinar s posebnim nagnjenjem in poznavanjem drugih zgodovini bližnjih ved, antropologije in sociologije, se je dobro zavedal, kako brezbrežno morje je poizkus predstaviti zgodovino 20. stoletja. Zato se je kljub svoji antropološki orientaciji, pri kateri v razvoju človeške družbe odločilno vlogo igrajo razvoj gospodarstva družbe, kulture, znanosti, ideologije (te zadnje v določenih obdobjih prav avtonomno in odločilno)

odločil napisati samo politični razvoj v svetu 20. stoletja.

Avtor je knjigo razdelil na pet kronoloških delov, ki jim je v začetku napisal obsežno spremno besedo (20. str.). V uvodni besedi je avtor zapisal svoje zanimive abstrakcije o zgodovini kot vedi. Načel je teoretična vprašanja o zgodovinski perspektivi kot instrumentu za ugotavljanje objektivne zgodovinske resnice, o različnem vrednotenju istih zgodovinskih dogajanj zavisno od idejnopolitičnega stališča, o resnični univerzalizaciji človeške zgodovine v 20. stoletju, o moralni vezanosti in moči zgodovinskih sodb itd. Zelo jasno in duhovito govori o materialu, iz katerega si ustvarjamo zgodovinsko podobo – o zgodovinskih virih. Tu poleg klasičnih virov omenja vrsto novih, ki jih poraja nov način življenja, posebej pa pronicljivo razmišlja o posrednih virih. Mnenja sem, da je ta Južničeva spremna beseda posrečen esej o nekaterih stalnih in tudi nekaterih novih vprašanih smisla, načina in pomena zgodovinskega pisanja, ki je vreden, da ga pozorno prečita vsak razmišljajoči zgodovinar na Slovenskem, čeprav je namenjen predvsem kot informacija bodočim sociologom in politologom.

V prvem kronološkem delu avtor orisuje prvo svetovno vojno, njene vzroke, značilnosti in posledice, med katerimi pripisuje upravičeno največji pomen razpadu velikih večnarodnostnih imperijev, ruskega, habsburškega in osmanskega ter nastanku nacionalnih držav, ki so zrastle na ruševinah teh imperijev. Pravilno opozarja na moč nacionalne ideje nacionalnih gibanj, kot obeležja prve svetovne vojne. Druga smer idejnega in političnega razmišljanja in delovanja v tem času je bila ideja mednacionalne svetovne skupnosti, ki je našla svoj konkretni izraz v ideji Društva narodov, katero je najbolj zagovarjal humanistični in proevropsko orientirani ameriški predsednik W. Wilson. Precej idej Društva narodov je bilo vodilo versajske mirovne konference, ki je ustvari-

la političen sistem v svetu za eno desetletje. Sistem je imel poleg dobrih postavk (nacionalni suverenosti princip, princip zagaran-tirane narodno manjšinske zaščite, princip dekolonizacije) tudi veliko slabih točk (iskanje krivde za vojno in enostranska obsodba in sankcija Nemčije, nadalje praktično zadrževanja kolonializma, dolgoletno ignoriranje Sovjetske zveze). O vseh teh stvareh piše avtor pregledno na str. 59–68.

V drugem poglavju prikazuje avtor Oktobrsko revolucijo, revolucije v Nemčiji in na Madžarskem ob koncu 1. svetovne vojne ter izgradnjo novega družbenega sistema v Sovjetski zvezi po Oktobrski revoluciji. Vsa vprašanja so lepo razčlenjena in jasno podana, da si bralec kaj lahko ustvari predstavo o zapisanem. Posebno vrednost ima dovolj poudarjeno poglavje o dilemah v konceptih razvoja družbene, gospodarske in politične graditve v Sovjetski zvezi v dvajsetih letih, ki je tu podan najbolj obsežno, pregledno in z največ historične kritičnosti v dosedanji slovenski historični pregledni literaturi – če odmislimo obsežna specialna etnografska dela M. Britovška.

Tretje poglavje prikazuje svet med dvema vojnama, kjer obravnava take probleme, kot so politični razvoj povojne Evrope, svetovna gospodarska kriza in njene posledice, kriza in transformacija kapitalizma, problemi razcepa v delavskem gibanju, pojav in razmah fašizma, sprememba v strategiji in taktiki Kominterne in Ljudska fronta, ter državljanska vojna v Španiji.

Četrto poglavje je v dokajšnjem obsegu posvečeno drugi svetovni vojni, v katerem pa avtor razpravlja o mnogih relevantnih političnih problemih razvoja sveta, ki so se prelamljala v času in zaradi vojne. Samo manjši del poglavja je posvečen vojaškemu dogajanju, drugače pa to poglavje govori o nastanku protifašistične koalicije, o fašističnem novem redu, o kolaboracionizmu, o odporiškem gibanju. Zlasti pomembno za razumevanje nadaljnjega toka zgodovine je podpoglavje o bilanci druge svetovne vojne, v katerem izrisuje vojno razdejanje in nove tehnične dosežke, politične posledice fašističnega poraza in novo razmerje sil.

Peto poglavje, ki govori o svetu po drugi svetovni vojni, je zelo kratko (30 strani od 350, kolikor jih obsega knjiga), tako, da so osnovni problemi sveta lahko samo identificirani. Intenzivnost podobe je mnogo manj-

ša oziroma bolj blede kot je v prvih štirih poglavjih. Ta ugotovitev ni kritična ost zoper avtorja. Pisec te ocene sam dobro ve, koliko težje je pisati o bližnjem dogajanju, kot o bolj oddaljenem. Pri bližnjem dogajanju so vedno vsaj trije problemi, manjša časovna perspektiva – nedokončanost procesov, nedostopnost oziroma neurejenost zgodovinskih virov in pomanjkanje dobrih kritičnih monografskih študij, na katere se je pri pregledu moč nasloniti.

Ko premišljam o namenu in vrednosti Južničeve knjige, se mi poraja ocena, da knjiga pravzaprav zapolnjuje celo širše potrebe, kot jih je imel v namenu avtor. Knjiga je lahko zelo koristno čtivo vsakemu slovenskemu kulturnemu bralcu in ne nazadnje tudi zgodovinarjem. Za ta namen bi bilo dobro, če bi imela v opombah nekaj več podatkov o virih in literaturi, na katero se avtor opira v svojem prikazu. Avtor se pogosto sklicuje na svojo prejšnjo knjigo Novejša zgodovina, objavljeno 1981. leta, ki res vsebuje širši izbor virov in literature, toda ta knjiga je znana predvsem študentom FSPN. Za širšo uporabnost in afirmacijo knjige bi bilo koristno, če bi avtor pri eventualni novi izdaji izpopolnil opombe.

JANKO PRUNK

IVAN CIFRIČ, BENJAMIN ČULIG

Ekološka zavest mladih

(Istraživanja 17; izdala Delovna skupnost RKZSMH in Zavod za sociologijo filozofske fakultete v Zagrebu, Zagreb 1987; 126 strani)

V Zagrebu je spomladi 1987 v zbirki Istraživanja izšla knjiga Ivana Cifriča in Benjamina Čuliga (s sodelavcema Milanom Radonovom in Tomislavom Bunjevcem) z obetajočim naslovom: Ekološka zavest mladih. To je pisna predstavitev raziskave, katere namen je bil ugotoviti, ali je med mladimi kaj takega, kar bi lahko poimenovali ekološka zavest in katere so

njene značilnosti. Raziskava je bila izvedena med populacijo zagrebških srednješolcev in študentov, in sicer maja in junija 1986, torej neposredno po jedrski katastrofi v Černobilu. Raziskava ni bila izvedena na reprezentativnem vzorcu mladih, kot obljublja naslov knjige, kar bi omogočilo določeno posplošitev rezultatov. Tega se jasno zavedata tudi avtorja, vendar ju nemalokrat zavede v sociologiji vedno prisotna neverjetna lahkotnost posploševanja, če nekoliko parafraziramo M. Kundero, v interpretaciji dobljenih rezultatov. Kljub temu ali morda celo predvsem zaradi tega, je knjigo vredno skrbno prebrati, saj opisuje, kolikor nam je znano, prvo takš strukturirano raziskovanje pri nas s področja sociologije: specializirano raziskovanje neke oblike zavesti (ekološke) v neki družbeni skupini (mladina) v neki družbi (Hrvaška). Takšna raziskava v Sloveniji na primer še ni bila izvedena, čeprav je tako imenovano ekološko gibanje pri nas manj rudimentarno kot na Hrvaškem. Zato bi lahko izid te knjige pomenil tudi poziv in izziv slovenski sociologiji, da se tudi sama loti ekoloških raziskovanj, ki bi bila ambicioznejša od zastavitve in interpretacije nekaj vprašanj iz vsakoletnega anketiranja javnega mnenja.

Knjiga je razdeljena v štiri poglavja, od katerih je avtor prvih treh Ivan Cifrić, avtor zadnjega pa Benjamin Čulig. V prvem poglavju je teoretično hipotetični okvir raziskovanja, v drugem pa so prikazani osnovni rezultati raziskovanja. V tretjem poglavju so primerjani nekateri rezultati raziskovanja v Zagrebu z rezultati podobnih raziskav, ki so bile izvedene v razvitih industrijskih državah Zahodne Evrope (ZR Nemčija, Velika Britanija) in ZDA. V četrtem poglavju sta komponentna analiza nekaterih skupin vprašanj in interpretacija dobljenih rezultatov. Knjigo skleneta povzetka v hrvaščini in angleščini. Škoda je, da se avtorja nista odločila objaviti tudi vprašalnika, na podlagi katerega je bila anketa izvedena, čeprav ga je deloma moč rekonstruirati iz tabel.

Prvo poglavje se prične z opisom pobud, ki so do raziskovanja sploh privedle, nadaljuje pa se s teoretično podlago empiričnega raziskovanja in pojasnitvijo osnovnih ciljev in hipotez raziskovanja. V teoretskem delu avtor opiše nekatere pristope k vprašanjem ekologije (L. R. Brown, A. Bechmann, H. Meissner, U. Hampicke in drugi) in jih

poveže z vprašanji zavesti, v tem primeru seveda ekološke zavesti, kot mišljenja, ki je sposobno premisliti svet, v katerem subjekt nosilec mišljenja biva. Ekološko zavest avtor razume kot neideologizirano zvest, ki je sposobna kritičnega premisleka realnosti, ki je realnost modernih industrijskih družb z obstoječimi vrednostnimi sistemi in grozečo ekološko katastrofo. Definira jo zelo na široko, kot zavest, ki vsebuje teoretično (znanstveno mišljenje), vrednostno (cilji), socialno (ideje nove družbe), zgodovinsko, politično (akcijsko delovanje) in subjektivno razsežnost. Na žalost sama empirična materija v fazi interpretacije ni omogočila takšne širine, tako da je bila nujna redukcija, ki pa je šla na škodo veljavnosti izrečenim trditvam, tako da ima bralec nemalokrat občutek, da nekatere trditve visijo v zraku, da so izrečene nekako »na pamet«. Pri operacionalizaciji so bili kot merilo identifikacije ekološke zavesti poudarjeni naslednji problemi oziroma skupine problemov:

- onesnaževanje in ogrožanje narave in človekovega okolja;
- odnos do narave in zaščita okolja;
- problemi rasti v sodobni (industrijski) družbi;
- problemi znanosti in tehnike;
- problemi surovin in energije (vključno z nuklearnimi elektrarnami);
- subjektivni dejavniki pri reševanju ekoloških vprašanj in
- industrijski in postindustrijski vrednostni sistem kot kazalnika percepcije dveh različnih tipov družbe.

Pri tej operacionalizaciji so bile uporabljene izkušnje iz podobnih raziskav na Zahodu, kar je omogočilo nekatere primerjave.

V nadaljevanju so opredeljeni tudi osnovni pojmi in postavljene naslednje glavne hipoteze:

- generacija mladih je relativno homogena;
- med mladimi obstoji nek »kritični nabož«, ki sta ga avtorja opredelila kot ekološko zavest, ki se izraža predvsem kot doje-manje ekološke prakse, manj pa kot doje-manje ekoloških možnosti;
- med mladimi ni dovolj diferencirana zavest o možnih izhodih iz grozeče ekološke krize.

V drugem poglavju so v tabelah predstavljeni in interpretirani odgovori na vprašanja iz ankete. Na njihovi podlagi avtor

zaključuje, da med mladimi sicer ne obstaja razvita ekološka zavest v smislu obstoja jasnega ekološkega koncepta in s tem ekoloških strategij družbe, da pa obenem ne gre zanikati njenega obstoja med mladimi na neki parcialni ravni. Meni, da med mladimi lahko prepoznamo ekološko zavest kot neideologizirano zavest na ravni ocene in spoznanja stanja oziroma emocionalnega reagiranja na neke konkretne probleme v okolju. Mi bi dodali, da ne glede na to, da je težko govoriti o neki relativno čvrsti in zato v bistvu statični zavesti (saj gre pri tem za nenehne procese spreminjanja, oblikovanja in preoblikovanja; za čvrsto zavest bi lahko rekli, da ima obilno elementov ideološke zavesti) do nekega segmenta stvarnosti, ki sploh še ni prepoznani kot stvarnost sama tudi znotraj prevladujoče znanstvene paradigme in njenih nosilcev, da je takšno jasno zavest pri populaciji mladih pravzaprav zaman iskati. Po našem mnenju (ki pa na žalost ni dokazano s podatki, saj v tej smeri še ni bila opravljena nobena raziskava), je takšna zavest odsotna tudi pri tisti populaciji, ki se po avtorjevem prepričanju najbolj kruto srečuje z ekološko problematiko kot eksistencialnim vprašanjem (... »delavski razred je ekološke probleme doživljal kot eksistencialne, buržoazija pa kot probleme onesnaževanja lepih parkov, plaž itd.« cit. str. 10). Ravno tako v primerjavi z avtorjem menimo, da je ravno znotraj marksistične teoretske usmeritve premalo razmišljanj o odnosu človek – narava, ki bi bila izraziteje ekološko naravnana, čeprav se je stanje v zadnjem času precej spremenilo. Težko se je tudi strinjati z avtorjevo trditvijo, »da ekološka zavest postaja razredna zavest in obratno, razredna zavest proletariata ne more obstajati brez ekološke dimenzije« (cit., str. 19). Ne glede na praktične probleme difiniranja, operacionaliziranja in empiričnega ugotavljanja kategorije »proletariat« v vseh modernih industrijskih družbah in ne nazadnje tudi v Jugoslaviji, je za ekološko zavest vsaj spekulativno (ker zopet nimamo opore v ustreznih empiričnih raziskavah) moč trditi, da presega razredno določenost in je možna zgolj kot planetarna, integralna zavest, če jo seveda jemljemo kot neideologizirano zavest, kot kritično mišljenje, ki je sposobno za delovanje v smeri preseganja ekološke krize, kot dojemanje narave in človeka v njej na nov način.

Tretje poglavje je namenjeno nekaterim primerjavam z rezultati podobnih raziskav, ki so bile opravljene v Veliki Britaniji, ZR

Nemčiji in ZDA. Ne glede na to, ali so takšne primerjave posrečene in potrebne, pa je vseeno treba opozoriti, da razlike med njimi niso nepomembne, tako da je avtorjeva sklepna ugotovitev, da je ekološka zavest mladih pri nas danes na ravni te zavesti v ZR Nemčiji leta 1980 (str. 119), kljub vsej opreznosti, s katero je izrečena, zaradi že izrečenih metodoloških pridržkov vsaj vprašljiva. Ne nazadnje do leta 1980 še ni bilo katastrofe črnoobilskega tipa.

Ravno tako ni mogoče prezreti, da je B. Čulig v zadnjem poglavju s komponentno analizo določenih skupin vprašanj prišel do skoraj diametralno nasprotnih ugotovitev, da namreč med anketiranimi mladimi o nečem takšnem, kot je ekološka zavest, sploh ne moremo govoriti (str. 112). Če sklenemo prikaz te knjige, bi rekli, da je knjiga nesporno zanimivo branje, da ji ostaja prvenstvo pri raziskovanju tovrstne problematike in da paradoksi v načelu šele omogočajo mišljenje, nasprotja pa spodbujajo raziskovalni interes.

V našem primeru lahko imamo izid knjige tudi za izziv in napotek za raziskovanje ekološke problematike pri nas, saj je takšnega početja znotraj slovenske sociološke misli izrazito premalo, še posebej če upoštevamo že doseženo stopnjo ekološkega neravnovesja in vedno večjo pozornost, ki jo ta problematika zbuja v javnosti.

Kazalo bi razmišljati tudi o neki jugoslovanski raziskavi te problematike, saj ekološka vprašanja seveda še zdaleč niso samo hrvaška ali slovenska ali morda jugoslovanska, so pač planetarna. In na tej ravni počivajo tudi možnosti za njihovo razreševanje.

Dušan Vuković

MILAN VRŠEC

Sodobna varnost in družbena samozaščita v SFRJ

(Delavska enotnost, Ljubljana 1988)

Čeprav sta obramba in varnost v večini sodobnih držav že dalj časa predmet temeljitih znanstvenih proučevanj, pa so se v Jugo-

slaviji tovrstna proučevanja še do nedavnega izvajala skoraj izključno le pod vodstvom in v okviru oboroženega elementa celotnega obrambno-zaščitnega sistema. Da so bila takšna raziskovanja delna in z vidika obstoja in delovanja celovitega obrambno-zaščitnega sistema nezadostna in pomanjkljiva, ne gre dvomiti.

Avtorjeva obravnava v knjig je osredotočena zlasti na varnost in družbeno samozaščito z vidika načrtovanja, organiziranja in uresničevanja obrambno-zaščitnih funkcij jugoslovanske družbe. Avtor je v knjigi najprej pojmovno-teoretično opredelil temeljne pojme, nato pa predstavi spoznanja in dognanja na obrambno-zaščitnem področju ter jih obogati s svojimi sugestijami in konkretnimi predlogi, zlasti na ravni temeljne samoupravne organizacije (OZD).

Knjiga je razdeljena na pet obsežnih poglavij, vsako poglavje ima več podpoglavij, s 374 stranmi besedila, s pregledom literature ter virov, stvarnim kazalom, pregledom shem, preglednic in grafikonov, kar je skupaj 387 strani.

V prvem poglavju predstavi avtor različne vidike pojmov varnosti, nevarnosti in ogroženosti. Pri tem izhaja iz trditve, da je varnost tako ena od osrednjih dejavnosti sodobnih držav kot tudi ena od eksistenčnih človekovih potreb, ki se kaže zlasti takrat, ko se posameznik ali skupina znajdeti v kritičnih in nevarnih okoliščinah. V tem kontekstu opredeli avtor nekaj po njegovem mnenju bistvenih razsežnosti kategorije varnosti, kot npr. varnost kot funkcija države, sestavni del družbenih pojavov in družbenih razmer, objektivni temelj družbenega razvoja zlasti z vidika podružbljanja varnostne funkcije države idr. Avtor povzame, da so omenjene razsežnosti varnosti v medsebojni odvisnosti ter da je varnost potemtakem kot naravni, zgodovinski in družbeni pojav bistvena sestavina ekonomskega, političnega in kulturnega razvoja jugoslovanske družbe. Podobno prikaže tudi kategorijo ogroženosti, ki jo opazuje po njeni strukturi in vsebini z vidika naravne, tehnično-tehnološke, ekonomske, socialne in nacionalne ogroženosti. V podpoglavju o varnostnih vidikih družbenih razmer razmišlja avtor o t.i. notranjih in zunanjih objektivnih okoliščinah, ki negativno vplivajo na gospodarske, politične, varnostne idr. razmere v družbi. Pri tem opozori zlasti na naravne nesreče,

nezgode in druga nevarna dogajanja v mirnodobnih razmerah (kot npr. prometne nesreče, delovne nesreče, požari, onesnaževanje okolja, epidemija idr.), ki negativno vplivajo na naše mirnodobne obrambno-varnostne razmere in ogrožajo celo socialni mir v družbi. Svoje trditve podkrepi avtor z različnimi statističnimi podatki, zbranimi v tabelah in grafikonih. V nadaljevanju razčleni nekatera t. i. družbeno škodljiva ravnanja, kot so gospodarske malverzacije ipd., ki jim posveti nekoliko več pozornosti in svoja spoznanja tudi statistično podkrepi. S tezo o povezanosti in medsebojni pogojenosti dogajanj na ekonomskem, političnem in varnostnem področju se avtor spoprime tako, da jo poskuša potrditi s konkretno analizo t. i. družbeno škodljivih pojavov z vidika varovanja ustavne ureditve.

Drugo poglavje posveti avtor razpravi o varnostnopolitični oceni ter metodologiji njene priprave, izdelave in uporabe. Pri tem izhaja iz opredelitve varnostnopolitične ocene kot temeljnega analitičnega dokumenta, ki s sistemsko analizo podatkov z različnih ravni in področij življenja in dela v družbi, pomembnih tudi za samozaščito in varnostno načrtovanje, ponazarja varnostnopolitično stanje v obliki ugotovitev in napovedi dinamike teh razmer v prihodnosti. Razpravo o metodologiji in procesu oblikovanja varnostnopolitične ocene konkretizira na ravni OZD, KS in občine. To je tudi neposredno izhodišče za avtorjevo obravnavo celovite problematike obrambno-varnostnega načrtovanja, ki ji nameni celo tretje poglavje knjige. Avtor najprej formalno opredeli kategorije izrednih razmer in izrednega stanja v jugoslovanski zakonodaji, ki so obenem tudi temelj za samozaščitno in varnostno načrtovanje. Pri načrtovanju na področju obrambe in zaščite obravnava avtor tri vrste načrtovanja, in sicer: samozaščitno, varnostno in obrambno. Pri tem argumentirano kritično ugotavlja, da je od vseh treh relativno samostojnih procesov načrtovanja »metodološko, organizacijsko, vsebinsko in gmotno« še najbolj urejeno t. i. obrambno načrtovanje.

Razpravljanje o načrtovanju na področju obrambe in zaščite v jugoslovanski družbi ponazori avtor s shemami in z natančno predstavitevjo konkretnih vsebin vseh treh dokumentov kot končnih rezultatov tovrstnega načrtovanja, to so obrambni in var-

nostni načrt ter letni program SLO in DS na ravni občine. Temu sledi avtorjevo razmišljanje o aktualni problematiki predvsem varnostnega načrtovanja v temeljnih ravneh, v OZD in KS. Nekatera spoznanja, ki izhajajo iz raziskovanja tovrstne problematike, avtor celovito predstavi celo s praktičnim modelom varnostnega načrtovanja in iz njega izhajajočega varnostnega načrta. V tem kontekstu obdela avtor tudi mesto in vlogo civilne zaščite (CZ) in narodne zaščite kot osrednjih vsebin družbene samozaščite. Pri tem dokaj kritično ugotavlja nekatere specifične probleme pri načrtovanju obeh omenjenih obrambnozaščitnih sestavin. Zadeve konkretizira s prikazom celostne strukture ocene ogroženosti ter konkretno sestavo načrta organiziranja in delovanja CZ in NZ. Avtor sklene to poglavje z opredeljevanjem mesta, vloge in odgovornosti upravitelja obrambnega in varnostnega načrta ter drugih odgovornih oseb pri samozaščitnem, varnostnem in obrambnem načrtovanju.

V obsežnem četrtem poglavju obravnava avtor najprej idejne in formalnopravne temelje ter družbenopolitično bistvo pozitivne ureditve na obrambnozaščitnem področju sodobne jugoslovanske družbe. V zvezi s tem opredeli temeljne kategorije obrambnozaščitnega sistema v Jugoslaviji, kot so: zasnova, doktrina in sistem SLO in DS idr. Sledi utemeljitev dejavnosti varovanja družbe kot strokovne in samoupravne ter kot sestavine celotne notranje in zunanje politike Jugoslavije. Avtor opredeli mesto in vlogo t. i. obrambno-zaščitne ter v njenem okviru relativno samostojne varnostne politike v splošni politiki (notranji in zunanji) Jugoslavije. Podrobno pojasni t. i. opredeljene dejavnike varnostne politike, med katere uvršča: pravne temelje, varnostno oceno idr. V nadaljevanju izpelje avtor iz trditve, da je »raziskovanje varnostnih vprašanj razdrobljeno, nesistematično, nenačrtovano, neuskkljeno in nasploh parcialno«, svojo zamisel o preseganju takega stanja zlasti v okviru znanstveno-teoretične utemeljitve t. i. varnostne vede. Slednja naj bi po avtorjevem mnenju z znanstvenim proučevanjem t. i. varnostne stvarnosti v jugoslovanski družbi po eni strani sintetizirala vse

že doslej uveljavljene znanstvene vede na tem področju (npr. kriminologija, penologija, sodna medicina in sodna psihiatrija, kriptologija itd.), po drugi strani pa bi s tem pridobilo obramboslovje kot mlada znanstvena veda, ki proučuje procese in pojave v celotni obrambni stvarnosti v najširšem pomenu tako v jugoslovanski družbi kot v drugih sodobnih državah po svetu. Sledi avtorjeva vsebinska opredelitev pojmov podružbljanja in podružbljenosti. Pri tem poudari obrambno-zaščitno vlogo, delovanje in ravnanje delovnih ljudi in občanov kot temeljnih subjektov SLO in DS ter DPO, komitejev za SLO in DS, družbenopolitičnih skupnosti, strokovnih organov za notranje zadeve ter ljudsko obrambo.

V zadnjem, petem poglavju knjige se loteva avtor obravnave različnih vidikov uresničevanja obrambno-zaščitnih funkcij na ravni OZD. Trdimo lahko, da je to poglavje sinteza avtorjevih stališč in teoretičnih spoznanj glede celotne obrambno-zaščitne problematike, obravnavane v prejšnjih poglavjih. V tem smislu je vsebina tega poglavja v bistvu konkretizacija normativnopravne, organizacijske, kadrovske in materialne urejenosti in delovanja na obrambnozaščitnem področju na ravni temeljne samoupravne organizacije (OZD).

Knjiga *Sodobna varnost in družbena samozaščita v SFRJ* je obsežno delo, ki obravnava celo vrsto aktualnih in zanimivih vidikov celovitega obrambno-zaščitnega področja pri nas. Prav zaradi te celovitosti je knjiga dokaj zahtevno branje, saj sta potrebna velika zbranost kot tudi določeno predznanje tovrstne problematike. Po drugi strani pa je prav zaradi široke obravnave različnih »obrambno-varnostnih tem« ter avtorjevih izvirnih interpretacij dana možnost, da knjigo prebere čim širši krog ljudi ljudi tako strokovne kot preostale javnosti. Ker pa je knjiga na več mestih napisana kot priročnik, bo prav gotovo dobrodošlo branje vsem strokovnim delavcem na obrambno-zaščitnem področju, pri čemer je treba posebej omeniti še študente obramboslovja ter druge študirajoče, ki jim prav tako priporočamo knjigo v branje.

Anton Grizold

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja)

I. SOCIOLOGIJA

- ADOLESCENTS and Rock'n'Roll. Youth and Society, 18(1987)4 (tematska številka)
- BORKOWSKA Stanisława: System motywowania w przedsiębiorstwie Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe: 1985
- CAMIC Charles: The Making of a Method: A Historical Reinterpretation of the Early Parsons, American Sociological Review, 52(1987)4
- CONCEPTIONS of Temporality in Sociological Theory. The Sociological Quarterly, 28(1987)3 (tematska številka)
- ČETKOVIĆ Vladan: Savremena birokratija. Beograd: Ekonomika; 1985
- DURKHEIM on Politics and the State. Cambridge; Oxford: Polity Press; 1986
- EDWARDS Paul K.: Conflict at Work: A Materialist Analysis of Workplace Relations. Oxford: Basil Blackwell; 1986
- FERGUSON Adam: Versuch ueber die Geschichte der buergerlichen Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- FURSTENBERG Frank F., Morgan Philip S., Moore Kristin A.: Race Difference in the Timing of Adolescent Intercourse. American Sociological Review, 52(1987)4
- GERMAN SOCIAL Report. Living Conditions and Subjective Well-Being, 1978-1984. Social Indicators Research, 19(1987)1 (tematska številka)
- HALL John A.: Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West. Oxford: Basil Blackwell; 1985
- HIRSCH Paul, Michaels Stuart, Friedman Ray: »Dirty hands« versus »clean models«: Is sociology in danger of being seduced by economics? Theory and Society, 16(1987)3
- KAVČIČ Bogdan: Sociologija dela. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- LER-SOFRONIĆ Nada: Neofeminizem i socijalistička revolucija. Beograd: Radnička štampa; 1986
- MACKEY Wade C.: Patterns of Adult-Child Associations in 18 Cultures: An Index of the »Nuclear Family«. Journal of Comparative Family Studies, 19(1988)1
- MENDRAS Henri: Seljačka društva: Elementi za jednu teoriju seljaštva. Zagreb: Globus; 1986
- NAISBITT John: Re-inventing the Corporation: Transforming Your Job and Your Company for the New Information Society. New York: Warner Bros; 1986
- NORBERT Elias and Figurational Sociology. Theory Culture and Society, 4(1987)2-3 (tematska številka)
- SLOVENSKO javno mnenje: pregled in primerjava rezultatov raziskav SJM 68 - SJM 87. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- SPSSI at 50: Historical Accounts and Selected Appraisals. Journal of Social Issues, 42(1986)4 (tematska številka)
- SPECIAL Issue on Women's Studies. Acta Sociologica, 30(1987)2 (tematska številka)
- SWEDBERG Richard, Himmelstrand Ulf, Brulin Goeran: The paradigm of economic sociology. Premises and promises. Theory and Society, 16(1987)2
- THE SOCIOLOGY of Welsh. International Journal of the Sociology of Language, (1987)66 (tematska številka)
- ZIHERLOVI dnevi 1987: Slovenija v jugoslovanski federaciji. Ljubljana: CDPI FSPN; 1987

II. POLITIČNE VEDE

- ASHCRAFT Richard: The changing foundations of contemporary political theory. Political Power and Social Theory, 6(1987)1
- BOUCHER David: The Two Leviathans: R.G. Collingwood and Thomas Hobbes. Political Studies, 35(1987)3
- BUNCE Valerie, Hicks Alexander: Capitalisms, socialisms, and democracy. Political Power and Social Theory, 6(1987)1
- COATES Ken: Trade Unions and Politics. Oxford: Basil Blackwell; 1986
- DILIGENSKIJ Herman Hermanovič: Perestrojka i duhovno-psihološke procesy v občestve. Voprosy filosofii, (1987)9
- DOLBEARE Kenneth M.: American Political Thought. Chatman, New Jersey: Chatman House Publishers; 1981
- FEHER Ferenc: Diktatura nad potrebama. Beograd: Rad; 1986
- GLOTZ Peter: Manifest za novo evropsko levico. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- HAJDUK Viktor Petrovič: Hristianskaja demokratija v Italii: 60-70-e gody. Moskva: Nauka; 1985
- KECK Margaret E.: Democratization and Dissension: The Formation of the Workers' Party. Politics and Society, 15(1986-87)1
- LANDSBERGEN David, Bozeman Barry: Credibility Logic and Polity Analysis. Is There Rationality Without Science? Knowledge, 8(1987)4
- LAPIDUS Gail W.: Gorbachev and the Reform of the Soviet System. Daedalus, 116(1987)2
- OFFE Claus: Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- PIERSON Christopher: La Terza Via. Theory, strategy, and practice. Theory and Society, 15(1987)6

- POLITISCHE** Kultur in Deutschland. Politische Vierteljahresschrift, 28(1987) Sond. 18 (tematska številka)
- POLITISCHE** Parteien. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, (1987)3 (tematska številka)
- POLITOLOŠKE** teme: Študijsko gradivo. Ljubljana: MC Univerze Edvarda Kardelja, Fakulteta za elektrotehniko, zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije: 1987
- ROCHE** Maurice: *Citizenship, social theory, and social change. Theory and Society*, 16(1987)3
- SAVAS** Emanuel S.: *Privatizing the Public Sector: How to Shrink government*. Chatman: Chatman House Publishers; 1982
- SOCIALISM** or Populism? *New Left Review*, (1987)163 (tematska številka)
- SPECIAL** Section on Black Neoconservatism in the USA. *Praxis International*, 7(1987)2 (tematska številka)
- SULLY** Melanie A.: Austria's coalition government: the new partnership. *World Today*, 43(1987)6
- THE PAST** and the Future of Ethnography. *Journal of Ethnography*, 16(1987)1 (tematska številka)
- WELCH** Stephen: Issues in the Study of Political Culture – The Example of Communist Party States. *British Journal of Political Science*, 17(1987)4

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- DRUŠTVENO-POLITIČKE** zajednice i njihova organizacija vlasti. Beograd: Institut društvenih nauka: (centar za pravna i politološka istraživanja; 1986
- SAVEZ** komunista u velikim gradova i industrijskim centrima. Zagreb, Beograd, Sarajevo: Centar za idejno-teorijski rad GK SKH, Marksistički centar Gradskog komiteta OSK, Marksistički studijski centar Gradskog komiteta SK BiH; 1986
- ŠUVAR** Stipe: *Aktuelna pitanja idejne borbe Saveza komunista Jugoslavije za razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokracije*, Socijalizam, 30(1987)5

IV. MEDNARODNA POLITIKA, MEDNARODNI ODNOSI

- GAUS** Guenter: Berlin in Germany: Foundation of Europe's peace? *International Affairs*, 63(1987)3
- GOLAN** Galia: Moscow and Third World National Liberation Movements: The Soviet Role. *Journal of International Affairs*, 40(1987)2
- IS JAPAN** Reluctant to Go International? *Human Systems Management*, 7(1987)2 (tematska številka)
- MARTIN** Roger: Regional security in Southern Africa. More Angolas, Mozambiques or neutrals? *Survival*, 29(1987)5
- OLIVIERA** Baracho Jose Alfredo de: Teoria Geral da Soberania. *Revista Brasileira de Estudos Políticos*, (1986/87) 63-64
- RULOFF** Dieter: Politische Risiko-Analyse und Dritte Welt: zu Begriff, Methoden, Theorien und empirischen Resultaten. *Politische Vierteljahresschrift*, 28(1987)3

- SEGAL** Gerald: Sino-Soviet detente: how far, how fast? *World Today*, 43(1987)5
- SENGHAAS** Dieter: Regionalkonflikte in der internationalen Politik. Versuch einer Trendanalyse. *Leviathan*, 15(1987)3

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO, MNOŽIČNI MEDIJI

- BAXTER** Hugh: System and life-world in Habermas's Theory of Communicative Action. *Theory and Society*, 16(1987)1
- BURŽUAZNYE** sredstva masovoj informacij SŠA, Velikobritaniji, Greciji v 1986. godu. *Vestnik moskovskogo univerziteta. Ser. 10. Žurnalistika*, (1987)4
- OGAN** Christine: Coverage of Development News in Developed and Developing Countries. *Journalism Quarterly*, 64(1987)1
- REITH** Margaret: Is There a Relationship between the Popularity of Crime Series on TV and Unemployment and Crime in Society? *European Journal of Communication*, 2(1987)3
- RITCHIE** David, Price Vincent, Roberts Donald F.: Television, Reading, and Reading Achievement. A Reappraisal. *Communication Research*, 14(1987)3
- THE VCR AGE**. *American Behavioral Scientist*, 30(1987)5 (tematska številka)
- TRANSFER** des technologies de communication et développement. *Revue Tiers-monde*, 28(1987)111 (tematska številka)

VI. METODOLOGIJA

- CHERNYAK** Yu. B., Leonov A. I., Lerner A. Ya.: The constructive theory of mass behaviour. *Quality and Quantity*, 21(1987)3
- THE EPISTEMICAL** Application of the Concept of Probability in Empirical Science. *Erkenntnis*, 26(1987)3 (tematska številka)

VII. FILOZOFIJA

- FILOSOFIJA** i zizn'. (Materialy Soveščanija filozofskoj obščestvennosti). Voprosy filozofii, (1987)7
- OTTO** M. A. C.: *Ueberwege: Zu einer Phaenomenologie der Grenze*. Muenchen: Karl Alber; 1986
- PITKIN** Fenichel Hanna: Rethinking reification. *Theory and Society*, 16(1987)2
- POLITICAL** Philosophy. Oxford: Oxford University Press; 1985 **PRACTICAL** Reasoning. Oxford: Oxford University Press; 1978
- RODIN** Davor: *Gradanske granice slobode*. Zagreb: Informator, Fakultet političkih nauka; 1986
- SCHOPENHAUER** Arthur: *Eristička dialektika ili umeće kako da se uvek bude u pravu – objašnjeno u 38 trikovna*. Novi Sad: Bratsvo-Jedinstvo; 1985
- ŠULEVSKIJ** Nikolaj Borisovič: *Princip ob'ektivnosti poznanija: predmetnoe sodržanie i logičeskie funkcii*. Moskva: Izd. moskovskogo univerziteta; 1985
- VOLLRATH** Ernst: *Politische Philosophie – gibt es überhaupt (noch)?* *Zeitschrift für Politik*, 34(1987)3

VIII. MARKSIZEM

- AKSELOS Kostas: Marks mislilac tehnike: od otuđenja čovjeka do osvajanja svijeta. Sarajevo: Veselin Masleša; 1986
- DIJINDJIĆ Zoran: Jesen dijalektike: K. Marks i utemeljenje kritičke teorije društva. Beograd: Mladost; 1987
- DRAGIČEVIĆ Andolf: Vizija i zbilja: Marksizam i suvremenost. Zagreb: August Cesarec; 1986
- GRAMSCI, Civilna družba in država: Izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem. Ljubljana: Komunist; 1987
- SIMIĆ Predrag: Marksizam i kineska revolucija. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu; 1986

IX. PSIHOLOGIJA

- JACKSON Norman: Beyond Epistemology and Reflective Conversation: Towards Human Relations. Human Relations, 40(1987)6

X. PRAVO

- DWORKIN Ronald: A Matter of Principle. Cambridge (Mass.): London: Harvard University Press; 1985
- ŽIDKOV Oleg Andrejevič: Verhovnjy sud SŠA: pravo i politika. Moskva: Nauka; 1985

XI. EKONOMIJA, EKONOMSKI ODNOSI, MEDNARODNO GOSPODARSTVO

- DECISION Support Systems. Human Systems Management, 7(1987) i (tematska številka)
- DEUTSCHMANN Christoph: Der »Betriebsclan«. Der japanische Organisationstypus als Herausforderung an die soziologische Modernisierungstheorie. Soziale Welt, 38(1987)2
- DRUŽBENA dogovora o skupnih osnovah in merilih za samoupravno urejanje odnosov pri pridobivanju in delitvi dohodka v SFR Jugoslaviji in v SR Sloveniji. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- ECONOMIC Analysis and Interdisciplinarity. International Social Science Journal, 39(1987)3 (tematska številka)
- FINLEY Moses I.: Antična ekonomija. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut FF; 1987
- HOLLAND Stuart: Komitet za ekonomsku politiku Socijalističke internacionale – SICEP. Akcioni program. Socijalizam u svetu, 11(1987)62
- KOMMUNALER Investitionsbedarf in der zweiten hälfte der 80er Jahre. Archiv für Kommunalwissenschaften (1987) Sonderband
- KORAČ Miladin: Aktuelne dileme o tržištu radne snage i tržištu kapitala u Jugoslaviji. Socijalizam, 30(1987)6
- MARTIN David C.: Factors Influencing Pay Decisions: Balancing Managerial Vulnerabilities. Human Relations, 40(1987)7
- MEDIĆ Djuro: Predmet i zadaci studija savremene ekonomske misli. Socijalizam, 30(1987)6
- MJOESET Lars: Nordic economic policies in the 1970s and 1980s. International Organization, 41(1987)3
- NACIONALNI razvoj i međunarodno okruženje. Razvoj, 4(1987)2-3 (tematska številka)

PRODUKTIVNOST. Organizacija in kadri, 20(1987)5-6 (tematska številka)

- STEWART Frances: Money and South-South Cooperation. Third World Quarterly, 9(1987)4
- ZASTITA i unapređivanje čovekove sredine u funkciji razvoja turizma u Jugoslaviji, Čovek i životna sredina, 12(1987)4 (tematska številka)

XII. VOJAŠKE VEDE, SLO, DS

- KORNIENKO G. M.: Antijadrenaja bor'ba na novom etape. Novye vozmožnosti i novye zadači. SŠA-ekonomika, politika, ideologija, (1987)10
- ROSS Andrew L.: Dimensions of Militarization In the Third World. Armed Forces and Society, 13(1987)4
- RUMBLE Greville: The Politics of Nuclear Defence: A Copenhensive Introduction. Cambridge: Polity Press; 1985

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

- ADLER Paul S.: Automation et qualifications. Nouvelles orientations. Sociologie du travail, 29(1987)3
- DENNIS Michael Aaron: Accounting for Research: New Histories of Corporate Laboratories and the Social History of American Science. Social Studies of Science, 17(1987)3
- KEENEY Ralph L.: An Analysis of the Portfolio of Sites to Characterize for Selecting a Nuclear Repository. Risk Analysis, 7(1987)2
- MAYER-Tasch Peter Cornelius: Umweltrecht im Wandel. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1978
- PLOTNIKOV Vladimir Vasil'evič: Na perekrestkah ekologiji. Moskva: Mysl'; 1985
- SAVETOVANJE SKGOJ »Za zdraviji i lepsi grad«. Komuna, 34(1987)7-8 (tematska številka)

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

- BUBENIK Vit: Passivized Causatives in Sanskrit and Prakrits. Linguistics, 25(1987)4
- SEEL Martin: Die Kunst der Entzweiung: Zum Begriff der ästhetischen Rationalität. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1985
- THE SOCIOLOGY of Jewish Languages. International Journal of the Sociology of Language, (1987)67 (tematska številka)

XV. IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO

- MILUTINOVIĆ Milan: Univerzitet – eppur si muove! Reforma univerziteta – između tradicije i budućnosti. Beograd: Zavod za udžbenike in nastavna sredstva; 1985

XVII. RELIGIJA

- BERGER Suzanne: Religious transformation and the future of politics. European Sociological Review, 1(1985)1
- BOFF Clodovis: Solidarnost z ubogimi. Znamenje, 17 (1987) 5

UDC 1(091) Heidegger: 321.64

KIRN, dr. Andrej: Theoretical and Practical Experience of Reality for the Thinker of Being
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 1-2, p. 37-40

Farias's highly documented book represents according to the author a new approach to the understanding of the relation between Heidegger and nazism and will most probably excite different interpretations of the social essence and intentions of Heidegger's philosophy as a whole and not only their direct political and philosophical standpoints. Heidegger left deep traits in a part of the Slovene and Yugoslav humanist and philosophied intellegenzia. The lack of knowledge of some of his work and later awing to chances in the philosophical and intellectual climate most probably led to the fact that Heidegger's spiritual relation with national socialism has not been given much attention. Faria's book has proved what was claimed by Karl Jaspers, Herbet Marcuse and particularly Karl Löwith i. e. it stressed Heidegger's deep and close relation with nazistic ideology and practice, also understood in his particular way. It seems necessary to disclose Heidegger's fundamental insufficiency and limitation of his contemplation of being Heidegger's political and philosophical comprehension of the emergence of national socialism was that of a great spiritual restoration of the entire life.

UDC 504.054:330.131

Symposium Report. Ecological and Economic Interdependence
(Maribor, 14. and 15. October 1987)
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 1-2, p. 63-68

The published papers and the final report represent the greater part of the items presented at the Second Yugoslav Symposium on Ecological and Economic Interdependence. Authors from practically all fields of social, natural and technical sciences, as well as politics, disclose the actual problems of the crucial interdependence of ecology and economy which, inspite of some positive shifts, is still not deeply enough engraved in the social consciousness in the political and economic strategies of social development. The argued papers, based on a great amount of data, call for socio-economic responsibility for a healthy social environment. The conservative views of eclassical economy in regard to division of goods into common ones (air, water etc) and rare economic goods, are critically reviewed. They call for ecological economy and ecological record keeping, for new strategies for the protection of environment - in short a symbiosis of economic and social rationality based on humane technology and quality of life.

UDC 1(091) Heidegger: 321.64

**KIRN, dr. Andrej: Teoretska in praktična preizkušnja bivajočega za misleca biti
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 1-2, str. 37-40**

Avtor sodi, da Fariasova bogato dokumentirana knjiga predstavlja novo obdobje razumevanja razmerja med Heideggrom in nacizmom in da bo verjetno vzpodbudila drugačne interpretacije družbenega bista in intencije Heideggrove filozofije sploh – ne samo njenih direktnih politično-filozofskih stališč. Heidegger je pustil globoke sledove v delu slovenske in jugoslovanske humanistične in filozofske inteligence. Predvsem zaradi verjetnega nepoznavanja nekaterih del, kasneje pa tudi zaradi spremenjene filozofske in duhovne klime se o Heideggrovi duhovni spregi z nacionalsocializmom ni veliko pisalo. Fariasova knjiga je dokumentirano potrdila tisto, kar so v bistvu trdili Karl Jaspers, Herbert Marcuse in zlasti Karl Löwith, da je bil Heidegger globoko intimno povezan z nacistično ideologijo in prakso, čeprav jo je razumel na svoj specifičen način. Potrebno je vsestransko razkriti fundamentalno nezadostnost in omejenost Heideggrovega mišljenja biti, ki je filozofsko in politično razumel prihod nacionalsocializma kot veliko duhovno prenovo celokupnega življenja.

UDK 504.054:330.131

**DOSJE SIMPOZIJA: Ekološka in ekonomska soodvisnost (Maribor, 14. in 15. oktobra 1987)
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 1-2, str. 63-68**

V tematskem sklopu 19 objavljenih referatov in sklepnega poročila je zbran pretežni del gradiv z II. jugoslovanskega simpozija o ekološki in ekonomski soodvisnosti. Avtorji z domala vseh področij družboslovnih, naravoslovnih in tehniških znanosti ter politike razgrinjajo perečo problematiko usodne soodvisnosti gospodarstva in ekologije, ki kljub nekaterim pozitivnim premikom še vedno ni dovolj zakoreninjena v družbeni zavesti, v politični in ekonomski strategiji družbenega razvoja. Gradiva argumentirano, z množico podatkov utemeljujejo nujnost družbenoekonomske odgovornosti za zdravo človekovo okolje. Kritično se soočajo s konservativnimi nazori klasične ekonomije glede delitve dobrin na proste dobrine (zrak, voda itn.) in na redke ekonomske dobrine; terjajo vzpostavitev ekološke ekonomije in ekološkega knjigovodstva, novih strategij varstva okolja – skratka simbioze ekonomske in družbene racionalnosti na temelju humane tehnologije in kvalitete življenja.

UDC 316.42(47)

Discussion on eastern "perestroika"

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 1-2, p. 185-215

Ideological and political dimensions of "perestroika" are subject of ever more profound discussions, be it in our other countries. A conference on this theme, organized by the Section for socialism as a World Process at MC CK ZKS, has called attention particularly to the possibilities and ways of transformation of carriers of the contemporary process of socialism. The programs of economic transformation enhance larger entrepreneurial independence of enterprises, restriction of powers of central planning bodies and Ministerial departments, self-financing in regard to financial obligations of enterprises toward the state, profitability of enterprises as a goal, and self-management concerning independence in decision making and with it the broadening of the direct power of Workers. In the discussion attention was called to the role of "openness", to the role of democratization of public and cultural life, to the limits set by the state-party political system. The importance of the opening of the Soviet Union to the World, initiatives for disarmament enabling new agreements, and the abolition of hypothecates, be it in regard to neighbour-states or Communist movements, the disclosing of the past and search for support for the program of "perestroika" (Buharin, Hruščov), were items discussed and reviewed by the participants of the conference.

UDC 329.055.4

Ideological Search in European Left

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 1-2, p. 216-336

The Conference at the presentation of Peter Glotz' "Manifesto for the New Left" (MC CK ZKS) has shed light on the role of social reform in Western Europe and the influence which these movements exert in Eastern Europe and Yugoslavia. Glotz shaped a political standpoint for discussion. A similar one should be needed for our program of the League of Communists of Yugoslavia. Today's contemplations are conditioned by the crisis of industrialism, civilisational transformation of labour and the individual's work, with the shaping of new criteria for the direction of "growth", with the emerging ecological consciousness and with the assertion of humanist principles of science. We are faced with new historical compromises between parts of non-militant capital and the working class, in the spirit of: rational work within rational production and quality of life. This kind of discussions are becoming increasingly profound not only in the left oriented social democracies and ICP, but also in the emerging social movements in Yugoslavia, getting its place in the Socialist Alliance.

UDC 316.42(47)

Pogovor o vzhodni »perestrojki«

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 1–2, str. 185–215

Ideološke in politične dimenzije »perestrojke« so predmet vedno temeljitejših razprav pri nas in v svetu. Ena od takšnih je bila v Sekciji za socializem kot svetovni proces MC CK ZKS, ki je opozarjala zlasti na možnosti in poti preobrazbe nosilcev sodobnega procesa socializma. Programi gospodarskih preobrazb zajemajo večjo poslovno samostojnost podjetij in zoževanje pooblastil centralnih planskih organov in ministrstev, samofinanciranje z vidika trdnih finančnih obveznosti podjetij do države, rentabilnost kot zaželeni cilj in samoupravnost z vidika samostojnosti pri poslovnem odločanju oziroma širjenje baze neposredne oblasti delavstva. Razprava je opozorila zlasti na pomen javnosti dela, na demokratizacijo javnega in kulturnega življenja, na meje, ki jih predstavlja državno partijski politični sistem. Ocenila je pomen odpiranja Sovjetske zveze svetu, razorožitvene pobude, ki omogočajo nove sporazume, pomen odpravljajanja hipotek s sosedi in v komunističnem gibanju, razjasnjevanje preteklosti in iskanje opor v njej za program perestrojke (Buharin, Hruščov).

UDK 329.055.4

Idejna iskaja v evropski levici

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 1–2, str. 216–336

Posvet ob izidu knjige Petra Glotza »Manifest za novo evropsko levico« (MC CK ZKS) je osvetlil sodobne moči družbenih reform v zahodni Evropi, vpliv teh gibanj v vzhodni Evropi in v Jugoslaviji. Glotz je izoblikoval sintetično programsko politično izhodišče za razpravo. Podobno prenovi bi potrebovali tudi za naš program Zveze komunistov Jugoslavije. Sedanja razmišljanja so pogojena s krizo industrializma, s civilizacijsko preobrazbo dela in posameznika pri delu, z oblikovanjem novih kriterijev za usmerjanje »rasti«, z nastajajočo ekološko zavestjo, z uveljavljanjem humanističnih načel znanosti. Pred nami so novi historični kompromisi med deli nemilitantnega kapitala in delavskimi sloji v duhu gesla: smiselno delo v okviru smiselne proizvodnje in kvalitete življenja. Te razprave so postale dokaj temeljite ne le v levi socialdemokraciji in italijanski komunistični partiji, ampak tudi v nastajajočih družbenih gibanjih v Jugoslaviji, ki dobivajo svoje mesto v socialistični zvezi.

**Seznam institucij in delovnih organizacij,
ki so finančno omogočile izvedbo
II. jugoslovanskega simpozija o alternativah
družbenega razvoja in problematiki okolja
(Maribor, 14. in 15. oktobra 1987):**

- Raziskovalna skupnost Slovenije, Ljubljana
- Zavarovalna skupnost Triglav, Ljubljana
- CK ZKS, Marksistični center Ljubljana
- Skupščina mesta Maribor
- DSSS Gorenje, Titovo Velenje
- Nuklearna elektrarna Krško
- SIS SRS za varstvo pred požari, Ljubljana
- Jeklotehna, Maribor
- Žaga Gašper, Radlje ob Dravi
- Vrtnarstvo FLORINA, Maribor
- Svet podravskega občin, Maribor
- Metalna Maribor
- Avtoobnova Maribor
- Univerza Maribor
- SDK Maribor
- Kristal Maribor
- Stavbar Maribor

OLUS

Slovenj Gradec
o. sub. o.

proizvajamo:

- usnje, okvirce, usnjene folije
- klasični montažni podplat
- ekstrudirane PVC profile
- TR granulat, TR in PVC podplate
- sedeže iz gumirane žime in PU-PEN
- blazine iz gumirane žime
- vzglavnike
- kokos-sisal blazine za pohištveno, gradbeno in avtomobilsko industrijo
- avtomobilske sedežne prevleke
- izdelke zaščitne konfekcije
- športne rokavice
- izdelke usnjene glanterije
- jadra in rešilne jopiče

Pohorska 6 a • Slovenj Gradec 62380 • tel. 062/842-451 • telex: 33187 YU GRADEC

EM

HIDROMONTAŽA n.sol.o.

ELEKTRO IN SPLOŠNA MONTAŽA

MARIBOR • Gosposvetska cesta 84 • telefon (062) 25-841 • telex 33119

s svojimi temeljnimi organizacijami

TOZD MONTAŽA, Gosposvetska 84

TOZD OSKRBA, Sokolska 45

TOZD PROJEKTIVA IN KONTROLA, Gosposvetska 84

TOZD PROIZVODNE DELAVNICE, Sokolska 45

Projektiramo: razne konstrukcije in naprave.

Izvajamo: montažo vseh vrst opreme v energetskih in industrijskih objektih.

Izdelujemo: različne jeklene konstrukcije za energetske, rudniške in industrijske objekte.

Opravljamo: prevoze opreme največjih tež in dimenzij z lastnimi specialnimi prevoznimi sredstvi.

TOVARNA DUŠIKA RUŠE

62342 Ruše • telefon 062/661-108 • telex 33112 Yu dusik

Proizvaja

- kalcijev karbid,
- ferosilicij (45 in 75% Si),
- ferokrom carburé,
- ferokrom suraffine,
- silikokrom,
- silikokalcij,
- kompleksne zlitine,
- kisik, plinasti in tekoči,
- dušik, plinasti in tekoči,
- acetilen (dissous plin),
- ventile za komprimirane pline
- korund (normalni in beli),
- karborund,
- ognjeodporne nabijalne mase,
- ognjeodporni cement,
- sintetične žindre,
- kompleksna gnojila,
- specialna gnojila (tekoča in organska)
- sredstva za varstvo rastlin,
- pomožna sredstva za kmetijstvo in vrtnarstvo

gorenje-muta

**TOVARNA POLJEDELSKEGA
ORODJA, KMETIJSKIH STROJEV IN
LIVARSKIH IZDELKOV, n.sol.o.
MUTA**

Telefon: 062/873-140
Telex: 33257 yu limuta

Dejavnost delovne organizacije:

- proizvodnja poljedelskega, vrtnega in cvetličnega orodja, opreme za sadjarstvo ter proizvodnja vseh vrst odkovkov;
- proizvodnja kmetijske, komunalne in vrtničarske mehanizacije z vlečnimi stroji in priključki;
- proizvodnja vseh vrst kovinskih čistilnih sredstev in ulitkov;
- proizvodnja sive litine za potrebe kovinsko predelovalne, elektro in avtomobilske industrije.

surovina

**DELOVNA ORGANIZACIJA ZA
ZBIRANJE IN PREDELAVO
ODPADKOV
IZVOZ-UVOZ
62000 MARIBOR, Pobreška cesta 20**

Telefon: (062) 29-771, telegram: sumar
Telex: 33-194

s TOZD: MARIBOR, CELJE,
LJUBLJANA, RADLJE,
REGENERACIJA,
PAPIR in PAPIR-
SERVIS Ljubljana

Odkup, zbiranje, sortiranje, priprava uporabnih odpadkov za nadaljnje tehnološke procese

Predelava tekstilnih odpadkov in odpadnih termoplastičnih tvoriv

Izvoz in uvoz

odločite se za pravi korak
in sodelovanje z nami

70 ljubljanska banka

Gozdno gospodarstvo

Maribor, n.sol.o.

Maribor, Tyrševa ul. 15
Telefon: h.c. 21-641
Brzojav GOZDNO MARIBOR

preko temeljnih organizacij združenega
dela

RUŠE

LOVRENC na Pohorju

PODVELKA

OPLOTNICA

ORMOŽ

PTUJ

CMS LIMBUŠ

TRGOVINA LIMBUŠ

ZA GRADNJE IN MEHANIZACIJO

in temeljnih organizacij kooperantov

OŽBALT ob Dravi

LOVRENC na Pohorju

SLOVENSKA BISTRICA

MARIBOR

PTUJ

gospodari z družbenimi gozdovi in gozdovi v državljanski lastnini, samostojno gradi gozdne komunikacije in gozdarske stavbe, goji divjad ter izvaja lovski, ribolovni letni in zimski turizem.

PRIMAT

ELKOM PRIMAT

Tovarna kovinske opreme
Primat n.sol.o.
Maribor, Industrijska ul. 22

PROIZVODNI PROGRAM

- KOVINSKO POHIŠTVO
- PRALNA TEHNIKA
- DVIŽNA OPREMA
- SKLADIŠČNA OPREMA
- TRANSPORTNA OPREMA

MERKUR

TRGOVINA IN STORITVE
n. sol. o. KRANJ, Koroška c. 1

OBIŠČITE NAŠE PRODAJALNE

v LJUBLJANI	v KRANJU	v RADOVLJICI
LITUJI	ŠKOFJI LOKI	LESCAH
PIVKI	GORENJI VASI	na BLEDU
PETELINJAH	NAKLEM	in JESENICAH

DEJAVNOST:

- trgovina na debelo in drobno
- javna skladišča in ostale storitve v blagovnem prometu
- izvoz in uvoz ter zastopanje tujih firm s konsignacijami

TRGOVSKE STROKE:

- železnina in kovinsko blago
- sanitarni in instalacijski material
- steklo, porcelan in keramika
- izdelki iz gumija, kavčuka in plastičnih mas
- motorna vozila, nadomestni deli in pribor
- barve, laki, kemikalije in potrebščine
- elektrotehnični material
- gradbeni material

Merkur ima v svojih zalozah preko 60.000 različnih artiklov, namenjenih industriji, gradbeništvu, obrli, trgovini in potrošnikom

lesna
slovenj gradec
gozdarstvo in lesna industrija r. o.

To je partner!

V lesni gospodarimo z 59.238 ha gozdov. Skoraj 60 tisoč hektarjev živega bogastva, ki ga je treba varovati, ohranjati in varčno izkoriščati. V naših gozdovih gospodarijo ljudje, ki s tem bogastvom znajo ravnati: da se delo zaokroži v celoto, kakršno sestavlja lesna, ko se po gozdnih cestah pripelje dragocena surovina v dolino, v naše tovarne, kjer se predela in oplemeniti.

Okna, vrata, stenske in stropne obloge, okenska stekla in rolete, iverne plošče, zagan les, polkne, oblazinjeno pohištvo.

*Agrokombinat
Mazibor*

Partizanska c. 6

TELEFONI: CENTRALA 20-201
IND. POSLOVODNI ORGAN 26-490
TELEX: 33319

TOZD-i: • sadjarstvo – vinogradništvo
• Poljedelstvo – živinoreja
• Ribe
• DSSS

**strojna
maribor**

TOVARNA STROJEV p.o.
62001 MARIBOR, LINHARTOVA 11

Proizvodni program:

- Zobniška gonila
- Polžasta in zobniško polžasta gonila
- Nasadna polžasta in zobniška polžasta gonila
- Bobnasta gonila
- Gonila za brezstopenjsko regulacijo vrtljajev
- Variacijske jermenice
- Elastične sklopke
- Enosmerne zapore
- Elektro regulacijska gonila za ventile in zasune
- Kompleksne rešitve regulacij pogonov
- Elektronika za krmiljenje pogonov

**TOVARNA VOZIL
IN TOPLOTNE TEHNIKE
BORIS KIDRIČ n. sol. o.
MARIBOR**

tel.: (062) 302-321, 302-011,
telex: 33161

PROIZVODNI PROGRAM:

- **TIRNA VOZILA**
Izdelava in popravilo: drezin, diesel-motornih vlakov, elektro-motornih vlakov, potniških in specialnih salonskih vozil, industrijskih in tovornih yagonov
- **CESTNA VOZILA**
Izdelava in popravilo: plastičnih nadgradenj specialnih cestnih in komunalnih vozil, šasij, okvirjev, kesonov cestnih vozil
- **OPREMA ZA OGREVANJE**
Izdelava in servisiranje: toplotnih kotlov za centralno ogrevanje, peči za etažno centralno ogrevanje, trajnožarnih peči in boilerjev
- **KLIMA NAPRAVE**
Izdelava in popravilo: klima omar, okenskih klimatizerjev, vlažilcev zraka.

TIMA

MARIBOR

Dejavnost:

Sadjarstvo, vinogradništvo, poljedeljstvo, živinoreja, proizvodnja rib, proizvodnja testenin in mlinjskih proizvodov, kruh, meso, mesni izdelki, pivo, brezalkoholne in alkoholne pijače, kis, vino, mleko in mlečni izdelki, bučno olje, proizvodnja kotlov za centralno gretje in cistern za higien-sko neoporečne tekočine, prodaja na veliko in malo prehrabmenih artiklov in blaga široke potrošnje, tekstilno in tehnično blago, izvoz-uvoz.

Tovarna celuloze in papirja Djuro Salaj n. sol. o.

68270 Krško telefon: 068 71-010 brzojav: Rotocel Krško telex: 35725

SOZD Slovenijapapir

proizvodni program

- magnetna celuloza iglavcev in listavcev - beljena, nebeljena
- rotacijski in srednje fini papirji - 48-80 g
- voluminozni papirji - 50-80 g
- ilustracijski papirji - 48-80 g
- satinirani papirji
- embalažni papirji - 90-350 g
- valovita lepenka - troslojna in petlojna
- predelava lepenke
- spiralna embalaža
- ovojni papirji in vrečke s flexotiskom
- izdelava krep papirja in cigaretnehi filtrov
- tiskarski proizvodi v knjigotiskarski ali ofset tehniki

Sporočila

Pedagoško-znanstveni zbor Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo je 18. februarja 1988 obravnaval pobudo sociološke katedre za sprejem javnega dokumenta, v katerem bi se fakulteta opredelila do postopkov iz začetka sedemdesetih let, katerih posledica so bile med drugim tudi sankcije nasproti nekaterim njenim delavcem. S tem v zvezi je Pedagoško-znanstveni zbor sprejel nasledjo

Izjavo

Stališča 15. seje predsedstva CK ZKS o razmerah na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo iz leta 1975, ki vsebujejo v točkah V. in VII. stališča in predloge, zaradi katerih sta bila dr. Tine Hribar in dr. Janez Jerovšek odstranjena iz pedagoškega procesa, dr. Vladimir Arzenšek in dr. Veljko Rus pa tudi s fakultete (na Inštitut za sociologijo), predstavljajo primer samovoljnega in enostranskega poseganja političnih ustanov v samoupravo univerze in kršenje njene avtonomije. Menimo, da je to napako treba priznati in odstraniti vse njene posledice. Zato si bo Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo v okviru svojih pristojnosti še naprej prizadevala storiti vse, da se:

– omogoči dr. Tinetu Hribarju in dr. Janezu Jerovšku ponovno in celovito vključitev v pedagoški proces fakultete,

– da se dr. Vladimirju Arzenšku, dr. Tinetu Hribarju, dr. Janezu Jerovšku in dr. Veljku Rusu omogoči enakopravno vključevanje v raziskovalne in pedagoške programe univerze na temelju njihovih strokovnih, znanstvenih in človeških kakovosti,

– da bodo dr. Vladimir Arzenšek, dr. Tine Hribar, dr. Janez Jerovšek in dr. Veljko Rus uživali polno družbeno priznanje za njihovo strokovno in znanstveno delo,

– da se bodo v izdelavi novega zakona o univerzi v celoti uveljavila strokovna in poklicnoetična merila in se bo tako zavrnila dosedanja praksa uporabe idejnopolitičnih meril pri izvolitvah v pedagoške in znanstvene nazive na univerzi,

– da se bodo v organizaciji pedagoškega in znanstvenoraziskovalnega dela na univerzi ter pri njenem upravljanju odstranile tudi vse možnosti samovoljnega in enostranskega poseganja političnih ustanov v univerzitetno življenje.

PZZ smatra, da soočanje z napakami, storjenimi v preteklosti, pomeni velik prispevek k sedanjim družbenim prizadevanjem za demokratizacijo slovenske družbe, v katerega neizogibno sodi tudi prizadevanje za uveljavljanje avtonomije univerze. Vse to omogoča sprostitev in združevanje ustvarjalnih sil, k čemur so prav univerzitetni delavci še posebej zavezani.

Ljubljana, 18. februarja 1988

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Bogdan Kavčič: Organiziranje združenega dela v ustavnih spremembah

Albin Igličar: Javna razprava o spremembah Zakona o združenem delu

Janez Pečar: Religija kot neformalni nadzorstveni mehanizem odklonskosti

Strokovna razprava o mejah znanosti in njenih možnih implikacijah (avtorji: F. Mali, A. Kirn, J. Strnad, A. M. Weinberg)

Upravni sistemi: ob novi knjigi Eugena Pusića razmišljajo: Z. Mlinar, J. Makarovič, B. Ferfila, S. Mežnarič, M. Brejc, S. Saksida, F. Bučar, B. Markič, D. Zajc in avtor sam

Družba in religija v svetu: Franceso Demetry: Katoliški novi integralizem in komunistična »laičnost« v Italiji; Reneé Fregosi: Stanje stvari; Mario Telò: Integralistični val v Italiji: »Kommunione e liberazione«